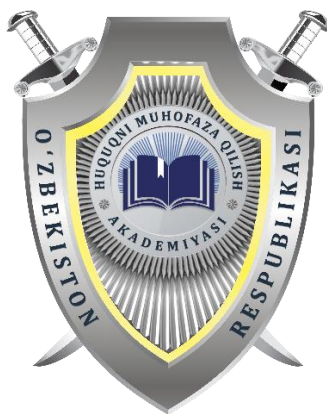

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ҲУҚУҚНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ
АКАДЕМИЯСИ

**ЮРИДИК ФАН ВА
ҲУҚУҚНИ ҚЎЛЛАШ
АМАЛИЁТИНИНГ
ДОЛЗАРБ
МУАММОЛАРИ**
(илмий-амалий конференция
материаллари тўплами)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҲУҚУҚНИ МУҲОҒАЗА ҚИЛИШ АКАДЕМИЯСИ

ЮРИДИК ФАН ВА ҲУҚУҚНИ ҚЎЛАШ АМАЛИЁТИНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ (илмий-амалий конференция материаллари тўплами)

ТОШКЕНТ – 2023

Мазкур тўплам Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси Кенгашининг 2023 йил 31 майдаги 9–сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

Юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг долзарб муаммолари мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари тўплами // Масъул муҳаррир ю.ф.д., проф. М.М.Мамасиддиқов. – Тошкент. 2023 й.– 417 б.

Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. **М.М.Мамасиддиқов**

Таҳрир ҳайъати: ю.ф.д., проф. **Х.А.Каримов**
ю.ф.д., проф. **И.Р.Астанов**
п.ф.д., проф. **Э.Саттаров**
ю.ф.д., доц. **М.А.Аминжонова**
ю.ф.ф.д., доц. **Н.А.Азизов**
ю.ф.ф.д. **Т.И. Кенжаев**

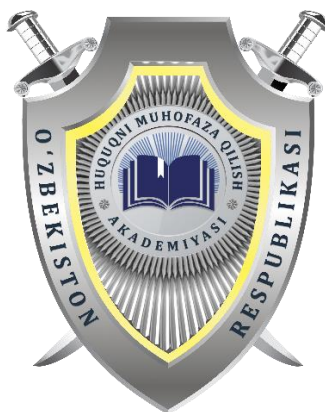
Нашрга тайёрловчилар: ю.ф.ф.д. **Т.И. Кенжаев**
докторантлар: **Г.Расулова, Х.Эгамбердиев, Б.Элмурзаев**

Тўпламда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 ноябрдаги «Жиноятларни тергов қилиш соҳасида малакали кадрларни тайёрлашнинг сифат жиҳатидан янги тизимини жорий этиш тўғрисида»ги ПФ-257-сон Қарорида белгиланган вазифаларни ижросини таъминлаш мақсадида, “Юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг долзарб муаммолари” мавзусида ташкил этилган анъанавий Республика илмий-амалий конференцияси материаллари ўрин олган. Унда юридик илм-фанда прокуратура, суд, адвокатура, ички ишлар, жамоат хавфсизлиги, инсон ҳуқуқлари, коррупция, тезкор-қидирув, фуқаролик-ҳуқуқий, меҳнат муносабатлари, жиноятчиликни олдини олиш соҳаларига оид қонунчиликдаги янгиликлар, ўзгаришлар ва бир қатор долзарб масалалар бўйича Ўзбекистон Республикасининг юридик фанлар соҳасида кўзга кўринган етук олимлари, профессор-ўқитувчилар, мустақил изланувчи, докторант ва бошқа ёш олимларнинг мақола ва тезислари баён этилган.

Ушбу тўплам фан ва таълим соҳасини бошқаришга ваколатли давлат органлари, юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти билан боғлиқ мутасадди ташкилотлар ходимлари, ҳуқуқшунослик йўналишидаги олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари, докторантлар, мустақил изланувчилар, магистрлар ҳамда ушбу масалаларга қизиқувчи мутахассислар ва кенг жамоатчилик учун мўлжалланган.

Мазкур тўпламга киритилган материалларнинг мазмуни, ундаги статистик ва бошқа маълумотлар, меъёрий ҳужжатлар санасининг тўғрилигига ҳамда танқидий фикр-мулоҳазаларга муаллифларнинг шахсан ўзлари масъулдирлар.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҲУҚУҚНИ МУҲОҒАЗА ҚИЛИШ АКАДЕМИЯСИ

ЮРИДИК ФАН ВА ҲУҚУҚНИ ҚЎЛАШ АМАЛИЁТИНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ (илмий-амалий конференция материаллари тўплами)

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ И
ПРАВОПРИМЕНИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКИ
(сборник материалов научно-практической конференции)**

**ACTUAL PROBLEMS OF LEGAL SCIENCE AND LAW ENFORCEMENT PRACTICE
(collection of materials of the scientific and practical conference)**

СЎЗ БОШИ

Мамлакатимизда ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятида **«Инсон қадри учун»** деган эзгу ғояни тўлиқ рўёбга чиқариш, жиноятларни ўз вақтида фош этишни ташкил этиш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг фаолиятини, қонун устуворлигини ва қилмиш учун жазо муқаррарлигини таъминлаш тамойили асосида такомиллаштиришнинг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Шу муносабат билан соҳада амалга оширилаётган ислохотлар ва замон талабларига жавоб берадиган тергов соҳасидаги юқори малакали мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш тизимининг самарадорлигини тубдан ошириш талаб этилмоқда.

Янги Ўзбекистон шароитида жиноятларни тергов қилиш соҳасида малакали кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш амалиётини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқиш, ушбу йўналишга илғор халқаро стандартлар ва замонавий ахборот технологияларини кенг жорий этиш ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг юқори малакали кадрларга бўлган эҳтиёжини қондириш долзарб вазифалардан биридир.

Ҳозирги янги тараққиёт даврида фан, таълим, маданият ва ишлаб чиқариш соҳасида эришилаётган ютуқларимиз бугунги кунда дунё ҳамжамияти томонидан эътироф этилмоқда. Айниқса, илмий тадқиқот, таълим соҳасидаги ислохотларнинг изчиллик билан амалга оширилиши ўсиб келаётган авлоднинг онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш, уларнинг ҳаётда ўз фикри ва қарашига эга бўлган шахс сифатида шакллантиришдек эзгу мақсаднинг реаллигини таъминламоқда. Мамлакатимизда таълим ва илмга бўлган бундай муносабат айниқса, турли кўринишдаги хавфлар юзага келаётган глобаллашув, ахборот коммуникация технологиялари даврида ҳамда жаҳон майдонида тобора кучайиб бораётган рақобат асрида ўзининг оқилона эканлигини исботламоқда.

Айни дамда, таълим-тарбия тизими ва илм-фан соҳасини тубдан ислох этиш, одамларимизнинг онгу тафаккури ва дунёқарашини ўзгартириш, уларнинг фаоллиги, ўз келажагига бўлган ишончини оширишнинг энг муҳим омили ва мустаҳкам асосига айланади, десак муболаға бўлмайди.

Шу маънода, **“Юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг долзарб муаммолари”** деб номланган ушбу халқаро конференция бугунги янгиланиш жараёнида рўй бераётган ҳодисаларга ҳамда Янги Ўзбекистонда инсонни олий қадрият сифатидаги ҳурмат қилинишининг ижтимоий асосларини илмий таҳлил этишни мақсад қилганлиги билан аҳамиятлидир.

ТЕЗКОР-ҚИДИРУВ ФАОЛИЯТИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИ ТАЪМИНЛАШ БИЛАН БОҒЛИҚ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАР

КАРИМОВ Ваҳобжон

Ўзбекистон Республикаси

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси

юримик фанлари доктори, профессор

Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади¹. Ушбу нормада инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларининг бошқа ижтимоий қадриятларга нисбатан устуворлиги эътироф этилади. Мазкур принцип қонунга итоаткор фуқароларга ҳам, жиноятни режалаштираётган, тайёрлаётган ва содир этган тезкор-қидирув фаолияти (ТҚФ) объектларига айланган шахсларга ҳам бир хилда амал қилади.

Ўзбекистон Республикасининг “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги Қонуни 17-моддасида тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширилиши билан боғлиқ қуйидаги чекловлар белгиланган бўлиб, улар тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи органларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини мустаҳкамловчи нормаларнинг мантиқий давоми ҳисобланади.

«Тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи органларнинг:

фуқаролар ҳаётини, соғлиғини, юримик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулки ҳамда қонуний манфаатларини хавф остига қўядиган, шунингдек инсон шаъни ва қадр-қимматини камситадиган ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) содир этиши;

фуқароларни ҳуқуқбузарликлар содир этишга оғдириши ва ундаши;

зўравонлик, таҳдид, кўрқитиш ҳамда инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини чекловчи бошқа ғайриқонуний усуллардан фойдаланиши;

ушбу Қонуннинг [14-моддасида](#) назарда тутилмаган тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиши;

тезкор-қидирув материалларини сохталаштириши, шунингдек била туриб нотўғри маълумотлардан фойдаланиши;

бирон-бир юримик шахсинг, шу жумладан сиёсий партиянинг, диний ташкилотнинг ёки бошқа нодавлат нотижорат ташкилотининг, шунингдек

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 13-модда. 01.05.2023 йил. <https://lex.uz/docs/6445145>

жисмоний шахсларнинг манфаатларини кўзлаб тезкор-қидирув тадбирлари ўтказиши тақиқланади.

Тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи органларнинг депутатлар, сенаторлар, судьялар, прокурорлар, адвокатларни махфийлик асосида ҳамкорликка жалб қилиши тақиқланади».

Тезкор-қидирув фаолиятидаги чекловлар тезкор-қидирув тадбирлари ўтказилиш жараёнида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилишини ҳуқуқий тартибга солиш усули сифатида ушбу соҳадаги тақиқлар акс эттирилишини назарда тутади. Чеклов (*чекламоқ*- меъёр билан чегараламоқ, чек қўймоқ, чегарасини белгиламоқ)¹ деганда тегишли ҳаракатларни содир этмаслик талаби тушунилади.

Қонунга биноан тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи органларга фуқаролар ҳаётини, соғлиғини, юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулки ҳамда қонуний манфаатларини хавф остига қўядиган, шунингдек инсон шаъни ва қадр-қимматини камситадиган қилмишни содир этиш ман этилган. Қилмиш деганда ҳаракат ёки ҳаракатсизлик назарда тутилиши мумкин². Қилмиш тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи орган ходими тегишли ҳаракатини фаол ва мақсадли тарзда содир этишида намоён бўлади. Ҳаракатсизлик эса тезкор ходимнинг тегишли ҳаракатни содир этмаслиги ёхуд лозим даражада содир этмаслигидан иборат иродавий пассив хулқи сифатида баҳоланади.

Мазкур моддада инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этиш чораси сифатида тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи органлар (ходимлар)га ушбу фаолиятга мос келмайдиган ҳаракатларни бажариш, яъни фуқароларни ҳуқуқбузарликлар содир этишга оғдириши ва ундаши тўғридан-тўғри тақиқланиши белгиланган. Қонунда ифво усуллари келтирилмаган, балки умумий шаклда фуқароларнинг ҳуқуқбузарликлар содир этиш борасидаги ҳаракатларининг йўналиши кўрсатилган.

Оғдириш ва ундаш усуллари сифатида тезкор-қидирув тадбирлари объектининг онгига бўладиган ҳар қандай шаклдаги таъсирлар (кўндириш, пора бериб сотиб олиш, ишонтириш, топшириқ бериш, буюриш, илтимос қилиш, босим ўтказиш, қўрқитиш ёки бошқалар) бўлиши мумкин.

Шу билан бирга, айрим тезкор-қидирув тадбирларида ифвогарона хатти-ҳаракат элементлари бўлиши мумкин. Масалан, назорат остида олиш тадбири давомида предмет сифатида муомалада бўлиши ман этилган нарса ва моддалар билан олди-сотди қилиш, тезкор экспериментда эса, жумладан, пора олиш-беришнинг айрим элементлари

¹Ўзбек тилининг изоҳли луғати:80000 га яқин сўз ва сўз бирикмаси./Маъсул муҳаррир А.Мадвалиев.– Т.:“O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Давлат илмий нашриёти, 2020.–Б.52.

² Қаранг: Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига шарҳ: Умумий қисм.–Тошкент, “Адолат”, 2016. - Б. 55.

бўлиши мумкин. Шу боис тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишнинг қонун доирасида ташкил қилиниши ва ўтказиш тактикасини оғдириш, ундаш (провокация) каби ҳаракатлардан фарқлаш талаб этилади. Башарти, тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишдан кўзланган мақсад тезкор-қидирув фаолияти вазифаларини ҳал этиш бўлса, улар қонуний асослар мавжуд бўлганида ўтказилса, оғдиришни истисно этиш лозим¹. Тадбир объектининг жиноят содир этишга қасд қилиши тезкор бўлинмалар ходимлари ёки уларга кўмаклашувчи шахслар фаолиятидан қатъи назар (бунга боғлиқ бўлмаган ҳолда) шаклланиши керак².

Тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишда тадбир объекти ўз хатти-ҳаракатини танлаш имконига эга бўлмайдиган шароитлар яратилишига йўл қўйиб бўлмайди. Агар шахсда жиноят содир этиш нияти бўлмаса, уни жиноий ҳаракатларга ундаш, оғдириш ёки шахсни кейинчалик фош этиш мақсадида уни муайян жиноятга жалб қилиш қонунийликни бузиш ҳисобланади. Жиноят содир этиш ташаббуси тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи органлар ходимларидан ёки уларга кўмаклашувчи шахслардан эмас, балки фақат тезкор-қидирув тадбири объектидан келиб чиқиши лозим. Оғдириш ва ундаш, ҳуқуқни суиистеъмол қилиш шакли сифатида, фақат қасддан содир этилиши мумкин.

Тезкор-қидирув фаолияти жараёнида унинг субъектларига зўравонлик, таҳдид, қўрқитиш ҳамда инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини чекловчи бошқа ғайриқонуний усуллардан фойдаланиш ман этилади. Зўравонлик деганда баданга шикаст етказилиши, ўлим, руҳий жароҳат ёки турли хил зиён етказилишига олиб келадиган ҳамда шахсга қарши қаратилган ҳақиқий ёки таҳдид сифатида била туриб жисмоний куч қўллаш тушунилмоғи лозим. Ушбу таърифда, натижасидан қатъи назар, зўрлик (куч) ишлатиш ҳаракатининг олдиндан режалаштирилгани ва амалда содир этилиши бирлаштирилган. Таҳдид шахсни қўрқитиш, унга зиён етказишни ваъда қилиш сифатида баҳоланади. Тезкор ходимнинг тегишли талабини бажармаган шахсни шарманда қилувчи (ҳақиқий ёки ёлғон) маълумотларни ошкор қилиш билан қўрқитиш – шантаж деб ҳисобланиши лозим. Тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи органлар, юқорида келтирилган ғайриқонуний ҳаракатлар билан бир қаторда инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари устуворлиги принципига зид келувчи ҳар қандай бошқа турдаги ноқонуний усуллардан фойдаланишлари мумкин эмас.

Тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи органлар Қонуннинг

¹ 25.12.2012 йилдаги Ўзбекистон Республикасининг “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги Қонуни ЎРҚ-344-сон 15-моддаси. <https://lex.uz/docs/2107763>

² Қаранг: Каримов В. Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисидаги Қонунга илмий-амалий шарҳлар. – Тошкент, “Lesson press”, 2021. – Б. 157.

14-моддасидаги рўйхатда назарда тутилмаган тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишлари мумкин эмас, чунки тезкор-қидирув тадбирларининг рўйхати фақат қонун билан ўзгартирилиши ёки тўлдирилиши мумкин.

Тезкор-қидирув қонунига биноан тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи органлар, тезкор-қидирув материалларини сохталаштириши, шунингдек била туриб нотўғри маълумотлардан фойдаланиши ман этилади. Тезкор-қидирув фаолияти материалларини сохталаштириш деганда маълумотлар, натижалар, ҳужжатлар ёки бошқа ахборот манбалари (ташувчилари)ни Қонунга мувофиқ олинган нарса ва ашёларни қалбакиллаштириб ёки алмаштириб, тайёргарлик кўрилаётган, содир этилаётган ёки содир этилган жиноятлар, уларни тайёрлаётган, содир этаётган ёки содир этган, суриштирув, тергов органлари ёки суддан яширинган шахслар ҳақидаги маълумотларни, шунингдек ўтказилаётган ёки ўтказилган тадбирлар фактини, асосларини бориши ёки натижаларини амалда қайд этишини бузиб кўрсатиш тушунилади. Сохталаштириш усуллари ҳужжатларни била туриб бузиб кўрсатиш, ўзгартириш, қалбакиллаштириш, улардаги маълумотларни ўчириш, уларга атайин муайян тезкор-қидирув тадбирлари натижаларига алоқаси бўлмаган материаллар, нарса ёки ашёлар, маълумотлар, ёзувларни қўшиб қўйиш, ҳолатларни ҳар қандай бошқача шаклда ўзгартириш ташкил этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 230²–моддаси (Тезкор-қидирув фаолияти натижаларини сохталаштириш (қалбакиллаштириш)да бундай қилмиш учун жавобгарлик белгиланган бўлиб, унинг диспозицияси “Жиноятни содир этишга алоқаси йўқлиги олдиндан аён бўлган шахсни жиноий таъқиб қилиш мақсадида ёхуд шахснинг шаъни, қадр-қиммати ва ишчанлик обрўсига зарар етказиш мақсадида тезкор-қидирув фаолияти натижаларини тезкор-қидирув тадбирларини амалга оширишга ваколатли шахслар томонидан сохталаштириш (қалбакиллаштириш)”¹ деган таҳрирда берилган. Объектив томондан мазкур жиноят тезкор-қидирув тадбирлари ўтказишга ваколатли шахслар томонидан, шахснинг жиноятни содир этишга алоқадор эмаслигини била туриб, уни жиноий таъқиб қилиш мақсадида ёхуд шахснинг ор-номуси, қадр-қиммати ва ишчанлик обрўсига зарар етказиш мақсадида тезкор-қидирув фаолият натижаларининг сохталаштирилиши (қалбакиллаштирилиши)дан иборат. Субъектив томондан жиноят тўғри ғараз ниятда содир этилади ва ундан кўзланган мақсад: 1) жиноят содир этишга алоқадор эмаслиги маълум бўлган шахсни жиноий таъқиб қилиш;

¹ Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси. – Тошкент, “Адолат”, 2021. – Б. 205-206.

2) шахснинг ор-номуси, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўсига зарар етказиш.

“Тезкор-қидирув фаолият тўғрисида”ги Қонуни талабларидан келиб чиққан ҳолда, тезкор-қидирув фаолияти, инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари, юридик ва жисмоний шахсларнинг мол-мулки ҳимоя қилинишини, шахс, жамият ва давлат хавфсизлигини таъминлаш; жиноятларнинг олдини олиш, уларни аниқлаш, уларга барҳам бериш ва уларни фош этиш, шунингдек жиноятларни тайёрлаш ва содир этишга дахлдор шахсларни аниқлаш ҳамда топиш; суриштирув, тергов органларидан ва суддан яшириниб юрган, жиноий жазодан бўйин товлаётган шахсларни, бедарак йўқолган шахслар ва қонунчиликда назарда тутилган ҳолларда бошқа шахсларни қидиришни амалга ошириш, шунингдек таниб олинмаган мурдаларнинг шахсини аниқлаш; шахс, жамият ва давлат хавфсизлигига таҳдид солаётган шахслар, ҳодисалар, ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) ҳақида ахборот тўплаш мақсадида фақат мазкур Қонуннинг 10-моддасида белгиланган тезкор-қидирув фаолиятни амалга ошириш ваколатига эга органлар томонидан амалга оширилади¹. Бошқа давлат органлари, шунингдек юридик ва жисмоний шахслар томонидан тезкор-қидирув фаолиятни амалга оширилиши тақиқланади.

Била туриб нотўғри маълумотлардан фойдаланиш деганда тезкор-қидирув тадбирларига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш давомида аниқлик ва ҳақиқатлик мезонига жавоб бермайдиган ахборотни қўллаш тушунилмоғи лозим. Бунда тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи орган бундай маълумотларнинг ноаниқлиги (асоссизлиги)ни билган ҳолда тезкор-қидирув тадбирлари ўтказиш асослари сифатида улардан фойдаланишни қасддан ҳоҳлаши тушунилади.

Шахснинг шаъни деганда, жамият фикри билан шахсга нисбатан берилган ижтимоий аҳамиятга молик ижобий баҳо тушунилади. Кадр-қиммат – бу шахснинг жамиятда тутган ўрни, ўзгалар томонидан бўлган ҳурмат эътибор, ахлоқий, касбий ва бошқа жиҳатларининг баҳоланишидир. Ишчанлик обрўси деганда, шахснинг ишчанлик жиҳатлари, серғайратлиги, меҳнатсеварлиги орқали обрў қозонганлиги тушунилади.

Тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи органларнинг бирон-бир юридик шахснинг, шу жумладан сиёсий партиянинг, диний ташкилотнинг ёки бошқа нодавлат нотижорат ташкилотининг, шунингдек жисмоний шахсларнинг манфаатларини кўзлаб тезкор-қидирув тадбирлари ўтказиши чеклов сифатида белгиланган. Сиёсий партия Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг қарашлар, манфаатлар ва мақсадлар муштараклиги асосида тузилган, давлат ҳокимияти

¹25.12.2012 йилдаги Ўзбекистон Республикасининг “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги Қонуни ЎРҚ-344-сон 4-моддаси. <https://lex.uz/docs/2107763>

органларини шакллантиришда жамият муайян қисмининг сиёсий иродасини рўёбга чиқаришга интилувчи ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамоат ишларини идора этишда қатнашувчи кўнгилли бирлашмасидир¹.

Диний ташкилотлар деганда Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг динга эътиқод қилиш, ибодат, расм-русумлар ва маросимларни биргаликда адо этиш мақсадида тузилган кўнгилли бирлашмалари (диний жамиятлар, диний ўқув юртлари, масжидлар, черковлар, синагогалар, монастирлар ва бошқалар) эътироф этилади². Нодавлат-нотижорат ташкилоти – жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилган, даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадларни (фойдани) ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган ўзини ўзи бошқариш ташкилотидир³

Сиёсий партия, диний ёки бошқа нодавлат-нотижорат ташкилоти манфаатлари йўлида тезкор-қидирув тадбирлари ўтказилишини, ушбу бирлашмалар фаолиятида кейинчалик фойдаланиш мақсадида ахборот, фактларга оид маълумотларни тўплаш, тезкор-қидирув фаолияти имкониятларидан фойдаланган ҳолда Қонунда назарда тутилмаган вазифаларни, уларнинг манфаатлари йўлида бажариш учун кўмаклашиш сифатида баҳолаш лозим. Бунга, масалан, маълумотлардан сайлов компаниясида, сиёсий курашда айрим партиялар, бирлашмаларининг бошқалардан устунлигини таъминлаш, сиёсий мухолифларни обрўсизлантириш учун фойдаланиш киритилиши мумкин.

Тезкор-қидирув фаолияти имкониятларидан жисмоний шахслар манфаатларини кўзлаб фойдаланиш эса ушбу маълумотлардан фуқароларнинг шахсий, оилавий ҳаётида фойдаланиш мақсадида ахборот тўплашни назарда тутди. Масалан, бу жисмоний шахснинг никоҳсиз муносабатларини аниқлаш, куёвлик (келинлик)ка номзодларни ўрганиш мақсадида улар ҳақида маълумотлар тўплаш учун телефон сўзлашувларини эшитиб туриш, кузатиш ва бошқа тадбирларни ўтказишда намоён бўлиши мумкин.

Тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи органларнинг депутатлар, сенаторлар, судьялар, прокурорлар, адвокатларни махфийлик асосида ҳамкорликка жалб қилиши тақиқланади. Бу чекловдан кўзланган

¹ Ўзбекистон Республикасининг 26.12.1996 йилдаги “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги 337-I-сон Қонуни 1-моддаси. <https://lex.uz/docs/54191>

² Ўзбекистон Республикасининг 05.07.2021 йилдаги ЎРҚ-699-сон “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги қонуни. <https://lex.uz/docs/5491534>

³ Ўзбекистон Республикасининг 14.04.1999 йилдаги 763-I-сон “Нодавлат-нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги қонуни 2-моддасининг биринчи қисми. <https://lex.uz/docs/11360>

мақсад шундаки, ушбу субъектларнинг айримлари ҳокимият вакили сифатида тегишли қонунчилик, судлов ва назорат қилиш ваколатларига эга бўлиб, уларнинг қонун ижодкорлиги фаолиятига ноошкора тарзда таъсир кўрсатишга йўл қўйиб бўлмайди. Ушбу қоида касбий мажбурияти ва махфийлик асосида ҳамкорлик шартлари ўртасида зиддият бўлганида, шахснинг тезкор-қидирув фаолиятида иштирок этиши ихтиёрийлигини таъминлаш зарурати билан боғлиқ. Жумладан, прокурорларнинг фуқаролар ҳуқуқларини чекловчи тезкор-қидирув тадбирларини ўтказишга санкция бериш учун қарор қабул қилишдаги мустақиллиги, адвокатга эса фуқароларга юридик ёрдам кўрсатиш жараёнида маълум бўлиб қолган тафсилотларни, уларни розилигисиз ошкор қилишга оид адвокатлик сирини сақлаш ҳамда гумон қилинувчи, айбланувчига ҳимояланиш ҳуқуқини таъминлаш кабилар билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Ушбу тоифадаги шахслар билан ҳамкорлик қилиш мутлақо тақиқланган эмас, балки махфийлик шакли билангина чекланган, бу эса уларни оғзаки очик келишув шартларига кўра тезкор-қидирув тадбирларини тайёрлаш ва ўтказишга жалб қилиш мумкинлигини истисно этмайди. Масалан, мазкур шахслар, агар рози бўлсалар, одам ўғирлаш, ўлдириш билан қўрқитиш жиноятларини фош этиш, коррупция ҳолатларини аниқлаш ва ҳужжатлаштиришга қаратилган тезкор эксперимент ва бошқа тезкор-қидирув тадбирлари ўтказилишига жалб этилишлари мумкин.

МЕҲНАТНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

АМИНЖОНОВА Матлуба Ахмедовна

Ўзбекистон Республикаси

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси

кафедра бошлиғи, юридик фанлари доктори, доцент.

Юртимизнинг мустақилликка эришган дастлабки кунларидаёқ аҳолининг иш билан бандлигини таъминлаш билан бир қаторда меҳнат муносабатларини тартибга солишга қаратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни бозор иқтисодиёти шароитига мослаштирган ҳолда такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилди. Бунинг натижасида фуқароларнинг меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатларини тартибга солишга қаратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар базаси яратилди ва бу ҳужжатлар суд-ҳуқуқ ислоҳотлари жараёнида босқичма-босқич такомиллаштирилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев “Бизнинг бу борадаги позициямиз аниқ: одам қаерда бўлса ҳам ишлаши, оиласи, бола-чақасини боқиши керак. Лекин у ҳалол меҳнат қилиши, қонуний йўл билан даромад топиши лозим. Бунинг учун давлатимиз барча шароитларни яратиб беришга тайёр”¹-деган сўзларидан келиб чиққан ҳолда бугунги кунда фуқароларнинг нафақат Ўзбекистон Республикасида балки, чет малакатлардаги меҳнат ҳуқуқлари давлат томонидан тўлиқ кафолатланмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ташаббусига кўра, амалга оширилаётган ҳуқуқий ислоҳотлар жараёнида фуқароларнинг меҳнатга оид ҳуқуқларини кафолатлашга қаратилган бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хорижда вақтинчалик меҳнат фаолиятини амалга ошираётган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва уларнинг оила аъзоларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтириш чоралари тўғрисида»ги 2019 йил 20 августдаги ПФ-5785-сонли фармони билан мамлакатимизда ташқи меҳнат миграцияси жараёнларини тартибга солиш, вақтинчалик меҳнат фаолиятини амалга ошириш учун хорижга жўнаб кетаётган фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилинишини таъминлаш, уларга зарур ҳуқуқий, ижтимоий, ахборот-маслаҳат ёрдами кўрсатиш ва моддий қўллаб-қувватлаш тўлиқ кафолатланди.

¹ Ш.Мирзиёев. “Ватанимиз тақдири ва келажаги йўлида янада ҳамжиҳат бўлиб, қатъият билан ҳаракат қилайлик”. 15.06.2017 <http://uza.uz/uz/politics/>

Олиб борилаётган ислохотлар натижасига кўра, Ўзбекистон Республикасининг “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонунининг янги таҳрирда қабул қилиниши, “Халқаро меҳнат ташкилотларининг бирлашмалар эркинлиги ва касаба уюшмаларига бирлашиш ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги 87-сонли конвенцияни Ўзбекистон томонидан ратификация қилиниши ҳамда Ўзбекистон Республикасининг “Касаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартиришлар киритилиши аҳолининг меҳнат ҳуқуқларини кафолатлашга доир норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилаётганлигидан далолат беради.

Ўзбекистон Республикасининг “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонунининг янги таҳрирда қабул қилиниши нафақат меҳнат қонунчилиги бўйича ходим сифатида фаолият юритаётган фуқароларнинг балки, фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги шартномалар бўйича ишлар бажарувчи (хизматлар кўрсатувчи) шахсларга ҳам ўз меҳнат вазифаларини бажариши жараёнида етказилган зарарни қоплаш чораларини мустаҳкамлади. Яъни, ушбу қонуннинг 26-моддасида “Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ва ходимларнинг ўз меҳнат вазифаларини бажариши билан боғлиқ ҳолда соғлиғининг бошқача тарзда шикастланиши, шунингдек, касб касалликлари белгиланган тартибда текширилиши ҳамда ҳисобга олиниши шартлиги белгиланди.

Шунингдек, фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар бўйича ишлар бажарувчи (хизматлар кўрсатувчи) шахсларга нисбатан ҳам ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисалар ҳамда соғлиғининг бошқача тарзда шикастланиши, касб касалликлари белгиланган тартибда текширилиши ва ҳисобга олиниши шартлиги қайд этилди.

Янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикасининг “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни (ЎЗР 22.09.2016 й. ЎРҚ-410-сон)га киритилган ушбу талаб юртимизда фаолият юритаётган ҳар бир корхона, муассаса ва ташкилот раҳбарларига ходимларнинг меҳнатини муҳофаза қилишга доир масъулиятини яна бир карра оширишга хизмат қилади. Шунингдек, бу норма нафақат меҳнат шартномаси асосида фаолият юритаётган фуқароларни балки, фуқаролик ҳуқуқий тусда фаолият юритаётган фуқароларни меҳнатини ижтимоий ҳимоялашга хизмат қилади. Чунки, ушбу қонун қабул қилингунга қадар фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги шартномалар асосида меҳнат қилаётган фуқароларнинг меҳнатини муҳофаза қилиш, қулай меҳнат шароитлари яратиш ва соғлиғи ёки ҳаётига етказилган зарарларни қоплаш вазифаси норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ўз ифодасини аниқ топмаган эди.

Эндиликда ушбу қонун талабига кўра, ҳар бир иш берувчи ўз ҳудудида ёки ўзининг ҳудуди ташқарисида ходимнинг меҳнат вазифаларини амалга

ошириш билан боғлиқ вужудга келган бахтсиз ходисаларни мунтазам ҳисобга олиб бориши ва бунинг натижасида етказилган зарарни қоплаш чораларини кўриши шарт.

Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни ва ходимлар саломатлигининг бошқа хил зарарланишини текшириш ва ҳисобга олиш тартиби Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 6 июндаги 286-сон қарори билан тасдиқланган алоҳида Низомда қайд этилган.

Мазкур Низом ишлаб чиқаришда ишлаётган даврида суд ҳукми бўйича жазони ўтаётган фуқароларга;

иш берувчиларга;

пудрат ва топшириқларга кўра фуқаролик-ҳуқуқий контрактлар бўйича ишларни бажараётган шахсларга;

табiiй ва техноген тусдаги фавқулодда вазиятларни бартараф этишда қатнашаётган фуқароларга;

агар махсус давлатлараро битимда ўзгача ҳол кўрсатилмаган бўлса, ёлланиб ишлаётган чет эл фуқароларига;

қурилиш, қишлоқ хўжалиги ва ҳарбий хизматни ўташ билан боғлиқ бўлмаган ўзга ишларни бажариш учун корхонага юборилган ҳарбий хизматчиларга, шу жумладан, муқобил хизматни ўтаётган ҳарбий хизматчиларга;

корхонада ишлаб чиқариш амалиётини ўтаётган талабалар ва ўқувчиларга ҳам татбиқ этилади.

Ўқувчилар ва талабалар билан ўқув-тарбия жараёнида юз берган бахтсиз ҳодисалар Ўзбекистон Республикаси Камбағалликни қисқартириш ва бандлик вазири билан келишилган ҳолда Мактабгача ва мактаб таълими вазирлиги, Олий таълим фан ва инновациялар вазирлиги, Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлигининг профессионал таълим тизимини ривожлантириш департаменти томонидан белгиланган тартибда текширилиши ва ҳисобга олиниши йўлга қўйилган.

Корхона ҳудудида ва унинг ташқарисида меҳнат вазифаларини бажараётганда (шунингдек хизмат сафарларида) юз берган жароҳатланиш, заҳарланиш, иссиқлик таъсири, портлаш, фалокатлар, иморатлар, иншоотлар ва конструкциялар бузилиши, куйиш, музлаш, қизиш, электр токи ва яшин уриши, ҳайвонлар, ҳашаротлар ва судралиб юрувчилар томонидан, террористик ҳаракатлар натижасида шикастланишлар, шунингдек табiiй офатлар (зилзилалар, ўпирилишлар, сув тошқинлари, тўфонлар ва бошқалар) туфайли саломатликнинг бошқа хил шикастланишлари;

ўз функционал вазифаларини бажариш юзасидан, шунингдек аварияларнинг, одамлар ҳалок бўлишининг олдини олиш ва корхонанинг мулкни сақлаш мақсадида, иш берувчи топшириқ бермаган бўлса ҳам,

корхона манфаатларини кўзлаб қандайдир хатти-ҳаракатларни амалга ошираётганда;

ходим хизмат сафарида бўлган ёки ўз функционал вазифаларини бажариш вақтида - йўл-транспорт ҳодисасидаги, темир йўл, ҳаво йўлларидаги, денгиз ва дарё транспортидаги, электр транспортидаги ҳодиса натижасида;

иш берувчи томонидан буйруқ билан махсус ажратилган уйдан ишга ва ёки ишдан уйга ходимларни ташиш учун мўлжалланган транспортда, шунингдек ушбу мақсадлар учун шартнома (бюртма)га мувофиқ ўзга ташкилот транспортида ишга кетаётган ёки ишдан қайтаётганда;

иш вақтида шахсий транспортда, уни хизматга оид сафарлар учун ишлатишга рухсат берилганлик ҳақида иш берувчининг ёзма буйруғи мавжуд бўлганда;

иш берувчининг топшириғини бажариш учун транспортда ёки пиёда ҳаракатланаётганда, шунингдек хизмат кўрсатиш объектлари орасида транспортда ёки пиёда кетаётганда;

тадбирларнинг ўтказилиши ёки ишлар бажарилиши жойидан қатъи назар, шанбалик (якшанбалик), фуқаро муҳофаази бўйича ўқув машғулоти, кўнгилли ёнғин муҳофазаси мусобақалари ўтказилаётгандаги, қишлоқ хўжалиги ишларига жалб этилгандаги, иш берувчининг ёзма фармойиши бўйича корхона томонидан оталиқ ёрдами кўрсатилаётганда;

ички ишлар органларининг маълумотлари асосида - иш вақтида меҳнат вазифаларини бажараётганда бошқа шахс томонидан тан жароҳати етказилганда;

сменали дам олишда бўлган ходим билан транспорт воситасидаги вахта шахарчаси ҳудудидаги ёки ижарага олинган хонадаги (кузатиб боровчи, рефрижератор бригадаси ходими, сменали ҳайдовчи, денгиз ва дарё кемалари ходимлари, шунингдек, вахта-экспедиция усулида ишлаётганлар ва бошқалар) бахтсиз ҳодисалар текширилади ва ҳисобга олинади.

Бахтсиз ҳодисаларни ҳисоботга киритиш Н-1 шаклидаги далолатномани расмийлаштириш орқали амалга оширилади. Ҳар бир иш берувчига нисбатан бундай талабни қўйишдан асосий мақсад келгусида ходимнинг соғлиги ёки ҳаётига етказилган зарарни қоплаш, ушбу зарарни келиб чиқишида айбдор бўлган шахсларни аниқлаш ва келгусида бундай бахтсиз ҳодисаларни келиб чиқишини олдини олишдан иборатдир.

Юқорида қайд этилган Низомнинг 7-9 бандларига кўра, иш берувчи Н-1 шаклидаги далолатномани тузишдан бош тортса, Н-1 шаклидаги далолатнома мазмунидан норози бўлса, жабрланувчи ёки унинг манфаатларини ҳимоя қилувчи шахс корхона касаба уюшмаси қўмитасига ёки корхона ходимларининг бошқа вакиллик органига мурожаат қилиши,

агар ш берувчи касаба уюшма кўмитаси талабини ҳам бажармаса касаба уюшма кўмитаси давлат меҳнат техника назоратчисига мурожаат қилиши, иш берувчи билан давлат меҳнат техника назоратчиси ўртасидаги англашилмовчилик эса бош давлат меҳнат техника назоратчиси томонидан ҳал этилиши амалиёти белгиланган. Албатта бу масала бош давлат техника назоратчиси томонидан ҳал этилмаган тақдирда судга мурожаат қилиш лозим. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, иш берувчининг Н-1 далолатнома тузмаганлиги масаласи бир неча вакиллик органларида кўрилиши яъни, дастлаб касаба уюшмасида кўрилиб, ижро этилмаса давлат меҳнат техника назоратчиси томонидан кўриб чиқилиши ва унда ҳам ҳал этилмаганда бош давлат техника назоратчисига мурожаат этилиши жабрланувчи ёки унинг манфаатларини ҳимоя қилувчи шахсни сарсонгарчиликка олиб келади. Бугунги ислохотлар жараёнида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардаги фуқароларни юқоридаги каби сарсон бўлишига олиб келадиган нормаларни такомиллаштириш долзарб вазифа ҳисобланади. Яъни иш берувчи томонидан бахтсиз ходиса ҳақидаги Н-1 далолатномани тузмасликни ўзи уни меҳнат қонунчилигини бузганлигидан далолат беради. Қонунбузилиши аниқ бўлган ҳолатларни яна бир неча босқичларда муҳокама қилишдан кўра, қонунбузарлик учун тегишли жавобгарлик чорасини қўллаш орқали мажбуриятни бажартириш жабрланувчи ёки унинг манфаатларини ҳимоя қилувчи шахснинг ҳуқуқларини тикланишини тезлаштиради.

Хулоса қилиб айтганда, суд-ҳуқуқ ислохотлари жараёнида фуқароларнинг меҳнатини муҳофаза қилишни янада такомиллаштиришга эътибор қаратилиши ҳар бир фуқаронинг меҳнат шароитларини яхшиланишига, мулк шаклидан қатъий назар ҳар бир иш берувчининг ўз ходимларига хавфсиз меҳнат шароитлари яратиш бўйича масъулиятини оширишга хизмат қилади.

ТЕЗКОР-ҚИДИРУВ ФАОЛИЯТИ НАТИЖАЛАРИДАН ИСБОТЛАШ ЖАРАЁНИДА ФОЙДАЛАНИШГА ОИД АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

ХОЛМАТОВ Мухтор Мухамедович

Ўзбекистон Республикаси

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси

кадрлар бўлими бошлиғи

Мамлакатимизда суд-ҳуқуқ ислохотларининг янада ривожлантирилиши борасида кўрилаётган чоралар, шубҳасиз, суднинг мустақиллигини таъминлашга, дастлабки тергов органлари фаолиятининг самарадорлигини оширишга, адвокатуранинг аҳамиятини юксалтиришга кўмаклашади, бу эса пировард натижада жамиятимизда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва кафолатлашни кучайтиришга қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг «Мақсадимиз - суд-тергов фаолиятида фуқароларнинг ҳуқуқ, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ҳимоялаш, тергов ва суднинг барча босқичларида жиноий, фуқаролик, маъмурий ва ҳўжалик ишларини кўриб чиқишда адвокатнинг ролини янада оширишдан иборат. Суд-тергов фаолиятида фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоялаш бугунги куннинг долзарб вазифасидир. Яқин йилларда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларни фақат ва фақат халқ манфаати йўлида оғишмай хизмат қиладиган идораларга айлантирамыз»¹ деб таъкидлагани бежизга эмас.

Тезкор-қидирув фаолияти натижаларидан исботлаш жараёнида фойдаланиш масаласи кейинги йилларда процессуалист, криминолог ва бошқа юридик соҳа олимлари томонидан турли тадқиқотлар ўтказиш учун долзарб мавзуга айланди. Мазкур олимларнинг барчаси ўз тадқиқотларида бу жараённи тартибга солиш учун жиноят процессуал ва тезкор-қидирув қонунчилиги қоидаларини мувофиқлаштириш заруриятига ўз эътиборларини қаратишган².

Кўриб чиқилаётган муаммони тўғри ҳал қилиш учун, авваламбор, исботлаш предметини аниқ белгилаб олиш зарур, чунки, терговчи далилларни текшириш бўйича бутун ишини ана шу асосда қура олиши керак. Агар исботлаш предмети аниқ белгиланмаган бўлса, исботлаш жараёнининг ўзи бузилади, чунки исботланадиган ҳолатларни танлаш

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Учинчи нашри. Тошкент: "O'zbekiston" нашриёти, 2022. - Б. 110-111.

² Бедняков Д.И. Непроцессуальная информация и расследование преступлений. – М., 1991., Доля Е.А. Использование в доказывании результатов оперативно-розыскной деятельности. – М., 1996., В.Каримов В. Тезкор-қидирув фаолияти ва инсон ҳуқуқлари. – Т., 2019.

мумкин бўлмайди. Акс ҳолда ишга алоқаси йўқ ҳолатлар текширилиши мумкин, исботлаш жараёнининг ўзи эса чўзилиб кетади ва сансалорлик юз беради.

Қолаверса, исботлаш предмети доимий, қотиб қолган нарсас эмас.

Ахир, исботлаш давомида предмет ўзгариши, кенгайиши ёки аниқлашиши ва торайиши эҳтимоллари мавжуд, сабаби процесс давомида янги, илгари номаълум бўлган ҳолатлар вужудга келиши ёки ўз тасдиғини топмаслиги мумкин.

Жиноят-процессуал қонун ҳужжатларида аниқ белгилаб қўйилганидек, «ижтимоий ҳавфли қилмишнинг юз берган-бермаганлигини, шу қилмишни содир этган шахснинг айбли-айбсизлигини ва ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятга молик бошқа ҳолатларни суриштирувчининг, терговчининг ва суднинг қонунда белгиланган тартибда аниқлашига асос бўладиган ҳар қандай ҳуқуқий маълумотлар жиноят иши бўйича далил ҳисобланади»¹.

Исботлаш жараёнида, аввало, ишни ҳал қилишда қонунийликка риоя этиш, шахс ҳуқуқ-эркинликлари ва қонундаги манфаатлари кафолати сифатида далилларнинг мақбуллиги ва алоқадорлиги нуқтаи назаридан текширишга эътибор берилади. 3.3. Зинатуллиннинг фикрича, “Тезкор-қидирув тадбирлари қонунда белгиланган барча қоидаларга риоя этган ҳолда ўтказилган ва унинг натижалари мустаҳкамланган бўлса, бундай йўл билан олинган маълумотлар баъзан исботлашда фойдаланилиши мумкинлиги, аммо далилларнинг бошқа турига (манбаси бўйича) тааллуқли қилиб фойдаланилиши мумкин”². Масалан, жиноят иши қўзғатилгунча кўрсатуви олинган шахснинг кўрсатмаларига ариза ёки тушунтириш хати сифатида қаралиши мумкин. Бу борада Н.В.Сибилева “Қонунда белгиланган манбадан, лекин ушбу тергов ҳаракатини юритиш ҳуқуқига эга бўлмаган субъект томонидан олинган ахборот процессуал жиҳатдан мақбул далил сифатида тан олиниши мумкин эмас”лигини³, таъкидлайди ва бу фикрга қўшилиш мумкин.

Далилни мақбул далил деб тан олиш шартларидан бири уларнинг жиноят-процессуал қонун ҳужжатларида бевосита кўрсатилган манбалардангина олиниши кераклиги ҳисобланади. Жиноят-процессуал қонун ҳужжатларида ушбу манбаларнинг рўйхати келтирилган бўлиб, гувоҳ ва жабрланувчининг кўрсатувлари ана шундай манбалар бўлиши мумкин. Агар далил қонунда назарда тутилмаган манбадан олинган бўлса, у номақбул далил ҳисобланади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, далиллар фақат қонунда назарда тутилган манбалардан олиниши мумкин. Бир қатор ҳолларда қонунда

¹ Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 81-моддаси.

² Зинатуллин 3.3. Уголовно-процессуальное доказывание: учебное пособие. – Ижевск 1993. С. 47-48.

³ Сибилева Н.В. Допустимость доказательств в уголовном процессе. Киев, 2010. - С. 31.

далилларни олиш манбаи аниқ кўрсатиб қўйилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 173-моддасида қайси маълумотлар фақат экспертиза ўтказиш йўли билан олиниши мумкинлиги аниқ кўрсатиб қўйилган. Уларга ўлим сабаблари ва етказилган тан жароҳатларининг хусусияти, ақли-ҳуши жойида эканлиги шубҳа туғдирганда - айбланувчи ёки гумон қилинувчининг руҳий ҳолати ҳақидаги ва бошқа маълумотлар киради.

Жиноят-процессуал қонунда далилларни тўплашнинг муайян тартиби белгиланган. «...исботлаш бўйича амалга ошириладиган ҳаракатларнинг процессуал шакли аниқ белгилаб қўйилган бўлиб, унинг ҳар битта бузилиши жиноят процесси иштирокчиларининг ҳуқуқлари бузилишига олиб келади»¹.

Далилни процессуал расмийлаштириш (мустаҳкамлаш) далилларни тўплашнинг мажбурий элементи бўлиб, амалдаги процессуал қонунда белгиланган меъёрлар асосида олинмаса, далил номақбул деб топилади.

Фикримизнинг тасдиғи сифатида Б.А.Раджабовнинг «...далилларни мустаҳкамлаш — исбот қилишнинг далилларни тўплаш босқичини ташкил этувчи элементидир»² - деган фикрини келтириб ўтамиз. Айрим муаллифлар «...исбот қилишнинг далилларни тўплаш босқичини элемент сифатида эътироф этадилар»³. Лекин бу билан исбот қилишнинг мазмун-моҳияти ўзгармайди деб ўйлаймиз. Олимлар томонидан «...далилларни тўплаш деганда - турли хил далилларни топишга, мустаҳкамлашга, олиш ва сақлашга қаратилган ҳаракатлар мажмуаси тушунилади»⁴ деган фикрлар ҳам мавжуд. Ушбу фикрга яқинроқ фикрни кейинчалик П.А.Лупинская, И.М.Гуткин ва А.Х.Рахмонқуловлар ҳам билдирганлар.

Биз юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда, тезкор-қидирув фаолияти натижаларини тақдим этиш ва уларни процессуал мустаҳкамлаш масалаларига тўхталиб ўтамиз.

Аввало, тергов ҳаракатлари манфаатлари учун қўлланиладиган тезкор-қидирув фаолияти натижаларини таърифлаш лозим. Тезкор-қидирув фаолиятининг мақсадидан келиб чиқиб - бу жиноятчиликка қарши курашиш соҳасида тезкор-қидирув тадбирлари ёрдамида қўлга киритиладиган ва тўпланадиган тезкор ахборотдир.

Мазкур масалада жиноят ишлари бўйича исбот қилиш давомида тезкор-қидирув фаолияти натижаларидан фойдаланишнинг мавжуд методикасини таҳлил қилиш зарур.

¹ Мухитдинов Ф.М. Жиноят-процессуал шакл: назарий ва методологик муаммолар: Юрид. фан. док. дис. - Т., 2005. 27-б.

² Раджабов Б.А. Собрание доказательств в уголовном процессе Республики Узбекистан, (cyberleninka.ru)

³ Никифорова Е.Н. Исботлашнинг умумий шартлари // Жиноят процесси. Умумий қисм: Т, «Янги аспавлоди», 2002.178-б.

⁴ Миренский Б.А., Асомутдинов А.Х., Камолходжаев Д.Ю. Жиноят процессида далиллар назарияси муаммолари. - Т. 2002. - Б. 149.

Терговчи тезкор-қидирув фаолияти натижалари акс этган, тақдим қилинган ва талаб қилиб олинган материалларни жиноят иши бўйича тадбиқ қилишнинг қонуний йўлларига эга.

Биринчидан, процессуал-ҳуқуқий ва тактик қарорлар қабул қилиш:

а) жиноят ишини қўзғатиш тўғрисида;

б) жиноят иши қўзғатишни рад қилиш тўғрисида;

в) материалларни терговга тегишлилигига қўра юбориш тўғрисида;

г) ушлаб туришни ўтказиш ҳақида;

д) тергов қилиш ва айрим тергов ҳаракатларини ўтказишнинг тактика ва методикасига тегишли;

е) қўшимча тезкор-қидирув тадбирлари ўтказиш зарурати тўғрисида;

ж) тинтув ўтказиш тўғрисида;

з) фуқароларнинг Конституцияда белгилаб қўйилган ҳуқуқини чеклаш билан боғлиқ тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш зарурлигини асослантириш учун;

и) хорижий давлатларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларини хабардор қилишнинг мақсадга мувофиқлиги тўғрисида қарорлар қабул қилишда ишлатиши.

Иккинчидан, жиноят иши бўйича далил сифатида фойдаланишга ҳақли¹. Бунда Ш.Иномжоновнинг «...жиноят ишлари бўйича исбот қилишда тезкор-қидирув фаолияти натижаларидан фойдаланишнинг методологик асоси бўлиб жиноят процессига далил сифатида кирувчи ахборотни тўплаш, текшириш ва баҳо бериш каби категориялар билан боғлиқ бўлган билим назарияси қоидалари хизмат қилиши лозим»²- деган фикрини келтириб ўтиш жоиз.

Зеро, ўтказилган тезкор-қидирув тадбирларининг натижалари тезкор хизмат ҳужжатларида акс этади. Амалиётда уларнинг айримлари тезкор-қидирув тадбирлари баённомалари деб номланади. Табиийки, бу ҳужжатларнинг юридик табиати мустақил далил турларидан бири бўлган тергов ҳаракатлари баённомаларидан фарқ қилади.

Тезкор-қидирув тадбирлари баённомаларининг тергов ҳаракатлари баённомаларидан асосий фарқи шундан иборатки, тергов ҳаракатлари баённомалари асосида тегишли тергов ёки суд ҳаракати шароитида жиноят процесси иштирокчиларининг жиноят ишида аҳамиятга эга ҳолатлар ва фактларни бевосита идрок этиши ётади. Айнан шу натижалар жиноят процессида далиллар мазкур турининг мазмунини ташкил қилади.

Иш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар ва фактларни бевосита идрок этиш натижалари, шунингдек, тезкор-қидирув тадбирлари

¹ Зникин В.К. Использование оперативно-розыскной информации в уголовно-процессуальном доказывании. Автореф...дисканд. юрид. наук. - Томск. 1988. Б.70-71.

² Иномжонов Ш.Х. Жиноят-процессуал исбот қилишда тезкор-қидирув фаолияти натижаларидан фойдаланиш муаммолари: Монография / Масъул муҳаррир ю.ф.д. Б.Х. Пулатов. - Т., 2005. - 119 б.

баённомаларини ҳам ташкил қилади. Лекин, мазкур бевосита идрок этиш процесс қатнашчилари томонидан ёки тергов ва суд ҳаракатини ўтказиш босқичида эмас, балки ТҚТни ўтказиш жараёнида юз беради. У ва бу баённомаларни тузувчи субъектлар ўртасида ҳам фарқ бор. Гарчи Е.А.Доля «ишончли аргументлар келтирса ҳам, бундай нуқтаи назар, яъни субъектлар ўртасидаги фарқ унга, шубҳасиз кўринмайди»¹. Унинг фикрича, «тергов ҳаракатларини ўтказишда холислар иштироки мажбурийдир, судда тўғри, бевосита идрок этиш кафолати бўлиб тарафлар иштироки, суд муҳокамасининг ошкоралиги майдонга чиқади, бу нарса тезкор-қидирув фаолиятида йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки бу унинг табиатига, унинг предметига, тамойиллари ва вазифаларига мутлақо зид келади».

Бунда биринчи муаммо, бизнингча тезкор-қидирув тадбирлари натижаларини тегишли шаклда қайд қилган кўздан кечириш баённомалари, техник воситаларни қўллаш баённомалари, жисмоний шахсларнинг тушунтириш хатлари, ёзма аризалари, оғзаки аризаларни қабул қилиш баённомалари, турли ҳисобларнинг расмий маълумотномалари, сўров жараёни ва натижалари тўғрисидаги якуний маълумотномалар, хатланган ва ўралган намуналар, видео, фототасвир, аудиоёзув материаллари, сотиб олинган, ўралган ва муҳрланган товарлар, предметлар, ашёлар ҳақидаги якуний маълумотномалар деб номланувчи тезкор хизмат ҳужжатларининг кейинги тақдири қандай бўлади?, деган саволнинг ечимида амалдаги тартибга мувофиқ ТҚФни амалга оширувчи орган бошлиғи тезкор-қидирув тадбири натижалари акс эттирилган материалларни терговчига тақдим этиш тўғрисида тақдимнома чиқариб, бу материалларни терговчига ЖПКнинг 198 ва 200-моддаларига биноан тақдим қилади. Терговчининг ўзи ҳам тезкор-қидирув фаолияти натижалари бўйича бу фаолият субъектидан материалларни ЎЗР ЖПКнинг 199 ва 203-моддаларида белгиланганидек талаб қилиб олиши ҳам мумкин.

Терговга қадар текширув органи, суриштирувчи, терговчи ёки прокурорга тезкор-қидирув фаолият натижаларини жўнатиш тартиби (почта орқали юбориш, шахсан қўлига ёки бошқа усуллар) алоҳида ҳар бир ҳолатда иш юритиш тартибини белгиловчи норматив-ҳужжатлар талаблари асосида ТҚФни амалга оширувчи орган томонидан танланади. Бу иккинчи муаммо.

ТҚФ тўғрисидаги қонунга мувофиқ ҳужжатлаштириш деганда, «тезкор ҳисоб иш жилдида амалга ошириладиган маълумотларни йиғиш ва тизимлаштириш, тезкор-қидирув фаолияти натижаларини текшириш

¹ Доля П.А. Использование в доказывании результатов оперативно-розыскной деятельности. - М., 1996. - Б.84.

ва баҳолаш (18-модда), шунингдек уларнинг асосида тезкор-қидирув органнинг тегишли қарорларини қабул қилиш жараёни тушунилади»¹.

ТҚФ натижалари юзасидан тўпланган ҳужжатларга жиноят-процессуал қонунчиликка мувофиқ далилий ашё сифатида эътироф этиш учун тезкор-қидирув тадбири натижасида олинган (тайёрланган) фотосуратлар, фонограммалар, видеоёзувлар, компьютер ахборот ташувчилар, чизмалар, режалар, схемалар, маълумотлар, шунингдек бошқа моддий объектлар ҳам илова қилиниши мумкин. Илова қилинаётган материаллар, ҳужжатлар ва бошқа объектларнинг олинган вақти, жойи ва шароити тўғрисидаги маълумот жиноят аломатлари аниқланганлиги бўйича ёзилган билдирги ёки маълумотномада акс эттирилиши лозим. Кўрсатилган материаллар, ҳужжатлар ва бошқа объектларнинг якка (хусусий) белгиларини тавсифлаш зарур бўлганда маълумотномага алоҳида илова тарзида ифода этиш мумкин. Бу учинчи муаммо.

ТҚТ давомида олинган материаллар, ҳужжатлар ва бошқа объектларни суриштирувчи, терговчи ёки прокурорга тақдим этишга, тайёрлаш ва расмийлаштириш вақтида ТҚФни олиб боровчи идора томонидан уларнинг тўлиқлиги ва бус-бутунлигини (деформациядан сақлаш, магнитланиш, нурланиш, ўчиб кетмаслик ва ҳ.к.) таъминлаш чораларини кўришлари лозим.

Тезкор-қидирув тадбирлари натижасида олинган материаллар, ҳужжатлар ва бошқа объектларнинг нусхаларини (кўчирмаларини), шунингдек энг аҳамиятли қисмларини (сўзлашувлар, сюжетлар) ягона ахборот ташувчига кўчириш орқали ҳам тақдим этишга рухсат берилади ва бу ҳақида тақдим этилаётган маълумотномада кўрсатилиши шарт.

Бундай ҳолларда тезкор-қидирув тадбирлари натижасида олинган материаллар, ҳужжатлар ва бошқа объектларнинг асл нусхалари терговга қадар текширув, суриштирув, тергов идоралари ёки прокурор талабига кўра олинмаган бўлса, жиноят иши яқунлангунга ва суднинг ҳукми қонуний кучга киргунга ёхуд жиноят иши тугатилгунга қадар ТҚТни амалга оширган органда сақланади. Мазкур ҳолат тўртинчи муаммо бўлиб, шу билан бирга асосий муаммони ташкил этади.

Мазкур муаммоларнинг хусусиятлари ҳақида сўз юритиладиган бўлса, тақдим этилган ТҚФ натижаларидан фойдаланиш, энг аввало, ўзида муайян ахборотни акс эттириши керак.

Жиноят ишини қўзғатиш масаласини ҳал этиш учун тақдим этилаётган тезкор-қидирув фаолияти натижаларида жиноят аломатларини кўрсатувчи маълумотлар етарлича бўлиши, яъни: қаерда, қачон ва қайси жиноят белгилари аниқланганлиги, улар қандай шароитларда вужудга келганлиги, мазкур жиноий ҳодисани содир этган

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги ЎРҚ-344-сон Қонуни.

шахс ва гувоҳлар ҳақидаги ахборотлар, далилий аҳамиятга эга бўлиши мумкин бўлган предметлар ва ҳужжатларнинг турган жойи тўғрисида, жиноят иши қўзғатиш масаласини ҳал этишдаги аҳамиятга эга ҳар қандай воқеа ва ҳодисаларни ўзида акс эттириши керак.

Тергов ҳаракатларини ўтказишга тайёргарлик кўриш ва ўтказиш учун тақдим этилаётган тезкор-қидирув фаолияти натижаларида - суриштирув, тергов органлари ва суддан яшириниб юрган, жиноий жазодан бўйин товлаётган, жиноят иши юзасидан ҳодиса ва воқеалар тафсилоти тўғрисида маълумотга эга булган шахслар, исботлашда фойдаланиш мумкин бўлган далил манбалари, аниқ муайян иши бўйича процессуал ҳаракатлар ўтказишнинг ҳажмини ва тартибини аниқлаб олиш, тергов ҳаракатларининг энг самарали тактикасини танлаш, терговнинг мақбул услубларини тузиш учун зарур маълумотлар бўлиши керак.

Жиноят ишлари бўйича исботлаш учун тақдим этилаётган тезкор-қидирув фаолияти натижалари жиноят-процессуал қонунчиликнинг далилларга қўйилган талабларига жавоб берадиган ва уларни шакллантириш имконини берадиган маълумотларни ўзида акс эттирган бўлиши керак.

Ю.С.Пулатов ва А.К.Закурлаевларнинг фикрича «...ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг тезкор-қидирув фаолиятидаги бу жараён жиноятга тайёргарлик кўраётган, содир этаётган, содир этган ва шу каби ҳолатларда шахсларнинг ноқонуний ҳаракатларини ҳужжатлаштириш сифатида қаралиши мумкин»¹.

Режалаштирилган ишларини бажариш учун терговчи тезкор-қидирув фаолияти натижаларини тадбиқ қилишнинг тегишли усулларига эгадир. Муайян тезкор-қидирув тадбирига қараб улар ўзларининг якуний мақомига эга бўладилар.

Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда, ТҚФ натижалари уларнинг жиноят ишини исботлаш жараёнига қўшилиши нуқтаи назаридан ТҚФ тўғрисидаги қонун талабларига мувофиқ ваколатли органлар томонидан жиноят содир этишга тайёргарлик кўриш, содир этиш ёки унинг изларини яшириш тўғрисидаги маълумотлари, уни тайёрлаётган ёки содир этган шахслар тўғрисида ЖПКда белгиланган тартибда терговга қадар текширув, суриштирув ва тергов органларига тақдим этилиши мумкин бўлса маълумотлар ва жиноят ишига тегишли бошқа ҳолатлардан иборат.

Шакллантирилган таъриф ТҚФ натижаларининг ўзига хос хусусиятларини далилларни шакллантириш учун асос сифатида акс эттирувчи қуйидаги хусусиятларни аниқлашга имкон беради:

- субъектнинг, ахборотни олиш учун асослар ва шартларнинг ЖПК талабларига мувофиқлиги;

¹ Закурлаев А.К., Пулатов Ю.С. Тезкор-қидирув фаолияти: ўқув қўлланма. – Т, ТДЮУ, 2014. Б. 114.

- тайёрланаётган, содир этилган ёки содир этилаётган жиноят аломатлари, уни тайёрлаётган ёки содир этган шахслар, терговга қадар текширув, суриштирув ва тергов органларига тақдим этилиши мумкинлиги, шунингдек жиноят иши бўйича исботлаш предметига киритилган бошқа ҳолатлар тўғрисида фактик маълумотларнинг мавжудлиги;

- олинган маълумотларни тезкор ва расмий ҳужжатларда, тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш жараёнида олинган буюмлар ва ҳужжатлар бириктирилган моддий ташувчиларда маҳкамлаш.

Жиноят ишлари бўйича исбот қилишда тезкор-қидирув фаолияти натижаларидан фойдаланиш шарт-шароитларини таҳлил қилиш тадқиқ этилаётган муаммо моҳияти юзасидан қонуний ва асосли қарор қабул қилиш ва тавсиялар беришга имкон беради.

Шу сабабли бундай қарорда аҳамиятга эга ҳолатларни аниқлаш учун зарурий маълумотларнинг ишга алоқадорлиги ҳамда мазкур маълумотларнинг жиноят процессига кирувчи восита бўлиб хизмат қиладиган далил турини танлаш масалаларига бериладиган ижобий жавобларгина эмас, балки исбот қилишда тергов ва судда тегишли далилларни тўплаш ва шакллантириш, текшириш ва баҳо беришда зарур бўладиган маълумотларни тақдим этиш билан боғлиқ масалалар ҳам акс эттирилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА ҲУҚУҚБУЗАРЛИК ВА ЖИНОЯТЧИЛИККА ҚАРШИ КУРАШИШНИНГ АЙРИМ МАСАЛАЛАРИ

АШУРОВ Улуғбек Эркинович

*Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратура
бошқарма катта прокурори
Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси
мустақил изланувчиси*

Кишилиқ жамияти ривожланиб бориши билан ижтимоий ҳавфли қилмишларнинг, қонунлар қабул қилинганидан кейин эса, жиноятлар содир этилишининг олдини олиш муаммолари вужудга келган. Афлотун (Платон) ва Арасту (Аристотель)ларнинг фикрича, жамиятда шахсни жиноят йўлидан қайтарувчи қонунлар ҳукмрон бўлиши зарур. Шунингдек, XVIII аср маърифатпарвар олимлари, хусусан Монтескьенинг фикрича “ҳар қандай ҳокимият жиноят учун жазо белгилашни эмас, балки жиноятнинг олдини олиш тўғрисида ғамхўрлик қилмоғи лозим”¹. Ч.Беккариа ҳам ўзининг “Жиноят ва жазо тўғрисида”ги асарида жиноят учун жазо тайинлашдан кўра, уни олдини олиш маъқулроқ эканлигини таъкидлаган.

Неча асрлардан буён жиноятчиликнинг олдини олиш борасида фикр юритилаётган бўлса-да, ҳозирги кунда ҳам ушбу мавзу ўз долзарблигини йўқотмаган. Шу боисдан ҳам бугунги кунда мамлакатимизда тинчлик ва осойишталикни сақлаш, жиноят ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш устувор вазифалардан бири саналади.

Яқинда қабул қилинган 2022 – 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида ҳам ички ишлар органларини халқнинг ишончли ҳимоячиси сифатида халқчил профессионал тузилмага айлантириш ҳамда аҳоли билан мақсадли ишлашга йўналтириш, шунингдек қонунийликни қатъий таъминловчи, очиқ ва адолатли прокуратура фаолиятининг мустаҳкам ҳуқуқий асосларини яратиш ҳамда “Қонун – устувор, жазо — муқаррар” тамойилини бош мезонга айлантириш белгиланган².

Криминологияга оид адабиётларда жиноятчиликнинг олдини олиш тушунчаси ҳақида кўп фикр юритилади, лекин мазкур тушунчанинг умум эътироф этилган таърифи мавжуд эмаслиги айтиб ўтилади. Бу борада М.Усмоналиев ҳамда Й.Каракетовлар фикр юритиб, криминологияда жиноятчиликнинг олдини олиш деганда, жиноятчиликни, алоҳида турдаги жиноятларни ҳамда аниқ жиноятларни аниқлаш, уларни камайтириш, шароит ва сабабларни бартараф қилишга қаратилган ҳамда

¹ Криминология. Дарслик. Муаллифлар жамоаси. – Тошкент, Академия ноширлик маркази, 2007. – Б. 274.

² Национальная база данных законодательства, 29.01.2022 г., № 06/22/60/0082

шахсларнинг яшаш муҳити ёки хулқи жиноят йўлига ўтиб қолиши ёки жиноий фаолиятга қайтаришига олиб келувчи шароитларни бартараф қилишга қаратилган кўп босқичли давлат ва жамоат чоралари тизими тушунилади, шунингдек бу чоралар тизимини криминология фани криминологик тадқиқотлар олиб бориш орқали ишлаб чиқади ва тавсия қилади¹, деб таъкидлайди.

Криминологияда жиноятчиликнинг олдини олиш деганда, жиноятчиликни, алоҳида турдаги жиноятларни ҳамда аниқ жиноятларни аниқлаш, уларни камайтириш, шароит ва сабабларни бартараф қилишга қаратилган ҳамда шахсларнинг яшаш муҳити ёки хулқи жиноят йўлига ўтиб қолиши ёки жиноий фаолиятга қайтаришига олиб келувчи шароитларни бартараф қилишга қаратилган кўп босқичли давлат ва жамоат чоралари тизими тушунилади, шунингдек бу чоралар тизимини криминология фани криминологик тадқиқотлар олиб бориш орқали ишлаб чиқади ва тавсия қилади.

Ўзбекистон Республикасининг “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонунида эса жиноятчиликни олдини олиш эмас балким ҳуқуқбузарликлар профилактикасига “ҳуқуқ-тартиботни сақлаш ҳамда мустаҳкамлаш, ҳуқуқбузарликларни аниқлаш, уларга барҳам бериш, шунингдек ҳуқуқбузарликларнинг содир этилиши сабабларини ва уларга имкон бераётган шарт-шароитларни аниқлаш, бартараф этиш мақсадида қўлланиладиган ҳуқуқбузарликлар умумий, махсус, якка тартибдаги ва виктимологик профилактикасининг ҳуқуқий, ижтимоий, ташкилий ва бошқа чора-тадбирлари тизими”, деб белгиланган².

Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашиш бўйича фаолиятни мувофиқлаштиришнинг таъсирчан тизимини яратиш, қонун бузилишларининг олдини олиш ва уларни бартараф этишнинг замонавий ташкилий-ҳуқуқий механизмларини жорий этиш мақсадида 2017 йил 14 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2833-сонли қарори қабул қилинди³. Мазкур қарорда ҳуқуқбузарликларнинг самарали профилактикасини амалга ошириш давлат органлари, шу жумладан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, бошқа давлат ташкилотлари, хўжалик бошқаруви органларининг устувор вазифаси этиб белгиланди. Шунингдек, соҳага замонавий ахборот-коммуникация технологиялари – видеокузатув,

¹ Усмоналиев М., Каракетов Й. Криминология: Дарслик. – Тошкент: ТДЮИ, 2001. –Б.248.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 20-сон, 221-модда; 2015 й., 32-сон, 425-модда; 2016 й., 52-сон, 597-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 12-сон, 184-модда, 37-сон, 982-модда.

электрон ҳисобга олиш ва ўзаро ахборот алмашиш, идоралараро маълумотлар базалари тизимларидан кенг фойдаланиш йўлга қўйилди.

Таъкидлаш ўринлики, жиноятчиликнинг олдини олишнинг умумижтимоий ва махсус чоралари фарқланади. Афсуски, жамият аъзолари ўртасида ҳуқуқбузарлик ва жиноятчилик профилактикаси фақатгина ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг вазифаси сифатида баҳолаши ва бу борадаги ташаббускорликнинг етишмаслиги соҳада амалга оширилаётган ишлар сифатига салбий таъсир кўрсатмоқда. Худди шу нуқтаи назардан айрим ҳолларда жиноятчиликни олдини олишнинг махсус чораларидан бири сифатида ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари фаолиятига ажратиладиган бюджет маблағлари миқдорини ошириш таклиф этилиб келинади.

Бироқ, полицияга бюджет маблағлари ажратилишининг миқдори ҳамда жиноятчилик динамикасини камайиши ўртасида ўзаро алоқадорлик мавжуд эмаслиги тўғрисидаги қарашлар ҳам мавжуд. Жумладан, [Philip Bump](#) АҚШ “Department of Justice”га таяниб маълумот беришича полиция харажатлари ва полициячилар сони билан жиноятчилар ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжуд эмас, шунингдек харажатлар миқдори ва полиция ходимлари сони жиноятчилик динамикасига таъсир кўрсатмайди. Шунга кўра жиноятчиликка қарши курашиш важи билан полицияга ажратиладиган бюджет маблағлари миқдорининг ортиб кетишига йўл қўйиб бўлмайди¹.

Шу сабабдан, Ўзбекистондаги бугунги кундаги вазиятдан келиб чиқиб, қуйидаги айрим ташкилий чора-тадбирларга тўхталиб ўтиш ўринли.

Айтиш керакки, ички ишлар органларининг навбатчилик қисми ва тезкор-тергов гуруҳлари ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирининг 1998 йил 10 декабрдаги 250-сон буйруғига асосан олиб бориб, мазкур буйруққа мувофиқ жиноят тўғрисида маълумот келиб тушганидан сўнг навбатчилик қисми икки дақиқа ичида тегишли тартибда масъулларга хабар бериши ҳамда беш дақиқа ичида тезкор-тергов гуруҳлари тайёр бўлиб, воқеа жойига чиқиб кетиши кераклиги белгиланган. Бунда манзилга етиб боришда ҳар бир километр учун икки дақиқа (қиш мавсумида уч дақиқа) вақт меъёри белгиланган. Бироқ амалда ушбу муддатларга риоя этилмаслиги ҳолатлари кузатилади. Шунингдек, тергов-тезкор гуруҳнинг навбатчилик қисмидан чиқиб ҳодиса жойига етиб боришини аниқ қайд қилиш механизми мавжуд эмас. Айрим пайтларда тергов-тезкор гуруҳнинг воқеа жойига етиб бориши соатлаб чўзилмоқда. Бу эса ҳодиса жойидан изларнинг йўқолиши, далилларнинг яроқсиз бўлиб қолишига олиб келмоқда.

¹<https://www.washingtonpost.com/politics/2020/06/07/over-past-60-years-more-spending-police-hasnt-necessarily-meant-less-crime/>

Навбатдаги муаммоли жиҳат профилактика инспекторларининг юридик маълумоти даражаси ҳамда юридик билимларни амалда қўллай олиш кўникмаси етишмаслигига оид. Пойтахт Тошкент шаҳрининг биргина Миробод ва Яшнобод туманларида мавжуд 231 нафар профилактика инспекторларининг аксарияти олий юридик маълумотга эга эмас. Масалан, Миробод туманида профилактика инспекторларининг атиги 14 фоизи, Яшнобод туманида эса 22 фоизи олий юридик маълумотга эга. Ушбу ҳолат ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши самарали курашиш, содир этилаётган ҳатти-ҳаракатларга тўғри ҳуқуқий баҳо беришга тўсқинлик қилмоқда.

Ҳозирги давр тараққиёти иқтисодиёт тармоқларидагина эмас, балки ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликка қарши курашиш соҳасига ҳам инновацион ёндашувларни татбиқ этиш заруратини туғдирмоқда. Лекин, бугунги кун шароитида ҳуқуқбузарликлар профилактикасини амалга оширувчи давлат органларининг иш шакли ва услублари, энг аввало ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш, шунингдек бу борадаги инновацион ёндашувнинг етишмаслиги каби омиллар мазкур тизимнинг ҳозирги давр талабларига жавоб бермаслигидан далолат беради.

Ички ишлар органлари фаолиятида қўлланилаётган 102 чақирув тизими маънан эскирган бўлиб, айрим ҳолларда маълумотларни тўлдириш ва юбориш кўп вақт талаб этади, жиноят ҳақида хабарлар фақат вербал мулоқот тарзида амалга оширилишини тақозо қилади. Маълумот учун айтиш лозимки, навбатчилик қисмига кунига ўртача 20-50 та хабар келиб тушади. Битта аризани қабул қилиш ва юборишга 5 дақиқа, расмийлаштириш ёки маълумотларни умумлаштиришга 30 дақиқа, маълумотларни умумлаштириш учун эса бир неча кун талаб этилади.

Ички ишлар органлари томонидан иш юритувига олинган жиноят ишлари, суриштирув ва тергов, жиноят-қидирув соҳаларида статистик маълумотларнинг очиқ эмаслиги ҳам анча баҳс-мунозарали. Ўзбекистон Республикасининг Ички ишлар вазирлиги ва унинг ҳудудий бошқармалари расмий веб-сайтларида ҳудудларнинг криминоген вазиятига тааллуқли статистик маълумотлар акс эттирилмаган. Бундай ахборотларнинг ёпиқлиги жиноятчиликка қарши курашиш соҳасида илмий тадқиқотни амалга оширишга, хусусан криминоген вазиятни прогнозлаштиришга, ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликка қарши курашишнинг устувор йўналишларини белгилашга тўсқинлик қилади.

Жиноятларни “иссиқ изи”дан фош этиш, жиноятчиликка қарши курашиш самарадорлигини ошириш мақсадида навбатчилик қисми ва тезкор-тергов гуруҳи фаолияти оперативлигини ошириш, Ўзбекистон Республикаси ички ишлар вазирининг 1998 йил 10 декабрдаги 250-сон буйруғида белгиланган вақт меъёрларини мақбуллаштириш, жумладан

тезкор-тергов гуруҳининг ҳодиса жойига етиб боришидаги вақт меъёрини шаҳар ва қишлоқ жойларида дифференциация қилиш, шунингдек маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги мурожаат бўйича 25 минут, жиноят тўғрисидаги мурожаат бўйича эса 10 минутлик регламент белгиланиши лозим. Мазкур регламентга риоя қилмаганлик учун қатъий жавобгарликни назарда тутувчи махсус нормаларни белгилаш таклиф этилади.

Айни ушбу жиноий ҳолат бўйича хорижий тажриба ўрганилганида ушбу меъёр Беларусь Республикасида 10 минутни¹, Қозоғистонда (Нурсултон) эса 7 минутни² ташкил этиши аниқланди.

Ички ишлар органлари фаолиятида қўлланилаётган 102 тизими узоқ йиллардан бери янгиланмаган, маънан эскирган локал тармоқ бўлиб, у иш фаолиятида оперативликни етарли даражада таъминлашга имкон бермайди. Шу жиҳатга кўра ариза ва хабарларни ўз вақтида қабул қилиш, рўйхатдан ўтказиш, умумлаштириш ва улар билан ишлашни тўғри ва самарали ташкил этиш мақсадида амалиётда қўлланилаётган турли электрон дастурларни янгилаш, уларнинг интеграциясини таъминлаш орқали ҳуқуқбузарлик ва жиноят тўғрисидаги хабарларни қайта ишловчи ички ишлар органларнинг ягона дастурининг ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқ.

Юқорида қайд этилганлар мамлакатдаги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш соҳасидаги айрим муаммолар бўлиб, назаримизда, биз таклиф этган масалаларнинг реализация қилиниши Ўзбекистон шароитида ҳуқуқбузарликларнинг барвақт олдини олиш, жиноятчиликни жиловлаш ҳамда жамоат хавфсизлигини таъминлашга хизмат қилади.

¹<https://baj.by/be/analytics/vyzov-v-miliciyu-obyasneniya-dopros-rukovodstvo-po-bezopasnosti-dlya-zhurnalistov-chast-3>

²<https://www.gov.kz/memleket/entities/qriim/activities/10761?lang=ru>

АГРАР СОҲАДА ЕР УЧАСТКАЛАРИНИ РЕАЛИЗАЦИЯ ҚИЛИШДАГИ АЙРИМ МУАММОЛАР ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЗАРУРАТИ

КАРИМОВ Улуғбек Хақимджонович

Ўзбекистон Республикаси

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси

кафедра катта ўқитувчиси

Барчамизга маълумки, қишлоқ хўжалигида дастлабки ва долзарб назорат соҳаси ер ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (08.12.1992й) 55-моддасида ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасида эканлиги белгиланган¹.

Мазкур соҳанинг долзарблиги, нафақат ҳозирда мамлакатимизда олиб борилаётган иқтисодий ислохотлардан, балки мустақиллик кунларидан бугунги кунга қадар қабул қилинаётган Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, Президент Фармон ва Қарорлари, Ҳукумат қарорлари, шунингдек, қонун ости норматив-ҳуқуқий ҳужжатларидан ҳам билиниб турибди.

Муҳтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев 2017 йилнинг 9 декабридаги Қишлоқ хўжалиги ходимлари кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида “Ҳар қарич ер – давлатнинг, демакки, халқимизнинг бебаҳо бойлиги ҳисобланади. Ундан ноқонуний, ўзбошимчалик билан фойдаланишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ²” деб таъкидлаган эдилар.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда ерларни реализация қилиш, улардан фойдаланишни тартибга солиш ва муҳофаза қилишга оид қонун ҳужжатларини такомиллаштириш орқали ер эгалари ва фойдаланувчилари, шунингдек назорат ва давлат бошқаруви идораларининг масъулиятини оширишга қаратилган бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиб келинмоқда.

Хусусан, илгари ер участкалари фермер хўжалиги ташкил этиш учун инсон омили мавжуд бўлган, шу жумладан турли кўринишдаги суиистеъмолчилик, қариндош-уруғчилик, ошна-оғайнигарчилик, таниш-билишчилик, айниқса коррупция ҳолатлари кенг тус берадиган очиқ

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддаси // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 09.02.2021 й., 03/21/671/0093. ҳамда Ер кодекси 1 ва 3-моддалари // Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 30.06.2022 й., 03/22/782/0576.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Қишлоқ хўжалиги ходимлари кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи <https://president.uz/uz/lists/view/1331>

танлов асосида ажратилган бўлса, деҳқон хўжаликлари ва юридик шахсларга тўғридан-тўғри берилиб ҳақли эътирозларга сабаб бўлар эди.

Мисол учун, деҳқон хўжалиги учун ер участкасини ажратишдаги ўлчамлари ҳамда қурилиш қилмаслик шарти белгиланмасдан қолганлиги оқибатида қишлоқ хўжалиги ерлари оборотдан чиқиб кетиш ҳолатлари кузатилган.

Чорвачилик учун фермер хўжалигини ташкил этишга жами 30 шартли мол бош сони бўлиши билан бирга шахс танловда иштирок этиши зарур бўлса, МЧЖ ёки ХКларга чорваси мавжуд бўлмасада ер участкалари танловсиз тўғридан-тўғри ажратилар эди.

Таъкидлаш лозимки, соҳага оид муҳим ислохотлардан бири бу Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 8 июнь кундаги “Ер муносабатларида тенглик ва шаффофликни таъминлаш, ерга бўлган ҳуқуқларни ишончли ҳимоя қилиш ва уларни бозор активига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6243-сонли Фармони қабул қилинишидир.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 24 ноябрдаги 709-сонли қарори билан эса “Деҳқон хўжалиги юритиш учун ер участкаларини ижарага бериш” ва “Юридик шахсларга қишлоқ хўжалиги мақсадлари учун ер участкаларини ижарага бериш”нинг Маъмурий регламентлари тасдиқланган.

Бироқ, ўрганишлар регламентларда белгиланган айрим масалалар муаммолар келтириб чиқараётганлиги сабабли қайта кўриб чиқиш талаб этилаётганлигини кўрсатмоқда.

Жумладан, маъмурий Регламентга кўра, талабгорнинг имкониятлари белгиланган мезонлар асосида баллар бериш орқали баҳоланади.

Масалан, ер майдони ажратиш бўйича ўтказилаётган танловда иштирок этаётган максимал имкониятларга эга, хусусан кредит тарихи аъло, раҳбари 15 йилдан ортиқ тажрибали агроном, юқори унумли техникалари мавжуд ва ер майдони жойлашган ҳудудда яшовчи талабгор ернинг бир баравар норматив қийматини тўлаш шарти билан 94,9 баллгача тўплай олади.

Регламентга кўра, агар талабгор ер норматив қийматининг 10 баробаригача тўлаш истагини билдирса, ҳар бир норматив қиймат учун 5 баллдан, 10 баробаридан юқориси учун эса, ҳар бир норматив қиймат учун 10 баллдан берилиши, мазкур маблағ 30 йил давомида бўлиб тўланиши кўрсатилган.

Бироқ, талабгорнинг ҳақиқатан ҳам тўлов қобилияти мавжудлигини ўрганиб чиқиб, тасдиқлаш мезонлари Регламентларда акс эттирилмаган.

Оқибатда эса, яқинда ташкил этилган фермер хўжалиги ёки корхона раҳбари – талабгор тўлаш имконияти бўлмаган маблағ таклиф қилиб,

баллни сунъий равишда юқори кўтариш орқали танловда ғолиб бўлаётганлиги кузатилмоқда.

Биргина мисол, 2022 йилда Сирдарё вилоятида ўтказилган электрон танловлар натижаларига кўра, 300 дан ортиқ талабгорлар танлов ғолиби деб топилиб, улар билан ижара шартномалари тузилган.

Таҳлиллар, талабгорларнинг 30 дан зиёди томонидан тўлаш имкони бўлмаган ер майдонига номутаносиб қийматдаги бир неча млрд. сўмдан ортиқ тўлов қилиш ҳақида таклиф билдирилган бўлсада, амалда ушбу талабгорларнинг айримларида техникалар, иш ўринлари йўқ бўлиб, аксариятининг солиқ қарздорлиги мавжудлиги аниқланган.

Ачинарлиси эса, ушбу талабгорларнинг 30 таси айнан танлов бўлишидан бир неча ой олдин ташкил қилинган бўлиб, улар муқаддам қишлоқ хўжалигида фаолият юритмаган ва ҳеч қандай салоҳиятга эга бўлмаган.

Бундай муаммоли вазият келгусида мазкур йўналишда нафақат рақобатни, шу билан бирга уни олдини олмаслик талабгорларга йил якунларида катта миқдордаги қарздорликларни келтириб чиқариб, ишлаб чиқариш, етиштиришдаги уларнинг иқтисодий салоҳиятига қатъий таъсир этиши мумкин.

Шу сабабли, мазкур муаммоларни бартараф этилишини таъминлаш мақсадида маъмурий Регламентларга, талабгор таклиф қилмоқчи бўлган қиймат баҳосининг аниқ қисмини аванс сифатида операторнинг махсус депозит ҳисоб варағига киритиши ва танлов якунига кўра талабгор ғолиб деб топилган тақдирда, ушбу маблағ ижара ҳақи сифатида ушлаб қолинишини белгилаш;

– танлов ғолиби таклифдан узрсиз сабабга кўра воз кечган ёки ғолиблик шартлари асосида тузиладиган шартномадан бош тортган тақдирда эса, махсус депозит ҳисоб варағига топширилган аванс маблағлари қайтарилмасдан, давлат фойдасига ўтказилишини;

– талабгорнинг моддий-техник базаси аҳволи, яъни қишлоқ хўжалиги техникалари ҳақиқатан мавжудлигини ва солиқ ҳамда кредит маблағларидан қарздорлиги бор-йўқлигини онлайн ўрганиб бориш мақсадида “E-talabgor” маълумотларини ўрганиш имконини берувчи платформасини ишга тушириш;

– танловда таклиф қилинадиган ижара ҳақи аниқ меъёрларини ишлаб чиқиб, ғолибга танлов натижасига кўра, тўлаш графиги сифатида тақдим этиш ва тасдиқладиган ижара шартномасига илова қилинишини, шунингдек мазкур тўлов бир йил давомида тўланмаслиги (*форс-мажор ҳолатлари бундан мустасно*) ер ижара шартномасини бир томонлама бекор қилиш учун асос бўлишини назарда тутувчи қўшимча ва

ўзгартиришларни қонунчиликка киритиш масаласини кўриб чиқиш зарур.

Хулоса қиладиган бўлсак, мазкур қўшимча ва ўзгартиришларни қонунчиликка киритилиши талабгорлар ўртасида рақобатни кучайиши, танлов ўтказиш механизмлари янада шаффофлашишига, соҳада келгусида қарздорлик ортиб кетишини олдини олиш ва шу билан бирга ерни аниқ эгасига берилишига олиб келади.

АКТЫ СНГ РЕГЛАМЕНТИРУЮЩИЕ ВОПРОСЫ ПРОВЕДЕНИЯ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

КЕНЖАЕВ Тимур Исомович д.ф.ю.н. (PhD)

*Прокурор центра Правоохранительной
Академии Республики Узбекистан*

Основополагающий призыв, в рамках принятых документов ООН, к необходимости выявления и устранения коррупциогенных составляющих в законодательстве, в общих чертах содержится в статье 5 специализированной Конвенции ООН 2003 года. Так пункт 3 указанной статьи закрепляет, что «Каждое Государство является участником и стремится периодически проводить оценку соответствующих правовых документов и административных мер с целью определения их адекватности с точки зрения предупреждения коррупции и борьбы с ней»¹.

Здесь мы можем наблюдать различие в подходах к реализации данной нормы в странах, являющихся членами ООН. Объединяющей составляющей, по нашему мнению, являются схожесть пройденных путей историко-политического развития того или иного государства. Так, практически все страны постсоветского пространства, а особенно страны СНГ, выбрали наиболее активный путь реализации антикоррупционной политики в нормотворческом процессе, нежели страны Европы, Америки и другие страны.

По нашему мнению, основополагающей причиной столь разных подходов является наличие либо отсутствие устоявшейся системы законодательства. Так, если большинство стран Европы и Америки уже имели у себя прочно сформированную и исторически адаптированную законодательную базу, то странам СНГ, объединённым схожими вызовами в развитии государственности, еще только предстояло пройти данный путь с учетом необходимости разработки и утверждения системы законодательства в условиях обретенной независимости каждой страны.

Учитывая данные подходы, страны, разделились на тех, кто выделил антикоррупционную экспертизу проектов законодательства в качестве самостоятельного направления и тех, кто не стал отделять ее от уже действующих механизмов правовой (юридической) экспертизы.

В подобных условиях и нормативные документы, принятые в рамках СНГ, стали выделяться и обретать очертания, свойственные странам, участникам данного содружества.

¹ Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции от 31 октября 2003 года. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml. Дата обращения: 20.04.2023 г.

Среди основополагающих документов, принятых в рамках деятельности СНГ и касающихся антикоррупционной экспертизы проектов законодательства, мы предлагаем выделить следующие.

1. Модельный Закон СНГ 2003 года¹. Как мы понимаем, данный Закон первым применил и закрепил в своем понятийном аппарате конкретное определение понятию «антикоррупционная экспертиза правовых актов». Вместе с тем, Законом, антикоррупционная экспертиза правовых актов отнесена к одной из важнейших мер по предупреждению коррупционных правонарушений.

Важной составляющей для нас стало наличие в Законе отдельной статьи, непосредственно посвященной антикоррупционной экспертизе правовых актов, в том числе и проектов. В статье 14 также подчеркивается, о чем мы упомянули в предыдущем абзаце, а именно то, что нормативное регулирование антикоррупционной экспертизы должно быть на уровне Закона государства.

В Республике Узбекистан о необходимости принятия такого Закона было обозначено еще в 2020 году. Причем обозначено это было весьма весомым документом – решением Президента². Следует отметить, что спустя время и бурные обсуждения Закон наконец то был принят в декабре 2022 года.

2. Специализированный Модельный закон СНГ от 2012 года³. Именно данный документ определил специализированные стандарты регламентации отношений в области антикоррупционной экспертизы для стран СНГ, где основная цель заключается в раннем выявлении и устранении коррупциогенных норм.

Существенно оказывающим помощь в разработке национального законодательства в области проведения антикоррупционной экспертизы проектов законодательства стало приведение конкретного перечня коррупциогенных факторов, изменение и дополнение которого возможно со стороны любого государства СНГ.

Вместе с тем, конкретного определения понятию «коррупциогенные факторы» Законом не закреплено, как утверждает известный в рассматриваемой нами области ученый Цирин А.М., сделано это

¹ Модельный закон государств - участников СНГ от 15.11.2003 г. № 22-15 «Основы законодательства об антикоррупционной политике». Официальный сайт Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств. <https://iacis.ru/public/upload/files/1/1>. Дата обращения: 11.03.2022 г.

² Указ Президента Республики Узбекистан от 29.06.2020 г. № УП–6013 «О дополнительных мерах по совершенствованию системы противодействия коррупции в Республике Узбекистан. <https://lex.uz/ru/docs/4875786>. Дата обращения: 19.04.2023 г.

³ Модельный закон государств - участников СНГ от 17.05.2012 г. № 37-12 «Об антикоррупционной экспертизе нормативных правовых актов и проектов нормативных правовых актов». Официальный сайт Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств. https://iacis.ru/baza_dokumentov/modelnie_zakonodatelnie_akti_i_rekomenda. Дата обращения: 16.04.2023 г.

предположительно по причине возможности существенного отличия с национальным законодательством стран участников.

Важным для дальнейшего развития института антикоррупционной экспертизы Республики Узбекистан является приведенный перечень субъектов проведения антикоррупционной экспертизы нормативных правовых:

органы прокуратуры (Беларусь, Россия (Киргизия в проекте);

парламент (Азербайджан, Киргизия, Молдова);

Министерство юстиции, органы исполнительной власти – разработчики проектов (Армения, Таджикистан, Узбекистан, Украина, Россия, Казахстан);

другие государственные организации, организации местного самоуправления, а также должностные лица (Молдова);

конкретно уполномоченный орган (Молдова, Беларусь, Таджикистан);

независимая антикоррупционная экспертиза со стороны юридических и физических лиц (Казахстан, Молдова, Россия, Таджикистан, Узбекистан).

Особое внимание, в виде отдельной главы, Законом уделено институту независимой антикоррупционной экспертизы, регулирование данного института.

Республика Узбекистан за последнее время сделала значительный шаг в направлении становления и развития независимой антикоррупционной экспертизы, в подтверждение чего можно привести фундаментальные документы в данной области¹, которые включили в себя большинство норм рассматриваемого Модельного Закона.

3. Рекомендации СНГ 2012 года² представляют собой образец правил или методики по проведению антикоррупционной экспертизы. При этом в данном документе учтены обе модели экспертизы – государственная и независимая.

В качестве основания для проведения антикоррупционной экспертизы проекта акта законодательства является сам факт подготовки такого проекта. Таким образом, подчеркивается обязательность проведение данного вида экспертизы.

При этом не все страны выбрали подход безоговорочной обязательности, выдвинув конкретные ограничения, либо

¹ Постановление Президента Республики Узбекистан от 22.10.2021 г. № ПП-5263 «О мерах по дальнейшему совершенствованию проведения антикоррупционной экспертизы нормативно-правовых актов и их проектов». Приказ министра юстиции Республики Узбекистан от 02.02.2022 г. № 2-мх «Об утверждении Положения о порядке формирования и ведения реестра экспертов по антикоррупционной экспертизе законодательных актов и их проектов».

² Рекомендации по проведению антикоррупционной экспертизы нормативных правовых актов и проектов нормативных правовых актов, утвержденные постановлением Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств от 23.11.2012 г. № 38-18. <https://iacis.ru/public/upload/files/1/342.pdf>

исчерпывающий перечень общественных отношений, регулирование которых подлежит обязательной антикоррупционной экспертизе.

Также имеется еще три важных документа СНГ, на которые мы обратили внимание:

Специализированный комментарий 2013 года к модельному закону СНГ¹;

Модельный закон СНГ 2013 года в области антикоррупционного мониторинга²;

Рекомендации по проведению указанного мониторинга³.

Учитывая опыт зарубежных стран (Ботсвана, Молдова, Россия, Беларусь, Тунис и др.) нами предлагается расширить круг субъектов проводящих государственную антикоррупционную экспертизу.

Так, например, проведенный в рамках исследования социального опроса показал, что 82,3 % респондентов считают, что передача органам прокуратуры и Агентству по противодействию коррупции части полномочий по проведению антикоррупционной экспертизы повысит эффективность в данной области.

На первоначальном этапе предлагается установить порядок, в соответствии с которым, проекты законов, а также проекты нормативно-правовых актов Президента и Кабинета Министров проходили обязательную антикоррупционную экспертизу в Агентстве по противодействию коррупции, действующее законодательство – в органах Генеральной прокуратуры, а проекты приказов и постановлений министерств, государственных комитетов и ведомств, а также проекты решений органов государственной власти на местах – в органах Министерства юстиции.

Далее, также исходя из опыта зарубежных стран (Канада, Молдова и др.) предложено создать двухуровневую систему проведения антикоррупционной экспертизы проектов актов законодательства: государственную и независимую. В данном контексте предлагается следующее:

обеспечение независимого друг от друга функционирования субъектов;

общественная организация должна быть независимой от всех ветвей власти;

¹ Комментарий к модельному закону «Об антикоррупционной экспертизе нормативных правовых актов и проектов нормативных правовых актов», утвержденный постановлением Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств от 29.11.2013 г. № 39-23.

² Модельный закон Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств от 29.11.2013 г. № 39-21 «Об антикоррупционном мониторинге».

³ Рекомендации по проведению антикоррупционного мониторинга в государствах – участниках СНГ, утвержденные постановлением Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств от 29.11.2013 г. № 39-22.

каждый проект разработанного Закона должен подлежать обязательному рассмотрению обоими субъектами, без заключения которых, проект не рассматривается Олий Мажлисом Республики Узбекистан.

Таким образом, нами были рассмотрены основополагающие документы в рамках международной организации, а также представлены некоторые предложения по совершенствованию антикоррупционной экспертизы нормативно-правовых актов.

ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

КЕНЖАЕВ Тимур Исомович д.ф.ю.н. (PhD)

*Прокурор центра Правоохранительной
академии Республики Узбекистан*

Необходимость дальнейшего совершенствования основ антикоррупционной экспертизы в Узбекистане трактуется требованием времени. Проводимые в стране широкомасштабные реформы обуславливают необходимость принятия большого количества новых нормативно-правовых актов, а также внесения изменений, дополнений и признании утратившим силу.

В ходе проводимого нами изучения, в том числе опыта зарубежных стран, нами были определены некоторые направления, где, по нашему мнению, возможна имплементация определенных положений. При этом, некоторые предложения, выработанные в ходе проведения исследования, уже были учтены в принятом в последнее время законодательстве.

До недавнего времени в законодательстве Республики Узбекистан отсутствовало конкретное определение понятию «антикоррупционная экспертиза». В связи с чем, были выдвинуты предложения о необходимости исправления данной ситуации. Положение изменилось благодаря обновлению в 2021 году порядка проведения антикоррупционной экспертизы. Так, согласно Положению, под антикоррупционной экспертизой в национальном законодательстве необходимо понимать «комплекс мероприятий, направленный на выявление коррупциогенных факторов в нормативно-правовых актах и их проектах, разработку рекомендаций и принятие мер, направленных на устранение выявленных коррупциогенных факторов»¹.

Вместе с тем, предлагается отметить о наличии с 2017 года в национальном Законе² конкретного определения широкого понятия антикоррупционной экспертизы нормативно-правовых актов и их проектов, которое в свою очередь носит немного иной характер и направлено на его определение посредством описания процесса в целом.

В данном случае мы можем наблюдать неоднозначный подход к изложению определений, а именно отсутствие в Положении некоторых аспектов, имеющих в Законе: проведение общей оценки последствий принятия проекта и прогнозирование возможных коррупционных рисков

¹Приказ министра юстиции Республики Узбекистан от 24.02.2021 г. № 2-мх. Рег. № 3287. <https://lex.uz/docs/5306924#5407010>. Дата обращения: 15.04.2023 г.

²Закон Республики Узбекистан от 03.01.2017 г. № ЗРУ-419 «О противодействии коррупции». НБДЗ, 19.11.2021 г., № 03/21/729/1064.

после принятия нормативно-правового акта. В связи с этим, предлагается доработать определение, предусмотренное в данном Положении на предмет его соответствия с нормой Закона.

Далее, предлагается отметить о приемлемости некоторых аспектов опыта Ботсваны, Молдовы, Российской Федерации, Республики Беларусь, Туниса и других стран, так как в этих странах полномочия по проведению антикоррупционной экспертизы принадлежат, наряду с другими государственными структурами, органам прокуратуры, а также специализированной организации в области противодействия коррупции.

Проведенный нами социальный опрос показал, что на вопросы:

1. «Как вы считаете, повысится ли эффективность если передать органам прокуратуры и Агентству по противодействию коррупции часть полномочий по проведению антикоррупционной экспертизы?» 82,3 % респондента ответили положительно;

2. «Как вы считаете по каким актам органы прокуратуры должны проводить антикоррупционную экспертизу?» 48 % респондентов ответили «действующие нормативно-правовые акты» и 38,8 % ответили «все нормативно-правовые акты»;

3. «Как вы считаете нужно ли передать Агентству по противодействию коррупции полномочия по проведению антикоррупционной экспертизы?» 42,1 % респондента ответили «нужно полностью» и 39,5 % ответили «только по проектам Законов и актов Президента».

Следует отметить, что Министерство юстиции Узбекистана является одним из звеньев исполнительной ветви власти, что в принципе подразумевает наличие возможности оказания определенного давления со стороны Кабинета Министров и руководителей министерств и ведомств, являющихся одновременно заместителями премьер-министра. В связи с этим, предлагается передать часть полномочий органам прокуратуры и Агентству.

На первоначальном этапе мы предполагаем приемлемым установить порядок, в соответствии с которым, проекты законов, а также нормативные решения Президента и Кабинета министров проходили обязательную антикоррупционную экспертизу в Агентстве, действующее законодательство – в органах Генеральной прокуратуры, а проекты приказов и постановлений министерств, государственных комитетов и ведомств, а также проекты решений органов государственной власти на местах – в органах юстиции.

Далее предполагается необходимость укрепления фундаментальных положений и повышения роли Агентства по противодействию коррупции Узбекистана, в том числе в области антикоррупционной экспертизы.

Проведенный нами в рамках исследования социальный опрос показал, что на вопрос «Нужен ли Узбекистану Закон об Агентстве по противодействию коррупции?» 84,2 % респондента ответили положительно. При этом, почти 50% выбрали ответ «нужна отдельная глава в Конституции».

В данном случае предлагается обратить внимание законодательную основу антикоррупционного государственного органа Республики Молдова – Закон Республики Молдова «О Национальном центре по борьбе с коррупцией», действующий с 2002 года.

По нашему мнению, Республике Узбекистан также следовало бы урегулировать деятельность Агентства по противодействию коррупции разработав и утвердив специализированный закон о таком органе, и конечно же предусмотрев предоставление более широких полномочий.

Также, представляется возможным использование опыта Туниса. Важной составляющей является то, что один из механизмов антикоррупционной экспертизы проектов законодательства закреплён непосредственно в статье 130 Конституции Туниса. Согласно данной статье, с антикоррупционным органом, в рамках его компетенции, в обязательном порядке проводятся консультации по подготовленным проектам Законов, по итогам которых со стороны Национальной инстанции по борьбе с коррупцией (INLUCC) подготавливаются заключения.

Данный опыт представляется возможным к применению в условиях Узбекистана путем закрепления основных положений об Агентстве по противодействию коррупции в Конституции (статус, независимость, подотчетность, сроки полномочий, механизм назначения и др.).

В рамках опыта Африканских стран также предлагается учесть Намибию. Занимательным в данном случае является факт того, что руководителя агентства в области противодействия коррупции назначает и снимает с должности исключительно Парламент страны. Именно данный опыт, по нашему мнению, возможен к применению в условиях Узбекистана.

Изучив опыт Республики Молдовы, также предлагается обратить внимание на созданную там двухуровневую систему по предупреждению коррупции в нормотворческом процессе, состоящую из двух независимых друг от друга центров, один из которых представляет государственный сектор, а второй является общественной организацией.

Именно такой опыт, по нашему мнению, является эффективным и возможным для имплементации в национальное законодательство, что создаст существенный толчок в развитии национальных механизмов антикоррупционной экспертизы проектов НПА.

Далее предлагается опять затронуть изученный опыт одной из Африканских стран. Публичный защитник, назначаемый Президентом ЮАР, ведомство которого имеет независимый статус от правительства и наделено полномочиями по расследованию публичных жалоб (в том числе коррупционных) в отношении государственных органов и должностных лиц.

Именно данное ведомство имеет возможность на реагирование в случае лоббирования кем-либо проекта нормативного акта, продвигающего определенные интересы, в том числе путем включения в проект коррупциогенных норм, вызвавших негативный общественный резонанс.

Данный опыт, по нашему мнению, представляет определенный интерес для внедрения в Республике Узбекистан. Предполагается необходимым наделить Агентство полномочиями по осуществлению исследований в области антикоррупционной экспертизы, путем изучения всей цепочки разработки проектов актов законодательства (в том числе уже принятых с наличием коррупционных составляющих) начиная с министерств и ведомств - разработчиков и заканчивая структурными подразделениями Администрации Президента и Кабинета Министров, выступающими конечным звеном в подготовке проектов.

В итоге должна быть представлена ясная картина, показывающая на какой стадии и по какой причине, была допущена ошибка в нормотворческом процессе, приведшая к наличию коррупциогенных норм в разрабатываемом или уже действующем законодательстве.

В рамках опыта ЮАР также предлагается затронуть злободневную для Узбекистана тему, связанную с языком подготовки проектов актов законодательства и их опубликования. Несмотря на то, что в Узбекистане проживает большое количество русскоговорящего населения разных национальностей, за последние годы практически все проекты законодательства готовятся и принимаются только на одном языке.

Предлагается отметить, Конституция Республики Узбекистан содержит конкретную норму о необходимости «обеспечения уважительного отношения к языкам, обычаям и традициям наций и народностей, проживающих на ее территории, создания условий для их развития»¹. Кроме того, ²в статье 30 Конституции установлено, что «все государственные органы, общественные объединения и должностные лица Республики Узбекистан обязаны обеспечивать гражданам возможность ознакомления с документами, решениями и иными материалами, затрагивающими их права и интересы».

¹Статья 4 Конституции Республики Узбекистан от 08.12.1992 г. Национальная база данных законодательства 09.02.2021 г., № 03/21/671/0093.

² Там же.

По нашему мнению, отсутствие перевода текстов принимаемого законодательства, особенно затрагивающего права граждан и субъектов предпринимательства, создает условия для проявления коррупции и является коррупциогенным фактором, который не учитывается в Узбекистане. Данная проблема в настоящее время актуальна для Узбекистана, так как большинство нормативно-правовых актов принимаются только на одном языке, без учета интересов носителей других языков (каракалпакский, русский, таджикский). Есть и такие национальные исследователи, которые считают, что законодательство должно приниматься только на государственном языке, например, Алоев У.М., с мнением которого мы конечно же согласиться не можем.

В ЮАР в 2008 году была создана группа переводов, состоящая из 3 специалистов в области законодательной стилистики, осуществляющих на контрактной основе перевод законодательства на 3 языка нгуни (Сисвати, Исизулу, Исихоса). Данное решение показало себя с лучшей стороны и в 2010 году был образован отдел переводов (Translation Unit), который стал подразделением Министерства юстиции ЮАР, занимающимся переводом законодательства уже на все одиннадцать официальных языков ЮАР.¹

Учитывая изложенное, считаем возможным и необходимым применение опыта ЮАР, в области организации перевода законодательства, в условиях Республики Узбекистан путем создания специального подразделения в системе Министерства юстиции. Полагается приемлемым отметить о наличии и другого зарубежного опыта издания актов на нескольких языках. Например, Белоруссия, Казахстан, Киргизия, Таджикистан, Швейцария, Бельгия, Ирландия и др.

¹ См.: <https://www.justice.gov.za/ocsla/translation.html>. Дата обращения: 17.04.2023 г.

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАРГА НИСБАТАН БЎЛАДИГАН ТАҲДИДЛАРНИНГ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРИ

ҚАЮМЖОНОВ Насиббек Зоҳид ўғли

Ўзбекистон Республикаси

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси

кафедра ўқитувчиси

Маълумки, тажовуз болаларга нисбатан зўравонлик намоён бўлишининг азалий муаммоси ва дунёнинг турли бурчакларида янги ҳодиса эмас.

Бунда, вояга етмаганларга нисбатан тажовуз (буллинг), кибертажовуз (кибербуллинг) ва бошқа онлайн таҳдидлар бу – болалар кундалик ҳаётида ҳамда виртуал дунёда дуч келадиган замонавий ҳодисаларни кўрсатиш мумкин¹.

Шунга кўра, Ўзбекистонда ҳам ўқув муассасаларида ушбу муаммо зудлик билан ҳал қилинишини тақозо этади.

“Буллинг” таҳдидидан болаларни ҳимоялаш ва хавфсизлигини таъминлаш бўйича БМТнинг “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”ги Конвенциясида болаларнинг жисмоний ёки руҳий зўравонликнинг барча шаклларида ҳимоя қилиниши белгиланган.

Болалар савдоси, болалар фоҳишабозлиги ва болалар порнографияси билан боғлиқ Факультатив протоколда эса иштирокчи давлатларда болалар савдоси, болалар фоҳишабозлиги ва болалар порнографиясини тақиқлашга оид нормалар мустаҳкамланган.

Ёки, БМТ Бош ассамблеясининг “Бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш” Резолюциясида барча давлатларни болаларни камситишлардан ҳимоя қилиш ва тенгсизликни енгитиш учун чоралар кўриш масалалари акс этган.

Бундан ташқари, БМТ Бош ассамблеясининг “Болаларни ҳақоратлашдан ҳимоялаш” Резолюцияси, “Дунёмизни ўзгартириш: 2030 йилгача барқарор ривожланиш бўйича кун тартиби, БМТ Бола ҳуқуқлари бўйича қўмитасининг “Боланинг зўравонликнинг ҳар қандай шаклидан эркинлигига бўлган ҳуқуқи” 13(11)-сон умумий тартиб мулоҳазалари ва бошқа халқаро нормаларда болаларни турли таҳдидлардан ҳимоя қилиш масалалари акс этган.

¹ Қаранг. (<https://www.gazeta.uz/ru/2019/01/21/unesco/>;
<https://nuz.uz/obschestvo/38605-bulling-v-uzbekistane-idei-resheniya-problemy.html>,
<http://kommersant.uz/travlya-v-shkolah/>)

Шунингдек, болалар учун ахборот ва алоқа воситалари, коммуникациялар билан боғлиқ қуйидаги хавфларни ошиб бораётганлигини амалий ҳаётимиздан кўрмоқдамиз.

– интернет ва бошқа ахборот алоқа воситаларидан фойдаланган ҳолда аудиовизуал маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун болаларга жинсий зўрлик ишлатиш;

– ахлоқсиз ва сохта фотосуратларни (“morfing”) ва видеоларни, шунингдек, бир болага ёки бир неча болани масхара қилишга қаратилган расмларни ишлаб чиқиш, тарқатиш, намойиш этиш, сақлаш ва реклама қилиш ҳолатлари мавжуд.

Бу эса ўз навбатида, болалар ахборот ва алоқа воситаларидан фойдаланувчи сифатида зарарли рекламалар, спамлар, ноҳолислик, зўравонлик ва нафратни ўзида акс эттирган ирқчиликка оид, порнографик, ахлоқсиз ва чалғитувчи маълумотларни олувчисига айланишлари мумкин.

Ёинки, улар бошқаларни таъқиб қилишда ақлий ривожланишга салбий таъсир қилувчи ўйинлар (қимор, молиявий реклама), терроризм, ахлоқсиз, жинсий алоқа билан боғлиқ материалларни ишлаб чиқиш ва тарқатишда иштирок этишлари каби хавфларга олиб келиши мумкин.

Бу борада кўрсатилган салбий ҳолатларни олдини олиш ва профилактика қилишга масъул давлат органлари фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда жазо чораларини кучайтириш орқали вояга етмаганларга нисбатан содир этилиши мумкин бўлган таҳдидлар олди олинишига эришилади.

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР МЕҲНАТИНИ ТАРТИБГА СОЛИШГА ҚАРАТИЛГАН ХАЛҚАРО НОРМАЛАРНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

ҚАЮМЖОНОВ Насиббек Зоҳид ўғли

Ўзбекистон Республикаси

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси

кафедра ўқитувчиси

Замонавий цивилизацияда ижтимоий ва иқтисодий ҳаётнинг глобаллашуви шароитида ҳуқуқ тизимини ривожлантиришда нафақат миллий, балки халқаро ва хорижий тажрибани ҳам инобатга олиш лозим бўлади.

Бу айниқса, бозор иқтисодиётига ўтаётган давлатлар учун муҳим бўлиб, улар ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда етарли тажрибага эга бўлмайди.

Бугунги кунда мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ёшларнинг ўрни ва ролини ҳисобга олиб, уларнинг меҳнати тартибга солишга жавоб берувчи ҳуқуқий механизмни киритиш зарур.

Табиийки, миллий меҳнат қонунчилиги халқаро норма ижодкорлиги талабларини, халқаро ҳуқуқий нормалар ва уларни қўллаш амалиётини ҳисобга олиб шакллантирилиши лозим.

Шу ўринда 28.10.2022 йилдаги янги таҳрирда Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг қабул қилиниши орқали амалиётдаги кўплаб юзага келаётган муаммолар тартибга солинишига эришилди.

Меҳнат соҳасида халқаро-ҳуқуқий нормалар мазмунини тўлиқ ҳисобга олиш учун қонуний асос сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституциясини олишимиз мумкин.

Бинобарин, Конституциянинг муқаддимасида халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қоидалари устунлигини тан олиши белгиланган бўлиб, бу республика ҳуқуқ тизими халқаро ҳуқуқ тизимининг бир қисми эканлигини билдиради.

Миллий меҳнат қонунчилигини ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири уни халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқлигини таъминлашдан иборатдир.

Шу билан биргаликда, меҳнат муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш учун белгиланган халқаро ва хориж ҳуқуқий ғоялари, нормалар ва моделларга боғлиқлигини рад этмаган ҳолда, миллий ҳуқуқ тизимининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш лозим, чунки асрлар оша бизга етиб келган миллий урф-одат ва қадриятларни сақлаб қолиш керак бўлади.

Ёшларни меҳнатини халқаро-ҳуқуқий тартибга солиш турли шаклларда амалга оширилади. Бироқ инсон ҳуқуқларининг умум тан олинган асослари меҳнат ҳуқуқи асосларига ҳам тааллуқлидир.

Халқаро ҳамжамият шуни эътироф этадики, ушбу ҳуқуқни бирлаштирувчи дастлабки асос ўзининг универсаллиги, ажралмаслиги, ўзаро алоқадорлиги билан ажралиб туради.

Айнан шунинг учун биронта ҳуқуқ ёки эркинлик бошқа ҳуқуқ ва эркинликка зид келиши ва унинг зарарига талқин қилиниши мумкин эмас. Меҳнат соҳасида инсон ҳуқуқлари, бошқача айтганда, халқаро меҳнат ҳуқуқлари миллий ҳуқуқ тизимини шакллантиради ва улар камида учта поғонада бўлади:

- а) халқаро;
- б) ҳудудий;
- в) давлатлараро ҳамкорлик.

Халқаро даражадаги инсон меҳнат ҳуқуқлари БМТ, ХМТнинг ҳужжатларида мустаҳкамланади. Ҳудудий даражада эса давлатларнинг ҳудудий бирлашмалари миқёсидаги ҳужжатларда акс этади.

Хусусан, уларга МДХ, ШХТ каби ҳудудий ташкилотлар киради ва икки томонлама халқаро ҳамкорлик доирасида меҳнат ҳуқуқлари давлатлараро шартномалар доирасида амалга оширилади, буни айниқса давлатлараро меҳнат миграциясида яққол кўриш мумкин бўлади.

Инсон меҳнат ҳуқуқлари соҳасидаги асосий халқаро ҳужжатлар маълум даражада ёшларга ҳам тааллуқлидир. Масалан, 1948 йил 10 декабрдаги Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг 23-моддасида белгиланишича, “ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли ва қулай меҳнат шaroитларида ишлаш ва ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эга.

Шунингдек, ҳар бир шахсга ҳеч қандай камситишларсиз тенг меҳнат учун тенг ҳақ олиш ҳуқуқи берилади. Ҳар бир шахс касба уюшмалари тузиш ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун касба уюшмаларига кириш ҳуқуқига эга¹”.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясида мустаҳкамланган шахсинг меҳнат ҳуқуқлари мазмуни бўйича меҳнат соҳасида халқаро-ҳуқуқий тамойилларни ўзида ифодалайди. Кейинчалик ушбу ҳуқуқлар 1966 йил 16 декабрдаги Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактда сезиларли даражада кенгайтирилган.

Яъни, Пактнинг 6-моддасида иштирок этувчи давлатлар меҳнат қилишга бўлган ҳуқуқни тан олади ҳамда мазкур ҳуқуқни таъминлашга доир тегишли чора-тадбирлар кўриши қайд этилган. Мазкур ҳуқуқни тўлиқ амалга ошириш мақсадида ушбу Пактда иштирок этувчи

¹Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясига шарҳлар. –Т.: Адолат, 1997.

давлатларнинг тегишли чора-тадбирларда касбий-техник ўқитиш ва тайёрлаш дастурларини ишлаб чиқиш, инсоннинг асосий сиёсий ва иқтисодий эркинликларини кафолатловчи тўла ишлаб чиқариш бандлиги шароитида ижтимоий, иқтисодий ва маданий ривожланишга эришиш усуллари, йўллари ва тайёргарликларни ўз ичига олиши керак.

Бундан ташқари, асосий меҳнат ҳуқуқлари “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида”ги халқаро Пактда ҳам ўз ифодасини топган. Унинг 8-моддасида “ҳеч кимни меҳнатга мажбурлаш мумкин эмас ҳамда мажбурий меҳнатга йўл қўйилмайди” деб белгилаб қўйилган.

Меҳнат тўғрисидаги айрим қоидалар минтақавий халқаро ташкилотларнинг ҳужжатларида ҳам ўз ифодасини топган.

Жумладан, 1950 йилги Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларининг ҳимояси тўғрисидаги Конвенция, Европа иттифоқи асосий ҳуқуқлари Хартияси, Мустақил давлатлар фуқароларининг ижтимоий ҳуқуқлари ва кафолатлари Хартияси шулар жумласидандир.

БМТ ва ХМТ томонидан қабул қилинган универсал аҳамиятга эга бўлган халқаро меҳнат стандартлари мазмуни ўзида жаҳон тажрибасининг бир жойда йиғилган энг илғор ғояларини ўзида мужассам этган.

Мазкур нормалар махсус ўрганиш объектини ташкил қилади, тараққий этган дунё учун эталон сифатида фойдаланишга кўмаклашади, ўз хусусиятига кўра халқаро меҳнат кодекси бўлиб ҳисобланади.

Бугун миллий меҳнат қонунчилигимизга халқаро меҳнат стандартларини сингдиришнинг қуйидаги асосий йўналишларини кўрсатиб ўтишимиз мумкин:

1) Ўзбекистон Республикаси томонидан халқаро ҳужжатларни ратификация қилиш орқали унинг қоидаларини тўғридан-тўғри қўллаш;

2) Халқаро нормаларни миллий қонун ҳужжатлари матнига киритиш;

3) Ратификация қилинган ва қилинмаган халқаро ҳужжатлар қоидаларини шунга мос ички қонунларни қабул қилиш орқали амалга ошириш.

Халқаро стандартлардан миллий қонунчиликни шакллантириш ва ривожлантиришда фойдаланиш фуқароларнинг ҳуқуқларини кенгайтиради, шунингдек меҳнат муносабатларини ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш бўйича янги истиқболларни очиб беради ва буларнинг барчаси уларни умумтараққий этган дунё стандартларига мослигини таъминлайди.

Халқаро меҳнат нормалари яна бир аҳамияти улар миллий қонунчилигимизда тўпланиши ва бирлашишига, эришилган ҳуқуқий кафолатлар даражасини камайтиришнинг олдини олишга, шунингдек, қонун чиқарувчининг ҳуқуқ ижодкорлик фаолиятини фаоллаштиришга олиб келади.

ПРОКУРОРНИНГ ДАВЛАТ АЙБЛОВИДАН ВОЗ КЕЧИШИ ВА УНИНГ ҲУҚУҚИЙ ОҚИБАТЛАРИ

БАҲРОМБЕКОВ Бунёдбек Баҳром ўғли

Ўзбекистон Республикаси

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси

Ёшлар билан ишлаш, маънавият

ва маърифат бўлими бошлиғи

Суд муҳокамаси жиноят процессининг асосий ва марказий қисми ҳисобланади. Айнан суд жараёнида шахснинг айбдорлиги ёки айбсизлиги масаласи ҳал этилади. Шу босқичда суд ишларини юритишда тортишув принципи ўзининг тўлиқ ифодасини топади.

Давлат айблови – бу ишнинг ҳақиқий ҳолатларини аниқлаш, жиноят содир этган шахсни айбдор деб топиш ва унга нисбатан жиноят қонунчилигида назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чораларини қўллаш юзасидан асосли фикр беришга қаратилган ҳаракатдир.

Прокурор давлат айбловини қувватлаш жараёнида тергов органи томонидан эълон қилинган ва прокурор томонидан тасдиқланган айбловни қувватлайди, бироқ унинг ўзи шахсга айблов эълон қилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 409-моддаси биринчи қисмига кўра, прокурор биринчи инстанция судларида жиноятларга доир ишларни кўришда иштирок этиб, давлат айбловини қувватлайди, далилларни текширишда иштирок этади, судланувчиларга, жабрланувчилар, гувоҳлар, экспертлар ва судга таклиф этилган бошқа шахсларга саволлар беради, Жиноят кодексининг нормаларини қўллаш, судланувчининг ҳаракатларини тавсифлаш, унга жазо турини ва меъёрини тайинлаш тўғрисида, ҳамда суд ҳал этиши лозим бўлган бошқа масалалар юзасидан ўз фикрини баён қилади, жиноятнинг сабаблари ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитлар ҳақида ҳамда уларни бартараф этишга қаратилган чоралар хусусида ўз фикрини билдиради¹.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев раислигида 2020 йил 30 июнь куни одил судловни таъминлаш ва коррупцияга қарши курашиш борасидаги вазифалар муҳокамасига бағишланган видеоселектор йиғилишида тергов жараёнидаги хатолар суд мажлисида аниқланса, прокурор суднинг тугашини кутиб ўтирмасдан, ўз ташаббуси билан айбловдан воз кечадиган тартиб жорий этилиши лозимлигини қайд этган².

¹ Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси 409-моддаси.

² <https://uza.uz/uz/posts/odil1-sudlovni-taminlash-va-korrupsiyaga-arshi-kurash-mu-oka-30-06-2020>

Давлат раҳбари топшириғи билан ЖПКнинг 409-моддаси иккинчи қисмига тегишли ўзгартиш ва ва қўшимчалар киритилиб, унда суд муҳокамаси натижасида прокурор суд тергови маълумотлари судланувчининг айбсизлигидан далолат беради деган ишончга келса, у айбловдан воз кечиши ва воз кечиш сабабларини судга баён қилиши шартлиги, прокурорнинг айбловдан воз кечиши суд томонидан жиноят ишини реабилитация асосларига кўра тугатишга сабаб бўлиши ҳақидаги норма киритилган.

Айбловдан воз кечиш амалиётда кам учрайдиган процессуал ҳаракат бўлиб, у асосан дастлабки терговининг тўлиқ эмаслиги ёки бир ёқлама олиб борилганлиги, ЖПК нормаларининг нотўғри қўлланилганлиги билан боғлиқдир.

Шу билан бир қаторда, жиноят-процессуал қонунчилиги прокурорнинг айбловдан воз кечганида жиноят иши реабилитация асосларига кўра тугатилиши мажбурийлиги қондаси ЖПКнинг 421-моддаси билан мазмунан қарама-қаршидир. Зеро, мазкур моддада агар суд мажлисида ЖПКнинг 83-моддаси ва 84-моддаси биринчи қисмининг 1, 2, 3 ва 8-бандларида назарда тутилган асослар аниқланса, суд ишни кўришни давом эттиради, ҳамда 83-моддада назарда тутилган асослар бўйича оқлов ҳукми, 84-модда биринчи қисмининг 1, 2, 3 ва 8-бандларида назарда тутилган асослар бўйича эса айбдор шахсга жазо тайинламай, айблов ҳукми чиқариши кўрсатилган.

Прокурорнинг айбловдан воз кечган ҳар қандай ҳолатда ҳам суд томонидан оқлов ҳукми чиқарилиши судьяларнинг мустақиллиги принципига зид бўлади.

Суднинг прокурор томонидан айбловдан воз кечилган ҳар қандай ҳолатлар ҳам оқлов ҳукми чиқариши судьяларнинг мустақиллиги принципига зид бўлади.

Фикримизча, қонунчиликда айбловдан воз кечиш ва оқлов ҳукмини чиқариш асосларида ўзаро мантиқий боғлиқлик бўлиши керак. Зеро, айбловнинг асосий моҳияти муайян шахснинг айбдорлигини тасдиқлашдан иборат бўлса, айбловдан воз кечиш жиноят қонунчилигида белгиланган ижтимоий хавfli қилмишни тўлиқ инкор қилишдан иборатдир.

Амалдаги Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексининг 83-моддасида шахсни реабилитация қилиш учун асослар белгиланган бўлиб, унга кўра, иш бўйича жиноий ҳодиса юз бермаса, шахснинг қилмишида жиноят таркиби бўлмаса ёки унинг содир этилган жиноятга дахли бўлмаса гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи айбсиз деб топилади ва реабилитация этилади.

Шу ўринда, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 23.05.2014 йилдаги “Суд ҳукми тўғрисида”ги 7-сон қарорида шахсни ЖПКнинг 83-моддаси 2-банди билан оқлов ҳукми чиқариш учун асослар кенгайтирилганлигини таъкидлаш ўринли бўлади. Хусусан, мазкур Қарорнинг 9-бандида жиноят сифатида назарда тутилган қилмишнинг аломатлари мавжуд бўлсада, ўзининг кам аҳамиятлилиги туфайли ижтимоий хавфли бўлмаса (ЖК 36-модда); қилмиш зарурий мудофаа ёки охирги зарурат ҳолатида содир этилган бўлса (ЖК 37, 38-модда); қилмиш судланувчи томонидан содир этилган бўлсада, бироқ Жиноят қонуни билан жиноят деб топилмайди (зарар ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида етказилса (ЖК 39-модда), буйруқ ёки бошқа вазифани ижро этиш (ЖК 40-модда), касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчилик (ЖК 41-модда), жисмоний ёки руҳий мажбурлаш ёхуд қўрқитиш (ЖК 41¹-модда); шахс жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтганда (ЖК 26-модда) ва ҳоказо ҳолларда қилмишда жиноят таркиби бўлмаганлиги сабабли (ЖПК 83-модда 2-банди) оқлов ҳукми чиқарилиши белгиланган.

Жиноят иши судда кўрилишида Олий суд Пленумининг юқорида кўрсатилган ҳолатлари аниқланган ҳолларда прокурор шахснинг ҳаракатларида жиноят сифатида назарда тутилган қилмишнинг аломатлари мавжудлигини инобатга олиб, Жиноят кодекси 10-моддасида белгиланган қилмишда жиноят таркибининг мавжудлиги аниқланган ҳар бир шахс жавобгарликка тортилиши шартлигини ўзида акс эттирган жавобгарликнинг муқаррарлиги принциpidан келиб чиққан ҳолда айбловдан воз кечмасдан, давлат айбловини қувватлаши ва ўз фикрида айбдор шахсни жавобгарликка тортиш юзасидан таклиф бериши лозим бўлади.

Айбловдан воз кечишда ифодаланган процессуал ҳаракатнинг бажарилиши турли оқибатларни келтириб чиқаради. Мисол учун, айбловдан воз кечилганда жабрланувчи алоҳида процессуал шахс сифатида шахсан ўзи ёки вакили орқали судда айбловни қувватлашда ифодаланган ҳуқуқларини амалга оширишдан маҳрум бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (30.04.2023) 20-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқдирлар. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас.

Фанда прокурор айбловдан воз кечган тақдирда жабрланувчида айблов ваколатларини амалга ошириш ҳуқуқи вужудга келиши ва суд муҳокамасида давлат айбловчисининг иштирокисиз мустақил иштирокни давом эттириш кераклиги ҳақида фикрлар мавжуд.

Бироқ, ушбу фикрга қўшилиш қийин. Чунки, жабрланувчи томонидан айбловни мустақил қувватланиши суд ишларини юритишда тортишув ҳамда тарафларнинг тенглиги принципларини шубҳа остига қўяди. Чунки, давлат айбловчиси – бу энг аввало ҳуқуқшунослик соҳасида махсус билимга эга бўлган профессионал юристдир. Судланувчига ҳам олий юридик маълумотга эга бўлган ҳимоячи-адвокатлар таъминлансада, ҳар бир жабрланувчининг ҳимоячи ёллаш имконияти мавжуд эмас.

Ҳуқуқий саводхонликнинг йўқлиги, асосий иш ёки ўқиш вақтларини суд мажлисларида иштирок этиш билан уйғунлаштириш имконининг чекланганлиги жабрланувчининг мустақил айбловни қувватлашда асосий муаммоларидан бири ҳисобланади.

Д.Довудованинг фикрича, бугунги кунда прокурор айбловдан воз кечган тақдирда суд ишни реабилитация асосларига асосан тугатиш белгиланганлиги унда жабрланувчи (фуқаровий даъвогар) манфаатлари назардан четда қолаётганлигини кўрсатади. Шу сабабли, прокурорнинг айбловдан воз кечгандан кейин суднинг ҳаракатларини тартибга солиш мақсадида ЖПКга суд муҳокамаси натижасида прокурор суд тергови маълумотлари судланувчининг айбсизлигидан далолат беради деган ҳулосага келса, у айбловдан воз кечган тақдирда жиноят иши тугатилиши, агар жабрланувчи ишни тугатилишига норозилик билдирса, суд ишни умумий асосларда давом эттириши ва қўйилган айбнинг тўғрилиги ҳамда судланувчининг жавобгарлиги масаласини умумий асосларга кўра ҳал этиш мажбуриятидан озод қилмаслиги ҳақидаги қондани белгилаш лозим¹.

Прокурорнинг айбловдан воз кечиш ҳақидаги қарор қабул қилишини назорат қилиш ва текшириш механизмлари қонунчилик билан тартибга солинмаган.

Агар суд муҳокамаси жараёнида жиноят иши ҳужжатларидаги ҳақиқий ҳолат прокурор фикри билан бир хил бўлмаса, у ҳолда давлат айбловчиси бу ҳақида айблов ҳулосасини тасдиқлаган прокурорга хабар қилиши ва у билан биргаликда айбловнинг қонунийлиги ва асослилигини таъминлашга қаратилган барча чораларни кўрилиши лозим.

Давлат айбловидан воз кечиши натижасида чиқарилган оқлов ҳукмидан норози бўлган прокурор суд қарори устидан апелляция тартибида протест келтириш ваколатига эгадир.

Прокурорнинг айбловдан воз кечиш ҳақидаги норма Бош прокурорнинг соҳавий буйруғи билан тартибга солинган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг 27.11.2015 йилдаги “Жиноят ишлари бўйича судларда ишлар кўрилишида прокурор

¹ Д.С.Довудова. Биринчи инстанция судларида жиноят ишларини юритишда прокурор ваколатини такомиллаштириш масалалари. / юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган дисс. – Тошкент.: 2020. 97-99 Б.

иштирокининг самарадорлигини янада ошириш тўғрисида”ги 126-сон буйруғи 7.4-бандида, суд муҳокамасида текширилган далиллар асосида судланувчининг айбсизлиги исботланган ва давлат айбловини қувватлаётган прокурор бунга ишонч ҳосил қилган тақдирда, айбловдан воз кечиш тўғрисидаги қонун талабларига сўзсиз амал қилиши кўрсатилган.

Айбловдан воз кечиш институти баъзи олимлар томонидан танқид қилинган. Масалан, К.А.Талалаевнинг фикрича, “прокурорнинг айбловдан воз кечиш институти жиноят-процессуал қонунчилигининг заиф нуқталаридан бири бўлиб, давлат айбловчисининг мазкур процессуал ҳаракати жиноят-процессуал қонунчилиги талабларига зиддир”¹, деган фикрга келган. Ўз навбатида, мазкур қонунбузилиш ҳолатларини бартараф қилиш мақсадида муаллиф адабиётларда бир нечта таклифлар илгари сурилганлигини билдирган. Хусусан, давлат айбловидан воз кечиш процессуал ҳаракатни суд томонидан назорат ўрнатиш механизмаларини жорий қилиш², прокурорнинг айбловдан воз кечиш йўли билан судланувчини қонунга хилоф равишда жавобгарликдан озод қилгани учун жиноий жавобгарлик белгилаш ҳақида таклифлар берилган³.

Шу ўринда, айбловдан воз кечиш институтини суд процессининг қайси жараёнида қўллаш масаласи очиқ қолган. Мазкур процессуал ҳаракатни амалга ошириш вақти қонунчилигимизда тартибга солинмаган.

Шу ўринда, Беларусь Республикаси Олий судининг 26.09.2002 йилдаги “Биринчи инстанция судида жиноят-процессуал қонунини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 6-сон Қарорида суд муҳокамасидан олдин, унинг жараёнида ёки тарафлар музокарасида айбловдан воз кечиш мумкинлиги белгиланган⁴. Россия Федерацияси Конституциявий судининг қарорида эса айбловдан тўлиқ ёки қисман воз кечиш процессуал ҳаракати суд томонидан жиноят иши ҳужжатлари ўрганилиши тамомланганидан сўнггина амалга оширилишига йўл қўйган⁵.

Россия Федерациясининг ушбу фаолият билан боғлиқ тажрибаси билан тўлиқ келишиб бўлса, Беларусь Республикаси тажрибаси билан қисман келишиш мумкин. Чунки, жиноят иши судга келиб тушишига қадар

¹Отказ от обвинения и прекращение уголовного дела в суде// Юридический вестник Самарского университета. 2022. Т. 8, № 1, с. 125-129.

²Амирбеков К. Отказ прокурора от обвинения // Законность. 2001. № 12. URL: <https://www.lawmix.ru/comm/5926> (дата обращения: 29.09.2021).

³Холоденко В. Д. Учет мнения потерпевшего и его представителя при изменении обвинения прокурором в стадии судебного разбирательства // Российская юстиция. 2002. № 3. С. 49-50.

⁴О некоторых вопросах применения уголовно-процессуального закона в суде первой инстанции [Электронный ресурс]: Постановление пленума Верхов. суда Респ. Беларусь, 26 сен. 2002 г., № 6: в ред. постановления от 19 дек. 2008 г. Доступ из справ. правовой системы «Консультант Плюс»;

⁵По делу о проверке конституционности положений статей 125, 219, 227, 229, 236, 237, 239, 246, 254, 271, 378, 405 и 408, а также глав 35 и 39 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации в связи с запросами судов общей юрисдикции и жалобами граждан [Электронный ресурс] : постановление Конституц. суда, 8 дек. 2003 г., № 18-П. Доступ из справ. правовой системы «КонсультантПлюс».

у дастлабки тергов босқичи, шу жумладан прокурорнинг тергов давомида қабул қилинган қарорлар асослилиги босқичидан ўтади. Бинобарин, жиноят иши судга келиб тушганидан кейингина иш ҳужжатлари билан танишаётган давлат айбловчиси суд тергови давомида аниқланиши лозим бўлган далилларга ҳуқуқий баҳо бера олмайди ва ўз навбатида мазкур ҳолат унга иш бўйича олдиндан якуний хулоса беришга асос бўлмайди.

Шу сабабли, суд муҳокамаси жараёнида барча далиллар текшириб чиқилиб, суд тергови тамом бўлганидан сўнг, тарафлар музокарасида прокурорга айбловдан воз кечиш ҳуқуқини беришни жиноят-процессуал қонунчилигида белгилаш зарур, деб ҳисоблаймиз.

Шу ўринда, прокурорнинг айбловдан воз кечиш ҳақидаги фикри ёзма берилиши ҳамда мазкур баёнот асослантирилган бўлиши лозим. Баёнотда суд тергови жараёнида аниқланган судланувчининг айбсизлигидан далолат берувчи аниқ факт ва маълумотлар кўрсатилиши керак. Мазкур талаб қўшни мамлакатлардан бири бўлган, Беларусь Республикаси Бош прокуратурасининг 09.12.2008 йилдаги “Давлат айбловини таъминлаш сифатини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 71-сонли буйруғида акс этган бўлиб, унга кўра, айбловдан воз кечганда прокурор воз кечиш сабабларини ёзма равишда асослантириб бериши лозимлиги белгиланган¹.

Фикримизча, прокурорнинг айбловдан воз кечиш ҳақида ёзма фикр бериши етарли эмас. Мазкур ҳолатда давлат айбловчиси томонидан асослантирилган қарор қабул қилиши лозим. Зеро, прокурорнинг айбловдан воз кечиши процессуал ҳаракат бўлиб, мазкур ҳаракатни процессуал ҳужжат билан мустаҳкамлаш келгусида суд томонидан қонуний, асосли ва адолатли қарор қабул қилинишига ёрдам беради ҳамда айбловни қувватлаш ва айбловдан воз кечиш ҳаракатларини фарқлашда энг асосий элемент бўлиб хизмат қилади.

Давлат айбловчиси фаолияти давомида, шу жумладан айбловдан воз кечиш ҳақида қарор қабул қилиш жараёнида камчиликларга йўл қўйиши мумкин. Баъзи олимлар томонидан айбловдан воз кечиш процессуал ҳаракатдан норози бўлган тақдирда судга қабул қилинган қарор устидан айблов хулосасини тасдиқланган прокурор ёки юқори турувчи прокурорга шикоят қилиш ҳуқуқини бериш ҳақида таклифлар берилган². Бошқача ёндашувга кўра, яъни олим П.К.Барабановнинг фикрича, давлат айбловчиси суднинг аралашувисиз мустақил равишда назорат қилувчи

¹ «О мерах по повышению качества поддержания государственного обвинения»: приказ Генеральной прокуратуры Республики Беларусь от 09.12.2008 г. № 71

² Бобылев М.П. Обвинение как предмет уголовного правосудия в современной России: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. Уфа, 2004. С.48

прокурорга жиноят иши бўйича ўз фикри ҳақида маълумот бериб бориши ҳамда келгусидаги ҳаракатларини келишиши мақсадга мувофиқ бўлади¹.

Давлат айбловчиси ҳаракатлари қонунийлигини текширишнинг биринчи варианты, фикримизча, бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган суд-ҳуқуқ ислоҳотларига зид бўлади. Чунки, суддан далиллар асосида шахснинг айблилиқ масаласини ҳал этиш талаб қилиниб, прокурорнинг айблов нуқтаи назаридан келиб чиқадиган позициясини, у хато бўлганида ҳам, баҳолаш суднинг ваколатига кирмайди.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, “Янги Ўзбекистон - янги суд” тамойили доирасида аҳолининг одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилишни жадаллаштиришни, соҳага илғор халқаро стандартларни жорий этишни талаб этмоқда.

Ушбу ислоҳотлар жараёнида жиноят-процессуал қонунчилигининг ажралмас қисми бўлган давлат айбловини қувватлаш соҳасини доимий равишда такомиллаштириб бориш ва амалиётда юзага келаётган муаммо ва камчиликларни ўз вақтида тузатиш орқали адолатли суд қарорлари қабул қилинишига, халқнинг, шу жумладан, тадбиркорларнинг суд тизимига бўлган ишончини мустаҳкамланишига олиб келади.

¹ Барабанов П.К. Реализация потерпевшим права на поддержание обвинения по делам публичного (частнопубличного) обвинения // Мировой судья. 2006. № 4 С.10

ДАВЛАТ ФУҚАРОЛИК ХИЗМАТИДАГИ ЧЕКЛОВЛАР – ҚОНУНИЙЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ ВОСИТАСИ СИФАТИДА

ХАЙИТОВ Ҳушвақт Сапарбаевич

*Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат бошқаруви академияси кафедра мудири,
юрidik фанлари доктори, профессор*

Давлат хизматининг бош мақсадларидан бири инсоннинг ҳуқуқларини таъминлаш, унинг қадрини юксалтириш, халққа хизмат қилиш ҳисобланади. Зеро мамлакатимиз Конституциясида халқ давлат ҳокимиятининг бирдан бир манбаи эканлиги ҳамда давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилиши белгиланган. Шунингдек, давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъул эканлиги алоҳида белгиланган. Ушбу масъулият зиммасига юкланган давлат хизматчилари ўз фаолиятида қатор талабларга мос бўлиши ҳамда қонуний чекловларга риоя этишлари талаб этилади.

Президент Шавкат Мирзиёев “Аввало, инсон, унинг ҳақ-ҳуқуқлари ва бахт-саодати давлат сиёсати, давлат органлари фаолиятининг энг устувор мақсади бўлиши лозим. Жамият қурилиши ва давлат сиёсати ана шу ғояга таяниши ҳамда **“Давлат – инсон учун”** тамойили асосида ташкил этилиши даркор”¹, деб ҳақли равишда таъкидлайдилар. Ушбу принципиал ёндашув давлат хизматчиларини белгиланган асосий мақсаддан оғишмасдан фаолият кўрсатишга, ўз фаолиятида инсонлар манфаатини устувор этиб белгилашга ундайди.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги Қонунида давлат фуқаролик хизматининг асосий принциплари этиб давлат фуқаролик хизмати тизимининг ягоналиги ва барқарорлиги; қонунийлик; адолатлилик; халққа хизмат қилиш; давлат органларининг ва мансабдор шахсларнинг жамият ҳамда фуқаролар олдида масъуллиги; инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларининг устуворлиги; очиқлик ва шаффофлик; холислик, профессионаллик ва компетентлик кабилар белгиланган.

Шу билан бирга, қонунчиликда ушбу принципларни таъминлашга қаратилган кўплаб норма ва механизмлар мавжуд. Айниқса давлат хизматида қонунийликни таъминлашга қаратилган чеклов ва талабларнинг белгиланган давлат хизмати барқарорлигини таъминлашда муҳим ўрин эгаллайди.

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2021. - Б. 67.

Давлат хизматининг тарихий ривожланишига назар солганимизда давлат хизмати ва давлат хизматчилари интизоми ва салоҳиятини таъминлашда давлат хизматидаги талаблар муҳим роль ўйнаган. Масалан буюк бобокалонимиз Амир Темурнинг тузукларида “Қайси вазир софлик, тўғрилиқ билан вазирлик ишига киришиб, давлатнинг молия мулки ишларини диёнат, савоб билан, нафси бузуқлик қилмай, омонатга хиёнат этмай бажарар экан, ундай вазирни энг олий мартабага етказсинлар”¹ деб таъкидланади.

Давлат бошқаруви ҳақида муҳим тарихий манбалардан бўлган Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асарида ҳам давлат хизматчилари қатъий риоя этишлари зарур бўлган сифатлар тилга олинади. Унда давлат ишига масъул бўлган шахсларнинг ҳалоллиги, халқпарварлиги, ўз ишига виждонан ёндашишига алоҳида эътибор қаратилади. Низомулмулк ўз асарида “Агар бирор ҳоким жаҳл ва зулм билан ҳукм чиқарса, подшоҳга маълум қилган ҳолда уни вазифасидан олиб, жазолаш керак” деб насиҳат қилади². Зеро, давлат хизматини адолат ва холислик тамойили асосида бажариш ҳар замонда ҳам устувор вазифа этиб белгиланган.

Давлат хизматчилари учун белгиланган чекловлар қуйидаги бир қатор мақсадларга қаратилган:

давлат хизмати самарадорлиги ва натижадорлигини ошириш;

давлат фуқаролик хизматида коррупция ва манфаатлар тўқнашувини бартараф этиш;

давлат хизматчиларида ҳалоллик сифатларини шакллантириш ва ривожлантириш;

давлат хизмати олдидаги турли тўсиқларни бартараф этиш кабилар.

Илмий адабиётларда тақиқ ва чеклов масалаларига оид қатор фикрларни учратиш мумкин. Хусусан, К.Шветова: «Тақиқ – бу давлат томонидан умуммажбурий кўрсатма сифатида белгиланган ҳуқуқий тартибга солиш усули бўлиб, жавобгарликка тортиш таҳдиди остида муайян хатти-ҳаракатларни амалга оширмасликни назарда тутаяди, бирор бир хатти-ҳаракатларни амалга оширишни ҳуқуқий жиҳатдан имконсизлигини таъминлайди», деб таъкидлайди³.

Мутахассис С.Алексеев тақиқларнинг моҳиятини ўрганиб чиқиб, уларни қонун ва тартибни таъминлашнинг зарурий элементи эканлигини айтади. Уларнинг ёрдами билан жамоат алоқаларининг консолидацияси таъминланади, давлат ва фуқаролик интизомининг энг муҳим жиҳатлари, ахлоқий талабларнинг ўзгармас минимуми, фуқаролар ва давлат органларининг ҳаракатларида рухсат этилган ва ноқонуний бўлган

¹ Темур тузуклари / - Тошкент: “Ўзбекистон”, 2018. – Б. 108.

² Низомулмулк Сиёсатнома. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2019. – Б. 56.

³ Шветова К. Г. Ограничения и запреты в структуре правового статуса военнослужащих // ЭНИ «Военное право». 2014. Выпуск № 3.

чегаралар аниқланади. А.Братко таъкидлашича, тақиқлар ўзларининг моҳиятига кўра давлат фармонлари бўлиб, уларнинг асосий мақсади жамоат манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган ҳаракатларнинг олдини олишдир¹.

А.Малко ҳуқуқни чеклаш бу муайян шахсларнинг баъзи ваколатларни амалга ошириш имкониятини чеклаш сифатида баҳо беради. В.Козлов эса хизматни ўташ билан боғлиқ чекловлар масаласига тўхталиб, бу мавжуд бўлган ёки содир бўлган тақдирда ходимлар хизматни бажара олмайдиган ва ишдан бўшатилиши мумкин бўлган ва фуқаролар (чет эл фуқаролари) хизматга кира олмайдиган қонун нормаларида белгиланган ҳолатлардир, деб баҳо беради².

Ф.Махмудов эса давлат фуқаролик хизматидаги тақиқларни мансабдор шахсларга давлат мажбурлаш чораларини қўллаш таҳдиди остида махсус нормаларда белгиланган тақиқларга амал қилишларини таъминлаш имконини берадиган ҳуқуқий механизм сифатида қайд этади³.

Мазкур фикрлардан келиб чиққан ҳолда, тақиқларда давлат хизматида кириш ва уни ўташ давомида муайян ҳаракатларни амалга ошириш кескин тақиқланганлигини, чеклов эса нисбатан енгил доирада ва айрим вазиятларда белгиланадиган, ҳуқуқни фойдаланишга қисман тўсиқ бўладиган ҳолат сифатида қайд қилиш мумкин.

Айрим олимлар давлат хизматида кириш вақтида давлат хизматчилари нафақат ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишини, балки улар фаолиятида қонунчилик билан маълум бир чекловлар ва тақиқлар ҳам ўрнатилиши мумкинлигини таъкидлаб, давлат хизматчилари ҳуқуқини чеклаш уларнинг давлат функцияларини бажариши ҳамда хизмат ваколатларини сифатли амалга ошириши билан тавсифланишини айтиб ўтадилар. Хусусан, А.Ноздрачев давлат хизматидаги бундай чекловлар ва тақиқлар, биринчи навбатда, давлат хизматининг нормал ва самарали фаолият кўрсатишини таъминлашини, давлат хизматчилари томонидан мансаб ваколатларидан фойдаланишнинг ҳуқуқий чегараларини ўрнатишини, шунингдек мансаб мажбуриятларини мустақил амалга ошириши учун шароит яратишини таъкидлайди⁴.

Бошқа илмий адабиётларда эса давлат хизмати билан боғлиқ бўлган чекловлар деганда Конституция ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар

¹ Малеин Н. С. Современные проблемы юридической ответственности // Государство и право. 1994. № 6. С. 23.

² Козлов В. В. Ограничения, запреты и обязанности, связанные с прохождением военной службы, установленные федеральным законодательством о противодействии коррупции и о государственной гражданской службе Российской Федерации // Право в Вооруженных Силах. 2001. № 5.

³ Махмудов Ф. Давлат фуқаролик хизматида манфаатлар тўқнашувини олдини олишнинг ташкилий-ҳуқуқий механизмлари: Юрид. фан. фалс. докт. ... дисс. – Тошкент: 2021. – 86.

⁴ Ноздрачев А. Правоограничения государственных служащих. // Право и экономика. 1995. №15 (Nozdrachev A. Legal restrictions on Public servants. // Law and economics. 1995. № 15).

билан белгиланган, давлат хизматчиси чиқиши ман этилган аниқ ҳуқуқ доирасидаги шарт ва қоидалар тушунилиши айтиб ўтилади¹.

Шу билан биргаликда, юқоридаги манбада М.Мирбобоев чеклов институтини давлат хизматчиларининг бурчлари сифатида ҳам баҳолайди, давлат хизматчиларининг бурчлари чеклашлар тарзида ҳам бўлиши мумкинлигини қайд этиб, ўз фикрини чеклашлар ҳам моҳиятига кўра бурч бўлиб ҳисобланишини таъкидлайди. Ушбу фикрга қисман қўшилиш мумкин, чунки чеклашлар бурч сифатида, одатда, ҳаракатсизлик орқали амалга оширилади, давлат хизматида айрим чекловлар эса ҳаракат орқали ҳам намоён бўлади.

Э.Хожиев ва Т.Хожиевлар эса давлат хизмати билан боғлиқ тақиқларга давлат хизматчиларига хизмат вақтида, шунингдек ундан ташқарида ҳам у ёки бу хатти-ҳаракатни амалга оширишни тақиқловчи амалдаги қонунчилик томонидан белгиланган ва ўрнатилган меъёрлар сифатида таъриф беради².

Бундан ташқари, коррупциянинг турли кўринишларда намоён бўлиши хусусиятидан келиб чиқиб, давлат хизматчиларига тақиқ ва чекловларни белгилашда давлат хизматчиларининг хизматга кириши ва хизматдан бўшаши билан боғлиқ ҳолатларни, ўрнатиладиган тақиқ ва чекловларнинг ҳақиқатда коррупцияга қарши кураш мақсадидалигини, чекловларнинг коррупция хавфини сезиларли даражада камайтириш имкониятларини ва фаолиятнинг мақсадга мувофиқлигини, шунингдек чеклов ва тақиқларнинг ўрнатилиши фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини чеклашини инobatга олиш мақсадга мувофиқдир.

Миллий қонунчилигимизни таҳлил қилганимизда давлат хизматчилари фаолиятидаги чекловларнинг умумий ва махсус турлари мавжуд эканлигини қайд этиш ўринлидир. Яъни, айрим чекловлар барча давлат хизматчилари учун ўрнатилган бўлса айрим турлари давлат хизмат тури ва хизматчиларнинг эгаллаган лавозимидан келиб чиқади.

Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 8 августдаги “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги Қонунида давлат фуқаролик хизматчилари учун чекловлар ягона ҳужжатда акс этганлиги муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ушбу Қонуннинг 13-моддасида давлат фуқаролик хизматини ўташ билан боғлиқ ўнтадан ортиқ чекловлар белгиланган³. Унда ўзаро яқин қариндошларнинг давлат фуқаролик хизмати лавозимини эгаллаши, ҳақ тўланадиган бошқа фаолият билан шуғулланиш, тадбиркорлик, ўз хизмат ваколатларини бажариш,

¹ Мирбобоев Б., Хусанов О., Бегматов А., Ўзбекистонда давлат хизматини ташкил этишнинг ташкилий ҳуқуқий масалалари. “Академия” нашриёти, Тошкент, 2005 йил. - Б.63.

² Хожиев Э., Хожиев Т. Маъмурий ҳуқуқ. –Т.: “Фан ва технология”, 2008. Б.232.

³ Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 09.08.2022 й., 03/22/788/0723-сон.

фуқаролик, Ўзбекистондан ташқарида ҳисоб варақлар очиш, сиёсий партиялар фаолиятида иштирок этиш билан боғлиқ чекловлар белгиланган. Ушбу қонун қабул қилингунига қадар ушбу чекловларнинг айримлари меҳнат қонунчилигида айримлари бошқа қонуности ҳужжатларида белгиланган эди.

Ўзбекистон Республикасининг “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги Қонунида шу масала билан боғлиқ айрим ноаниқликлар бартараф этилди. Хусусан, умумий қоидага кўра давлат фуқаролик хизматчиси тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ҳақли эмас. Шунингдек, давлат фуқаролик хизматчиси тадбиркорлик фаолияти субъектларини ташкил этишга, уларнинг муассиси (иштирокчиси) бўлишга, тадбиркорлик фаолияти субъектида ташкилий-бошқарув, маъмурий-хўжалик вазифаларини бажаришга ҳақли эмаслиги белгиланиб, бундан акциядорлик жамиятларининг эркин муомалада бўлган акцияларига қонунчиликда белгиланган талаблар доирасида эгалик қилиш ҳоллари мустасно эканлиги алоҳида ўрнатилди.

Коррупцияга қарши курашиш агентлиги томонидан давлат хизматчилари фаолиятида коррупциявий хавф-хатарлар, хусусан манфаатлар тўқнашувига йўл қўйганлик ҳолатлари тизимли равишда ўрганиб келинмоқда. Жумладан, 2022 йилнинг сентябрь-октябрь ойларида Бухоро, Самарқанд, Жиззах, Навоий, Сирдарё, Қашқадарё, Сурхондарё, Наманган, Фарғона ва Хоразм вилоятларида давлат хизматчилари томонидан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиб келинаётганлиги ҳолатлари жойига чиққан ҳолда ўрганилган.

Ўрганиш натижаларига кўра, ушбу вилоятларда жами 1378 нафар давлат хизматчилари (138 нафари ҳоким ва ҳоким ўринбосарлари, 148 нафари давлат банклари бошқарувчиси ва уларнинг ўринбосарлари, 1092 нафари ҳоким ёрдамчилари) давлат хизмати билан бирга (раҳбар ёки таъсисчи сифатида) тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиб келаётганлиги аниқланди. Шунингдек, Агентлик томонидан давлат харидлари соҳасида ўтказилган ўрганишларда ҳудудларда давлат ташкилотларининг мансабдор шахслари ва уларнинг яқин қариндошларига тегишли корхоналар давлат харидларида иштирок этиб, ғолиб бўлганлиги аниқланди¹. Ҳозирда ушбу аниқланган ҳолатларни бартараф этиш чоралари кўрилмоқда.

Давлат фуқаролик хизматида муҳим аҳамиятга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 14 октябрдаги 595-сон қарори билан тасдиқланган Давлат фуқаролик хизматчилари одоб-ахлоқининг намунавий қоидаларини ҳам алоҳида қайд этиш жоиз. Мазкур намунавий қоидаларда давлат фуқаролик хизматчиларининг касбий

¹<https://anticorruption.uz/uzc/item/2022/10/28/davlat-xizmatchilarining-tadbirkorlik-faoliyati-bilan-shugullanib-kelayotganligi-holatlari-yuzasidan>

маданияти, хизмат фаолияти давомида ҳамда хизматдан ташқари вақтда одоб-ахлоқи, ташқи кўриниши ва кийиниш услубининг намунавий қоидалари белгиланган.

Илмий адабиётларда давлат ҳокимияти бўлиниши принциpidан келиб чиқиб, давлат хизматчиларининг ўз ҳокимияти тизимида иш фаолиятларини олиб бориши лозимлиги айтиб ўтилади. Бу бевосита ҳокимиятлар ўртасида келиб чиқадиган манфаатлар тўқнашувининг олдини олишга қаратилгандир.

Бу борада ҳуқуқшунос олим А.Чашин ҳокимиятларни институционал, функционал ва персонал хусусиятларига кўра турларга ажратиб, органларнинг ташкилий тузилмаси, вазифалари ва уларни амалга оширувчи ходимлар бир-бирининг тизимига аралашмаслигини қайд этади¹. Бундан ташқари, А.Ричард ва Ж.Чампагнелар давлат ҳокимияти бўлиниши принципи асосида давлат хизматчилари қатор ҳокимият органлари тармоғида ишлашлари вазифалар ўртасида қарама-қаршиликларни келтириб чиқаришини таъкидлайдилар². Фикримизча, хизмат ва корхона сирини сақлаш механизмлари бузилиши билан бир қаторда қўш лавозимда фаолият юритиш давлат хизматчисининг икки хизмат ваколатларидан бир-бирига қарши ёки бир-бирини қўллаб-қувватлашга замин яратиши мумкин.

Лекин бугунги кун амалиётида бу қонданнинг, яъни давлат хизматчисининг қўш лавозимда фаолият юритиши тақиқланганлик принципи бир неча ўринларда бузилаётганлигини кўриш мумкин. Масалан, сенаторнинг бир вақтда ижро ҳокимияти тизимида ҳам фаолият юритиши, ҳокимларнинг амалдаги ҳуқуқий ҳолати, айрим вазирларнинг ўз вазифаси билан бир қаторда турли қўмита, комиссия ва агентликларда фаолият юритиши фикримизни тасдиқлайди.

Бу борада давлат хизматчисининг бир вақтнинг ўзида ҳам қонун чиқарувчи, ҳам ижро тизимида фаолият юритиши эътиборни тортади. Чунки қабул қилинган ҳужжатнинг субъекти ва ижрочиси бир эканлиги натижадорлик ва ҳисобдорликка салбий таъсир қилади, манфаатлар тўқнашувининг юзага келиш эҳтимолини оширади.

Давлат хизматида рад этиш институти ҳам чекловлар масаласида муҳим урин тутати. Рад этишнинг асосий мақсади ишни ҳал қилишда иштирок этаётган шахснинг қонун талабларидан, ўз хизмат мажбуриятидан ўз манфаати ёки учинчи шахслар манфаати йўлида четга чиқиши оқибатида фуқаронинг ҳуқуқ ва манфаатларига зиён етишини олдини олишга қаратилгандир. Рад қилиш механизмидан четга чиқиш эса

¹ Чашин А.Н. Квалификационный экзамен на должность судьи суда общей юрисдикции. М.: Эксмо, 2018 – С. 512.

² Richard A. Champagne Jr. The Separation of Powers, Institutional Responsibility, and the Problem of Representation. <https://core.ac.uk/download/pdf/148688869.pdf>

манфаатлар тўқнашувини юзага келтириб, ишни ҳал қилиш бўйича қабул қилинадиган қарорнинг шундай қарор қабул қилган шахс манфаати йўлида хизмат қилишига олиб келади.

Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида шахсий манфаатдорлик асосида манфаатлар тўқнашувига сабаб бўладиган ҳолатларни инобатга олиб, иш юритишда иштирок этиш имкониятини истисно қилувчи ҳолатларни белгилаб қўйган. Мазкур тоифадаги ҳолатлар юзага келганда эса рад қилиш институти марказий ўринга чиқиши керак. Рад қилиш институти асосан суд процессларида учраса-да, лекин давлат хизматчисининг ҳар бир фаолиятида бу билан боғлиқ ҳолатлар учрашини инобатга олиш керак.

Қонунчиликка кўра, манфаатлар тўқнашуви юзага келган тақдирда, давлат фуқаролик хизматчиси ўзининг раҳбарига ёки юқори турувчи давлат органига дарҳол ёзма шаклда хабар қилиши керак. Шундан сўнг, ташкилот раҳбари ушбу тўқнашувни бартараф этиш юзасидан ўз вақтида чоралар кўриши шарт. Давлат хизматчиси эса рад этиш ҳуқуқидан фойдаланиб, муайян ҳаракатларни амалга оширишдан тийилиши жоиз.

Давлат хизматчилари фаолиятида ўрнатилган чекловлардан яна бири бу мансабдор шахсларнинг бевосита хорижга чиқиши билан боғлиқдир. Ўзбекистон Республикаси давлат хавфсизлиги ва давлат сирлари ҳимоясини таъминлаш, манфаатлар тўқнашуви юзага келишини олдини олиш, шаффоф давлат хизмати ташкил этиш мақсадида мансабдор шахсларнинг хорижий мамлакатларга хизмат сафарларига чиқиши тегишли равишда Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрациясининг тегишли таркибий бўлинмалари билан махсус келишув асосида амалга оширилади¹.

Юқоридагилар билан бир қаторда, қонунчиликда манфаатлар тўқнашувини олдини олиш мақсадида давлат хизматчиларининг бир корхонада ёки ўзаро бўйсунувда бўлган ташкилотда ишламасликлари, бир вақтда бошқа ҳақ тўланадиган лавозимда меҳнат фаолиятини олиб бормасликлари, турли ташкилот, шу жумладан хорижий ташкилотларда ишламасликлари, давлат сири ва хизмат сири ҳимоясини муносиб таъминлашлари, акциядор ёки турли корхоналарга улушдор бўлмасликлари бўйича ҳам қатор чеклов ва тақиқлар ўрнатилганлигини ҳам кўришимиз мумкин.

Шундай қилиб, давлат фуқаролик хизматида тақиқ, чекловларнинг белгиланиши нафақат коррупция ва манфаатлар тўқнашувини олдини олишда самарали восита ҳисобланади, балки давлат органлари зиммасига

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 5 мартдаги “Мансабдор шахсларнинг хорижий мамлакатларга чиқиш тартибини такомиллаштириш чоралари тўғрисида”ги ПҚ-2142-сонли қарори // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2014 й., 10-сон, 103-модда.

юклатилган вазифа ва функцияларнинг сифатли ва самарали бажарилишига имкон беради. Бошқача айтганда ўзига хос профилактик функцияни бажаради.

Хорижий мамлакатларда ҳам давлат хизматини ўташ билан боғлиқ кўплаб чекловлар амал қилади. Хусусан, Англияда олий мансабдор шахсларга умуммиллий даражада сиёсат билан шуғулланиш тақиқланган. Маҳаллий сиёсий фаолиятда иштирок этиш учун тегишли муассаса раҳбариятининг барча ҳолатларда ҳам берилавермайдиган рухсати ва улар намоён этадиган муассасаларга содиқликнинг мажбурий шарти зарурдир. Молиявий амалиётларда иштирок этиш ва хусусий ҳамда хизмат мажбуриятлари тўқнашишларига олиб келадиган акциялар ва ер участкалари билан боғлиқ амалиётларда ҳам чекланишлар мавжуд. Истеъфога чиққандан сўнг ҳам сиёсий фаолият учун махсус рухсат керак бўлади¹.

Жанубий Кореянинг 2017 йил 26 июлдаги “Давлат хизматчилари тўғрисида”ги Қонунида ҳар бир давлат хизматчиси қонунларга риоя қилиши ва ўз вазифасини сидқидилдан бажариши белгиланган. Шунингдек, ҳеч бир давлат хизматчиси ўз иш ўрнини ўзидан юқори лавозимли ходим рухсатисиз ёки бошқа узрли сабабсиз ташлаб кетиши мумкин эмаслиги белгиланган. Булардан ташқари, давлат хизматчиси очиққунгиллилик ва холисона, диний бетарафлик асосида, фаолият кўрсатиши, мансабдор шахс уз вазифалари туфайли бевосита ёки билвосита мукофотлар, хайрия-эҳсонлар олиш, сиёсий фаолият билан шуғулланиш мумкин эмаслиги каби мажбуриятлар белгиланган².

Сўнгги йилларда давлат бошқарувида коррупцияга қарши курашиш самарадорлигини ошириш, унинг олдини олиш (превентив) чораларини қўллаш бўйича ислохотлар амалга оширилди. Таъкидлаш жоизки, қисқа муддатларда амалга оширилган ишлар (давлат бошқарувини рақамлаштириш, бюрократик тўсиқларни қисқартириш, маъмурий тартиб-таомилларни соддалаштириш, давлат хизматларини кўрсатиш тизимини ислоҳ этиш, очиқлик сиёсатини кучайтириш ва бошқ.) ўзининг ижобий натижасини бера бошлади. Жамиятда коррупцияни йўқотиш мумкин эканлигига ишонч пайдо бўлди. Галдаги вазифа эса ушбу ишларни изчил давом эттириш ва давлат органлари ва кенг жамоатчиликни коррупцияга қарши курашга фаолроқ жалб этиш зарур.

Бундан ташқари, ушбу йўналишда ишлар самарадорлигини ошириш мақсадида қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

Биринчидан, давлат хизматчиларига ўрнатилган тақиқ ва чекловларнинг ишлаши ва уларни назорат қилиш бўйича аниқ

¹ The Code of Conduct for Civil Servants, 2008 Манба: www.gov.uk

² Ким Пак Сук Давлат бошқарувида инсон ресурслари 2018 йил нигоҳида // Ministry of Personnel Management. 2018. - Б. 268.

механизмларни жорий қилиш, бу борадаги фаолиятнинг очиқ ва шаффофлигини таъминлашда кенг жамоатчилик вакиллари ва оммавий ахборот воситалари назоратини кучайтириш лозим;

Иккинчидан, давлат органлари ва ташкилотларида ходимлар томонидан коррупцияга қарши курашиш бўйича ички тартиб қоидаларга риоя этилишини етарли даражада таъминламаганлиги учун давлат органи ёки ташкилот раҳбарини интизомий ёки маъмурий жавобгарликка тортиш тартибини белгилаш;

Учинчидан, давлат органлари фаолиятида коррупцияга оид хавф-хатарларни баҳолашнинг илмий асосланган методологиясини ишлаб чиқиш ва уни барча давлат органлари ва корхоналар фаолиятида татбиқ этиш.

Юқоридагиларнинг жорий этилиши давлат органлари ва ташкилотларида ижтимоий адолат, очиқлик ва қонунийлик каби принципларнинг мустаҳкамланишига ҳамда коррупция натижасида келиб чиқадиган ортиқча харажатлар, хавф-хатарлар, зарарларнинг олдини олишга ҳамда аҳолининг давлат органларига бўлган ишончини оширишга хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, самарали кадрлар сиёсати ҳамда коррупцияга қарши курашиш соҳасидаги давлат сиёсати ушбу иллатга қарши курашиш тизими самарадорлигини ошириш, инсон ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, ижтимоий адолатни таъминлаш, энг юқори даражадаги қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш, мамлакатнинг халқаро майдондаги ижобий обрў-эътиборини ошириш каби эзгу мақсадларга асос бўлади.

ЎЗБЕКИСТОНДА “ИСЛОМ ҲУҚУҚИ” СОҲАСИДА ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЧИЛИК ВА ТАЪЛИМ МУАММОЛАРИ

ЮНУСОВ Ҳайдарали,

ЎзФА, Давлат ва ҳуқуқ институти илмий ходими,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси доценти,
юримдик фанлар номзоди

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг, ҳуқуқ фанлари соҳасидаги илмий тадқиқотчилик ва таълимда бир қатор янги соҳа ва йўналишлар пайдо бўлди. Халқаро-ҳуқуқий фанлар, хусусий ҳуқуқ, дин ва илоҳиётга оид фанлар, инсон ҳуқуқлари, ислом ҳуқуқи ва бошқалар шулар жумласидандир. Моддий асосларининг мавжуд эмаслиги, ҳуқуқни қўллаш амалиётининг йўқлиги туфайли ёки мафкуравий сабабларга кўра мазкур фан соҳалари ва йўналишлари Советлар даврида инкор қилинган эди. Ўзбекистон давлат мустақиллигини қўлга киритгачгина, мамлакатимизда “Ислом ҳуқуқи” соҳасида таълим ва тадқиқотчилик ривожлана бошлади.

Аввало, “Ислом ҳуқуқи” ҳақида сўз юритганда, мазкур атамани уч хил маънода: амалий ҳуқуқ соҳаси, ўқув фани ва илмий тадқиқотчилик соҳаси сифатида талқин этишимизга тўғри келади. Шу маънода, қуйида унинг асосий йўналишлари хусусида фикр юритилади.

Биринчидан, мустақилликка эришилгандан кейинги йилларда “Ислом ҳуқуқи” – амалий ҳуқуқ соҳаси ёки ҳуқуқни қўллаш амалиёти сифатида ўзининг айрим жиҳатларини намоён эта бошлади.

“Ислом ҳуқуқи” – ҳуқуқни қўллаш амалиёти нуқтаи назаридан урф-одатлар шаклида миллий ҳуқуқий тизимнинг таркибий қисми сифатида Ўзбекистонда ва Марказий Осиёнинг бошқа республикаларида амал қилиб келган ва келмоқда. Мустақиллик йилларида ислом ҳуқуқининг айрим элементларини дунёвий характердаги миллий ҳуқуққа сингдириш ёки тўғридан-тўғри кўчириб ўтказишга ҳаракатлар ҳам бўлган эди. Уларнинг барчаси ҳам муваффақият қозонмаган бўлса-да, мерос ва оила ҳуқуқи соҳаларида ислом ҳуқуқи нормаларига бироз яқинлашиш тенденциялари кузатилди. Охирги йилларда дин ва эътиқод соҳасида ҳуқуқ ва эркинликларнинг кенгайиб бораётганлиги мазкур тенденцияни янада кучайтириши мумкин, бироқ ҳар қандай ҳолатда бу тенденция дунёвий давлат чегарасини кесиб ўтмайди. Ислом ҳуқуқининг мамлакат ҳуқуқий ҳаёти ва тартиботидаги таъсири инкор этилмайди, айти пайтда унга имтиёзли мақом ҳам берилмайди.

Ҳозирги пайтда мамлакатимиз иқтисодий-молиявий ҳаётига ислом банклари улушининг кириб келиши ислом банклари фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш билан боғлиқ янги ҳуқуқий муносабатларни юзага

чиқармоқда. Мазкур муносабатларни тартибга солувчи юридик нормалар, табиийки, миллий ҳуқуқнинг таркибий қисмига айланади.

Иккинчидан, “Ислом ҳуқуқи” – ўқув фани ва таълим йўналиши сифатида ривожлана бошлади.

Таълим соҳасида “Ислом ҳуқуқи” Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг юридик олий таълим муассасаларида алоҳида фан сифатида ўқитиб келинмоқда. Яқин тарихга назар ташласак, умумий ҳуқуқий фанлар доирасида Советлар даврида ҳам унинг айрим мавзулар ўқитилган бўлса-да, алоҳида фан ёки ўқув курси сифатида ўқитилмаган эди. “Қиёсий ҳуқуқшунослик”, “Хорижий мамлакатларнинг конституциявий ҳуқуқи”, “Давлат ва ҳуқуқ назарияси” ва “Давлат ва ҳуқуқ тарихи” каби фанлар доирасида ислом ҳуқуқига чекланган соатлар ажратилар эди, холос. Мустақилликдан кейин Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, Тошкент давлат юридик университети, Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг ўқув жараёнига “Ислом ҳуқуқи” фани киритилди ва, асосан, бакалавриат босқичи талабаларига ўқитилмоқда. Ўқув юкламаси маъруза ва амалий машғулотларни биргаликда ҳисоблаганда ўртача 40-60 соатни ташкил этади. Мазкур фанни бошқа олийгоҳларда ўқитиш кўлами кенгайиб бормоқда.

“Ислом ҳуқуқи” фанининг ўқув-услубий таъминоти доирасида бир қатор дарслик ва ўқув қўлланмалари тайёрланди ва чоп этилди. Мустақиллик йилларида яратилган дасрлик ва ўқув қўлланмалари сирасига А.Саидов, Ж.Тошқулов, М.Ражабова, С.Исхаков, А.Рахманов, Н.Юсупова, Г.Юлдашева, И.Бекмирзаев, О.Сарсенбаев каби ўзбек олимлари томонидан яратилган дарслик ва ўқув қўлланмаларини киритиш мумкин¹.

Алоҳида қайд этиш жоизки, дунёвий характердаги олийгоҳлардан фарқ қилиб, ихтисослаштирилган исломий-диний олий ва ўрта махсус таълим муассасалари (Тошкент ислом институти (Олий маъҳад), Мир Араб олий мадрасаси ва ўрта-махсус мадрасалар, ҳадис ва фикҳ мактаблари)да ислом ҳуқуқининг классик шакли – “Фикҳ”га оид фанлар ўқитилмоқда. Уларнинг ўзаро фарқи шундаки, бизнинг назаримизда, “фикҳ”га оид фанлар – соф исломий таълимот негизида, илоҳий-ақидавий фанлар билан

¹ Саидов А.Х. Основы мусульманского права. – Т.: Академия МВД, 1994.; Тошқулов Ж. Исломда халқаро муносабатларни тартибга солишнинг ҳуқуқий асослари [Матн]: ўқув қўлланма /Ж.Тошқулов. – Тошкент: “Complex Print”, 2021. – 304 б.; Тошқулов Ж. Исломда солиқ ҳуқуқи. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2017. – 176 б.; Тошқулов Ж. Исломда жиноят ҳуқуқи. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2018. – 255 б.; Тошқулов Ж., Юсупова Н., Бекмирзаев И., Сарсенбаев А., Масайдов М. Ислом ҳуқуқшунослиги. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. – 407 б.; Рахманов А., Рахманов А. Ислом ҳуқуқи. Дарслик. – Т.: “ТДЮИ”, 2007. – 496 б.; Рахманов А., Юнусов Х., М. Қараташ. Ислом ҳуқуқи. Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Т.: ТДЮУ, 2021. – 274 б.; Исхаков С.А. Ислом фуқаролик ҳуқуқи асослари: Ўқув қўлланма. – Т., 2005.; Исхаков С.А., Набиев А.Г. Ислом ҳуқуқий мазҳаблари (келиб чиқиш сабаблари ва аҳамияти): Ўқув қўлланма /Масъул муҳаррир проф. А.Х. Саидов. – Т., 2009.; Юсупова Н.Ж. “Фикҳ” (усул ва фуруъ): Ўқув қўлланма. – Тошкент: ООО “Complex Print”, 2021. – 456 б.; Yuldasheva G, Bekmirzayev I, Sarsenbayev A.B. Islom huquqi. Darslik. –Т: JIDU, 2014. –243 б. ва бошқалар.

узвийликда, асосан шариат тамойилларига суянган ҳолда ўқитилса, “Ислом ҳуқуқи” фани эса исломий таълимот ва шариат тамойилларига асосланса-да, ҳозирги замон ҳуқуқи контекстида, амалдаги бошқа ҳуқуқ соҳалари ва фанлари билан узвийликда ва уларнинг битта йўналиши сифатида, дунёвийлик руҳи ва қобиғида ўқитилади. Диний таълим муссасаларида фикҳни ўқитиш асосан мумтоз ўқув адабиётлари ва манбалари ёрдамида олиб борилади.

Учинчидан, “Ислом ҳуқуқи” – илмий тадқиқотчилик соҳаси сифатида ҳам тараққий этмоқда.

Мустақиллик йилларида фан ва илмий тадқиқотчилик соҳасида “Ислом ҳуқуқи” йўналиши бўйича бир қатор илмий тадқиқот ишлари олиб борилди, фан номзодлиги ва докторлик диссертациялари тайёрланди ҳамда ҳимоя қилинди.

Мазкур тадқиқотларни шартли равишда икки қисмга ажратиш мумкин: ислом ҳуқуқининг умумий ва назарий масалалари бўйича олиб борилган тадқиқотлар (“Усул-ул-фикҳ” доирасида) ва ислом ҳуқуқининг соҳалари (“фуруъ-ул-фикҳ” доирасида) бўйича олиб борилган тадқиқотлар.

Биринчи йўналишдаги тадқиқотлар ислом ҳуқуқи манбалари, ислом ҳуқуқининг ривожланиш тенденциялари, исломда мазҳаблар, ижтиҳод – норма ижодкорлиги масаласи каби умумназарий масалаларни қамраб олган бўлса¹, иккинчи йўналишдаги тадқиқотлар исломда мерос ҳуқуқи, инсон ҳуқуқлари, аёллар ҳуқуқи, бола ҳуқуқлари, исломда оила-никоҳ ҳуқуқи, шартномалар ҳуқуқи, мулкчилик ҳуқуқи, исломда жиноят ҳуқуқи, солиқ ҳуқуқи, ислом халқаро ҳуқуқи каби тор соҳаларда олиб борилди².

Мустақиллик йилларида амалга оширилган энг муҳим ишлардан бири бу – ислом ҳуқуқи манбалари бўлмиш энг ноёб асарларнинг ўзбек тилига таржима қилиниши бўлди. Қуръони карим маъноларининг Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф ва Шайх Абдулазиз Мансур томонидан ўзбек тилига ўгирилган таржималари, Имом Бухорийнинг кўпжилдлик

¹ Жузжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги ва ҳанафий мазҳаби тараққиётида Ўрта Осиё фақиҳларининг ўрни //юрид. фанл. докт. ... дисс. автореферати. – Т.: 2005.; Ишанова Ш.А. Нормы шариата и их применение казийскими судами в Средней Азии до 1924 года. //Автореф... дис.на соискание к.ю.н.. – Т.: 1992; Каримов Д.А. Становление и развитие основных институтов мусульманского права в Мавераннахре (VIII-XIII вв). //Автореф... дис.на соискание к.ю.н. – Т.: Академия МВД. 1994; Юнусов А.Л. Халқаро ҳуқуқнинг араб доктринаси //юрид. фанл. номзоди...дисс. автореферати. – Т.: ЖИДУ, 2008. – 29 б.; Юсупова Н.Ж. Исломда аёл ҳуқуқларини ўрганишнинг назарий-тадқиқотий жиҳатлари //юрид. фанл. номзоди...дисс. автореферати. – Т.: Тошкент ислом университети, 2006. – 22 б. ва бошқалар.

² Бегматова Б.М. Ислом ҳуқуқида мерос ҳуқуқи //юрид. фанл. номзоди...дисс. автореферати. – Т.: Тошкент ислом университети, 2008. – 22 б.; Ражабова М.А. Преступление и наказание по шариату //Автореф... дис.на соискание к.ю.н. – Т.: 1996.; Юсупова Н.Ж. Ислом оила ҳуқуқи: пайдо бўлиши, ривожланиши, манбалари ва институтлари //юрид. фанл. доктори (DSc)...дисс. автореферати. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2018. – 68 б.; Атаев Муслим. Исломда болалар ҳуқуқи /Масъул муҳаррир: Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2021. – 496 б.; Бегматова Бузахро. Ислом ҳуқуқида ворислик ҳуқуқи. – Тошкент, “Мовароуннахр”, 2011. – 87 б. ва бошқалар.

“Саҳиҳи Бухорий” ёки “Жомиъ ас-Саҳиҳ”, Бурҳониддин Марғинонийнинг 3 жилдлик “Ҳидоя” асари, Халлоф Абдулваҳҳобнинг “Усулул фикҳ (ислом қонуншунослиги асослари)” асарининг 4 қисмдан иборат таржимаси ва бошқалар шулар жумласидандир. Мазкур таржималар ислом ҳуқуқи соҳасидаги таълим ва тадқиқотчиликнинг ривожини учун қимматли манба бўлиб хизмат қилди ва қилмоқда.

Қўлга киритилган ютуқлар билан бирга Ўзбекистонда ислом ҳуқуқига оид таълим ва тадқиқотчилик соҳасида бир қатор муаммолар ҳам кузатилмоқда. Уларни шартли равишда **илмий-концептуал, юридик-лингвистик** ва **ташкилий-институционал** туркумларга ажратишимиз мумкин.

1. Илмий-концептуал муаммолар ислом ҳуқуқининг асосий тушунчалари ва институтларининг барча томонидан бирдек тушунилиши ва талқин этилишида намоён бўлади.

Биринчидан, Ўзбекистон тарихда “Мовароуннаҳр” номи билан машҳур бўлиб, “Ислом уйғониш” даври (750-1258 йй.)нинг энг машҳур ўлкаси ҳисобланади. Бу ерда барча фанлар каби, ҳуқуқшунослик фанлари ҳам жуда тараққий этган. Бутун ислом дунёсида шуҳрат қозонган ҳуқуқшунос олимлар Абу Бакр Сарахсий, Бурҳониддин Марғиноний, Абубакр Косоний каби уламолар ислом ҳуқуқининг ривожига улкан ҳисса қўшган. Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари ҳозирги кунга қадар ислом мамлакатлари ҳуқуқшунослик олийгоҳларида асосий дарслик сифатида фойдаланилади.

Бироқ, Ўзбекистон ва Марказий Осиёнинг ислом ҳуқуқи фақат ҳанафийлик мазҳаби доираси билан чекланади, холос. Шу маънода у “Ҳанафий ислом ҳуқуқи”ни ўзида тараннум этади. Суннийликда 4 та асосий мазҳаб – моликий, ҳанбалий, ҳанафий, шофеийлик, Шиаликда 3 та асосий мазҳаб – исмоилийлар, жафарийлар, зайдийлар айнан ҳуқуқ соҳасида муайян ўзига хосликларга эга. Мазҳаблар ўртасида ислом ҳуқуқининг айрим институтлари, тушунчалари, манбалари, ҳуқуқни қўллаш амалиёти бироз бўлса-да ўзаро фарқланади. Шу боис, бутун ислом дунёси учун хос бўлган ягона ислом ҳуқуқи ҳақида гапириш баҳсли бўлиши мумкин. Ислом ҳуқуқининг барча мазҳабларга дахлдор бўлган умумий масалалари ёки муаммоларига бағишланган илмий тадқиқотчиликнинг бугунги ҳолатига анча юқори саҳнадан туриб баҳо беришга тўғри келади. Бироқ, Ўзбекистондаги, шу жумладан, Марказий Осиёдаги ислом ҳуқуқи соҳасидаги илмий тадқиқотчилик ислом дунёси илмий тадқиқотчилиги билан ҳали яхлитлик касб этганича йўқ, бу соҳада интеграциялашув жараёни деярли кузатилмаяпти.

Иккинчидан, Марказий Осиё мусулмонларининг деярли барчаси битта мазҳабдаги – ҳанафий мусулмонлари бўлишига қарамай, Марказий Осиё республикаларининг юридик таълим муассасалари орасида ислом ҳуқуқи соҳасида ўзаро маълумот алмашинуви, ўқитиш ва ўқув-услубий соҳада

ҳамкорлик йўлга қўйилмаган. Россия Федерацияси таркибидаги мусулмон аҳоли яшайдиган ҳудудлар билан ҳам фаол илмий-услубий ҳамкорлик кўзга ташланмаяпти. Бир сўз билан айтганда, “Ислом ҳуқуқи” фани Марказий Осиё ва пост-совет ҳудуди ва ҳатто, бутун ислом оламида дефрагментацияланган ҳолатда қолиб келмоқда. Мазкур ҳудудлар ва олий таълим муассасалари орасида яқин ҳамкорлик ўрнатилмаса, “Ислом ҳуқуқи” фанида концептуал бўлинишларнинг келиб чиқиши, ислом ҳуқуқини ҳамма ўз ҳолича тушуниш ҳолати юзага келиши мумкин.

Учинчидан, мамлакатимизда ислом ҳуқуқи соҳасида олиб борилаётган таълим ва илмий тадқиқотчилик бир-бирига яқин бўлган иккита жабҳада кўзга ташланмоқда: улардан биринчиси – классик ёндашувдаги “фикҳ”, иккинчиси – замонавий контекстдаги “ислом ҳуқуқи”.

“Фикҳ” йўналишидаги тадқиқотлар исломшунослик фанлари доирасида, “Ислом ҳуқуқи” йўналишидаги тадқиқотлар эса юридик фанлар доирасида олиб борилмоқда. Назаримизда исломшунос-шарқшунослик мактаби ва замонавий ҳуқуқшунослик мактаби ўртасида бўлиниш юзага келиб қолгандек туюлмоқда. Исломшунос-шарқшунослик мактаби кўпроқ ислом ҳуқуқи манбалари ва ислом ҳуқуқининг анъанавий (статик) масалалари билан шуғилланган ҳолда замонавий ҳуқуқшунослик мактаби ислом ҳуқуқини ҳозирги замон ҳуқуқи муаммолари билан боғлаган ҳолда (динамик) тадқиқ этмоқда. Шу боис, исломшунос-шарқшунос фикҳшунослар ва замонавий ислом ҳуқуқшуносларини битта мактаб атрофида бирлаштириш, уларнинг ўзаро ҳамкорлигини таъминлаш, зарур бўлса илмий тадқиқотларни ягона шифр остида бир ўзанга солиш зарурати юзага чиқмоқда. Бошқача қилиб айтганда, ислом ҳуқуқининг ўтмиши ва бугунини ўзида мужассам этадиган “олтин оралиқ”ни топиш керак бўлади.

2. Юридик-лингвистик муаммолар. Бу борада транслитерация муаммоларини қайд этиб ўтишимиз мумкин. Мазкур муаммо фақат Ўзбекистон фани учунгина хос бўлмай, балки араб тилида сўзлашмайдиган бошқа халқлар ва мамлакатлар учун ҳам тааллуқлидир. Шу боис, бир қатор хорижий олимлар ушбу масалага нисбатан ўз муносабатини билдириб ўтишган¹.

Биринчидан, бугунги кунда бутун ислом оламида илмий доиралардаги муаммолардан бири – транслитерация қоидаларининг умумий қолипга солинмаганлигидир. Маълумки, ислом ҳуқуқининг аксарият институтлари, категориялари, манбалари, ҳуқуқшунос олимларининг исмлари, машҳур асарларнинг номлари асли арабча бўлиб, бошқа тилларда ҳар хил ёзилиш хусусиятига эга. Масалан, Марказий Осиёлик машҳур ҳадисшунос (ҳадислар – ислом ҳуқуқининг иккинчи

¹ Tahir M. Islamic Institutions. – Delhi, 1998. – P. 122.

асосий манбаси) Имом Термизийнинг исми араб тилида “Ал-Термизий” деб ёзилади, лекин талаффузда араб тилининг талаффуз қоидаларидан келиб чиққан ҳолда ташдидланган шаклда “Ат-Термизий” деб юритилади. Ўзбек ёки рус тилида унинг ёзма “Ат-Термизий” шакли айнан унинг араб тилидаги ёзма шаклидан эмас, балки оғзаки талаффуз шаклидан олинган. Аслида ўзбек тилидаги ёзма шакли унинг араб тилидаги ёзма шаклига мос бўлган “ал-Термизий” шаклида бўлиши керак эди. Шу тариқа, араб тилидаги “ал” аниқловчи ва боғловчи қўшимчаси бошқа тилларда мана шундай сунъий ўзгаришларни юзага келтиради. Шундан келиб чиққан ҳолда бутун ислом оламида арабча сўзларнинг бошқа тиллардаги ягона транслитерация қоидаси ва қолипни яратиш керак ёки араб тилидан бошқа тилларда арабча атоқли исм ва номларни ишлатганда “ал” қўшимчасидан воз кечиш лозим бўлади. Шунда, масалан, “Термизий” ёки “Ҳидоя”ни ўзбек тилида “Ат-Термизий” ёки “Ал-Ҳидоя” дейишга ҳожат қолмайди.

Иккинчидан, араб тилидаги сўз ва жумлалар лотин алифбоси ёзувида ифода этилганда, кўпинча, умумэътироф этилган Оксфорд транслитерация қоидаларига риоя этилади. Бироқ, арабча сўзларни кирилл алифбосида ифода этишнинг ягона стандартлашган қоидаси ва қолипи мавжуд эмас. Ушбу бўшлиқни тўлдириш мақсадида стандарт арабча-кириллча транслитерация қоидаларини яратиш фойдадан ҳоли бўлмайди, албатта. Бу, ўз навбатида, ислом ҳуқуқидаги атамалар, атоқли исмлар ва номларни бир хил маънода тушунишга ва “умумий тил топиш”га ёрдам берган бўлар эди.

3. Ташкилий-институционал муаммолар. Ўзбекистон ва Марказий Осиё тарихан Ҳанафий ислом ҳуқуқининг маркази бўлиб келган. Самарқанд, Бухоро, Хива, Андижон, Фарғона, Ҳирот, Марв, Балх шаҳарларида давлат, ярим давлат ва, ҳатто, хусусий мадрасалар ва кутубхоналар мавжуд бўлган¹. Бухоро уммавийлар, аббосийлар ва сомонийлар даврида ислом илмининг академик ўчоғи бўлиб хизмат қилган ва “Қуббат ул-ислам” – “Ислом қуббаси” деб ном олган. Бухородаги “Мир-Араб” мадрасаси X-XI асрларда бутун дунёга донғи кетган илмий маскан бўлиб танилган. Марвда ва Хивада дунёда биринчи бўлиб “Байтул-ҳикма” (“донишмандлар уйи”) ёки бугунги кун тили билан айтганда “фанлар академияси” ташкил этилган. Маъмун ибн Ҳорун ар-Рашиднинг халифалиги даврида (813-833 йй.) мазкур академиялар Боғдодга кўчирилган ва у ерда Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Фаробий, Мовардий, Марвазий, Жавҳарий ва Яҳё бин Абу Мансур каби олимлар ижод

¹ Taher M. Islamic Institutions. – Delhi, 1988. – P. 107-112.

қилишган¹. Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари асосида ҳуқуқшуносликдаги “кейс стади” методига Гарвард университетидан 500 йил аввал асос солинган².

Бугунги кунга келиб, бутун дунёга машҳур тарихи ва илмий мероси бўлишига қарамай Ўзбекистонда (балки бутун Марказий Осиёда) “Ислом ҳуқуқи”га ихтисослашган бирорта кафедра ёки факультет мавжуд эмас (Зотан, дунёнинг машҳур Оксфорд, Ҳарвард, Принстон университетлари ва бошқа олийгоҳларида “Ислом ҳуқуқи” йўналишидаги таълим дастурлари жорий этилган). Ислом ҳуқуқи фанларини ўқитишнинг ва илмий тадқиқотлар олиб боришнинг ягона методологик тизими ишлаб чиқилмаган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 27 мартдаги қарори билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази³, Давлатимиз раҳбарининг 2017 йил 23 июндаги қарори⁴ билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ислом цивилизацияси маркази, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2018 йил 16 апрелдаги Фармони (4-банд) ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 22 июндаги “Ўзбекистон халқаро ислом академияси фаолиятини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита ҳамда Ўзбекистон мусулмонлари идораси муассислигида Ўзбекистон халқаро ислом академиясига асос солинди⁵. Шунингдек, мамлакатимизда Ўзбекистонга оид хориждаги маданий меросни тадқиқ этиш маркази, Мир Араб олий мадрасаси, Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази, Исломшунослик илмий-тадқиқот маркази, Ҳадис илми мактаби ва бошқа таълим-тадқиқот марказлари ташкил этилди.

¹ Жўраев З. Мовардийнинг Шарқ давлатчилиқ таълимоти (Ал-Мовардийнинг “Ал-аҳком ас-султония ва-л-валоёт аддиния” асари – давлатчилиқ тарихига оид муҳим манба (X-XI асрлар). – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2015. – Б. 5-6.

² Al-Hidayah: The Guidance. Burhan al-Din al-Farghani al-Marghinani. A Translation of Al-Hidayah Bidayat al-Mubtadi'. A Classical Manual of Hanafi Law: Volume One. Translated from the Arabic with Introduction, Commentary and Notes by Imran Ahsan Khan Nyazee. – Bristol, England: Amal Press, 2006. – 660 pp. Introduction. – P. XVII.

³ Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази расмий сайти: https://www.bukhari.uz/?page_id=11741

⁴ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 23.06.2017 йилдаги ПҚ-3080-сон Қарори: <https://lex.uz/docs/3600059>

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5416-сон Фармони/
<http://lex.uz/docs/3686277>.

Ўзбекистон Президенти ташаббуси билан Самарқандда – Имом Бухорий илмий марказида ҳадисшунослик, Имом Мотуридий маркази қошида калом илми, Фарғонада – Марғиноний илмий марказида ислом ҳуқуқи мактаби, Бухорода – Баҳоуддин Нақшбанд марказида тасаввуф, Қашқадарёда – Абу Муин Насафий марказида ақида илми мактаби очилди. Бироқ, ушбу марказларнинг фаолияти асосан илмий меросни ўрганишга қаратилган. Ислом ҳуқуқининг замонавий ҳуқуқий тизимлардаги ўрни, ривожланиш тенденциялари, назарий ва амалий муаммолари, бугунги кун талаблари билан уйғунлиги масалалари билан тизимли шуғулланадиган илмий тадқиқотчилик ва таълим муассасалари ҳозирча мавжуд эмас.

Фикримизча, Ўзбекистонда, шунингдек Марказий Осиё ва МДХ давлатларида ислом ҳуқуқи соҳасида таҳлилий марказлар (“ақл марказлари”) очиш, давлат ёки хусусий илмий-тадқиқотчилик муассасаларини ташкил этиш ҳамда улар орасида академик ҳамкорликни ривожлантириш вақти келди.

COMBATING ILLICIT DRUG TRAFFICKING WITHIN THE FRAMEWORK OF MEMBER STATES OF THE COMMONWEALTH OF INDEPENDENT STATES

MUSAEV Djamaliddin Kamalovich

*Docent at the department
of Special-legal Disciplines
of the Customs Institute*

An important component of international crime are crimes of an international nature, provided for both by the relevant conventions and by domestic (national) criminal laws.

The most dangerous and common are:

- international terrorism in all its manifestations;
- illegal traffic in narcotic drugs and psychotropic substances; illegal circulation of weapons, ammunition, explosive devices and explosives;
- illegal migration, slave trade, trafficking in women and children;
- crimes in the field of high technologies;
- corruption crimes related to smuggling, illegal movement of capital, their legalization ("laundering"), illegal export-import of strategic raw materials and materials¹.

Groups involved in drug trafficking, often including representatives of several states, carry out joint criminal actions in many areas of the criminal business that poses an international threat, as a result of which substantial economic damage is caused to almost all states.

The bulk of the proceeds from drug trafficking is used not only to expand the economic base of criminal groups within the country, but is also legalized abroad in order to return to circulation under the guise of "legal" money. Criminal communities seek to transfer the capital obtained as a result of shadow entrepreneurship to various countries, using banks and financial institutions, including those located in offshore zones².

At present, the emerging signs of the transition of the drug business from an organization on a "national basis" to the integration of various "national" drug cartels pose a serious threat³.

¹ Zepelev, V.F. Fight against international crime as an object of cooperation between states / V.F. Tsepelev // Crime in Russia: Causes and Prospects: Materials of the International Scientific and Practical Conference. - M.: All-Russian Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2004. - P. 34–35.

² Maidikov, A.F. On some directions of the fight against crime in modern conditions / A.F. Maidikov // Crime in Russia: Causes and Prospects: Materials of the International Scientific and Practical Conference. - M.: All-Russian Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2004. - P. 16-19.

³ Hasanov, K.K. Drug situation: state, problems and prospects (according to the data of the North-West Federal District of the Russian Federation) / K.K. Hasanov, V.Yu. Rybnikov // Crime prevention in the federal districts of Russia: collection of scientific papers. - M.: All-Russian Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2003. - P. 24–32.

The strengthening of the positions of the domestic drug business is also influenced by such an important factor as the internationalization of this criminal activity caused by the integration of financial and commodity markets. The forces of law and order in many states have noted the criminal activity of the electronic drug trade: agreements on drug deals are concluded, appointments are made, etc¹.

In the system of law enforcement agencies, there are still no common approaches that determine the tactics of organizing the fight against drug trafficking on an international scale. And the reason for this is the concentration of efforts mainly on identifying small traffickers of narcotic drugs. While it is necessary to develop law enforcement tactics to combat the drug mafia, which is much broader than the methodology for investigating crimes of the NON line².

Strategic operations carried out in the area of combating drug trafficking and drug smuggling presuppose the organization of work in this area within the entire system of law enforcement agencies. Within the framework of interdepartmental and international cooperation, strategic operations can be of an operational and preventive nature (Channel, Perimeter) or a targeted orientation (counteraction to African, Asian drug structures in the CIS, etc.)³.

The legal basis for the Operation Channel is the intergovernmental (interagency) agreements concluded with various countries in the field of combating drug crime⁴.

At present, agreements have been concluded between the Government of the Republic of Uzbekistan and the Governments of the CIS member states, providing for the exchange of operational-search, reference, forensic and other information of mutual interest regarding the crimes committed, prepared, related to drug trafficking and persons involved in them.

In addition, the planning and implementation of coordinated measures and operations aimed at preventing, detecting, suppressing and solving crimes, including, where necessary, conducting controlled deliveries. These agreements do not address issues of extradition and legal assistance in criminal matters.

¹ Zhdanova, E.V. The drug business is a global threat to the security of the Russian Federation / E.V. Zhdanova, T.V. Prokofiev // Problems of Combating Organized Crime, Corruption and Terrorism: Collection of Scientific Papers. - M.: All-Russian Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2004. - P. 28–34.

² Hasanov, K.K. Drug situation: state, problems and prospects (according to the data of the North-West Federal District of the Russian Federation) / K.K. Hasanov, V.Yu. Rybnikov // Crime prevention in the federal districts of Russia: collection of scientific papers. - M.: All-Russian Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2003. - P. 24–32.

³ Prokhorov, D.A. Use of the term "special operation" in relation to the forms of combating international drug trafficking / D.A. Prokhorov // Problems of combating crime and training personnel for the internal affairs bodies of the Republic of Belarus: abstracts of reports of the international scientific and practical conference. - Minsk: Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus, 2008. - P. 100–101.

⁴ Galakhov, S.S. The role of the internal affairs bodies in the system of drug addiction prevention and the prevention of offenses related to drug trafficking (especially working with minors): textbook / S.S. Galakhov, G.N. Dragan, L.V. Kondratyuk. - M.: All-Russian Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2004. - 56 p.

The immediate basis for conducting Operation Channel is a joint plan for its implementation with foreign countries¹. This plan should provide for the correct combination of operational-search measures and investigative actions.

For its implementation, joint investigation groups should be created, as provided for by Article 19 of the United Nations Convention against Transnational Organized Crime, Article 63 of the Convention on Legal Assistance and Legal Relations in Civil, Family and Criminal Matters, signed by the CIS member states on October 7, 2002 in Chisinau². The planning of joint operational-search activities and investigative actions should be carried out with the widespread use of the main provisions of the situational approach³.

An analysis of the judicial and investigative practice of investigating crimes related to drug trafficking shows that in order to effectively combat this type of illegal act, it is necessary to create situations in which the actions of persons committing illegal sale, transportation, shipment of drugs were carried out under the control of law enforcement officers.

To suppress the activities of criminal communities participating in the organization of international drug trafficking and smuggling of drugs into the territory of the Republic of Uzbekistan, it is required:

- carrying out a complex of operational-search measures and investigative actions on the territory of a separate state in order to identify persons selling narcotic drugs (psychotropic substances) in a certain area (region), as well as entities interacting with them involved in the distribution of drugs across the territory of the state;

- Establishing links between distributors and entities that import drugs into the territory of the Republic of Uzbekistan, the latter's roles;

- fixation of their subsequent criminal actions related to the sale of drugs to distributors and the import of drugs into the territory of the state;

- within the framework of international cooperation - the establishment of persons supplying these entities with narcotic drugs subject to smuggling into the territory of the Republic of Uzbekistan;

- identification of the financing system for drugs purchased on the territory of foreign states;

¹ Galakhov, S.S. The role of the internal affairs bodies in the system of drug addiction prevention and the prevention of offenses related to drug trafficking (especially working with minors): textbook / S.S. Galakhov, G.N. Dragan, L.V. Kondratyuk. - M.: All-Russian Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2004. -- 56 p.

² Matveichev, Yu.A. Joint investigative and operational group as a form of international cooperation in the investigation of crimes: Problems of legal regulation of activities / Yu.A. Matveichev // Problems of combating crime and training personnel for the internal affairs bodies of the Republic of Belarus: abstracts of reports of the international scientific-practical conference. - Minsk: Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Belarus, 2008. - pp. 196–198.

³ Volchetskaya, T.S. Situational approach in practical and research forensic activity: textbook / T.S. Volchetskaya. - Kaliningrad: KSU Publishing House, 2001.

- carrying out a set of measures by law enforcement officers of interacting states in relation to established drug suppliers, in order to identify and expose all members of the criminal community they form, through “undercover operations”¹;
- the establishment of methods of drug smuggling;
- conducting international controlled deliveries in order to track the routes of movement of transported drugs, identify persons involved in their transit;
- detention of members of a criminal formation participating in the organization of the import of drugs into the territory of the state, as well as persons acting as couriers, after the transfer of imported drugs to the last members of this group;
- seizure of narcotic drugs as a result of vehicle inspections, personal searches of detainees;
- search for drugs as a result of searches at the place of residence of the detainees, in other previously established places where drugs are stored;
- establishing the characteristics of the criminal activities of couriers and smugglers as a result of their interrogations;
- conducting repeated (additional) interrogations of these subjects, using the materials of operational-search activity provided to the investigation;
- elimination of contradictions in the testimony of detained persons as a result of confrontation between them;
- to detain the subjects importing narcotic drugs into the country that is their final destination, measures are taken to detain the subjects of the drug business involved in the system of illegal transit of narcotic drugs identified as a result of international controlled delivery, as well as other operational-search activities.

Taking into account the peculiarities of the system of financing international drug supply, the further investigation proves the participation of the identified subjects in the illegal transit of drugs as part of certain types of criminal communities.

The guilt of these persons will be established by obtaining the necessary evidence as a result of their initial interrogations, conducting searches of their homes, their vehicles, withdrawing the necessary information from the mobile communications they use, computer systems, repeated interrogations using the materials of the operational-search activities, attachment to the materials of the investigated cases of information on the movement of funds in bank accounts related to the financing of illegal drug supply, conducting confrontations between members of identified criminal groups.

From the above, the following conclusions follow:

- by identifying the subjects of the illegal drug business involved in the smuggling of drugs into the territory of the state, conditions are created for carrying out a complex of operational-search measures and investigative actions, allowing to identify

¹ Vereshchagin, V.A. Prevention, detection and investigation of crimes related to drug trafficking committed in the territories of several CIS member states: a training manual / V.A. Vereshchagin, M. Yu. Voronin, G.N. Dragan. - M.: All-Russian Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 2005. -P. 157.

and expose the members of criminal communities interacting with them involved in the illegal transit of drugs through the territory of foreign states;

- for effective disclosure and investigation of illegal drug trafficking committed on the territory of several states, knowledge of the regularities of the system of this type of unlawful acts is required, as well as strengthening of international cooperation in order to create favorable conditions for the fight against international drug trafficking.

**ШАРТЛИ ҲУКМ ҚИЛИШ ЖАЗОДАН ОЗОД ҚИЛИШ ИНСТИТУТИ
ҲИСОБЛАНАДИМИ?**

ТОШПУЛАТОВ Акром Икромович
*Тошкент давлат юридик
университети мустақил изланувчиси,
юридик фанлари номзоди*

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида шартли ҳукм қилиш жиноий жазодан озод қилишнинг турларидан бири сифатида белгиланган. Жиноят ҳуқуқига оид адабиётларда шартли ҳукм қилиш жазодан озод қилиш ҳисобланиши ёки ҳисобланмаслиги бўйича бир қанча қарашлар мавжуд.

Жиноят кодекси (ЖК) 72-моддасига мувофиқ, агар суд озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, хизмат бўйича чеклаш ёки ахлоқ тузатиш ишлари жазоларини тайинлаш вақтида содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражаси, айбдорнинг шахси ва ишдаги бошқа ҳолатларни эътиборга олиб, айбдор тайинланган жазони ўтамасдан туриб ҳам унинг хулқини назорат қилиш орқали тузатиш мумкин, деган қатъий фикрга келса, шартли ҳукм қўллаши мумкин. Бундай ҳолда суд, башарти, белгиланган синов муддати давомида жазонинг шартлилигини бекор қилиш асослари келиб чиқмаса, тайинланган жазони ижро этмаслик тўғрисида қарор чиқаради.

Синов муддати бир йилдан уч йилгача белгиланиб, ҳукм чиқарилган кундан бошлаб ҳисобланади. Башарти, шартли ҳукм қилиш тўғрисидаги қарор юқори суд томонидан чиқарилган тақдирда ҳам, синов муддатини ҳисоблаш шу кундан бошланади.

Агар шартли ҳукм қилинган шахс синов муддати давомида суд унга юклаган мажбуриятларни бажармаса ёхуд жамоат тартиби ёки меҳнат интизомини бузганлиги учун унга маъмурий ёки интизомий таъсир чораси қўлланилган бўлса суд унинг хулқи устидан назорат олиб борувчи орган тақдимномасига биноан жазонинг шартлилигини бекор қилиб, ҳукмда тайинланган жазони ижро этиш тўғрисида ажрим чиқариши мумкин.

ЖК 72-моддаси мазмунидан кўриниб турибдики, шартли ҳукм қилишда шахс жазодан озод қилинмайди, балки у синов муддати давомида белгиланган шартларни бузмаса, суд жазони ижро этмаслик тўғрисида қарор чиқаради.

Тадқиқотчи Р.Ш.Уразбаев шартли ҳукм қилиш жиноий жазо тури ҳисобланадими ёки аксинча, жиноий жавобгарликдан озод қилиш ҳисобланадими?, деган савол жавоб қонунчиликда ўз аксини топмаганлигини таъкидлайди. У шартли ҳукм қилишни жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш эмас, балки жиноий жазо тайинлаш деб ҳисоблаб,

шартли ҳукм қилиш ҳақидаги моддани ЖКнинг жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш белгиланган бобидан чиқариш ва жазо тайинлаш бобида “Кечиктирилган жазо” деган янги модда киритишни таклиф қилган¹. Фикримизча, бу таклифга қўшилиб бўлмайди, чунки шартли ҳукм қилиш жазо ҳисобланмайди.

А.А.Нечепуренко шартли ҳукм қилиш жазо тайинлаш ёки жазодан ва жавобгарликдан озод қилиш эмас, балки алоҳида жиноят-ҳуқуқий чора эканлигини билдирган².

О.В.Радченко ҳам шартли ҳукм қилишни бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чоралари ҳисобланишини билдирган ҳолда, уни судланган шахслар томонидан қасддан янги жиноят содир этилиши ҳолатларига нисбатан қўлламасликни таклиф қилган³.

Шартли ҳукмнинг жиноят содир қилган шахсга маълум бир шартлар қўйган ҳолда, унинг бажарилишидан жазодан озод қилишга оид қоидалар АҚШ, Австралия, Швеция каби давлатларда ҳам борлиги ва ушбу чоралар пробация чораси сифатида қўлланилиши масалалари П.Н.Кобец томонидан ўрганилган⁴.

Шартли ҳукм қилишни Р.Н.Хамитов жазо тайинлашнинг бир тури сифатида⁵, К.В.Михайлов жазодан кўзланган мақсадларга эришишнинг воситаси сифатида⁶, Е.В.Медведев жазонинг махсус тури сифатида⁷, Э.Турғунбоев жазодан озод қилиш тури сифатида⁸ кўрсатишган. Юқорида кўрсатиб ўтилган муаллифларнинг фикрларини таҳлил қилган ҳолда, биз шартли ҳукм қилишни жазо тайинлаш, жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш тури сифатида кўрсатган муаллифлар фикрларига қўшилмаймиз. Ўз моҳиятига кўра, шартли ҳукм қилиш алоҳида жиноят-ҳуқуқий таъсир чораси ёки пробация чораси ҳисобланади.

Бу борада хорижий тажриба ўрганилганида қуйидагилар аниқланди. МДХ давлатлари Намунавий жиноят кодексининг 73-моддаси шартли

¹ Уразбаев Р.Ш. Условное осуждение: наказание или освобождение от наказания? Вестник экономики, права и социологии. 2017, №3. Стр.91-99.

² Нечепуренко А. А. Институт уголовного испытания как законодательное воплощение идеи условности наказания. Омск: Ом. акад. МВД России, 2007. С. 64.

³ О.В.Радченко. Условное осуждение и проблемы его правоприменения. Сибирский юридический вестник. №3 (58) 2012. Стр.82-86.

⁴ Кобец П.Н. Генезис института условного осуждения в зарубежных странах// Междунар. уголовное право и междунар. юстиция. 2010. № 1. С. 12.

⁵ Хамитов Р.Н. Специальные правила назначения наказания. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2001. – 162 с.

⁶ Михайлов К.В. Применение условного осуждения и цели наказания // Уголовное право. – 2008. – № 2. – С. 60–63.

⁷ Медведев Е. В. Понятие и сущность условного осуждения как инструмента уголовно-правового воздействия // Общество и право. 2010. № 2. С. 19.

⁸ Турғунбоев Э. Шартли ҳукм қилиш-жазодан озод қилиш тури сифатида. «Zamonaviy dunyoda ilm-fan va texnologiya» nomli ilmiy-amaliy konferensiya” материаллари тўплами. Т. 2021. 200-209 б.

равишда жазони қўлламаслик деб номланади¹ ва унинг мазмуни мамлакатимиз ЖКнинг 72-моддаси мазмунига яқин ҳисобланади. Бунда шартли равишда жазони қўлламаслик жазодан озод қилиш тури эмас, балки жазо тайинлашнинг умумий асослари сифатида белгиланган.

Худди шунга ўхшаш ҳолат Россия ЖКда ҳам кузатилади. Россия ЖКнинг 73-моддаси шартли ҳукм қилиш, 74-моддаси шартли ҳукмни бекор қилиш ёки синов муддатини узайтириш деб номланиб, ушбу моддалар жазо тайинлаш ҳақидаги бобда жойлашган², шартли ҳукм қилиш жазодан озод қилишнинг тури ҳисобланмайди.

Беларусь ЖКнинг Умумий қисми 11-боби жиноий жавобгарликнинг бошқа чоралари деб номланиб, унда жазо ижросини кечиктириб ҳукм қилиш (77-модда), жазони шартли қўлламаслик ҳақида ҳукм қилиш (78-модда), жазо тайинламасдан ҳукм қилиш (79-модда), превентив назорат (80-модда), маҳкумларни профилактик назорат қилиш (81-модда) ўз аксини топган³. Бу ерда ҳам шартли ҳукм қилиш жазодан озод қилиш асоси сифатида белгиланмаган.

Қозоғистон ЖКда ҳам шартли ҳукм қилиш жазодан озод қилиш тури эмас, балки жазо тайинлашнинг умумий асослари сифатида назарда тутилганлигини ушбу давлат ЖК 63 ва 64-моддаларидан аниқлаш мумкин⁴.

Юқорида кўриб чиқилган давлатлар жиноят кодексларида шартли ҳукм қилиш жазодан озод қилиш тури сифатида кўрсатилмаган. Бизнингча, Беларусь ЖКдаги тажрибани ўрганиш мақсадга мувофиқ, чунки шартли ҳукм қилиш ҳақиқатдан ҳам жазодан озод қилиш эмас, балки ЎзР ЖКнинг 2-моддаси иккинчи қисмида белгиланган бошқа ҳуқуқий таъсир чораси ҳисобланади. Шу сабабдан ҳам ЖК Умумий қисмига бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чоралари деб номланган янги боб киритиш ва шартли ҳукм қилиш, пробация чораларини қўллашга оид нормаларни ҳам ушбу бобда акс эттириш мақсадга мувофиқ бўлар эди, деб ҳисоблаймиз.

MOLIYA BOZORI QONUNCHILIGINING EKSPERTIZASI: TARTIB-TAOMILLAR TAHLILI

¹ Модельный уголовный кодекс для государств-участников Содружества Независимых Государств. <https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/other/crim.pdf>.

² Уголовный кодекс Российской Федерации. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/

³ Уголовный кодекс Республики Беларусь. https://kodeksy-y.com/ugolovnyj_kodeks_rb.htm

⁴ Уголовный кодекс Республики Казахстан. https://online.zakon.kz/m/document?doc_id=31575252

XUJANAZAROV Azizjon Anvarovich

Toshkent davlat yuridik universiteti

katta o`qituvchisi, yu.f.f.d (PhD)

Norma ijodkorligi faoliyatining asosiy bosqichlaridan biri ekspertiza bo`lib, unda normativ-huquqiy hujjatlarni sohasiga qarab tegishli idoralar tomonidan tahlildan o`tkaziladi.

Amaldagi qonunchilikka ko`ra, normativ-huquqiy hujjatlar qonunchilik hujjatlari bo`lib, ular O`zbekiston Respublikasining qonunchiligini tashkil etadi. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari, O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari qonun hujjatlaridir.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, davlat qo`mitalari va idoralarning buyruqlari hamda qarorlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari qonunosti hujjatlaridir.

Normativ-huquqiy hujjat loyihasi ishlab chiquvchining yoki normativ-huquqiy hujjat qabul qilish huquqiga ega bo`lgan organning qaroriga ko`ra iqtisodiy, moliyaviy, ilmiy, lingvistik, ekologik ekspertizadan, shuningdek boshqa turdagi ekspertizalardan o`tkazilishi mumkin. Normativ-huquqiy hujjat loyihasini tayyorlashda bevosita ishtirok etmagan tashkilotlar va (yoki) shaxslar ekspertlar sifatida jalb qilinadi. Ekspertiza o`tkazish uchun olimlar va mutaxassislar, shu jumladan boshqa davlatlar hamda xalqaro tashkilotlardan olimlar va mutaxassislar jalb etilishi mumkin. Ekspertlar normativ-huquqiy hujjat loyihasiga baho berishda mustaqildir va ekspertiza o`tkazish topshirig`ini bergan organning nuqtai nazari bilan bog`liq bo`lmaydi¹.

Qomusiy lug`atlarda “**moliya bozori**” tushunchasiga – oldi-sotdi obykti pul (pulga tenglashtirilgan qog`ozlar) bo`lgan bozor, deb ta`rif berib o`tilgan. Bu bozorda moliya mablag`larini vaqtincha haq to`lab ishlatish yoki ularni sotib olish yuzasidan bo`lgan munosabatlar pul mablag`larining uni jamg`arganlardan qarzga oluvchilarga o`tishini ta`minlaydigan bozor institutlari ortiqcha mablag`larga ega bo`lgan xo`jalik subyektlari o`z moliyaviy resurslarini mablag`larga muhtoj subyektlarga taklif qiladi. Moliya bozori banklarda, fond birjasida va auksionlarda o`tkaziladi².

Endi, ushbu sohaga oid qonunchilik hujjatlari va ularning moliyaviy-iqtisodiy tahlili (ekspertizasi) jarayoniga to`xtalib o`tsak.

“Normativ-huquqiy hujjatlar to`g`risida”gi Qonunning 30-moddasiga ko`ra, normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilish

¹<https://lex.uz/docs/5378966>

²<https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/moliya-bozori-uz/>

huquqiga ega bo'lgan organga kiritilguniga qadar, manfaatdor davlat organlari va tashkilotlar bilan majburiy tartibda kelishiladi.

Ayni vaqtda, "moliya bozori"ga oid qonunchilik hujjatlari kelishiladigan manfaatdor davlat organi bu O'zbekiston Respublikasining iqtisodiyot va moliya vazirligi hisoblanadi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 22 martdagi 242-son qarori bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining reglamenti 33-bandiga ko'ra, ishlab chiquvchi tomonidan tayyorlangan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasining hujjatlarining quyidagi mazmundagi loyihalari Iqtisodiyot va moliya vazirligi bilan majburiy tartibda kelishiladi:

- barcha loyihalar va rivojlantirish davlat dasturlari va investitsiya dasturlariga oid loyihalar;

- O'zbekiston Respublikasi Davlat budjetidan va davlat maqsadli jamg'armalari budjetlaridan mablag'lar ajratish;

- xo'jalik yurituvchi subyektlarning tijorat banklaridagi maxsus maqsadli hisobvaraqlarini ochish va (yoki) yopish;

- davlat xaridlarini amalga oshirish masalalariga oid loyihalar o'z navbatida¹.

Reglamentga ko'ra, kelishish uchun yuborilgan hujjatlar loyihalariga (ularning nusxalariga) davlat organlari va boshqa tashkilotlarning birinchi rahbarlari (istisno hollarda - ularning birinchi o'rinbosarlari) tomonidan qonunlar loyihalari bo'yicha - yetti kalendar kun mobaynida, Vazirlar Mahkamasining qarorlari loyihalari bo'yicha - uch kalendar kun mobaynida, Vazirlar Mahkamasining farmoyishlari bo'yicha - ikki kalendar kundan ortiq bo'lmagan muddatda viza qo'yiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti hujjatlari loyihalarini kelishish muddatlari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasining Reglamenti bilan belgilanadi².

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining reglamenti 49-bandiga ko'ra, qonunchilik hujjati loyihasining moliyaviy va iqtisodiy ekspertizasi u huquqiy ekspertizadan o'tkazish uchun Axborot-tahlil va yuridik ta'minlash departamentiga kiritilgunga qadar amalga oshiriladi.

Hujjatlar loyihalarining moliyaviy va iqtisodiy ekspertizasi birinchi bosqichda — tegishli tarkibiy bo'linma tomonidan, ikkinchi bosqichda — Makroiqtisodiy tahlil, tarkibiy o'zgartirishlar, moliya-bank tizimi, davlat aktivlarini boshqarish, raqobatni rivojlantirish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va kambag'allikni qisqartirish masalalari kotibiyati va boshqa tarkibiy bo'linmalar tomonidan amalga oshiriladi³.

¹ <https://lex.uz/docs/4253101#4255619>

² Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 25.03.2019 y., 09/19/242/2820-son

³ <https://lex.uz/docs/4253101#4255619>

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasining 2019 yil 19 martdagi 01-11/01-05-son qarori bilan "Qonunchilik hujjatlarining raqobatga ta'sirini baholash metodikasi" tasdiqlangan.

Ushbu metodikaga ko'ra, qonunchilik hujjatlarining raqobatga ta'sirini baholash— loyihalar va amaldagi qonunchilik hujjatlarining raqobatga ta'sirini baholash davlat tomonidan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarda tovar va moliya bozorlarida raqobatni bevosita yoki bilvosita cheklaydigan holatlarni aniqlash faoliyati hisoblanadi.

Loyihalar va amaldagi qonunchilik hujjatlarining raqobatga ta'sirini baholash davlat tomonidan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarda tovar va moliya bozorlarida raqobatni bevosita yoki bilvosita cheklaydigan holatlarni aniqlash va ularni bartaraf etishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqish hamda tegishli choralar ko'rish maqsadida amalga oshiriladi¹.

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, moliya bozorini tartibga soluvchi qonunchilik, ya'ni normativ-huquqiy hujjatlar huquqiy ekspertizadan o'tkazilguniga qadar belgilangan tartibda moliyaviy-iqtisodiy ekspertizadan sifatli va har tomonlama o'tkazilishi, kelgusida samarali qonunchilik yaratilishida muhim ahamiyatga ega.

XORIJIY INVESTITSİYALARNI JALB QILISH JARAYONIDA YURIDIK FAN VA HUQUQNI QO'LLASH AMALIYOTIDA KUZATILADIGAN DOLZARB MUAMMOLAR

¹ <https://lex.uz/docs/4294517#5642947>

UKTAMOV Xusniddin

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

"Iqtisodiy xavfsizlik" kafedrası dotsenti

NAZAROV Elyor

"Raqamli iqtisodiyot" fakulteti

"Iqtisodiy xavfsizlik" yo`nalishi,

IX-81 guruhi, 3-kurs talabasi

Xorijiy investitsiyalar bugungi kunda mamlakatimizning iqtisodiy barqaror o`lishida muhim rol o`ynashi bilan birga xalqaro munosabatlarning kengroq ildiz otishiga imkon yaratmoqda. Shu bilan bir qatorda ularning mamlakatimizga kirib kelishida to`sqinlik qilayotgan ayrim huquqiy muammolarga yechim topish va qiyinchiliklarni kamaytirish borasida turli chora tadbirlar olib borilmoqda. Shu bilan birga yurtimizda investitsion jozibadorligini oshirish maqsadida ham yuridik sohada investorlarni jalb qiladigan imkoniyatlar ko`lami kengaytirilmoqda .

Yurtboshimiz Sh.Mirziyoyevning ham quyidagi fikrlari investitsiyalar davlatning iqtisodiy va ijtimoiy sohalar tizimidagi hissasi naqadar muhim ekanini ta`kidlaydi:

"Jahon tajribasi shuni ko`rsatadiki, qaysi davlat faol investitsiya siyosatini yuritgan bo`lsa, o`z iqtisodiyotining barqaror o`lishiga erishgan. Shu sababli ham investitsiya – bu iqtisodiyot drayveri, o`zbekcha aytganda, iqtisodiyotning yuragi, desak, mubolag`a bo`lmaydi. Investitsiya bilan birga turli soha va tarmoqlarga, hududlarga yangi texnologiyalar, ilg`or tajribalar, yuksak malakali mutaxassislar kirib keladi, tadbirkorlik jadal rivojlanadi"¹.

O`zbekistonning kelajagi va uning sanoatlashgan davlat sifatidagi maqomi mamlakat iqtisodiyotini zamonaviy texnologik asosda modernizatsiya qilishga bog`liq. Bu esa, o`z navbatida, ham mahalliy, ham xorijiy investitsiyalarning katta oqimlarini ta`minlashni taqozo etadi. Mamlakat iqtisodiyotiga jalb qilinayotgan chet el sarmoyalari hajmini ko`paytirish uchun, avvalo, investitsiya muhitini dunyo miqyosida belgilangan standartlar darajasiga olib chiqish lozim.

Bugungi kunda investitsiyalar oqimiga to`siqlar, ularni aniqlash, bartaraf etish yo`llarini topish dolzarb ahamiyat kasb etgan masalalardan hisoblanadi. Jumladan, to`g`ridan-to`g`ri investitsiyalar mamlakat uchun tashqi moliyalashtirishning muhim manbaiga aylangani, bu innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish va boshqaruvni yaxshilash nuqtai nazardan katta iqtisodiy ta`sirga egadir².

¹ Xalq So`zi gazetasi 13-fevral 2019 <https://xs.uz/uz/post/investitsiyaiqtisodiyotning-yuragi>.

² Jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi oqibatlarining oldini olish va respublikaning barqaror rivojlanishini ta`minlash borasida amalga oshirilayotgan ishlar. Barqaror iqtisodiy rivojlanishning istiqboldagi ustuvor yo`nalishlari va 2010 yilgi makroiqtisodiy ko`rsatkichlarga erishish omillari hamda dolzarb masalalari // Qoraqalpog`iston Respublikasi Vazirlar kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari rahbarlarining mintaqaviy seminari materiallari. T.: 2010

Yana shuni ta'kidlab o'tishimiz joizki ko'plab investorlar davlatda mavjud bo'lgan huquqiy to'siqlar, korrupsiya, mahalliychilik va to'rachilik ildiz otgan mamlakatlarga sarmoya kiritishga moyil bo'lishmaydi chunki bunday vaziyatda holatni avvaldan bir necha yilga prognoz qilib bo'lmaydi, qolaversa, bunday davlatlarda biznes yuritishga ko'p xarajat sarflanadi deb o'ylashadi¹.

Ushbu masalalarga optimal yechim topish maqsadida sohaga oid qonunchilik bazasini takomillashtirish, undagi mulkdan, yerdan foydalanishga cheklovlarni bartaraf etish, tijoriy nizolarni ko'rib chiqishda shaffoflikni ta'minlash dolzarb masalalardan hisoblanadi².

Quyidagi keltirilgan jadvalda (1-jadval) so'ngi besh yil mobaynida viloyatlar kesimida xorijiy investitsiyalarning o'sish sur'ati aks ettirilgan. Ushbu jadvalga nazar soladigan bo'lsak xorijiy investitsiyalarni jalb qilish borasida pandemiya davrigacha bo'lgan oraliqda Buxoro, Namangan va Navoiy viloyatlarining o'sish sur'ati qolgan hududlarga nisbatan ancha ildamlagan. 2021-yilga kelib esa deyarli barcha viloyatlarning bu boradagi ko'rsatkichlari 2 baravardan yuqoriroq o'sgan va xususan Navoiy viloyati 61,3, Sirdaryo viloyati 59,8 va Buxoro viloyati 58,5 kabi natijalar bilan bu sohadagi yetakchilikni band etgan³.

(1-jadval)

**Moliyalashtirish manbalari bo'yicha asosiy kapitalga o'zlashtirilgan
investitsiyalar tarkibi**

(jami foizda)

Hududlar	2017	2018	2019	2020	2021
O'zbekiston Respublikasi	23,8	24,3	43,6	42,7	42,3
Qoraqalpog'iston Respublikasi	10,0	23,7	36,9	38,9	37,4
Andijon	7,2	14,8	39,6	36,3	45,6
Buxoro	71,0	44,0	53,9	48,2	58,5
Jizzax	10,8	8,7	48,8	61,9	44,5
Qashqadaryo	18,0	51,1	70,3	69,3	53,6
Navoiy	24,2	34,0	39,9	67,8	61,3
Namangan	31,6	33,5	45,8	37,2	29,8
Samarqand	2,8	4,7	27,8	27,0	34,9
Surxondaryo	11,5	21,4	66,3	60,1	45,2
Sirdaryo	4,6	9,6	44,8	48,7	59,8
Toshkent	12,0	9,6	26,0	26,7	34,3
Farg'ona	5,8	19,4	42,7	41,3	39,1
Xorazm	6,8	8,5	42,5	32,0	33,5
Toshkent sh.	18,1	15,1	36,7	29,9	37,3

Manba: Stat.uz ma'lumotlari

¹ Vaxabov A.V., Xajibakiev Sh.X., Mo'minov N.G. Xorijiy investitsiyalar. - T.: "Moliya". - 2010. 177, 282, 283, 328-6.

² Maxmudov N.M., Madjidov Sh.A. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2010. - 86-6

³ Stat.uz ma'lumotlari

Xulosa sifatida shuni ta'kidlashimiz mumkinki, bugungi kunda yurtimizdagi investitsion muhitga qiziqish bildirayotgan xorijiy investorlarga qiyinchilik tug'dirayotgan ayrim huquqiy cheklov va qiyinchiliklar borasida ijobiy o'zgarishlar olib borish, nafaqat mamlakatimizning iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo'shadi, balki uning xalqaro miqyosdagi obro' e'tiborini ham yuksaltiradi.

АРМИЯ ИМИЖИ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР БАЁНИ

РАХМОНОВ Дўстмурод Абдиназирович

*Ҳарбий мерос ва замонавий тадқиқотлар институти
Социологик ва психологик тадқиқотлар маркази
катта илмий ходими, ф.ф.ф.д. (PhD)*

Ҳар бир ҳарбий хизматчи – Ўзбекистон армияси имижининг ўта муҳим компоненти. Чунки имиж – хоҳ у оддий аскар бўлсин, хоҳ офицер бўлсин, хоҳ юқори мансабдор генерал бўлсин – ҳарбий хизматчилар орқали шаклланади. Демак, армия имижи хавфсизликни таъминлаш ва барқарорликка эришишнинг муҳим омили сифатида тадқиқ этилишга мойил бўлган долзарб масалалар. Бу борада Олий Бош Қўмондон Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Қуролли Кучлари ташкил этилганининг 31 йиллиги муносабати билан байрам табригида: “Дунёда юзага келган ҳозирги мураккаб вазиятда Ватанимиз мустақиллиги ва суверенитетини, унинг ҳудудий яхлитлигини таъминлаш, энг қимматли бойлигимиз – жамиятимизда ҳукм сураётган тинчлик ва тотувликни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш нақадар муҳим аҳамиятга эга эканини барчамиз албатта чуқур англаймиз”¹ дея таъкидлаб, бунинг учун жанговар ҳаракатларнинг самарали шакл ва усуллари тадқиқ ва татбиқ этиш, Қуролли Кучларнинг ягона автоматлаштирилган бошқарув тизимини яратиш ва ривожлантириш бўйича комплекс чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш борасидаги ишларни жадаллаштириш лозимлигига эътибор қаратдилар.

Имиж хусусидаги фикрлари билан танилган К.Баҳриевнинг ёзишича, “Агар ҳамма ўз жойида қилаётган ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги юрт ва миллат имижига алоқадорлигини ҳис қилса, Ўзбекистоннинг имижи яхшиланади. Акс ҳолда имижимиз бўлмайди ёки салбий бўлади”². Профессор Р.Самаров эса “оммавий онгда қуролли кучлар ва ҳарбий хизматнинг қиёфасини, ҳарбий муассасалар командирлари имижини (масалан, ОАВда ҳарбий масалалар бўйича нашрлар ва хабарларнинг контекст-таҳлили воситасида) сақлаб қолиш ва яхшилаш – имиж-вазифа”³ сифатида ифодалайди.

Биз армия имижи хусусида муносабат билдиришдан олдин, имиж концептининг мазмун-моҳиятига қисқача тўхталиб ўтиш лозим. Луғавий жиҳатдан “имиж” (инг. “image”) тушунчаси “сиймо”, “тимсол”, “қиёфа” ва “образ” маъноларини англатади⁴. Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида ИМИЖ (инг. image, лот. imago — тимсол, кўриниш) — шахс, ҳодиса, нарсанинг оммалаштириш, реклама қилиш ва ҳоказо мақсадларда одамларга ҳиссий-руҳий таъсир кўрсатишни кўзлаб шакллантириладиган

¹ Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Қуролли кучлари ташкил этилганининг 31 йиллиги муносабати билан байрам табриги. <https://daryo.uz/k/2023/01/13/shavkat-mirziyoyev-ozbekiston-qurolli-kuchlari-tashkil-etilganining-31-yilligi-munosabati-bilan-bayram-tabrigi-yolladi>. Мурожаат этилди 24.04.2023

² Баҳриев К. Ўзбекистон имиджи: “Онганни отанга бепардоз кўрсатма..”. <https://www.xabar.uz/tahlil/ozbekiston-imidji-onangni>. Мурожаат этилди 23.04.2023

³ Самаров Р.С. Мудофаавий фаолият: назарий ёндашувлар. Монография. – Тошкент, 2017. – Б. 136. (213 б.)

⁴ Имидж тушунчаси. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/imij-uz/>

қиёфаси; тарғиб қилиш воситаларидан бири¹ сифатида таърифланган. Моҳиятига кўра эса ушбу тушунча ёрдамида “жозоба”, “мафтункорлик” маъноларини ифодалайди. Имиж - аниқ бир инсонга бўлган муносабатда инсонлар тафаккурида юзага келадиган ташкилот ёки бошқа ижтимоий объект қиёфасидир². Демак, имиж яратилади, ясалмайди.

Шу аснода армиянинг имижи ҳақида алоҳида фикр юритиш лозим. Имиж тушунчаси мафкура ва сиёсат тушунчаларига нисбатан янгироқ бўлиб, давлатнинг имижи билан бевосита боғлиқдир. Таъкидлаш керакки, Қуролли Кучларнинг имижи одамлар онгида стихиявий тарзда шаклланган сиймо эмас, балки, алоҳида субъектлар томонидан махсус яратилган ва сингдирилгандир. Имиж абстракт-назарий даражада эмас, балки ҳиссий даражада оммавий онга таъсир ўтказишга қаратилади³. Бу мафкуранинг бир элементи ҳисобланади, негаки маълум бир сиёсий субъектларнинг қизиқишини ифодалайди. Давлат томонидан Қуролли Кучлар хусусида яратиладиган имиж катта ижтимоий кучга эга. Ишнинг тўғри йўлга қўйилганлиги давлат имижини кўтаради, армияга нисбатан ҳурмат ва жангчиларга ишончни уйғотади, ҳарбийлар ва фуқароларнинг жипслигини таъминлайди, аҳолининг ҳарбий хизматга ҳурматини оширади. Бир сўз билан айтганда, Қуролли Кучлар ва мамлакатнинг хавфсизлигини ҳар томонлама мустаҳкамлайди. Давлат имижи доирасида армиянинг қуйидаги жиҳатлари акс этилади:

- мавжудлиги;
- мақсади;
- вазифалари;
- ахлоқий ва маънавий-психологик хусусиятлари;
- замонавий ҳарбий техника ва қурол-аслаҳалар билан таъминланганлиги;
- жанговар тарихи;
- ҳарбий - жанговар анъаналари;
- истиқболи;
- ҳарбий хизматчиларнинг ижтимоий аҳволи;
- юқори ҳарбий касб тайёргарлиги;
- белги ва нишонларнинг маъно-мазмун.

Булардан кўриниб турибдики, армиянинг имижи бир қисқа вақт давомида яратиб бўлмайдиган, балки етарли даражада тарихий асосларга эга ва доимий ривожланиб бораётган ҳолатдир. Шу боис, мазкур масала токи Қуролли Кучларнинг тўлиқ имижи етарли даражада яратилмагунча мунтазам тарзда тадқиқ этишни талаб этади. Негаки, “ҳар қандай

¹Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002- Б. 132. ziyouz.com

² Image. <https://agir.academiascience.org/index.php/agir/article/view/70>

³ Самаров Р.С. Мудофаавий фаолият: назарий ёндашувлар. Монография. – Тошкент, 2017. – Б. 164-165.

мамлакат, жамият хавфсизлигини таъминлашнинг бирламчи омилларидан бири, бу юқори малакали профессионал кадрлар билан таъминланган Қуролли Кучларга эга бўлиш эканлиги шубҳасиздир. Маълумки, XX асрга келиб, ҳарбий ҳаракатлар локал (ҳудудий) даражадан, ўз қамрови жиҳатидан ниҳоятда кенгайган, бир вақтнинг ўзида, бутун бир минтақалар, ўнлаб давлатлар учун беқиёс хавф туғдира бошлаган глобал ҳарбий ҳаракатларга айлана бошлади”¹.

Таъкидлаш керакки, армиянинг имижини уни алоҳида тузилма, округ ва қисмларини ҳамда олий ва юқори даражадаги командирлар, офицер ва аскарлар фаолиятини тарғиб этиш асосида шаклланади. Қуролли Кучларнинг етук имижини, бизнинг фикримизча тўрт бўлимни ўз ичига олади. Аммо, фалсафа фанлари доктори, авиация генерал-лейтенанти В.Серебрянников уни уч қисмдан иборат эканлигини таъкидлаб ўтган. Умуман олганда, бу масала Қуролли Кучлар имижини тўғри шакллантириш, мақсадли чора-тадбирларни ишлаб чиқиш учун илмий аҳамият касб этади. Хуллас, Қуролли Кучлар имижини:

- армия ҳақида тарихий хотиранинг мавжудлиги;
- армиянинг ўтмишда Ватан ҳимояси йўлида кўрсатган жасорати;
- Қуролли Кучларнинг бугунги ҳолати;
- Қуролли Кучларнинг келажаги билан белгиланади.

Учинчи ва тўртинчи кўрсаткичлар жамиятнинг ижтимоий - сиёсий ва иқтисодий ривожланиши таъсири асосида ўзгариши мумкин, лекин биринчи ва иккинчи бўлим хусусиятлари ўзгармайди.

Умуман олганда, армия имижининг амалий аҳамиятини аниқлаш ва кўрсаткичлар асосида тавсифлаш учун қуйидаги омилларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ:

Биринчидан, армия сафида хизматни ўтовчилар сонининг ўсиб боришига;

Иккинчидан, мамлакат аҳолисида армияга нисбатан хайрихоҳларча муносабатнинг ифодаланишига;

Учинчидан, турли тоифадаги ҳарбий хизматчиларнинг ўз касбидан юқори даражада қониққанлигига.

Бу омиллар кўрсаткичининг яхлит, яъни ўзаро боғланган тарзда таҳлил этилиши Қуролли Кучлар, қолаверса армия имижини белгилаш учун асос бўлиб хизмат қилади. Армия имижини ўрганиш ва тадқиқ этиш бўйича социологик ва психологик тадқиқотларга нисбатан бугунги кунда талаб ошиб бормоқда. Шу боисдан ҳам бу масала тизимли тадқиқотлар олиб боришни талаб этади. Айнан шу хусусиятлар инobatга олинган ҳолда Ҳарбий мерос ва замонавий тадқиқотлар институти Социологик ва психологик тадқиқотлар марказида бир қатор эмпирик таҳлиллар амалга

¹ Самаров Р.С. Амалий ҳарбий психология. -Тошкент: Университет, 2015. - Б. 75.

оширилиб, илмий хулосалар ҳарбий-маъмурий секторларга тақдим этиб
борилмоқда.

**ЯНГИЛАНАЁТГАН ЎЗБЕКИСТОНДА ҲУҚУҚНИ ҚЎЛЛАШНИНГ ЎЗИГА
ХОС ЖИҲАТЛАРИ**

АТАМИРЗАЕВ Иброҳим Ҳақимович
Наманган давлат университети

Юридик факультети катта ўқитувчиси
АБДУМУМИНОВ Илхом Абдуманноб ўғли
Юриспруденция йўналиши 2-босқич талабаси

Бугунги ҳуқуқий модернизация даврида ҳуқуқни қўллаш соҳасини барча жиҳатлари ислоҳ этилмоқда ва унинг яна қайси жиҳатларига эътибор қаратиш лозимлиги ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Янгиланаётган Ўзбекистонда амалга оширилаётган ҳуқуқни қўллаш соҳасида муҳим ислоҳотлар амалга оширилди. Уларнинг аввалида ушбу соҳани либераллаштирилганлигини кузатишимиз мумкин.

Мамлакатимизда йилдан йилга изчиллик билан ҳуқуқни қўллаш соҳасининг турли жиҳатлари эркинлаштириб борилаётганлигини кузатиш мумкин. Бундан кўзланган асосий мақсад ҳуқуқни қўллаш фаолиятининг объекти ҳисобланган фуқароларимизнинг ҳақ-ҳуқуқлари, қонуний манфаатларини таъминлашдир.

Ҳуқуқни қўллаш соҳасида эришилган муваффақиятларнинг яққол ифодаси сифатидаги ўзбек миллий ҳуқуқий тизимидаги ўзига хос янгилик ҳисобланган, шахснинг ҳуқуқий муҳофазаланганлигини таъминлашга хизмат қиладиган бир қатор нормалар жорий этилди. Хусусан, «Адвокатура институти такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»¹ги қонуннинг қабул қилиниши муносабати билан Жиноят, Жиноят процессуал, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодексларга бир қанча ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди. Жумладан, айбланувчи (Жиноят-процессуал кодексининг 46-моддаси), гумон қилинувчи (Жиноят-процессуал кодексининг 48-моддаси), ҳимоячининг процессуал ҳуқуқлари кенгайтирилди.² Эндиликда айбланувчи ёки гумон қилинувчи қамоққа олингани ёки турган жойи тўғрисида адвокатиға ёки яқин қариндошларига телефон орқали қўнғироқ қилиш, ҳимоячиси билан сони ва вақти чекланмаган ҳолда холи учрашиш, ишда ҳужжатлардан техника воситаси ёрдамида ўз ҳисобидан нусхалар олиш ҳуқуқиға эға бўлди. Шунға ўхшаш ҳуқуқлар ҳимоячига ҳам тегишлидир. Бундан ташқари, жабрланувчи, фуқаровий даъвогар ёки фуқаровий жавобгарларға ҳам ўз ҳисобидан ишдаги ўзига тегишли бўлган ҳужжатлардан техника воситаси ёрдамида нусхалар олишиға имкон яратилган. Шунингдек, юқоридаги қонунға кўра, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс адвокатнинг профессионал фаолиятиға тўсқинлик қилганлик билан боғлиқ янги 197¹-модда билан тўлдирилган. Ҳуқуқни қўллаш соҳасидаги ҳуқуқий

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг ахборотномаси. 2008. №12. 641-модда.

² Қаранг: Ражабова М.А. Фуқаролар ҳуқуқларини ҳимоялаш адвокатура фаолиятини такомиллаштиришға доир қонуннинг асосий мақсадиدير // Халқ сўзи. 2008 йил 12 декабрь № 240

модернизациянинг маҳсули сифатида жиноят процессида янги институт – «гувоҳнинг ҳимоячи олиши» жорий этилди. Ушбу масала МДХ давлатларида илк бор Ўзбекистон тажрибасида амалга оширилганлигини қайд этиш ўринли. Гувоҳнинг ҳимоячига эга бўлиши институтининг жорий этилиши жиноят-процессида ишларнинг самарали ҳал этилиши ва фуқароларнинг қонуний манфаатларини таъминлашнинг муҳим омили сифатида тизим тараққиётига ҳисса қўшади.

Бу борада яна суд-ҳуқуқ соҳасида амалга оширилган ислохотлар ҳамда инсонпарварлик сиёсатининг амалий ифодаси ҳисобланган «ярашув» институтининг жорий этилганлигида кўришимиз мумкин. «Жиноят ишларини ярашув асосида кўриб чиқиш – демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш даврида жиноят ҳуқуқини либераллаштиришнинг кўринишларидан бири ва айтилиши вақтда жиноят процессида ҳуқуқни тиклаш функциясини амалга оширишнинг самарали шаклларида биридир»¹.

«Ярашув институтининг талабига кўра, ижтимоий ҳавфи катта бўлмаган жиноий қилмишни содир этган шахс жабрланувчига етказилган зарарни тўлиқ қоплаб берган тақдирда жиноий жавобгарликка тортилмайди. Мазкур институтнинг самарадорлиги ҳамда ўзбек халқининг раҳмдиллик ва кечиримлилик каби кўп асрлик анъаналарига мослиги унинг изчиллик билан кенгайтириб боришига асос бўлди. Ҳозирги кунда 53 та жиноят таркиби бўйича ярашув институтини қўллаш имконияти назарда тутилган. Шу борада яна бир мисолга эътибор берайлик. Ярашув институтининг жорий этилиши натижасида ўтган давр мобайнида 100 минг нафарга яқин фуқаро жиноий жавобгарликдан озод этилди»².

Мамлакатимизда ҳозирги ҳуқуқий модернизация жараёнида ҳуқуқни қўллаш фаолиятидаги энг ижобий масалалар сифатида ўлим жазосининг жиноий жазолар тизимидан чиқариб ташлангани ва қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказилганлигини ҳам қайд этиб ўтиш ўринли.

«Жиноий жазоларни либераллаштириш борасидаги бундай чоралар натижасида Ўзбекистонда ҳозирги кунда қамоқдагилар сони жаҳон миқёсида энг паст кўрсаткични, яъни ҳар 100 минг нафар аҳолига 166 кишини ташкил қилади. Қиёслаш учун айтиш мумкинки, Россияда бу кўрсаткич 611 кишини, АҚШда 738 кишини ташкил этади. Мамлакатимизда сўнгги ўн йилда озодликдан маҳрум қилиш жойларида

¹ Қаранг: Нарбутаев Э.Х. Развитие процессуальной науки в условиях либерализации уголовной политики // Конституция ва фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг долзарб муаммолари: Республика илмий-назарий конференция материаллари – Т., 2003. – С. 156-157.

² Каримов И.А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир // Ислом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. –Т.: «Ўзбекистон», 2010. –Б. 15.

сақланаётган маҳбуслар сони икки баробардан кўпроқ камайганининг ўзи ҳам бу соҳада олиб борилаётган ислохотларимизнинг қандай ижобий натижалар бераётганидан далолатдир.

Мамлакатимизда ўлим жазосининг бекор қилиниши халқаро ҳамжамиятнинг катта эътибор ва эътирофига сазовор бўлгани албатта ижтимоий-сиёсий аҳамиятга молик ўта муҳим воқеадир. Нуфузли хорижий экспертларнинг таъкидлашига кўра, ушбу чора ва бу соҳада юқорида кўрсатилган бошқа бир қатор ишларнинг амалга оширилиши билан Ўзбекистонда дунёдаги энг либерал жиноий жазо тизимларидан бири яратилди. Халқаро экспертларнинг бу борадаги қиёсий таҳлиллари шуни кўрсатмоқдаки, умрбод озодликдан маҳрум қилиш жазоси Германия ва Польшада 5 та, Бельгия ва Россияда 6 та, Данияда 9 та, Швецияда 13 та, Францияда 18 та, Голландияда 19 та жиноят тури бўйича тайинланиши мумкин. Ўзбекистонда эса умрбод озодликдан маҳрум қилиш фавқулодда жазо чораси бўлиб, фақат икки турдаги жиноят, яъни жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдириш ва терроризм учун тайинланади. Ушбу жазо тури бизнинг мамлакатимизда хотин-қизларга, жиноят содир этган пайтда 18 ёшга етмаган шахсларга ва ёши 60 дан ошган эркакларга нисбатан қўлланилиши мумкин эмас.

Мамлакатимизда ўтган давр мобайнида дастлабки тергов босқичида суд назоратини кучайтириш, мазкур соҳада суд фаолиятини либераллаштириш бўйича ҳам кенг кўламли чора-тадбирлар кўрилганини таъкидлаш лозим. Бу борада «Хабеас корпус» институтининг жорий этилиши, яъни 2008 йилдан эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқи прокурордан судга ўтказилиши принципиал қадам бўлди. Ушбу қарорнинг ўз вақтида ва пухта ўйлаб қабул қилингани бугунги кунда кўпгина амалий мисолларда ўз исботини топмоқда. Мазкур институтнинг амалиётга татбиқ этилиши инсоннинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари, унинг дахлсизлигини ҳимоя қилишда муҳим омил сифатида намоён бўлмоқда. Ушбу институт жорий этилган 2008 йилнинг январидан буён судлар томонидан дастлабки тергов органларига 700 мартадан ортиқ ҳолатда мазкур эҳтиёт чорасини қўллаш рад қилингани ҳам буни яққол тасдиқлаб турибди.

Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий тизимнинг муҳим элементи ҳисобланган ҳуқуқни қўллаш соҳасини модернизациялашда яна қуйидаги масалаларга эътибор қаратиш лозим:

- ҳуқуқни қўллаш соҳасини тизимли равишда янада эркинлаштириш;
- инсон ҳуқуқ ва эркинликларига устувор масала сифатида ёндошиш;
- ҳуқуқни қўллашда ҳуқуқий тамойилларга риоя этишни таъминлаш;

- ушбу фаолиятда иштирок этаётган томонларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш;
- ҳуқуқни қўллаш актларида илмий асосланганлик, аниқлик, изчиллик ва мақсадга мувофиқликни таъминлаш;
- ҳуқуқни қўллаш субъектларининг масъулиятини кучайтириш ва ҳ.к.

Мухтасар қилиб айтганда, ҳуқуқий тизимнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланган ҳуқуқни қўллаш жараёнини модернизациялаш бугунги кунда энг долзарб масалалардан бири сифатида ҳуқуқий ислохотларнинг объектига айланмоқда. Ҳуқуқни қўллаш фаолиятини ислоҳ қилишнинг энг муҳим жиҳати фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш орқали мамлакатимиз ўз олдига қўйган буюк мақсадлар ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этишга эришишдир.

**КАРТЕЛ ШАРТНОМАЛАРИНИ АНИҚЛАШ ВА ИСБОТЛАШГА ОИД
ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАРНИНГ ТАЖРИБАСИ ВА МАМЛАКАТИМИЗДА УНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ**

ШАДМАНКУЛОВ Шерзод Аблакулович,

*Рақобатни ривожлантириш ва
истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш
қўмитаси юридик бошқармаси бошлиғи.*

Маълумки, барча ривожланган мамлакатлар иқтисодиёти асосида мулкчилик шаклларининг хилма-хиллиги, хусусий мулкнинг ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатланганлиги, тадбиркорлик фаолиятининг эркинлиги, инвесторлар ҳуқуқлари кафолатлари ҳамда рақобат тамойилларига асосланган бозор муносабатлари ётади.

Шу ўринда, бугунги кунда мамлакатимиз раҳбарияти томонидан ҳам рақобатни ривожлантириш, жумладан картель келишувларга қарши курашиш йўли билан тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш, инвестициялар оқимини кўпайтириш, янги ишчи ўринларини кўпайтириш, аҳолининг фаровонлигини ошириш ҳамда истеъмолчилар манфаатини ҳимоя қилишга қаратилган оқилона сиёсат олиб борилмоқда.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти раҳбарлигида 2020 йилнинг 28 май куни иқтисодиётда рақобат муҳитини таъминлаш ва истеъмолчилар ҳуқуқини ҳимоя қилиш борасидаги устувор вазифалар муҳокамасига бағишланган йиғилиш ўтказилган ва ушбу йиғилишда мухтарам Президентимиз Шавкат Миромонович Мирзиёев томонидан қуйидаги фикрлар келтирилган:

“Рақобат бўлмаса, сифат бўлмайди, нарх тушмайди. Замон ўзгаряпти, лекин монопол корхоналар ўзгара олмаяпти. Қатъий чоралар кўриш вақти-соати келди. Иқтисодиётда бу ҳаёт-мамотимиз”¹.

Шу билан бирга, мазкур соҳада қўйилган муҳим сиёсий қадамлардан бири Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 июлдаги ПҚ-6019-сонли “Рақобат муҳитини янада ривожлантириш ва иқтисодиётдаги давлат иштирокини қисқартириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори билан 2020 — 2024 йилларда товар ва молия бозорларида рақобатни ривожлантириш Стратегияси ва 2020 — 2024 йилларда товар ва молия бозорларида рақобатни ривожлантириш стратегиясини амалга ошириш бўйича «Йўл харитаси» тасдиқланганлиги бўлди.

Ушбу масалага ҳуқуқий жиҳатдан ёндашилганда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг(08.12.1992) 53-моддасида бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этиши, давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2020 йилнинг 28 май куни ўтказилган йиғилишда сўзлаган нутқи, <https://president.uz/uz/lists/view/3610>

шакллариининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлаши белгиланган¹.

Қолаверса, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1-моддасида товарлар, хизматлар ва молиявий маблағлар Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида эркин ҳаракатда бўлиши белгиланган².

Шу билан бирга, иқтисодиётнинг ривожига, мамлакат тараққиётига, истеъмолчилар манфаатлари ва тадбиркорлик, инвестиция фаолиятига салбий таъсир кўрсатувчи бир қатор омилларни кузатиш мумкин бўлиб, улардан бири картел шартномалари ҳисобланади.

Картел шартномалари оқибати ўлароқ, товар ва хизматлар бозорида инсофли рақобатчилар чиқиб кетади, товар ва хизматлар танқислиги вужудга келади, истеъмолчилар ва бошқа тадбиркорларнинг манфаатлари камситилади, товар ва хизматларнинг сифати пасаяди ҳамда энг асосийси товар ва хизматларнинг нархлари қимматлашади ёхуд арзонлашишига йўл қўйилмайди.

Шу боис, картел шартномалари ва келишиб олинган ҳаракатларни аниқлаш ва исботлаш муаммоларини аниқлаш ва уларнинг ечимини топишнинг истеъмолчилар манфаатларига, товар ва хизматлар бозорида рақобат муҳитининг шаклланишига, тадбиркорлар, инвесторларнинг инвестициялар киритишга қизиқиши ва ишончининг ортишига ва охир-оқибат иқтисодиётнинг ривожига ҳамда мамлакат тараққиётига ижобий таъсир кўрсатишдаги ўрни беқиёсдир.

Картел шартномаларини исботлаш бўйича жаҳон тажрибасини ўрганиш шуни кўрсатадики, бозорларнинг концентрациялашганлик табиатига кўра, кўп мамлакатларда атайлаб параллел равишда нархларни шакллантириш кўпроқ кенг тарқалган бўлиши мумкин. Америка Қўшма Штатлари каби мамлакатларда, қандай бўлмасин Шерман қонуни бузилишини қўллаб-қувватлаш мақсадида, бу шартнома мавжудлигини аниқлаш зарур. Аризачи картел муайян далилларни тақдим этиши шарт, ноаниқ билвосита далиллардан шартнома мавжудлиги ҳақида хулосани чиқариш учун, одатда, зарурат мавжуд эмас.

Бироқ, кўплаб ривожланаётган мамлакатларда юмшоқлик сиёсати қўлга туширишнинг кам эҳтимоли ва нисбатан оддий жарималарни идрок қилиш туфайли у қадар самарадор эмас. Рақобат органи картел ишларини қўзғатиш учун унинг юмшатиш сиёсатига таянмаса, унда билвосита далилларга асосланган ҳолда битим мавжуд деб хулоса қилишга мажбур бўлиши мумкин³.

¹Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 1992 йил 8 декабр, <https://www.lex.uz/docs/20596>.

²Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, <https://www.lex.uz/docs/111189>.

³ Thomas K. Cheng, *Sherman vs. Goliath? Tackling the Conglomerate Dominance Problem in Emerging and Small Economies—Hong Kong as a Case Study*, 37 NW. J. INT'L L. & BUS. 35 (2017).

АҚШда, параллел хатти-ҳаракатдан ташқари, шартнома тузиш лозим бўлади.¹ Параллел хатти-ҳаракатларнинг ўзи келишув мавжудлигини исботламайди, чунки параллел хатти-ҳаракатлар рақобатчиларининг ҳаракатларига индивидуал равишда жавоб берадиган фирмаларнинг мустақил рационал хатти-ҳаракатлари натижаси бўлиши мумкин. Компаниялар рақобатчиларининг "ақллари билан учрашуви" ўтмай туриб, мустақил рационал хатти-ҳаракатлар учун камида уч баробарга оширилган зарар билан жазоланмаслиги керак. Бироқ, бу ёндашув ривожланаётган мамлакатлар учун мос ёки йўқлигини мунозарали бўлади. Луис Каплов юқори нархлар ушлаб туриш онгли параллелизм ёки очиқ тил бириктириш натижаси бўлиши ёки улар ўртасида бир нарса ёки йўқлигидан қатъи назар истеъмолчиларга таъсири аниқ бир хил бўлади, деб таъкидлаган². Истеъмолчиларга таъсир фақат "супрарақобатли нархлашнинг даражаси ва давомийлиги"га боғлиқ³. Олигополик нархлаш ҳақидаги иқтисодий назариялар амалда жим-жит тил бириктириш ва очиқ картел натижасида нарх ошишини фарқламайди⁴. Иккала ҳолатда ҳам истеъмолчилар юқорироқ нархларни тўлашлари керак бўлади. У, шунингдек, горизонтал шартнома тушунчаси таҳлилига ўзининг кам ҳиссасини қўшади ва асосан ортиқча тушунча, деб баҳс таъкидлайди. У келишувнинг асоси бўлган фирмалараро алоқаларнинг далилларини "тахминий, аммо деярли зарур эмас" деб тавсифлайди.⁵ Дарҳақиқат, у коммуникациялар мавжудлигига қаратилган таҳлил нотўғри деб таъкидлайди, чунки билвосита тарзда беихтиёр хатти-ҳаракатларга ишора қилувчи долзарброқ далилларнинг кўпчилик қисмидан фойдаланади ва шунингдек, бу ерда исбот парадокси деб аталадиган нарсанинг орқага қараб ўтказилишига оид далилларни санайди. Хусусан, кўпчилик маъқуллайдиган баъзи тахминларга кўра, олигополияда нархлашнинг ғайриоддий юқори хавфи далиллар фирмаларнинг санкцияларга тортилиш эҳтимолини ошириш ўрнига уларни жавобгарликдан озод қилади. Натижада, эълон қилинган тақиқ тўғридан-тўғри ёндашувга нисбатан ижтимоий зарар ва совутиш харажатлари юқори бўлган тақдирда жавобгарликни келтириб чиқаради⁶.

Унинг сўзларига кўра, аниқ келишувга эришишга йўналтирилган ҳозирги нархлаш бўйича ёндашув "нархлаш натижаларини қонуний деб

¹ HERBERT HOVENKAMP, FEDERAL ANTITRUST POLICY: THE LAW OF COMPETITION AND ITS PRACTICE 186-87 (4th ed. 2011)

² Louis Kaplow, An Economic Approach to Price Fixing, 77 ANTITRUST L.J. 343, 346 (2011) (hereinafter Kaplow I).

³ *Id.* at 346.

⁴ Louis Kaplow, *On the Meaning of Horizontal Agreements in Competition Law*, 99 CAL. L. REV. 683, 688 (2011).

⁵ Louis Kaplow I, An Economic Approach to Price Fixing, 77 ANTITRUST L.J. 343, 346 (2011) 11, at 447.

⁶ Louis Kaplow, Direct Versus Communications-Based Prohibitions on Price Fixing, 3(2) J. LEGAL ANALYSIS 449, 452-53 (2011) (hereinafter Kaplow III).

эълон қилиш билан баробар”, ва айнаи дамда баъзи воситалардан фойдаланиш эса, ноқонуний ҳисобланади¹.

Келишув учун далиллар тақдим этиш АҚШ ҳолатида четлаб ўтилмайдиган ҳуқуқий талаб бўлиши мумкин бўлса-да, бу талаб бошқа мамлакатларда қўлланилмаслиги керак. Кўп лотин Америкаси мамлакатларида ҳолат шундай. Каплоунинг аргументлари асосида ривожланаётган мамлакатларда келишувни исботлашнинг қатъий стандартини талаб қилиш учун ҳеч қандай сабаб йўқ. Истеъмолчиларнинг айтишича, камбағал истеъмолчилар фаровонлигини ҳимоя қилиш зарурлигини ва бозорнинг янада юқори концентрациялашган тузилиши ва келишувни эҳтимоли юқори бўлган бозорга киришдаги тўсиқларни ҳисобга олган ҳолда, ривожланаётган мамлакатлар олигополистик параллел нархни шакллантириш далили тақдим этилган заҳоти келишув мавжудлигининг рад этиладиган презумпциясини қабул қилишлари керак.

Ушбу тахмин фақат параллел нархлаш хатти-ҳаракатларига тааллуқли бўлиши керак ва параллел хатти-ҳаракатларнинг бошқа шакллари қамраб олмайди, масалан, умумий етказиб берувчи билан шартномани бекор қилиш ёки учинчи томон билан тузилган шартномадан бош тортиш. Бунинг иккита сабаби бор. Биринчиси, олигополистик параллел нархни шакллантириш истеъмолчиларга аниқ зарар етказаётган бўлса-да, бошқа хатти-ҳаракатларнинг параллел шакллари бундай зарарни яратмаслиги керак. Истеъмолчиларнинг фаровонлиги нуқтаи назаридан, олигополистик параллел нархларни белгилаш учун бундан ҳам жиддий сабаблар мавжуд. Иккинчидан, картеллар ва бошқа хатти-ҳаракатларнинг бошқа шакллари фарқли ўлароқ, тўғридан-тўғри картеллар ва олигополистик параллел нархларни шакллантиришни фарқлаш қийинроқ.

Таклиф этилаётган презумпцияни қўллаб-қувватлашнинг яқунловчи сабабларидан бири шундаки, айрим ривожланаётган мамлакат юрисдикцияларида ушбу монополияга қарши орган мажбурий далилларни олиш ҳуқуқига ёки биноларни мажбурий текширишни ўтказиш ваколатига эга эмас. Бунга **Индонезия, Тайван ва Чилини** мисол қилиб келтириш мумкин (гарчи Тайван энди ривожланаётган мамлакат бўлмаса ҳам). Индонезия ва Тайван ҳолатларида бу ваколатларни ҳокимиятга ўтказиш режалари бўлган, аммо бу ҳаракатлар тўхтаб қолган ёки рад этилган. Индонезияда қонун чиқарувчи бу таклифни анча вақт муҳокама қилган. Тайванда эса, қонун чиқарувчи орган бундай инвазив тергов ваколатларини фақат полицияда бўлиши керак, деган асослар бўйича таклифни рад этган². Кузги рейдларни ўтказиш ва далилларни

¹ Louis Kaplow, *Direct Versus Communications-Based Prohibitions on Price Fixing*, 3(2) J. LEGAL ANALYSIS 449, 687 (2011).

² PaRR, TFTC bid for search and seizure powers remain remote; leniency program earns low marks, Dec. 11

олиб қўйиш ваколати бўлмаган ҳолда, ваколатли орган агар аризачи томонидан далиллар тақдим этилмаса, картел шартномасининг тўғридан-тўғри далилларини олиш имкониятига эга эмас. Бироқ, бундай мажбурий тергов ваколатларисиз фирмалар юмшоқлик учун мурожаат қилиш учун жуда кам манфаатдор бўлади. Бундай ваколатларсиз, ex officio картелини муваффақиятли текшириш эҳтимоли ва картел аъзоларини ушлаш имконияти катта бўлмайди. Шундай қилиб, ваколатли орган картел ишларини бошлаш учун барча ёрдамга муҳтож бўлади. ***Ваколатли органларга бу ваколатларни бериш тўғри ечим бўлади***, деб айтиш мумкин. Аммо агар қонун чиқарувчи бунини қилишни хоҳламаса ва бу ҳолатлар мавжуд бўлса, ***ҳеч бўлмаганда баъзи ривожланаётган мамлакатларда, иккинчи энг яхши восита бу ҳокимиятнинг таклиф қилинган презумпция билан қуроллантириш бўлади***.

Шуни таъкидлаш керакки, таклиф этилган презумпция бутунлай янги эмас. Уни бир қатор ривожланаётган мамлакатлар қабул қилганлар.

Жанубий Корея ривожланаётган мамлакат бўлмаса-да, монополиялар ва адолатли савдо тартибга солиш тўғрисидаги қонун бу ерда таклиф қилинган презумпциянинг ўзини яратадиган моддани ўз ичига олади.

"Рақобатни ҳимоя қилиш тўғрисида" **Туркия** қонунининг 4-моддаси ноқонуний келишув бозор хатти-ҳаракатлари ёки рақобат бузилган ва картел мавжуд бўлган бозорда юзага келиши мумкин бўлган шароитларни назарда тутди.¹ Картеллар нархларнинг бир хиллигига олиб келишини ҳисобга олсак, демак, олигополистик параллел нархларни шакллантириш картел келишувининг далили бўлишини билдиради.

Чилида унчалик қаттиқ бўлмаган қоида 1987 йилда бекор қилинмагунча амал қилган, унга кўра нархларни идентификация қилиш келишув белгиси деб ҳисобланган. Ушбу нархни идентификация қилиш қоидасининг қўлланилиши ҳар хил ҳолатда сезиларли даражада фарқ қилган. Ҳар қандай ҳолатда ҳам Чили Олий судининг охириги ишлари шартнома фақат олигополистик параллел нарх белгилашдан олинган бўлиши мумкин, деган фикрни қаттиқ рад этган. Чили рақобат трибунали (Tribunal de Defensa de la Libre Competencia) ҳукумат картел ҳолатларида устун мавқени суистеъмол қилганлигини намоён этиши кераклиги ҳақидаги ғалати талабни қўшган, лекин бу биров изохланмаган. Афсуски, Чилида бу талаб кейинчалик Чили Олий суди томонидан тасдиқланган.

Арманистон рақобат қонунчилигида бир оз бошқача ёндашув қўлланилади. У фақатгина олигополистик параллел нарх белгилашдан картел шартнома презумпциясини белгиламайди. Бунинг ўрнига, ноқонуний хатти-ҳаракатлар, агар нархларнинг параллел ўсиши ишлаб

¹ Frédéric Jenny, Cartels and Collusion in Developing Countries: Lessons from Empirical Evidence, 29(1) WORLD COMPETITION 109, 136 (2006).

чиқариш харажатларининг бир вақтнинг ўзида кўтарилишига боғлиқ бўлмаса ва иқтисодий шахс нархларнинг ошиши натижасида анча юқори фойда оладиган бўлса, аниқланади¹.

Халқаро амалиётда картелларни ошкор қилишнинг энг самарали механизми — бу жавобгарликдан озод қилиш (жазони юмшатиш) дастури (leniency program) ҳисобланади.

Мазкур дастурнинг ишлаш механизми жуда оддий: масалан, монополияга қарши орган нархларнинг шубҳали синхрон ўсишини текширишни бошлайди, кейин картель иштирокчиларидан бири, фош этилишдан қўрқиб монополияга қарши органга ихтиёрий равишда мурожаат қилиб, айбини тан олади ва керакли далилларни тақдим этади.

Айбини тан олгани ва картелни ошкор қилишда ҳамкорлик қилгани учун ушбу картель аъзоси жазодан озод қилинади, қолган иштирокчилар эса тўлиқ жавобгарликка тортилади.

Мазкур дастурни Ўзбекистонда амалга оширишнинг ҳуқуқий асослари 2012 йилда «Рақобат тўғрисида»ги қонунда белгиланган эди (27-модданинг 3-қисми), бироқ амалда қўлланишининг ҳали гувоҳи бўлганимизча йўқ. Монополияга қарши органнинг веб-сайтида ҳатто «Картель ҳақида хабар беринг» номли махсус бўлим мавжуд, аммо ҳозиргача картель аъзоларидан бирортаси, ўзаро нархни оширганлиги ҳақида хабар бермаган. Ушбу дастурнинг бизда ишламаётганлигининг сабаби — картель иштирокчиларининг монополияга қарши органга мурожаат қилишлари учун рағбатнинг (стимул) етишмаслигидадир.

Сабаби, картель иштирокчилари антимонополия органи келишув мавжудлигини исбот қилишга кучи етмаслигига ишонади ва ҳатто, фош этилган тақдирда ҳам жарима миқдори арзимаган миқдорни ташкил этади.²

Картел шартномаларини аниқлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 20 августдаги 230-сон қарори билан тасдиқланган низом билан белгилаб берилган.

Келишиб олинган ҳаракатлар ва битимларнинг белгилари Монополияга қарши курашиш органлари томонидан товар ва молия бозорларини, юридик ва жисмоний шахсларнинг, давлат бошқаруви органларининг, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг мурожаатларини, оммавий ахборот воситаларининг хабарларини ҳамда тегишли органларнинг келишиб олинган ҳаракатлар ва битимлар белгиларининг мавжудлигини кўрсатадиган маълумотлардан иборат

¹ Karine Poladyan, The consumer goods distribution sector in Armenia, in COMPETITION POLICIES AND CONSUMER WELFARE: CORPORATE STRATEGIES AND CONSUMER PRICES IN DEVELOPING COUNTRIES 54, 56, 62 (Lahcen Achy & Susan Joeke eds., 2016).

² Хусаин Раджапов: Картеллар: Ўзбекистон бозорларидаги рақобат иллюзияси ёхуд яширин монополиялар ҳақида <https://www.gazeta.uz/uz/2021/05/16/cartel-agreement/>

бўлган кўрсатмаларини ўрганишни назорат қилиш функцияларини белгиланган тартибда амалга ошириш давомида аниқланади.

Қуйидагилар келишиб олинган ҳаракатларни ва рақобатни чеклайдиган битимларни амалга ошириш белгилари ҳисобланади:

нархларни бир вақтда ёки 30 кун мобайнида ошириш (пасайтириш);

ўхшаш товарни ишлаб чиқаришга ёки сотиб олиш ёхуд реализация қилишга харажатларнинг турли миқдорларида ягона нархларни белгилаш;

бозорда ягона нархларни белгилаш мақсадида товар қолдиқларини қўшимча баҳолаш;

ўхшаш товарларга бир хил нархлардан бир вақтда чегирмалар белгилаш;

бозорда танқислик ва нархлар юқори бўлган тақдирда келгусида товарларни қайта сотиш учун ишлаб чиқарилган, амалда сотиб олинган/импорт қилинган, товарларни бозорга етказиб бериш ҳажмларини камайтириш;

турли етказиб берувчилар томонидан реализация қилинаётган товарларга юқори нархларни сунъий тарзда сақлаб туриш;

бошқа харидорлар ёки сотувчилар билан шартнома тузилган худди шу шартларда муайян харидорлар ёки сотувчилар билан шартномалар тузишни рад этиш;

Қуйидагилар хўжалик субъектлари ўртасида ёхуд хўжалик юритувчи субъектлар билан давлат бошқаруви органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ёки юридик шахсларнинг бирлашмалари ўртасида рақобатни чеклайдиган келишиб олинган ҳаракатларни ва битимларни амалга ошириш ҳолатларининг **далиллари** ҳисобланади:

товар етказиб бериш ҳажмларини келишиш;

нархларни сунъий тарзда ошириш ёки пасайтириш тўғрисида аҳдлашув;

бир хил преysкурантни ёки нархни тасдиқлайдиган буйруқ (протокол, фармойишни)ни қўллаш;

товарларни ишлаб чиқариш ёки сотиш ҳажмларига чеклашлар (квоталар) белгилаш, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолатлар бундан мустасно.

Рақобатни чеклайдиган битимлар тузиш ҳолатларининг далиллари бевосита ва билвосита бўлиши мумкин.

Шартномалар шартларини, счётлар, юк хатлари, преysкурантлар, тўлов топшириқномалари, қарорлар (шу жумладан протоколлар), хатлар ва шу кабиларни ўрганиш давомида аниқланадиган келишиб олинган ҳаракатлар ва битимларнинг ҳужжатли тасдиғи рақобатни чеклайдиган битимлар тузиш **бевосита далиллар** ҳисобланади.

Келишиб олинган ҳаракатлар ва битимларни тасдиқловчи билвосита далиллар муайян даврда бозорда ёки савдолар жараёнида ҳўжалик юритувчи субъектларнинг хатти-ҳаракатини қиёсий таҳлил қилиш давомида аниқланади.

Ҳўжалик юритувчи субъектлар, юридик шахсларнинг бирлашмалари, давлат ва ҳўжалик бошқаруви органлари ёки маҳаллий давлат ҳокимияти органлари вакиллари ўртасида ахборотларни оғзаки ёки ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда айирбошлаш, нархларни ошкора эълон қилиш, шунингдек улар томонидан, бунга асосли сабаблар бўлмагани ҳолда, бир хил ва синхрон ҳаракатларни амалга ошириш рақобатни чекловчи битимлар тузишнинг **билвосита далиллари** ҳисобланади¹.

Шу билан бирга, картел шартномаларини аниқлаш ва исботлаш жараёни маъмурий тартиб-таомил бўлганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг “Маъмурий тартиб-таомиллар тўғрисида”ги Қонуни билан ҳам умумий тарзда тартибга солинади.

Хусусан, мазкур қонуннинг 18-моддасида **текшириш принципи** белгиланган бўлиб, унга мувофиқ маъмурий орган маъмурий ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган барча ҳақиқий ҳолатларни ҳар томонлама, тўлиқ ва ҳолисона текшириши шарт.

Зарурат бўлганда, маъмурий орган манфаатдор шахслар томонидан тақдим этилган далиллар билан чекланмасдан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ўз ташаббуси билан қўшимча далиллар йиғишга ҳақли.

Мазкур Қонуннинг 34-моддаси (Маъмурий иш юритишда далиллар)га асосан маъмурий иш юритишда далиллар маъмурий ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган ҳақиқий **ҳолатлар тўғрисидаги ҳар қандай маълумотлардан** иборатдир.

Маъмурий органнинг маъмурий ишни кўриб чиқаётган мансабдор шахси мазкур ишни ҳолисона, ҳар томонлама ва тўғри кўриб чиқиш учун зарур бўлган далилларни йиғишни амалга оширади.

Маъмурий орган маъмурий иш юритишнинг иштирокчилари томонидан далил сифатида тақдим этиладиган ҳужжатларнинг шаклига нисбатан талаблар қўйишга ҳақли эмас, бундан ҳужжатларнинг шакли қонун ҳужжатларида белгиланган ҳоллар мустасно.

Мазкур Қонуннинг 35-моддаси (Далилларни баҳолаш)га асосан маъмурий орган фақат маъмурий ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган далилларни кўриб чиқишга қабул қилади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 20 августдаги 230-сон қарори, <https://www.lex.uz/docs/2225944>

Маъмурий орган ҳар бир далилни ишончлилик, дахлдорлик ва мақбуллик нуқтаи назаридан ҳамда далилларнинг ҳаммасини етарли даражада тўпланганлиги бўйича баҳолайди.

Қонун бўйича муайян исботлаш воситалари билан тасдиқланиши керак бўлган ҳолатларни бошқа ҳеч қандай воситалар билан тасдиқлаш мумкин эмас¹.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, мамлакатимизда картел шартномаларини исботлаш муаммолари сифатида қуйидагиларни кўрсатишимиз мумкин.

Республиканинг амалдаги қонунчилиги мазмуни бўйича **картел ҳақидаги келишувнинг мавжудлиги презумпцияси мавжуд эмас бўлиб**, хўжалик юритувчи субъектлар монополияга қарши орган ва судга ўзининг айбсизлигини исботлаши керак эмас, балки монополияга қарши орган картел келишув тузган хўжалик юритувчи субъектларнинг айбини исботлаши шарт ҳисобланади.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикасида **монополияга қарши орган рейдларни ўтказиш ва далилларни олиб қўйиш ваколатига эга эмас** бўлиб, агар аризачи томонидан далиллар тақдим этилмаса, картел шартномасининг тўғридан-тўғри далилларини олиш имкониятига эга эмас. Бундай ваколатларсиз, картел шартномаларини муваффақиятли текшириш эҳтимоли ва картел аъзоларини ушлаш имконияти чекланган.

Айтиш жоизки рақобатга зид келишувлар ва келишиб олинган ҳаракатларни аниқлаш ва исботлаш учун нафақат таҳлилий, балки тезкор ишларни ҳам талаб қилади.

Мисол учун, Европа ва АҚШ монополияга қарши курашиш органлари хўжалик юритувчи субъектлар офисларида ҳақиқатан ҳам тинтув ўтказишга, хўжалик юритувчи субъектлар вакиллари гувоҳлик бериш чақиришга, ҳужжатларни олиб қўйишга ва ҳибсга олишга ҳақли. Ўзбекистон Республикаси Рақобатни ривожлантириш ва истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қўмитаси Европа ва АҚШ монополияга қарши курашиш органлари каби тезкор-тергов функцияларига эга эмаслиги амалда сезиларли натижаларга олиб келмайди.

Шунинг учун ҳам 2019 – 2020 йиллар давомида монополияга қарши органлар томонидан рақобатга зид келишувлар ва келишиб олинган ҳаракатлар содир этилганлиги ҳолатлари деярли аниқланмаган. Бироқ ушбу ҳолат мазкур келишувлар ва ҳаракатлар амалда содир этилмаганлигини англатмайди.

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Маъмурий тартиб-таомиллар тўғрисида”ги Қонуни, <https://www.lex.uz/docs/3492199>.

Одатда келишувлар ва келишиб олинган ҳаракатлардан иқтисодиётга, давлат бюджетига, тадбиркорлик субъектлари ёки истеъмолчилар манфаатларига жуда катта иқтисодий зиён етказади.

Масалан, 2019 йилда Россия Федерациясида 400 дан ортиқ “картель” келишувлари аниқланган, улар келтириб чиқарган иқтисодий зарар эса, ЯИМнинг 1,5% га тенг кўрсаткични ташкил қилган.

Ушбундан келиб чиқиб, юқоридаги қонун бузилишларига нисбатан қонун ҳужжатларида назарда тутилган мутаносиб жарима санкциялари ва жиноий жавобгарлик белгиланган.

Шу ўринда, айтиш жоизки “монополияга қарши тергов” алоҳида тартиботлар ва ваколатларни назарда тутувчи қонунчилик бузилишини аниқлашга қаратилган жараён ҳисобланиб, ушбу ҳаракат халқаро амалиётда мавжуд, шу жумладан монополияга қарши қонунчилик доирасида, хусусан ЮНКТАДнинг “Рақобат тўғрисида”ги намунавий Қонунида назарда тутилган¹.

Бундан ташқари, ушбу термин Қозоғистон Республикасининг Тадбиркорлик кодексининг “Рақобатни ҳимоя қилиш соҳасида қонун бузилишини аниқлаш” бўлимида, Украина Республикасининг “Иқтисодий рақобат тўғрисида”ги Қонунида Корея Республикасининг “Монополияларни тартибга солиш ва ҳалол савдо” (Monopoly regulation and fair trade act) қонунида, Германиянинг “Рақобатни чеклашга қарши курашиш” (Act against Restraints of Competition) Қонунида қўлланилган.

Шу билан бирга, картел шартномалари одатда тарафларнинг ёзма келишувисиз оғзаки ва ҳуфиёна равишда содир этилади ва уларни исботлаш тарафнинг жойлашган жойидаги ва тараф ёки учинчи шахс ўз фаолиятини амалга ошираётган бошқа ерлардаги жойлар, транспорт воситалари, ер ва бошқа объектларга кириш ва уларни кўздан кечиришсиз, барча хизмат жойлари ва ҳужжатларга банд қўйишсиз амалга оширилиши имкони мавжуд эмас.

Шундай қилиб, монополияга қарши орган картел ишларини бошлаш учун барча ёрдамга муҳтож бўлади.

Бундан ташқари, картел шартномалари учун **жиноят қонунчилигида ҳам махсус жавобгарликни белгиловчи норма мавжуд эмас**. Бундай норманинг мавжуд эмаслиги ҳам, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг моддий-техник базаси ва тезкор-қидирув ваколатларидан фойдаланиш имкониятини чеклайди.

Шу билан бирга, амалдаги рақобат тўғрисидаги қонунчиликда картел шартномалари учун **молиявий санкциялар назарда тутилмаган**. Ушбу ҳолат ҳам ҳўжалик юритувчи субъектларни жавобгарликни ҳис қилмаган

¹ ЮНКТАДнинг “Рақобат тўғрисида”ги намунавий Қонуни
https://unctad.org/meetings/en/SessionalDocuments/ciclpL12_ru.pdf

кайфиятда юришига ва қонунбузилишларини содир этиш учун шарт-шароит яратишга хизмат қилади.

Аксинча, йирик молиявий санкциялар белгиланиши ва картел шартномаси ҳақида биринчи бўлиб хабар берган тараф жавобгарликдан озод этилиши ҳақида норма белгиланиши, биринчидан қонунбузилиш ҳолатларининг камайишига, иккинчидан картел шартномаларининг осон очилишига хизмат қилади.

Халқаро амалиёт ўрганилганда, рақобатга зид келишув учун молиявий жарималар юридик шахслар учун йиллик даромаднинг 10 фоиздан 30 фоизигача ва жисмоний шахслар учун 100-500 минг АҚШ долларигача, жиноий жавобгарлик эса, озодликдан маҳрум қилишнинг муддати 5 йилдан 14 йилгача белгиланган.

Халқаро экспертларнинг фикрига кўра, рақобатга қарши тил бириктиришлар билан курашишнинг самарали усулларида бири жарималарни ошириш ҳисобланади.

Шу билан бирга, «картел» келишувларини аниқлаш мақсадида жамоатчилик билан ҳамкорликни кучайтирилмаганлиги сабабли жамиятда ва **«картел» тил бириктириш ва келишувларга нисбатан мурасасиз муносабат шакллантирилмаган.**

Хулоса қилиб айтганда, мамлакатимизда бозорга кириш учун тўсиқларни бартараф этишда, картел келишувларга қарши курашишда таъсирчан механизмлар мавжуд эмас. Рақобатни чеклашга йўл қўймаслик бўйича превентив ва олдини олувчи чоралар тизими шаклланмаган.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, қуйидаги тавсияларни амалга ошириш таклиф этилади:

1) нарх билан боғлиқ картел шартномалари бўйича картел ҳақидаги келишувнинг мавжудлиги презумпциясини жорий этиш, яъни бунда нархларни бир пайтда оширган ёки сақлаб турган хўжалик юритувчи субъектларга ўзининг айбдор эмаслигини, яъни нархларнинг тўғри шакллантирилганлигини исботлаш мажбуриятини юклаш;

2) монополияга қарши курашиш органларига картел шартномаларини аниқлаш мақсадида монополияга қарши тергов ўтказиш, шу жумладан тезкор-тергов ваколатларни бериш;

3) тил бириктиришлар ва «картель» келишувларига қарши курашишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан монополияга қарши курашиш органларига кўмаклашишни жорий этиш;

4) картел шартномалари учун жиноий жавобгарликни белгилаш йўли билан:

ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг моддий-техник базаси ва тезкор-қидирув ваколатларидан фойдаланиш;

картел шартномаси ҳақида биринчи бўлиб хабар берган шахсни жавобгарликдан озод этиш орқали картел шартномаларининг осон

очирилишига хизмат қилувчи картел жинояти ҳақидаги хабарларнинг сонини кўпайтириш.

5) картел шартномалари учун йирик миқдорда молиявий санкциялар қўлланилиши йўли билан картел шартномаси ҳақида биринчи бўлиб хабар берган тараф жавобгарликдан озод этиш орқали картел шартномаларининг осон очирилишига хизмат қилувчи картел шартномалари ҳақидаги хабарларнинг сонини кўпайтириш;

6) картел келишувларини аниқлаш мақсадида жамоатчилик билан ҳамкорликни кучайтириш орқали жамиятда тил бириктириш ва картел келишувларнинг ҳар қандай кўринишларига нисбатан муросасиз муносабатни шакллантириш.

ФОРС-МАЖОР ҲОЛАТЛАРИНИНГ ХАЛҚАРО АРБИТРАЖДА ҚЎЛЛАНИШИ

ИСАНОВ Холмурод
Судьялар олий кенгаши ҳузуридаги

Ҳозирги даврда тез-тез содир бўлаётган турли-туман ҳалокатли табиий офатлар ва кутилмаган ижтимоий-иқтисодий, ҳарбий-сиёсий ҳодисалар оқибатлари форс-мажор ҳолатларини юзага келтириб, инсонлар ҳаёти ва турмуш тарзига хавф солиш билан бирга, халқаро иқтисодий муносабатларга ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда. Жумладан, бундай ҳолатлар ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларида шартнома мажбуриятларини бажаришлари учун жиддий қийинчиликлар туғдириб, бир тарафнинг бошқа тарафга айбсиз зарар етказишига сабаб бўлмоқда. Бундай вазиятларда шартнома мажбуриятларини бажара олмаган ташқи иқтисодий фаолият иштирокчиларининг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ҳамда уларнинг қонуний манфаатларини халқаро арбитражда ҳимоя қилиш муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, кўпчилик вазиятларда мажбуриятларни бажармаганлик учун жавобгарликни белгилаш билан боғлиқ низоларни адолатли ҳал этишда, халқаро арбитражда жавобгарликдан озод этишнинг асоси сифатида форс-мажор ҳолатини қўлланишини тақозо этади. Бу эса, форс-мажор ҳолатларининг халқаро арбитражда қўлланиши масалаларини ҳам илмий-назарий, ҳам амалий тадқиқ этиш зарурати борлигини кўрсатади.

Маълумки, ташқи иқтисодий муносабатларни, жумладан халқаро хусусий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда умумэътироф этилган халқаро шартномалар (конвенциялар) ва халқаро ташкилотлар томонидан ишлаб чиқилиб, ўз аҳамияти туфайли халқаро муносабатлар иштирокчилари томонидан қўлланиладиган халқаро хусусий ҳуқуқнинг бирхиллаштирилган (унификация қилинган) қоидалари муҳим ўрин эгаллайди. Ана шундай универсал халқаро шартномалардан бири бу – Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг “Товарлар халқаро олди-сотди шартномалари тўғрисида”ги Конвенцияси¹ (Вена, 11 апрель 1980 йил) бўлиб, мазкур ҳужжатда товарларни халқаро олди-сотди қилиш шартномаларига оид моддий-ҳуқуқий нормалар ўз аксини топган. Ушбу халқаро ҳуқуқий ҳужжатнинг асосий ва муҳим хусусиятларидан бири шундан иборатки, унда “енгиб бўлмайдиган куч” ёки “форс-мажор ҳолати” тушунчалари ўз аксини топмаган бўлсада, лекин у сотувчи тарафни форс-мажор ҳолати туфайли ўз мажбуриятини бажармаганлиги учун жавобгарликдан озод қилиши мумкин. Лекин, у сотувчи тарафни шартномани натура шаклда бажариш (товарни етказиб бериш) мажбуриятидан озод қилишни назарда тутмайди. Масалан, мазкур Конвенциянинг IV бўлими “Жавобгарликдан озод қилиш” деб номланган

¹Конвенция ООН “О договорах международной купли-продажи товаров”. <https://lex.uz/docs/2630897>.

бўлиб, унинг 79-моддасига мувофиқ, агар тарафлар ўзига боғлиқ бўлмаган тўсиқ юзага келганлиги ва ушбу тўсиқни кутиш шартномани тузиш вақтида ҳисобга олиниши асосли равишда мумкин эмаслиги ҳамда бу тўсиқнинг олдини олиш ёки унинг оқибатларини бартараф этиш мумкин эмаслигини исботласа, ўз мажбуриятларидан бирортасини бажармаганлик учун жавобгар бўлмайди. Шунингдек, агар тарафнинг ўз мажбуриятини бажармаганлиги, унинг контрагенти бўлган учинчи шахс билан боғлиқ шартномани тўлиқ ёки қисман бажармаганлиги сабабли юзага келган бўлса, фақат учинчи шахсга нисбатан 79-модда талаблари қўлланилган ва шу асосда у жавобгарликдан озод қилинган бўлса, тараф ҳам жавобгарликдан озод қилинади. Ушбу модда асосида жавобгарликдан озод қилиш, фақат мажбуриятни бажаришга тўсиқ мавжуд бўлган даврга нисбатан қўлланилади ва ўз мажбуриятини бажармаган тараф бошқа тарафни юзага келган тўсиқ ҳақида ва тўсиқни ўзининг бажариш қобилиятига таъсири ҳақида хабардор қилиши шарт. Агар, тўсиққа учраган тараф ушбу тўсиқ маълум бўлган ёки маълум бўлиши керак бўлганидан кейин бошқа тарафдан тегишли вақт ичида ушбу хабарни олмаган бўлса, хабарни олмаслик натижасида етказилган зарар учун хабарни етказмаган тараф жавобгар бўлади. Мазкур Конвенциянинг 80-моддасида эса, “тараф, агар иккинчи тарафнинг мажбуриятни бажармаганлиги, бу ўзининг ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги туфайли юзага келган бўлса, даъво қила олмайди” деб кўрсатиб ўтилганлиги, форс-мажор ҳолатларини халқаро ҳуқуқий тартибга солишда муҳим аҳамият касб этади, яъни тарафларга нисбатан “айблилик презумпцияси” тамойилини татбиқ этади. Айрим амалиётчи мутахассислар таъкидлашича, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг “Товарлар халқаро олди-сотди шартномалари тўғрисида”ги Конвенцияси халқаро савдо амалиётига асосланган ҳолда ишлаб чиқилган ва унда кўрсатиб ўтилган тарафлар “назоратидан ташқари” ҳолатлар тўғрисидаги эслатма халқаро тижорат шартномаларининг форс-мажор ҳолатларига оид бандларида учрайди¹. Ушбу фикрга қўшилган ҳолда айтиш мумкинки, Вена Конвенциясига мувофиқ мажбуриятни бажармаганлик учун жавобгарликдан озод қилиш, мажбуриятнинг бажарилмаслиги уни бажармаган тарафнинг назорати остида бўлмаган тўсиқ туфайли содир бўлганлиги ва ушбу тўсиқ бевосита форс-мажор ҳолати натижасида юзага келганлиги исботланган тақдирда таъминланади. Бундан кўринадики, Конвенцияда кўрсатиб ўтилган “тарафлар назоратидан ташқари тўсиқ” тушунчаси халқаро арбитражда қўлланишида жуда кенг маънода талқин қилинади ва ушбу тушунча форс-мажор ҳолатини ҳам ўз ичига қамраб олади. Шу сабабли, ушбу Конвенция ўз мажбуриятини бажармаган

¹ Ерпылева Н. Ю. Международное частное право. –М.: ТК «Велби»; Изд-во «Проспект», 2004. –С. 211.

тарафнинг жавобгарлик презумпциясидан келиб чиққан ҳолда, фақат тараф мажбуриятни бажара олмаганлиги “ўз назорати остида бўлмаган тўсиқ” туфайли бўлганлигини исботласа, у жавобгарликдан озод қилиниши мумкин. Бу эса, товарлар халқаро олди-сотди муносабатларида форс-мажор ҳолатларини халқаро ҳуқуқий тартибга солиниши ва халқаро арбитражда қўлланишида Вена Конвенцияси муҳим халқаро ҳуқуқий ҳужжат сифатида хизмат қилаётганлигини кўрсатади.

Таъкидлаш керак, форс-мажор ҳолатлари тўғрисидаги қоидалар Вена Конвенцияси билан бир қаторда яна кўплаб халқаро ҳужжатларда, жумладан “Коносаментга оид айрим қоидаларни бирхиллаштириш тўғрисида”ги¹ Конвенция (4-модда) (Брюссель, 25 август 1924 йил), “Халқаро йўлларда ташиш дафтарчасини қўллаган ҳолда юкларни халқаро ташиш тўғрисида”ги² Конвенция (41-модда) (Женева, 14 ноябрь 1975 йил, “Вақтинчалик олиб кириш тўғрисида”ги³ Конвенция (14-модда) (Истамбул, 26 июнь 1990 йил), “Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг денгиз ҳуқуқи тўғрисида”ги⁴ Конвенция (Монтего-Бей, 10 декабрь 1982 йил), “Халқаро кўламда йўловчи ва юкларни автомобилларда ташиш тўғрисида”ги⁵ Конвенция (8-модда) (Бишкек, 9 октябрь 1997 йил), “Қитъа ичкарасидаги давлатларнинг транзит савдоси тўғрисида”ги⁶ Конвенция (7-модда) (Нью-Йорк, 8 июль 1965 йил), “Халқаро денгизда ҳаёт хавфсизлиги тўғрисида”ги⁷ Конвенция (IV-модда) (Лондон, 1 ноябрь 1974 йил) каби халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда ҳам қайд этилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, форс-мажор ҳолатларида шартнома мажбуриятини бажармаганлик учун тарафларни жавобгарликдан озод қилишни халқаро ҳуқуқий тартибга солишда халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ичида **Халқаро тижорат шартномаларининг тамойиллари – УНИДРУА** (кейинги ўринларда **УНИДРУА** тамойиллари) муҳим ўрин эгаллайди⁸. Зеро, **УНИДРУА** тамойилларининг 2016 йилдаги таҳририда халқаро тижорат шартномалари учун умумий меъёрлар белгилаб берилган бўлиб, ушбу меъёрлар бевосита шартнома тарафларининг ўзаро келишуви асосида қўлланилиши мумкин. Жумладан, уларда тарафлар шартномани тузишда унинг мазмуни, шакли ва усулини танлашда эркин эканликлари ҳамда уни ҳалол ва виждонан бажаришлари

¹https://nrm.uz/contentf?doc=164612_mejdunarodnaya_konvenciya_ob_unifikacii_nekotoryh_pravil_o_konosamente

²<https://lex.uz/docs/2747605>.

³<https://lex.uz/docs/4858789>.

⁴https://doc.mil.ru/documents/quick_search/more.htm?id=12093641@egNPA.

⁵<https://lex.uz/docs/2687936>.

⁶<https://lex.uz/docs/2688696>.

⁷<https://base.garant.ru/71353064/>

⁸Принципы международных коммерческих договоров УНИДРУА. <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-Russian-bl.pdf>.

лозимлиги белгилаб берилган бўлиб, шартнома тарафлари учун тавсия характерига эга.

Шу сабабли, улар миллий ва халқаро қонунчилик ҳужжатларини ишлаб чиқишда модель сифатида хизмат қилиши билан бирга, ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари томонидан халқаро тижорат шартномалари умумий тамойилларининг муҳим манбаи сифатида тан олинганлиги таъкидланади¹. Дарҳақиқат, форс-мажор ҳолатларига оид **УНИДРУА** тамойилларининг 7.1.7-моддасида белгилаб берилган меъёрларга кўра, “агар тараф, бажармаслик унинг назорати остида бўлмаган тўсиқ туфайли юзага келганлиги, ушбу тўсиқни кутиш шартнома тузишда ҳисобга олиниши асосли равишда мумкин эмаслиги ва ундан қочиш ёки унинг олдини олиш ёки оқибатларини бартараф этиш мумкин эмаслигини исботласа, бажармаслик учун жавобгарликдан озод қилинади.

Агар тўсиқ вақтинча бўлса, жавобгарликдан озод қилиш шартномани бажаришга тўсқинлик қилиш таъсирини оқилона ҳисобга олган ҳолда, тўсиқ мавжуд бўлган вақт учун амал қилади. Бажармаган тараф бошқа тарафни юзага келган тўсиқ ва ушбу тўсиқ ўзининг бажариш қобилиятига таъсири ҳақида хабардор қилиши шарт. Агар, тўсиққа учраган тарафдан тўсиқ маълум бўлган ёки маълум бўлиши керак бўлганидан кейин, бошқа тараф тегишли вақт ичида хабарни олмаган бўлса, хабарни олмаслик натижасида етказилган зарар учун хабарни етказмаган тараф жавобгар бўлади. Мазкур модда қоидалари тарафларга шартномани бекор қилиш ёки ижрони тўхтатиб туриш ёки йиллик фоизларни тўлашни талаб қилиш ҳуқуқидан фойдаланишига тўсқинлик қилмайди”. Кўриниб турибдики, **УНИДРУА** тамойилларига мувофиқ юзага келган вазиятни форс-мажор ҳолати деб топиш учун, “у мажбуриятни бажаришга тўсқинлик қилиши, мажбуриятни бажармаган тарафнинг назорати остида бўлмаслиги ва тарафлар шартномани тузиш вақтида бундай ҳолатнинг юзага келишини билмаган ёки билиши мумкин эмаслиги” каби мезонларга жавоб бериши керак. Бундай мезонларга жавоб берадиган форс-мажор ҳолатлари юзага келганда, **УНИДРУА** тамойиллари тарафларни шартномани бекор қилиш ёки унинг бажарилишини тўхтатиб туриш ёки йиллик фоизлар тўлашни талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди, лекин форс-мажор ҳолати даврида етказилган зарар ва жаримани талаб қилишни тақиқлайди.

Форс-мажор ҳолатлари тўғрисидаги қоидаларни бирхиллаштирувчи яна бир халқаро ҳуқуқий ҳужжат сифатида “**Европа шартнома ҳуқуқининг тамойиллари ёки Ландо тамойиллари**”ни кўрсатиш мумкин. Ушбу ҳужжат Даниялик профессор О.Ландо номи билан аталган

¹Власова Н.В. Тенденции развития унификации в международном частном праве: деятельность УНИДРУА// Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. 2012. №4. С.132-132.

бўлиб, ўзининг мазмуни жиҳатидан **УНИДРУА** тамойилларига ўхшаш ҳисобланади. Масалан, Ландо тамойилларининг 8:108-моддасида кўрсатилган қоидалар фақат биргина истисно билан **УНИДРУА** тамойиллари қоидаларини айнан такрорлайди. Яъни, Ландо тамойилларининг 8:108-моддасида тарафлар шартномани бекор қилиш ёки унинг бажарилишини тўхтатиб туриш ёки йиллик фоизлар тўлашни талаб қилиш ҳуқуқидан фойдаланиши мумкинлиги ҳақидаги банд мавжуд эмас. Лекин, 8:101-моддаси 2-бандида “агар, мажбуриятнинг бажарилмаслиги 8:108-моддада назарда тутилган форс-мажор ҳолатлари туфайли келиб чиққан бўлса, жабрланувчи тараф, ижро қилиш ва зарарларни қоплаш талабларидан ташқари, 9-бобда кўрсатилган исталган ҳуқуқий ҳимоя воситаларидан фойдаланиши мумкин”¹, деб кўрсатилган. Бу эса, Ландо тамойилларининг УНИДРУА тамойилларига ўхшашлигидан далолат беради. Айтиш мумкинки, Ландо тамойилларининг 9 та бобни ташкил этган 131 та моддаларида батафсил шарҳлар ва амалий мисоллар берилганлиги, улардан форс-мажор ҳолатларини халқаро ҳуқуқий тартибга солишда кенгроқ фойдаланиш имконини беради. Шу ўринда Ландо тамойиллари бевосита Европа Иттифоқи мамлакатлари – Германия, Польша, Литва, Эстония, Венгрия каби мамлакатларнинг шартнома ҳуқуқини модернизация қилишда таъсир кўрсатганлигини таъкидлаш мақсадга мувофиқ².

Халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ичида ўзининг мазмуни жиҳатидан анча йирик бўлган ва нодавлат ҳуқуқий тартибга солишнинг ҳужжати сифатида эътироф этилган **“Европа хусусий ҳуқуқининг модель қоидалари”³ (DCFR)** (кейинги ўринларда Модель қоидалари) тўсиқлар таъсирида жавобгарликдан озод қилиш қоидаларини ўз ичига қамраб олган бўлиб, ушбу қоидалар бевосита форс-мажор ҳолатларини халқаро ҳуқуқий тартибга солишда қўлланиб келинмоқда. Жумладан, Модель қоидалари бир неча китобдан иборат бўлиб, унинг учинчи китобидан ўрин олган 3:104-модданинг 5 та бандида тўсиқлар таъсирида юзага келган ҳолатларда жавобгарликдан озод қилиш қоидалари ёритиб берилган. Ушбу Модель қоидалари “Халқаро тижорат шартномаларининг (УНИДРУА) тамойиллари” ва “Европа шартнома ҳуқуқининг тамойиллари ёки Ландо тамойиллари”га мазмун жиҳатдан жуда ўхшаш бўлиб, улардан фақат қуйидаги қоидаларни ўзида акс эттирганлиги билан фарқ қилади, жумладан: *биринчидан*, агар тарафни жавобгарликдан озод қиладиган тўсиқ доимий характерга эга бўлса, мажбурият тугатилади. Шу билан

¹ Текст Принципов Европейского договорного права доступен на английском языке. https://www.trans-lex.org/400200/_pecl/

² https://studref.com/637992/pravo/evropeyskie_printsipy_dogovornogo_prava_printsipy_lando.

³ https://www.belykrolik.ru/catalog/modelnye_pravila_evropejskogo_chastnogo_prava-g12924011/. Модельные правила Европейского частного права. Рассказова Н.Ю.

бирга қарши мажбурият ҳам тугатилади; *иккинчидан*, кредитор томонидан юзага келган тўсиқ ҳақида хабар оқилона муддатда олинганлигига қарздор ишонч ҳосил қилиши керак. Бундай хабарномани олмаган кредитор етказилган зарарларни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Кўриниб турибдики, **“Европа хусусий ҳуқуқининг модель қоидалари”**да белгилаб берилган меъёрлардан халқаро иқтисодий муносабатлар иштирокчилари бевосита шартноманинг форс-мажорга оид шартларини келишиб олишда фойдаланишлари мумкин. Жумладан, мажбуриятни бажаришга доимий характерга эга бўлган тўсиқнинг форс-мажор ҳолатлари туфайли юзага келганда, уни тугатиш учун асос сифатида қабул қилиниши ва бу қарши тарафнинг ҳам мажбуриятини тугатилишига олиб келиши, шунингдек юзага келган форс-мажор ҳолатлари тўғрисида қарздор оқилона муддатда кредиторни хабардор қилиши шартлиги кабилар ана шундай меъёрлар жумласига киради.

Халқаро савдо фаолияти иштирокчилари учун шартномаларни тузиш бўйича Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Европа Иқтисодий Комиссияси томонидан 1990 йилда ишлаб чиқилган ECE/TRADE/169-сонли **“Қарама-қарши савдо тўғрисида халқаро шартномалар тузиш бўйича қўлланма”**¹ жавобгарликдан озод этиш шартларини ўзаро келишиб олиш ва форс-мажор ҳолатларини халқаро ҳуқуқий тартибга солишда муҳим ўрин эгаллайди. Жумладан, ушбу қўлланманинг “Жавобгарликдан озод этиш” деб номланган 15-банди “а” бандостида юзага келган вазиятни аниқлаш бўйича қуйидагилар белгилаб берилган: “Қарама-қарши савдо шартномаси бўйича тарафлар ўз келишувида шартнома мажбуриятларини бажармаслик оқибатлари учун жавобгарликдан озод қилишга олиб келиши мумкин бўлган ҳолатларни кўрсатишни хоҳлашлари мумкин. Тарафлар бундай шартларни назарда тутмаган ҳолларда, шартнома мажбуриятларини бажармаслик оқибатлари учун жавобгарликдан озод қилишга олиб келадиган ҳолатлар улар тузган шартномага нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ қоидаларидан келиб чиқади. Тарафлар шартномада ўз мажбуриятларини бажармаганлик учун жавобгар бўлмаслиқни кўрсатишни хоҳлашлари мумкин, агар тараф мажбуриятни бажармаслиги қарама-қарши савдо шартномасини имзолагандан кейин пайдо бўлганлиги, мажбуриятни бажармаслик унинг назорати остида бўлмаган тўсиқ туфайли юзага келганлиги, ушбу тўсиқни кутиш шартномани тузишда ҳисобга олиниши мумкин эмаслиги ва ундан қочиш ёки унинг олдини олиш ёки оқибатларини бартараф этиш мумкин эмаслигини исботласа, жавобгарликдан озод қилинади. Бундай ҳолатларга

¹ Руководство по составлению международных договоров о встречной торговле. Европейская Экономическая Комиссия ООН ECE/TRADE/169 1990 г. <https://docs.cntd.ru/document/8308550>.

уруш, оммавий тартибсизликлар, ҳукумат аралашуви, табиий офатлар ва бошқалар мисол бўла олади. Агар тараф, бошқа тарафнинг мажбуриятни бажармаганлиги, бундай ҳолатда ўзининг ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги туфайли юзага келган бўлса, даъво қила олмайди”. Кўриниб турибдики, ушбу қўлланмадаги тавсиялар ўз мажбуриятини бажармаган тарафнинг “айблилик презумпцияси”га асосланган бўлиб, тарафнинг ўз мажбуриятини бажара олмаганлиги унинг “назорати остида бўлмаган тўсиқ” туфайли келиб чиққан, шунингдек ушбу тўсиқнинг пайдо бўлиши билан тарафнинг ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги ўртасида боғлиқлик бўлмаган тақдирда, яъни у айбсиз бўлса, жавобгарликдан озод қилиниши мумкин. Шунга кўра, ушбу қўлланма халқаро қарама-қарши савдо муносабатларида форс-мажор ҳолатларини халқаро ҳуқуқий тартибга солишда муҳим аҳамиятига эга ҳужжат ҳисобланади.

Форс-мажор ҳолатларини халқаро ҳуқуқий тартибга солиниши ва халқаро арбитражда қўлланишида Халқаро Савдо Ташкилоти (ИСС) томонидан халқаро тижорат амалиёти бўйича 2020 йилда янги таҳрирда ишлаб чиқилган ва **“Форс-мажор ва вазиятларнинг жиддий ўзгариши тўғрисида шартлар”** деб номланган писандалари муҳим ўрин эгаллайди¹. Мазкур ҳужжатда форс-мажор ҳолатлари тўғрисидаги шартлар (писандалар)нинг батафсил ва қисқа вариантлари баён қилинган бўлиб, уларнинг бири иккинчисини бевосита мантиқан ва мазмунан тўлдириб туради. Ушбу ҳужжатнинг форс-мажор концепцияси барча ҳуқуқий тизимларда яхши маълум бўлиб, миллий қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган форс-мажорга оид тамойиллар бир-биридан фарқ қилгани боис, мазкур писандалар халқаро тижорат шартномаларида кенг қўлланилиб келинади. Жумладан, ушбу писандалар ҳуқуқни қўллаш амалиётида шартнома тарафлари томонидан уларга бевосита ҳавола қилиш орқали ёки шартномаларда уларни янада аниқлаштирилган ҳолда кенгроқ баён этиш орқали қўлланилиб келинади. Жумладан, Халқаро Савдо Палатасининг форс-мажор ҳолатлари бўйича писандаларида мажбуриятни бажаришдан озод этиш учун асос сифатида уни бажармаслик тарафлар назоратидан ташқарида бўлган тўсқинликлар натижаси бўлиши, тарафлар шартнома тузаётганда бундай тўсқинликлар ва унинг оқибатларини олдиндан кўра олмаганликлари оқилоналик талаби асосида белгиланиши, қарздор инсофли асосда ҳаракат қилгани ҳолда ушбу тўсқинликлар ва унинг оқибатларини олдини олиш ёки бартараф этиш

¹ <https://permtpp.ru/business-support/Articles/36167/>

имконияти бўлмаслиги кабилар белгилаб қўйилган бўлиб, унда тўсқинликларни вужудга келтирувчи ҳолатларнинг очиқ рўйхати ҳам берилган. Айниқса, шартномада қарздор тўсқинликларни вужудга келтирувчи ҳолатлар бўйича таваккалчилик хавф-хатарини ўз зиммасига олмаганлиги, писандани қўллашнинг муҳим асосларидан бири сифатида қаралади. Яъни, агар қарздор шартнома бўйича кредиторни ишонтириш учун муайян ҳолатлар бўйича таваккалчилик ҳолатини ўз зиммасига олган бўлса, форс-мажор писандасини қўлланишини талаб эта олмайди, яъни ушбу писандаларни қўллаш диспозитив норма асосида белгиланади.

Кўриниб турибдики, Халқаро Савдо Палатаси томонидан берилган форс-мажор ҳолатлари бўйича писандаларга кўра, юзага келган вазият форс-мажор ҳолати деб топилиши учун қуйидаги мезонларга жавоб бериши керак, жумладан: ташқи характерга эга бўлиши; енгиб бўлмайдиган ва муқаррар бўлиши; олдиндан кўриб бўлмайдиган бўлиши, шунингдек юзага келган ҳолат оқибатлари ва шартнома мажбуриятини бажара олмаслик ўртасида сабабий боғлиқлик бўлиши керак. Шу ўринда форс-мажор ҳолатлари мажбуриятни бажармаганлик учун тарафлар учун жавобгарликдан ҳимояланиш воситаси бўлганлиги сабабли, халқаро арбитражда уни исботлаш ҳар доим ҳам мажбуриятни бажармаган тарафга юклатилишини таъкидлаш жоиз. Масалан, Эронга нисбатан “Sylvania Technical Systems, Incorporation”¹ иши бўйича Эрон ва АҚШ (IUSCT) томонидан билдирилган эътирозларни кўриб чиққан **Халқаро арбитраж суди** “форс-мажор ҳолатининг мавжудлиги тарафни жавобгарликдан озод қилувчи ҳолат ҳисоблангани боис, унинг мавжудлигини унга ҳавола қилган тараф исботлаши керак” деб таъкидлаб ўтган.

Форс-мажор ҳолатларини халқаро арбитражда қўлланиши амалиёти шуни кўрсатадики, форс-мажор ҳолатлари билан боғлиқ низоларни ҳал қилишда, халқаро арбитраж судлари асосан шартнома шартлари билан бир қаторда, халқаро шартномалар ва халқаро хусусий ҳуқуқнинг форс-мажор ҳолатлари тўғрисидаги бирхиллаштирилган қоидаларига таянадилар. Жумладан, агар жавобгарликдан озод қилиш учун асослар тарафлар томонидан муайян шартномада кўрсатилган муддатдан кўпроқ давом этганда ёки шартномада бундай қоида бўлмасдан, оқилона муддатдан (120 кундан) ортиқ муддатга давом этганда, тарафлардан бири бошқа тарафни огоҳлантириш орқали шартномадан чиқиш ҳуқуқига эга эканлиги, яъни, форс-мажор ҳолатлари бошланиши натижасида тарафларда шартномани бажаришдан бир томонлама бош тортиш, мажбуриятларни бажарилмасдан шартномани бекор қилиш имконияти мавжудлиги эътиборга олинади. Шунингдек, агар форс-мажор ҳолати узоқ давом этиши натижада шартноманинг тегишли тарафи унинг бажарилишидан ўз

¹ Sylvania Technical Systems, Inc v Iran, IUSCT Case No. 64 (1985) at para 52.

манфаатдорлигини йўқотган бўлса, шартномани бажаришдан бир томонлама бош тортиш ҳуқуқига эгаллиги, яъни форс-мажор ҳолати туфайли ўз зиммасига олган мажбуриятни лозим даражада бажара олмайдиган исталган тараф шартномани бажаришдан бош тортиши мумкинлиги каби қоидаларга таянилади. Хусусан, форс-мажор ҳолатида шартномани бажаришдан бош тортиш учун бир тарафнинг иккинчи тарафга белгиланган муддатда хабар берган ёки бермаганлиги муҳим асос сифатида қабул қилинади. Масалан, “Етказиб берувчи” шартномада кўрсатилган ускуналарни “Харидор”га етказиб беришни кечиктириб, у кечикиш сабабларини форс-мажор ҳолати оқибати эканлигини кўрсатиб, жавобгарликдан озод қилишни сўраган. Халқаро арбитраж суди форс-мажор ҳолатлари мавжудлигини тан олмасдан, қабул қилинган қарорни етказиб берувчи харидорни форс-мажор ҳолати тўғрисида ўз вақтида хабардор қилмаганлиги билан асослантирган¹. Кўриниб турибдики, халқаро арбитраж суди амалиётида форс-мажор ҳолатлари шартнома мажбуриятларини бажаришнинг имконсизлиги жиддий бўлган ва мутлақ рад қилиб бўлмайдиган ҳолларда қўлланилади. Шу ўринда халқаро арбитраж ташқи иқтисодий фаолият иштирокчилари сифатида давлат томонидан яратилган ёки у томонидан вужудга келтирилган вазият ҳам форс-мажор ҳолати деб тан олмаслигини таъкидлаш жоиз. Масалан, даъвогар Ливия хорижий компаниясининг жавобгар Бурунди Республикасига нисбатан даъво иши бўйича халқаро арбитраж суди, жавобгарнинг форс-мажор ҳолатлари тўғрисидаги важларини тан олмасдан, у таъкидлаган мажбуриятни бажариш имконсизлиги “форс-мажор ҳолати ёки Бурунди Республикаси назорати остида бўлмаган кутилмаган ташқи ҳодиса натижаси эмас, балки бундай имконсизлик Бурунди давлатининг бир томонлама қарори натижаси”, деган асосда рад этган².

Хулоса қилиб айтганда, халқаро арбитраж судлари бир қатор халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ва Халқаро Савдо Палатасининг “Форс-мажор ҳолатлари ва ҳолатларнинг жиддий ўзгариши” бўйича писандаларига³ таянган ҳолда ва қуйидаги асослар мавжуд бўлганда, шартнома мажбуриятлари бажарилишига тўсқинлик қилган вазиятларни форс-мажор ҳолати деб топиши мумкин:

1) агар шартнома мажбуриятини бажармаган тараф, уни бажармаслиги ўз назоратидан ташқари тўсиқ натижаси эканлиги, шартномани тузишда бундай тўсқинлик ва унинг оқибатларини кўра

¹ Решение Международного Арбитражного суда при ТПП Республики Беларусь от 29.10.2002г по делу № 313/08-02.

<https://illex.by/fors-mazhor-v-mezhdunarodnyh-normah/>

² ILR. Vol. 96. 1994. –P. 317-318.

³ Arbitration.ru // Издание о международном арбитраже. 2020. №3. С.52-62.

олмаганлиги, шунингдек тўсиқнинг олдини олиш ёки уни бартараф этишнинг имкони бўлмаганлигини исботлаган бўлса;

2) агар, тарафнинг ўз мажбуриятини бажармаганлиги, учинчи шахс билан тузилган шартнома тўлиқ ёки қисман бажарилмаганлиги сабабли юзага келганлиги ва учинчи шахсга нисбатан суд томонидан форс-мажор ҳолати қўлланилиб, жавобгарликдан озод қилинган бўлса;

3) агар, шартнома мажбуриятини бажарилишига тўсқинлик қилган воқеа-ҳодисалар форс-мажор ҳолати мезонларига тўлиқ жавоб бериши исботланган бўлса;

4) агар, шартнома мажбуриятини ўз назоратидан ташқари тўсиқ туфайли бажармаган тараф, ушбу тўсиқ тўғрисида бошқа тарафга ўз вақтида хабар юборган бўлса;

5) агар, шартнома мажбуриятини бажармаган тараф, юзага келган тўсиқнинг салбий оқибатларини камайтириш ва мажбуриятларни бажариш бўйича ўзининг ҳозирги замон имкониятлари даражасида барча чораларни кўрганлиги исботланган бўлса.

ДАВЛАТ ФУҚАРОЛИК ХИЗМАТЧИЛАРИ ФАОЛИЯТИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ-ҲУҚУҚИЙ КАФОЛАТЛАРИ

НЕГМАТОВА Ситора Шухрат қизи
Ўзбекистон Республикаси Президенти
ҳузуридаги Давлат бошқаруви

Давлат фуқаролик хизматчилари фуқароларга давлат хизматларини амалга ошириш ҳамда давлат бошқарувини амалга оширишнинг муҳим омилидир. Ҳар қандай давлат ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларни амалга оширишда уларга таянади. Шу боис давлат ҳокимиятнинг мустаҳкамлиги, барқарорлиги ҳамда самарадорлиги унда фаолият кўрсатаётган хизматчиларнинг профессионалик даражаси ва компетенцияларига боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар. Ушбу принципиал норма давлат хизматчилари фаолиятининг бош мақсад ва мазмунини белгилаб беради.

Жорий йилнинг 30 апрель куни умумхалқ референдумига қўйилган янги таҳрирдаги Конституциямизда давлат ўз зиммасига кўплаб мажбуриятларни олмоқда. Хусусан, давлат камбағалликни қисқартириш, бандликни таъминлаш, ишсизликдан ҳимоя қилиш бўйича қатор мажбуриятлар олмоқда. Конституция лойиҳасида ижтимоий соҳадаги давлатнинг мажбуриятлари билан боғлиқ нормалар қарийб 3.5 баробар кўпаяётганлиги эътиборга молик.

Янги таҳрирдаги Конституциямизда фуқароларининг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этишга оид муҳим конституциявий ҳуқуқ белгилаб берилмоқда. Улардан бири ҳар кимнинг давлат хизматига эркин кира олиш ҳуқуқидир. Янги таҳрирдаги Конституциямизнинг 37-моддасида **“Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари давлат хизматига киришда тенг ҳуқуққа эгадирлар. Давлат хизматини ўташ билан боғлиқ чекловлар қонун билан белгиланади”**, деб белгиланмоқда. Ушбу янги норма фуқароларнинг ўз танлови ва қобилиятларига кўра давлат хизматига кириш ва касбий юксалишлари учун кенг имкониятларни тақдим этади. Афсуски, амалдаги Конституциямизда фуқароларнинг давлат хизматига киришга бўлган сиёсий ҳуқуқлари белгиланмаган.

Мамлакатимизни ривожлантириш бўйича келгусидаги ишларимизда ҳам ушбу норма муҳим йўналтирувчи куч бўлиб хизмат қилади. Яъни давлат хизматига кирган фуқаролар аввало халқпарвар, ватанпарвар бўлмоғи зарур. Президентимиз Шавкат Мирзиёев “Аслида эса, аввало, инсон, унинг ҳақ-ҳуқуқлари ва бахт-саодати, барча давлат органлари фаолиятининг энг устувор мақсади бўлиши лозим. Жамият қурилиши ва давлат сиёсати ана шу ғояга таяниши ҳамда **“Давлат – инсон учун”** тамойили асосида ташкил этилиши даркор”, деб ҳақли равишда

таъкидлайдилар¹. Бинобарин, давлат ҳокимиятининг бирдан бир манбаи ва соҳиби халқ ҳисобланади.

Миллий ҳуқуқшунослик фанимизда давлат хизматчилари ҳуқуқий мақомини, кафолатлар тизимини ўрганишга оид илмий тадқиқотлар нисбатан кам амалга оширилганлигини кўзатиш мумкин. Бунинг асосий сабаби сифатида мамлакатимизда давлат хизмати муносабатларини тартибга соладиган ягона қонуннинг қабул қилинмаганлигини келтириш мумкин. Бироқ, давлат хизмати ва ушбу хизматда фаолият юритадиган хизматчиларнинг фаолияти бир қанча қонунчилик ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Мазкур йўналишда илмий тадқиқот олиб борган Н.Ш.Саид-газиевнинг фикрича: “Давлат хизматчиси фақат муайян давлат лавозимини эгаллаб турган оддий ходимгина бўлмай, балки у давлат номидан, унинг топшириғига биноан ва унинг манфаатлари юзасидан иш кўрадиган, ўз меҳнатига давлат бюджетидан тегишли ҳақ оладиган шахс, давлат тимсоли, давлат манфаатларининг моддий, сиёсий ва маънавий-ахлоқий ифодачиси ва ҳимоячиси ҳисобланади.”² Ушбу таърифда муаллиф давлат хизматчисининг давлат манфаатига хизмат қилишига алоҳида урғу берган. Ваҳоланки, давлат органининг ҳам давлат хизматчиларининг ҳам мақсади халқ ва инсон манфаатини ифода этишдир. Шу боис, сўнгги йилларда олиб борилаётган илмий тадқиқотларда давлат хизматчиларинг халқ манфаатлари ифодачиси эканлигига эътибор қаратилмоқда³.

Айниқса, Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий ислохотлар жараёнида **“Халқ давлат идораларига эмас, давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак”** деган муҳим конституциявий тамойилни жорий этишга устувор аҳамият бераётганликлари давлат хизматида ушбу ғоянинг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилди.

Ушбу йўналишда тадқиқот олиб борган Ф.У.Юлдашевнинг фикрича: “Давлат фуқаролик хизматчиси – ўн саккиз ёшга тўлган, тегишли малакага эга, давлат томонидан тўланадиган (маош) ҳақ эвазига ўз фаолиятини Давлат фуқаролик хизмати лавозимларининг давлат реестрига киритилган лавозимларда амалга оширувчи Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади”⁴.

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2021. – Б. 66.

² Саид-Газиева Н.Ш. Ўзбекистонда давлат хизматини ислоҳ қилишнинг назарий ва амалий муаммолари: Юрид. фан. докт. ... дисс. 2010. – Б. 260.

³ Ўзбекистон Республикасида давлат фуқаролик хизматини такомиллаштириш масалалари. Монография / Х.Азизов, Х.Хайитов, Ш.Асадов, А.Йўлдошев, Д.Бекчанов, Ф.Юлдашева. – Тошкент: 2020. – 369 б.

⁴ Юлдашева Ф.У. Ўзбекистон Республикасида давлат хизматига кириш ва ўташнинг ҳуқуқий механизмини такомиллаштириш: Юрид. фан. фалс. докт. дисс. автореф. – Тошкент: 2021. – Б. 20.

Чунончи, ушбу муаллифнинг давлат фуқаролик хизматчиси ҳақидаги мазкур таърифни шакллантиришда 2019 йил 3 октябрда эълон қилинган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида кадрлар сиёсати ва давлат хизмати тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони¹ ва “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат хизматини ривожлантириш агентлиги фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори² муҳим ўрин тутган. Чунки, ушбу Фармонда илк бор ўз фаолиятини Давлат фуқаролик хизмати лавозимларининг давлат реестрига киритилган лавозимларда амалга оширувчи Ўзбекистон Республикасининг фуқароси давлат фуқаролик хизматчиси ҳисобланиши белгилаб берилди.

Умуман олганда, давлат фуқаролик хизматчиси қонуний асосда давлат бюджетидан ўз меҳнати ва хизматлари учун ҳақ оладиган, давлатнинг вазифа ва мажбуриятларини амалга ошириш зиммасига юкланган, муайян компетенцияларга эга фуқаролар ҳисобланади.

Ушбу мақоламизда давлат фуқаролик хизматчилари фаолиятининг кафолатларини тизимли кўриб чиқишни мақсад қилган эдик. Шу боис, кафолат тушунчасига тўхталиб ўтиш жоиз. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “кафил” тушунчаси берилган бўлиб, унга кўра кафил бирор нарсага ёки бирор кимса ҳақида бошқаларни ишонтириб, масъулиятни, жавобгарликни ўз устига олувчи, кафолат берувчи шахс тушунилади. “Кафолат” эса кафил бўлувчи нарса, шахс маъноларида қўлланилади³. Умуман олганда? кафолат бу – масъулиятни, жавобгарликни ўз устига олган ҳолда ишонтириш, таъминлаш деган маънони англатади.

“Кафолат” тушунчаси бошқа фанлар қатори конституциявий-ҳуқуқий муносабатларда ҳам кенг қўлланилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ўнинчи боби инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатларига бағишланган. Шунингдек, Конституциянинг 43-моддасида давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди, дейилган. Ушбу нормага мувофиқ, фуқароларнинг Конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларини давлат томонидан таъминлаш кафолати ҳуқуқий мустаҳкамланган.

Шу ўринда давлат фуқаролик хизматчиси фаолиятининг кафолати тушунчасини аниқ белгилаб олишимиз лозим. Ушбу мавзуда тадқиқот олиб борган Г.А.Малышева давлат фуқаролик хизматида давлат кафолатлари механизмларини жорий этиш давлат хизматчиларининг ўз хизмат мажбуриятларини юқори профессионаллик асосида бажариши ҳамда мотивациялашни таъминлайдиган комплекс ташкилий, ижтимоий

¹ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.10.2019 й., 07/19/4472/3906-сон.

² Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.10.2019 й., 07/19/4472/3906-сон.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 336.

ва ҳуқуқий чоралар тизими эканлигини ўринли қайд этади¹. Ушбу чоралар тизими давлат фуқаролик хизматчиларининг ўз ваколатларини самарали амалга оширишга ва қўйилган мақсадларга эришишда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Шундан хулоса қилиб айтиш мумкинки, давлат фуқаролик хизматчиси фаолиятининг кафолати деганда уларнинг самарали фаолият кўрсатишларини таъминлаш мақсадида қонунчиликда белгиланган сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ҳамда маънавий чора-тадбирлар тизимини тушуниш мумкин.

Давлат фуқаролик хизматчилари давлат номидан фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинларини таъминлайди. Ўз навбатида давлатга тегишли хизматчиларининг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳам давлат томонидан кафолатланган. Давлат хизматчилари умумий асослардаги кафолатлардан ташқари махсус кафолатларга ҳам эга. Бу давлат хизматининг жамиятдаги нуфузини оширишга, ҳамда унинг жозибадор фаолият (хизмат) сифатида гавдаланишига хизмат қилади.

Давлат хизматчилари фаолиятининг кафолатлари ҳақида ҳуқуқшунос Х.Т.Азизов давлат хизматчиси ва давлат органи давлат хизмат муносабатларининг муҳим томонлари эканлигини қайд этади. Унга кўра, “Давлат органи ҳамда хизматчи ўртасида меҳнат шартномаси тузилиб, унга кўра, хизматчи давлат органининг ваколатларини, давлат функцияларини бажаради, давлат қурилишининг маълум мақсадларига эришиш учун махсус вазифаларни ҳал этади, давлат (давлат органи) эса, ўз навбатида, хизматчи олдида: унинг ҳуқуқ ва манфаатларини ўрнатади ва таъминлайди, ижтимоий-ҳуқуқий кафолатлар, жавобгарлик, пул маблағлари билан таъминлаш каби мажбуриятларга эга бўлади”.²

Қонунчиликни таҳлил қилар эканмиз, давлат фуқаролик хизматчилари фаолияти кафолатларининг кенг ва ранг-баранг эканлигини кўриши мумкин. Ушбу муносабатлар нафақат маъмурий қонунчилик, балки барча ҳуқуқ соҳаларида ҳам уларнинг манфаатларига тааллуқли нормалар мавжуд эканлигини кўриш мумкин.

Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида давлат хизматчиси фаолиятига оид ўнлаб нормалар келтирилган. Биргина мисол, Жиноят кодексининг 219-моддасида ҳокимият вакилига ёки фуқаровий бурчини бажараётган шахсга қаршилик кўрсатганлик учун жавобгарлик мавжуд³. Бу ҳам давлат хизматчиси томонидан зиммасига юклатилган

¹ Малышева Г.А. Государственные гарантии гражданских служащих: современное административно-правовое регулирование и направления совершенствования: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Воронеж, 2012. – С. 16.

² Азизов Х. Кадрлар сиёсати ва давлат хизматчиларини тайёрлаш: замонавийлик, тизимлилик, самарадорлик. Тошкент: Жамият ва бошқарув журнали. – 2018. – Б. 41.

³ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 й., 1-сон.

вазифаларни бажариш жараёнидаги турли тўсиқларнинг олдини олишга хизмат қилади. Унга кўра, қаршилик кўрсатиш, яъни хизмат вазифасини бажараётган ҳокимият вакилининг қонуний фаолиятига ёки фуқаровий бурчини бажараётган шахсга фаол қаршилик кўрсатиш мазкур Кодексининг 219-моддасида кўрсатилган жазо чораларини қўллашга асос бўлади.

2022 йил 8 августдаги Ўзбекистон Республикасининг “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги Қонунда илк маротаба давлат фуқаролик хизматчилари ижтимоий ҳимоясига оид чора-тадбирлар тизимли тарзда мустақкамлаб берилди¹. Унга кўра (53-модда) давлат фуқаролик хизматчисини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиш давлат томонидан қуйидагилар орқали таъминланади:

меҳнат таътили ва ижтимоий таътиллار бериш;

ҳаёти ва соғлиғини мажбурий суғурта қилиш;

ҳаётига, соғлиғига ва мол-мулкига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш;

давлат пенсия таъминоти.

Бундан ташқари, давлат фуқаролик хизматчисига қуйидаги ижтимоий ҳимоя чоралари кафолатланиши белгиланди:

тиббий хизмат кўрсатиш;

ротация тартибида бошқа давлат фуқаролик хизмати лавозимида ўтказилиши билан боғлиқ харажатларнинг, шу жумладан яшаш ва транспорт харажатларининг ўрнини қоплаш;

хизмат уй-жойлари, хизмат транспорти билан ёки уй-жой ва транспорт харажатлари учун пулли компенсация билан қонунчиликда белгиланган ҳолларда ҳамда тартибда таъминлаш.

Озорбайжон Республикаси “Давлат хизмати тўғрисида”ги қонунинг 21-моддасида давлат хизматчилари фаолиятининг кафолатлари сифатида уларнинг муносиб турмуш даражасини таъминлайдиган маош ва бошқа тўловлар тўланиши, пулли таътил, давлат хизматчиси ва унинг оила-аъзолари учун мажбурий тиббий суғурта, қайта тайёрлаш ва малака ошириш, ишсизликдан ҳимояланиш, пенсия таъминоти, транспорт ва бошқа кафолатлар белгилаб қўйилган².

Шундай қилиб, давлат фуқаролик хизматчиси фаолиятининг кафолатларини янада кучайтириш ва улар фаолиятини самарадорлигини ошириш мақсадида қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

¹ Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 09.08.2022 й., 03/22/788/0723-сон

² Закон Азербайджанской Республики «О государственной службе»//

<http://www.constcourt.gov.az/ru/legislation/29>

1. Давлат хизмати ҳақидаги қонунчиликда давлат хизматчиларининг ижтимоий ҳимоясини таъминлашга оид механизмлар (масалан, тиббий суғурта, ротация жараёнидаги ҳаракатлар)ни батафсил белгилаш жоиз;

2. Давлат хизматчиларини лавозимидан озод қилиш масалаларини Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат хизматини ривожлантириш агентлиги ва тегишли равишда унинг филиаллари билан келишиш тартибини батафсил белгилаш мақсадга мақсадга мувофиқ

Хулоса қилиб айтганда, давлат фуқаролик хизматчилари фаолиятининг кафолатларини кучайтириш уларнинг меҳнатини самарали ташкил этиш ҳамда давлат фуқаролик хизматида янада малакали кадрлар корпусини шакллантиришга ёрдам беради. Шунингдек, фуқароларга кўрсатиладиган давлат хизматларининг сифатини оширишга ҳисса қўшади.

АЛИМАРДАНОВА Ирода Воҳид қизи,
Тошкент вилояти суди иқтисодий ишлар бўйича
судлов ҳайъати судья катта ёрдамчиси

Қиёсий усул орқали турли хил фанларни бир-бирига таққослаш ҳозирги кунда самарали усуллардан ҳисобланиб, нафақат юридик соҳада, балки жуда кўп илмий соҳаларнинг ривожланишига катта ҳисса қўшади. Шу билан бирга, у ўрганилаётган объектларнинг барча хусусиятларини зарур мезонларга мувофиқ таққослаш имконини беради. Давлатимиздаги янги ташкил қилинган институтлардан бири Тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи вакил бўлиб, бундан кўзланган мақсад унинг мақоми, жамиятдаги, бошқарув аппаратидаги ўрни ҳамда ваколатларини хорижий тажриба орқали ўрганиш, оптимал ва фойдали жаҳон тажрибаларини қўллаш орқали Ўзбекистон ҳуқуқ тизимини янги босқичга олиб чиқишдан иборат.

Жаҳон амалиёти томонидан ишлаб чиқилган тадбиркорликни қўллаб-қувватлашнинг асосий шакллари ва усуллари ушбу давлатларнинг тарихий анъаналари, молиявий имконияти, ресурслари, кадрларнинг етук салоҳияти, амалдорларининг ва давлат органларинг қўллаб-қувватлаши даражаси асосида ва бошқа имкониятларга мувофиқ турли хил даражада шаклланиб келган¹.

Халқаро миқёсда тадбиркорларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳуқуқий қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилувчи бир қанча тадбиркорлар уюшмалари ва жамоат бирлашмалари мавжуд бўлиб, булар орасида энг кўзга кўринган, нуфузли ташкилот Евросиё Саноатчилар ва тадбиркорлар Иттифоқи ҳисобланиб (ЕСТИ), ушбу ташкилот фаолиятининг асосий мақсади ЕСТИ аъзо давлатларнинг ишбилармон доиралари, бизнес ҳамжамияти, иттифоқлари, саноат бирлашмалари, корхоналари, компаниялари ва фирмалари ўртасида ҳамкорлик ва ўзаро ривожланишнинг самарали механизмларини яратишдир^[2].

Тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишни тарғиб қилувчи ихтисослашган омбудсманлар эса ўтган асрнинг 90-йиллари бошидан бошлаб Европа, АҚШ, Австралия ва бошқа хорижий давлатларда фаол равишда ташкил этилган бўлиб, бу корпоратив бошқарувнинг Европа ва бошқа ривожланган даврларда фаол тарқалиши ва миллий иқтисодиётларда бизнес улушининг кўпайиши билан белгиланади. Ушбу муассасалар 50 дан ортиқ давлатларда ташкил этилган бўлиб, уларнинг номи турли давлатларда турлича номланади. Масалан, Буюк Британияда

¹ Актуальные вопросы защиты прав предпринимателей в международном и национальном праве, Джульетта Рубеновна Абгарян Россия-Армян университети (Topical issues of protecting the rights of entrepreneurs in international and national law, Julietta Rubenovna Abgaryan Russia-Armenian Universities)

тадбиркорлар ҳуқуқини ҳимоя қилувчи вакил солиқ ва божхона хизматининг бир қисми ҳисобланса, Францияда Омбудсман Иқтисодиёт ва Молия вазирлиги таркибига кирувчи мустақил ташкилот ҳисобланади. Швецияда эса қонунлар ва бошқа қоидаларнинг бажарилишини назорат қилувчи Омбудсман парламент томонидан тўрт йиллик муддатга сайланади. Грузияда бизнес Омбудсман дастлаб Солиқ комитетлари номи билан аталган бўлса, 2013 йилдан бошлаб Бизнес Омбудсман номи билан вакил парламент билан келишилган ҳолда Бош вазир томонидан тайинланади.

Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштириш - Ўзбекистонни кейинги беш йилга янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегиясининг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Унда давлатнинг иқтисодиётдаги иштирокини камайтириш, бизнес ҳамжамиятини ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва хусусий мулк ўрнининг устуворлигини янада кучайтиришга қаратилган институционал ва таркибий ислохотларни давом эттириш кўзда тутилган.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда тадбиркорлик субъектлари сони йилдан йилга кўпайиб бормоқда. Давлатимиз раҳбарининг тадбиркорларга янада кенг эркинлик яратиш, уларга имтиёз ва преференциялар бериш орқали тадбиркорларнинг фаолиятига давлат идораларининг ноқонуний аралашининг олдини олишга қаратилган қабул қилинган қатор фармон ва қарорлари уларнинг самарали фаолиятига хизмат қилмоқда.

Тадбиркорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг фақатгина суд тизими орқали эмас, суддан ташқари янги механизми – бизнес Омбудсман институтини жорий этилиши тадбиркорликнинг энг муҳим иқтисодий муаммоларни ҳал қилишда фавқулодда аҳамиятини кўрсатиб беради. Ҳар томонлама тадбиркорларнинг фаолиятини ҳимоя қилиш орқали давлатнинг иқтисодий жиҳатдан юксалтириш, барқарор иқтисодий ўсиш суръатини жадаллаштириш орқали хорижий инвесторларни жалб қилиш, ўзаро тажриба алмашиш ва натижада давлатимизда янги иш ўринлари яратишга эришиш мумкин. Шундай экан давлат раҳбарининг фармони ва қарорлари орқали ушбу институтнинг мустақиллиги ва давлат органлари, мансабдор шахсларнинг бесабаб аралашувидан ҳимояланиш белгиланган.

"Одил судловга эришиш кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда муҳим рол ўйнайди" - дейди Инго Кеилитз, америкалик олим, АҚШ давлат судлари Миллий маркази судлари фаолиятини баҳолаш лойиҳаси раҳбари. Бу шуни англатадики, агар тадбиркорлик субъектлари ёки ишбилармонлар ва давлат идоралари ўртасида низолар келиб чиққан ҳолатларда, суд инстанцияларининг адолатли қарор чиқариши жуда муҳимдир. Ишлар тез, малакали ва адекват тарзда кўриб чиқирилиши, бу ўз навбатида, судларнинг юқори малакали ва холис ходимларини талаб

қилади. Умуман олганда, кичик бизнес муаммоларини ўз вақтида ва адолатли ҳал этиш ҳукуматнинг муҳим тармоғи сифатида суд тизимига бўлган ишончни мустаҳкамлайди, ишбилармонларнинг келажакка ишончини кучайтиради.

Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги вакилнинг асосий вазифалари¹ ва фаолияти тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга кўмаклашиш, хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш соҳасидаги давлат сиёсатини амалга оширишда иштирок этиши белгиланади. Шунингдек, унинг ваколатларига тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқий кафолатларини мустаҳкамлаш, уларнинг фаолиятини ривожлантиришни рағбатлантиришга қаратилган қонунчиликни такомиллаштириш бўйича таклифлар тайёрлаш киради. Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишига доир қонунчиликнинг аниқланган бузилишларини, уларга имкон берувчи сабаблар ва шарт-шароитларни бартараф этиш тўғрисидаги тақдимнома тадбиркорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича вакил томонидан давлат органларининг ва бошқа ташкилотларнинг қонунчилик бузилишларини бартараф этиш юзасидан ваколат берилган раҳбарларига киритилади².

Ушбу вазифаларни самарали бажариш учун бизнес-Омбудсман ушбу соҳадаги қонун ҳужжатлари ижросини ўрганиш, тадбиркорлар фаолиятини текширишнинг қонунийлигини назорат қилиш, улар номидан судларга даъво аризалари ва шикоятлар тақдим қилиш, давлат идораларининг ноқонуний аралашувнинг олдини олиш бўйича таклифлар тайёрлаш, бу борадаги тўсиқлар ҳақида тўғридан-тўғри Президентга ахборот бериш ҳуқуқига эга. Шунингдек, у судларга давлат божи тўламасдан тадбиркорлар манфаатини ҳимоя қилиши қонун билан белгилаб қўйилган. Булар билан бир қаторда, давлат идораларига сўровлар юборади ва давлат идоралари ва ташкилотларидан статистик, таҳлилий материаллар, ҳулосалар ва бошқа маълумотларни олади. Шунингдек, ўз ўрнида давлат идоралари ҳам мазкур фармон доирасида ўзларига юклатилган вазифаларни бажаради, вакилга керакли бўлган ҳужжатларни ўз вақтида тақдим қилиши кераклиги белгилаб берилган.

Мазкур фармон ижроси билан парламент қуйи палатаси депутатлари олдига тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний

¹ <http://eauie.org>.

² Ўзбекистон республикасининг қонуни тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида (Law of the republic of Uzbekistan on guarantees of freedom of entrepreneurial activity (lex.uz))

манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича "Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги вакил тўғрисида"ги (*Ўзбекистон Республикаси ЎРҚ-440-сонли*) қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш вазифаси қўйилди. Унда вакил фаолиятининг кафолатлари ва асосий тамойиллари, унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, тадбиркорлик субъектларининг мурожаатларини кўриб чиқиш тартиби, давлат идоралари, фуқаролик жамияти институтлари билан ўзаро муносабатлар ўрнатилади. Шу муносабат билан нафақат давлат идоралари, балки тадбиркорлик субъектлари ва жамоатчилик вакилларини ўз ичига олиши керак бўлган коллегиал маслаҳат органини шакллантириш мақсадга мувофиқдир.

Маҳаллий тадбиркорлар билан суҳбатлашар эканмиз, улар тижорат банкларидан кредит олишда, ер участкаларида, коммунал хизматларга уланишда қандай қийинчиликларга дуч келаётганини ва уларни янада ривожлантириш йўлидаги бошқа кўплаб маъмурий тўсиқларни кўрамиз. Ушбу ҳолат самарали парламент ва жамоатчилик назоратини ўрнатишни, бозор инфратузилмасидаги ўзгаришларга тезкор жавоб беришни, хусусий мулк дахлсизлигининг ҳуқуқий механизмларини янада мустаҳкамлашни, тадбиркорлар ҳуқуқларининг устуворлиги тамойилини таъминлашни талаб қилади. 1991 йилда Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришиши билан анъанавий ва режали буйруқбозлик тузумидаги иқтисодий муносабатлардан бозор муносабатларига ўтиш жараёни бошланди. Бу жараён давлатнинг иқтисодий заруратидан келиб чиқиб, анъанавий ёки режали буйруқбозлик тизимлари барқарор иқтисодий тараққиётни ва халқ фаровонлигини таъминлай олмай қолди. Натижада аста-секинлик билан давлатимиз томонидан тадбиркорлик субъектларини ташкил этиш тизимини тубдан соддалаштириш ва тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишга янада кўмаклашиш масалаларига доимий эътибор қаратила бошлади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Тадбиркорлик субъектларига давлат хизматлари кўрсатиш механизмларини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги фармонида тадбиркорлик субъектларига давлат хизматлари кўрсатиш бўйича ягона марказлар фаолияти сифати ва самарадорлигини тубдан ошириш бўйича аниқ чора-тадбирлар белгиланди. Бизнес-омбудсман институти бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнини тезлаштириш воситаларидан бири сифатида ривожлантирила бошлади.

Бироқ эски тузумдан янгисига ўтиш жараёнида тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг самарали усуллари ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш муҳим масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Шундай экан, ушбу мақоламизда хорижий тажрибани ўрганиш орқали тадбиркорлик субъектларини ҳимоя қилувчи вакилнинг самарали фойлият олиб бориши

учун керакли тизим ва ундаги ўзгаришлар, уни ривожлантириш йўлида қандай вазифалар турганлигига аниқлик киритамиз.

Биринчи бўлиб қиёсий таҳлилимизни Америка Қўшма Штатларидан бошлаймиз. АҚШ кичик бизнесни ривожлантириш бошқармаси (бундан буён матнда бошқарма деб юритилади) ҳамда бошқарма қошидаги Бизнес-омбудсман Бош инспектори идорасининг вазифаси ўрта ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлашдан иборатдир¹. Бош инспектор идорасининг вазифаси эса бошқарма яхлитлигини, ҳисобдорлигини ва самарадорлигини ошириш учун мустақил ва объектив назоратни таъминлашдан иборат. Юқоридаги ҳар иккала таркибий тузилманинг вазифаси Америка халқининг тадбиркорлари манфаатига ҳизмат қилибгина қолмай, тадбиркорлар фаолиятини олиб боришдаги тўсиқларни, масалан, такрорий текширувлар, асоссиз жарималар, федерал агентлик идораларининг таҳдидларидан ҳимоя қилади. Бош инспектор идораси бизнес жамияти олдида турган асосий муаммоларни аниқлаш, ҳал этиш йўллари тавсия қилиш ва юқори даражадаги яхлитликни тарғиб қилиш орқали бошқарма дастурларини такомиллаштиришга интилади. Ушбу лавозимга номзод Америка Президенти томонидан тайинланади ва у Сенат томонидан тасдиқланади, Бош инспектор вазифалари эса Президент ва Сенатни туғилаётган ҳар қандай муаммолар тўғрисида тўлиқ хабардор қилиб туриш, тузатиш ишларини тавсия қилишдан иборат². АҚШ бизнес-омбудсмани тизимидан намуна оладиган энг яхши мисол бу **Норматив минтақавий Кенгаш** ҳисобланиб, бу Бошқарма томонидан 10 та минтақада ташкил этилиб, ҳар бир кенгаш беш нафар кўнгилли кичик тадбиркорлик субъектлари раҳбарлари ёки уларнинг вакиллари билан иборат тартибда шакллантирилади. Бу кенгашнинг вазифаси қонуннинг бир хилда бажарилишини таъминлаш, ундаги камчиликларни бартараф этишда таклифлар бериш, тадбиркорлик фаолиятига тўсиқларни тўғридан-тўғри Бизнес-омбудсман Спикерига баён қилишдан иборатдир.

Кенгашга аъзо бўлмоқчи бўлган бизнес вакиллари электрон тизим орқали бошқармага ариза топширадилар. Бундай тизимнинг афзаллиги шундан иборатки, оддий тадбиркор ҳам йўлида учраётган муаммоларни кенгашга аъзо бўлиш орқали билдириш, бутун бизнес аҳли номидан гапира олиш имкониятига эга бўлади.

Кейинги солиштирма таҳлилимизни дунё минтақавий ташкилотларидан бири ҳисобланмиш Европа Иттифоқи мисолида кўриб

¹ “Омбудсман ўзгартириш агенти сифатида” Marsha L. Wagner (The Organizational Ombudsman as Change Agent, Marsha L. Wagner)

² “Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича вакил тўғрисида”ги қонуннинг 10-моддаси (lex.uz) (Article 10 of the Law "On the Representative for the Protection of the Rights and Legal Interests of Business Entities under the President of the Republic of Uzbekistan" (lex.uz))

чиқамиз. Ушбу иттифоқ таркибига кирувчи барча кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектлари манфаатларини, Кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи Элчи (бундан буён матнда Элчи деб юритилади) лавозими 2001 йилда таъсис этилган бўлиб, унинг асосий вазифаларидан бири Европа Комиссияси ва бизнес ҳамжамияти ўртасидаги занжир вазифасини бажаришдан иборатдир. Элчи тадбиркорлик субъектларининг муаммоларини эшитиб, Европа Иттифоқининг қонун ижодкорлиги жараёнида уларнинг манфаатларини ифодалайди.

Европа Иттифоқининг (ЕИ) рақобатбардошлиги асосан унинг тадбиркорлар фаолияти фаровонлигига боғлиқ бўлиб, Европа Иттифоқининг 23 миллиондан ортиқ тадбиркорлик субъектлари барча Европа Иттифоқи компанияларининг 99 фоизини ташкил қилади ва янги иш ўринларини яратишга катта ҳисса қўшади. Лиссабон стратегиясининг асосий мақсади – кучли иқтисодиёт Европа Иттифоқида инклюзив ижтимоий ва экологик сиёсат билан бир қаторда аҳолини иш ўринлари билан таъминлаш билан ҳам белгиланадики, пировардида бу иқтисодий ўсишни янада кучайтириши аниқ¹.

Дастлаб Европа сиёсатини аъзо давлатлар билан биргаликда амалга ошириш жараёнида тадбиркорлик фаолиятига таъсир этувчи ички ва ташқи омиллар, тўсиқлар кўпая бошлади. Натижада 2000 йил июнь ойида Санта-Мария-да-Фейра шаҳрида Европа Кенгаши томонидан қабул қилинган кичик корхоналар учун Европа Хартиясида белгиланган "Think Small First" (кичиклар манфаатини ўйланг)² тамойилини амалга ошириш учун Европа комиссияси кичик ва ўрта бизнес тадбиркорлари Элчиси лавозимини таъсис этишга қарор қилди. Элчининг роли комиссиянинг бизнес оммаси олдида турган муаммолар тўғрисидаги хабардорлигини оширишдан иборат бўлиб, Элчи тадбиркорларга таъсир кўрсатиши мумкин бўлган Европа Иттифоқи сиёсатини текширади ва уни ишлаб чиқишда уларнинг манфаатлари ва ўзига хос эҳтиёжлари ҳисобга олинишини таъминлайди.

Ички ва ташқи томондан Элчи тадбиркорлар ва уларнинг вакиллик ташкилотлари билан мунтазам ва норасмий равишда тўғридан-тўғри алоқа қилиш орқали маълумот тўплашдан ташқари, Европа Иттифоқи дастурлари ва молиялаштириш лойиҳалари тўғрисида тадбиркорларни хабардор қилиб туради ва уларнинг саволларига бевосита жавоб бериши мумкин. Европа Иттифоқи ва Европа бизнеси ўртасида мулоқот ўрнатиш

¹ <https://www.sba.gov/about-sba/oversight-advocacy/office-inspector-general>

² Khalikov, S., Liu, W., Turaeva, M., & Achilova, L. (2021). Uzbekistan's development under the leadership of various political reforms: The case of air transport industry. The Open Transportation Journal, 15(1).

орқали Элчи Европада бизнес бошқарувини яхшилашга ҳисса қўшади¹. Ҳозирда элчи Европа комиссиясининг аъзоси ҳисобланади ва ўзининг фаолиятида мустақилдир.

Европа тажрибаси шуни кўрсатадики, Элчи ҳеч қайси орган таркибига киритилмайди, ўзининг фаолиятида ҳеч кимга ҳисобдор эмас. Бу омилнинг фойдали жиҳати шундаки, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви даражаси паст бўлиб, бу омил бизнеснинг ривожланишига катта ҳисса қўшади. Кўплаб ривожланган давлатларнинг бозор иқтисодиётидаги энг умумий иқтисодий мақсадлари: иқтисодий ўсишни таъминлаш, иқтисодий эркинлик учун шароит яратиш, иқтисодий хавфсизликни таъминлаш, имкон қадар тўлиқ бандликка интилиш ҳамда иқтисодий самарадорликка эришишдан иборатдир.

Бизнес омбудсманларнинг айрим институтлари Қонунчилик ташаббуси ваколатига эга ёки бизнес ҳамжамияти мавжудлиги шароитларини яхшилаш мақсадида қонун ҳужжатларига ўзгартиш киритиш ҳуқуқи (Грузия), бошқалар қонунчилиқни ташаббуси ваколатига эга бўлмаслиги мумкин, аммо улар яқиндан ишлайдиган давлат органлари фаолиятини такомиллаштиришга қаратилган тавсиялар бериш ваколатига эгадирлар (бу буюк Британия ва Францияда қўлланилади)².

Давлатнинг йирик корхоналар фаолиятига аралашуви, масалан, нархларни туширишга ҳаракат қилиши тадбиркорларнинг рақобатбардошлиқ муҳитидаги фаолиятга нисбатан қизиқишлари йўқолишига олиб келиши мумкин. Шундай экан, Элчининг мустақиллиги ва унинг Европа Комиссияси аъзоси сифатида тадбиркорлар номидан гапира олиши, унинг давлат органларига ҳисоб бермаслиги натижасида ушбу аъзо давлатлар иқтисодиёти йилдан йилга ўсиб бормоқда.

Ўзбекистон шароитида эса давлат бошқаруви шаклида Президентнинг юридик ва реал кенг ваколатларини ҳисобга олсак, Тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи вакилнинг муаммоларини тадбиркорлар номидан тўғридан-тўғри давлат раҳбаригача етказа олиши таъминланади, деб ўйлаймиз. Келгусида бизнесни қўллаб-қувватлашнинг илғор амалиётлари, ривожланган хорижий давлатлар тажрибаси ўрганилиб, давлатимизда кўплаб янги иш ўринлари яратилади ва юртимиз халқаро миқёсда ўзига тўқ, фаровон давлатлар қаторига киради, деб умид қиламиз.

Тадбиркорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг халқаро тажрибаси барча ривожланаётган давлатлар учун дастуриламал бўлиб хизмат

¹<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52008DC0394>

² Ruzinazarov, S. N., Rakhmonkubova, N. K. A., & Achilova, L. I. (2020). Some questions of organizational and legal aspects of hotel services in the terms of COVID-19. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 17(6), 1938-1947.

қилиши, ушбу дастурни ишлаб чиқишда монополиядан тортиб ўрта ва кичик бизнесгача бўлган ҳар қандай миқёсдаги бизнесни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш учун шароит яратиш ва ҳозирги ҳалқаро иқтисодий босқичда "иқтисодий муносабатларни тартибга солиш воситаси" ҳисобланмиш кичик бизнес фаолиятини кенгайтирилиши кўзда тутилиши лозим¹.

Республикамизда тадбиркорлар учун қулай шароитлар аста секинлик билан йўлга қўйилмоқда, хусусан иқтисодий фаолият, тадбиркорлик эркинлиги, мулкчиликнинг барча шакллариининг тенглиги ва ҳуқуқий ҳимоясини кафолатлайди. Хусусий мулк бошқа мулк шакллари қатори дахлсиз ва давлат ҳимоясида. Эгаси ўз хоҳишига кўра ўзига тегишли мулкка эгалик қилади, ундан фойдаланади ва тасарруф этади. Тадбиркорларга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, жамоат бирлашмаларининг ноқонуний қарорлари, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) устидан судга мурожаат қилиш ҳуқуқи кафолатланади².

Шуни таъкидлаш керакки, Бизнес-омбудсман институтининг хорижий давлат тажрибаларини кенг ўрганиш, мавжуд тадқиқотларнинг фойдали ва самарали натижаларини Ўзбекистон Республикасида қўллаш жуда муҳимдир. Бузилган ҳуқуқларни ҳимоя қилишнинг нафақат судлар орқали, балки институционал вакиллик идоралари орқали ҳимоя қилишни йўлга қўйиш, хорижий давлат тажрибаларидаги жуда катта ютуқларга эришилган, самараси юқори бўлган лойиҳаларни ўрганиш, буларни замонавий тадбиркорларга ўргатиш ва уларнинг қонун лойиҳаларини ишлаб чиқишда таклифларини инобатга олиш, жойларда ҳудудий бирликлар яратиб, улар таркибини кўнгилли тадбиркорлар орқали шакллантириш орқали давлатимизда иқтисодий барқарорликни ошириш имкониятларини кенгайтириш лозим.

ИЛЛИЙ ГВАРДИЯНИНГ ЕТИМ БОЛАЛАР ВА ОТА-ОНА ҚАРАМОҒИДАН МАҲРУМ БЎЛГАН БОЛАЛАР ҲУҚУҚЛАРИ ҲАМДА МАНФААТЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ ФАОЛИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

¹ Самусик А. М. Бизнес омбудсман институти фаолиятининг хусусиятлари хорижий мамлакатларда тадбиркорлар (бизнес Ombudsman) ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун (Samusik A.M.Features of functioning of the institution of Representative, authorized to protect the rights of entrepreneurs (business ombudsman) in foreign country). Хамидуллин Ф.Ф. Формирование институциональной среды развития системы малого предпринимательства: Автореф. Дис. д-ра экон. наук. Казань. 2017. С. 15. (6. Khamidullin F.F. Formation of the institutional environment for the development of the small business system: Abstract. Dissertation, doctor of economics. sciences. Kazan. 2017. p. 15)

² Ўзбекистон Республикасининг тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисидаги Қонунинг 18-моддаси (The Republic of Uzbekistan, having taken measures, yerkinling activities guaranteed a long term of the law 18-article (lex.uz))

ИКРАМОВ Шерзод Рахимжанович
Ўзбекистон Республикаси
Жамоат хавфсизлиги университети
докторанти (PhD), подполковник

Бола ҳуқуқлари муаммолари, бугунги кунда, ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ, бутун дунё ҳамжамиятини ташвишга солмоқда. Болалар ҳар бир халқнинг, ҳар бир давлатнинг келажагидир. Жамиятнинг келажаги эса давлат ўз ёш авлодига қандай ғамхўрлик қилишига боғлиқ.

Олимларимизнинг фикрича, “бола” ҳаёти давомида бола ҳуқуқларидан фойдаланади, аммо у вояга етгач бу ҳуқуқлардан уни фарзандлари ва набиралари ҳам фойдаланади.

Бола биз катталарнинг меҳр-мурувват кўрсатишига муҳтож бўлса, етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар эса давлат ва жамиятнинг қўллаб-қувватлашига муҳтождирлар.

Ҳозирда ер юзида ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар сони турли сабаблар билан ортиб бормоқда. ЮНИСЕФ маълумотларига кўра, жаҳонда **140** миллиондан ортиқ етим ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар мавжуд¹.

Дунё бўйича болалар ҳуқуқи қай даражада таъминланаётганлиги ва давлатлар болалар ҳуқуқини таъминлашга қандай интилаётганлигини ўлчайдиган **“KidsRight Indeks”** халқаро рейтинги яратилиб, унга кўра боланинг яшаши, соғлиғи, таълим олиши, ҳимояланиши, болалар ҳуқуқи учун қулай муҳит яратиш каби мезонлар орқали давлатлар фаолиятига баҳо берилади. 2022 йилда ушбу рейтингда (Исландия - 1, Швеция - 2, Финландия - 3, Қозоғистон - 20, Туркменистон - 63, Россия - 92, Қирғизистон - 93, Тожикистон - 105) Ўзбекистон **182** та давлат орасида 88-ўринни эгаллади².

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ўзининг “Янги Ўзбекистонда эркин ва фаровон яшайлик” номли асарида “Эҳтиёжманд оилаларнинг фарзандлари, чин етим, ногиронлиги бўлган ва доволанишга муҳтож болаларга алоҳида меҳр-мурувват кўрсатиш бўйича янги тизим жорий этилади”, деб долзарб масалани илгари сурди³.

Шу тариқа, бир кунда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 августда “Бола ҳуқуқларининг кафолатларини таъминлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6275-сон Фармони ва “Етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум

¹ https://www.unicef.org/media/media_45279.html – мурожаат санаси 20.04.2023 йил

² <https://www.kidsrights.org/research/kidsrights-index/-мурожаат> санаси 21.04.2023й

³ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси ҳамда Ўзбекистон ёшлари форумида сўзлаган нутқидан иқтибослар – Т.: ТАСВИР нашриёт уйи, 2021.- 52 б.

бўлган болаларни тарбиялашнинг тубдан янгиланган тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5215-сонли ҳамда “Етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг янги тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-5216-сонли қарорлари қабул қилинди.

Мазкур қарор ижросини таъминлаш мақсадида, Меҳрибонлик уйи директорининг биринчи ўринбосари Миллий гвардия ҳарбий хизматчи (ходими)ларидан тайинланди. Меҳрибонлик уйлари эшиги юртдошларимиз учун очилиб, уларни қизиқтирган масалалар қисқа муддатларда ижобий ҳал этилишига эришилди.

“Меҳрибонлик” уйлари, Болалар шаҳарчалари, Оилавий болалар уйлари ва Соғлиқни сақлаш вазирлиги тизимининг Болалар уйлари **Миллий гвардияга** бириктирилгач, етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларнинг оилавий муҳитга бўлган ҳуқуқи таъминланишига катта аҳамият қаратилмоқда.

Статистик маълумотларга кўра, Меҳрибонлик муассасалари Миллий гвардияга бириктирилгандан то 2023 йилни 26 апрель кунига қадар, 2293 нафар Меҳрибонлик ва болалар уйлари тарбияланувчилари оилалар ва яқин қариндошларига топширилгани сўзимиз исботидир¹.

Мазкур борада, етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, уларнинг муаммоларини ҳал этиш ҳамда орзу-истакларини рўёбга чиқаришга кўмаклашувчи янги ижтимоий ҳимоя тизими – “Меҳр дафтари” алоҳида аҳамиятга эга. Ҳозирга келиб, “Меҳр дафтари” электрон платформасига 7526 нафар (3904 нафар ўғил ва 3622 нафар қиз) бола ҳисобга олинган бўлиб, 1726 нафарининг муаммолари (эҳтиёж, қизиқиш ва х.к.) ўрганиб чиқилди. Шундан, 756 нафар болаларнинг мурожаатлари ижобий ҳал этилди. Бунда, “Меҳр дафтари” тизимини қўллаб-қувватлашга қаратилган вилоятлар Жамғармалари ҳисобидаги 86. млрд. 391 млн. сўмдан 11 млрд. 78. млн. сўм сарфланди².

Миллий гвардия томонидан етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар ҳуқуқлари ҳамда манфаатларини ҳимоя қилиш фаолиятида ижобий натижаларга эришилаётган бўлинсада, соҳада камчиликлар ҳам мавжуд.

Масалан, Хоразмда оилавий болалар уйи раҳбари Х.Ю. ўзи тарбияга олган 3 нафар вояга етмаган қизларни 2021 йил майдан 2022 йил февралгача, яъни 10 ой давомида вилоят адлия бошқармасининг бошлиғи

¹ Миллий гвардиянинг <https://mehribonlik.uz/> сайти, мурожаат санаси 21.04.2023 й

² Худойберганова Д.З., “Етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида”// Етим ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар фаровонлигини таъминлашнинг стратегик моделлари//Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети, 2022. 276 б

ҳамда туман фавқулодда вазиятлар бўлими бошлиғи билан жинсий алоқа қилишга мажбурлаб келган.

Эркаклар кўрсатилган “хизмат” эвазига мудирани турли миқдордаги пул билан сийлашган, меҳрибонлик уйига ҳомийлик ёрдами сифатида мебель, офис жиҳозлари, озиқ-овқат, ичимлик ва ширинликлар олиб беришган ва ушбу қилмишлари учун айбдорларга суд томонидан жазо чораси қўлланилган¹.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, оилавий болалар уйига бириктирилган Миллий гвардия ҳарбий хизматчиси туман (шаҳар) Болаларни ҳимоя қилиш шўъба ходими билан биргаликда оилага ташриф буюрган вақтлари қизлар билан алоҳида суҳбатлашиб, уларни бирор муаммолари бор ёки йўқлигини ва уларга нисбатан содир этилаётган жинсий зўравонликни ўзлари аниқлаб, бу ҳақда ҳудудий Ички ишлар ва Прокуратура органларига хабар беришлари лозим бўлсада, ўз вазифаларига панжа ортидан қараганлар.

Миллий гвардиянинг етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш фаолиятини такомиллаштириш борасида, қуйидаги таклиф ва тавсиялар илгари сурилади.

БМТ Бош Ассамблеясининг 1986 йил 3 декабрдаги 41/85-сонли резолюцияси билан қабул қилинган “Болаларни ҳимоя қилиш ва фаровонлигини таъминлашнинг ижтимоий ва ҳуқуқий тамойиллари тўғрисида”ги декларациясининг 6-моддасида “Болаларни боқишга ёки асраб олишга ўтказиш тартиб-қоидалари учун масъул шахслар профессионал ёки бошқа тегишли тайёргарликка эга бўлиши керак”лиги кўрсатилган².

Шу сабабли, Миллий гвардиянинг оилавий болалар уйи, оилага тарбияга (патронатга) олинган, васийлик ва ҳомийликка олинган болаларга бириктирилган ҳарбий хизматчи (ходим)ларни мунтазам равишда малакасини ошириб бориш таклиф этилади.

Ўзбекистон Республикасининг “Миллий гвардияси тўғрисида”ги қонуннинг 3-моддасига “Васийлик ва ҳомийлик органлари билан ҳамкорликда оилавий болалар уйлари ва Болалар уйларида ҳамда васийликка, ҳомийликка ёки оилага тарбияга олинган (патронат) етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни моддий, ҳуқуқий ва психологик-педагогик қўллаб-қувватлаш, болаларнинг турмуш

¹ <https://kun.uz/80274527> “Хоразмда давлат амалдорлари меҳрибонлик уйи тарбияланувчилари билан жинсий алоқа қилиб келгани маълум бўлди”.

² Декларация о социальных и правовых принципах, касающихся защиты и благополучия детей, особенно при передаче детей на воспитание и их усыновлении на национальном и международном уровнях, <https://www.un.org/ru/documents/declconv/declarations/childpris> мурожаат санаси 24.04.2023 йил.

шароитларини ва уларнинг тарбияланишини кузатиб бориш” вазифасини киритиш мақсадга мувофиқ;

Ўзбекистон Республикасининг “Васийлик ва ҳомийлик тўғрисида”ги қонунига қуйидагича ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш:

Етим болалар ва ота-онаси қарамоғидан маҳрум бўлган болалар шахсига оид маълумотларни сир сақланишини ва мазкур маълумотлар ошкор этилишини олдини олиш мақсадида “Васийлик ва ҳомийлик тўғрисида”ги қонуннинг **5-моддасига** *“васийлик ва ҳомийликка оид маълумотларни сир сақланиши”* принципини қўшиш;

Қонуннинг **7-моддасига** Васийлик ва ҳомийлик соҳасидаги фаолиятни амалга оширувчи давлат органлари қаторига Миллий гвардия органларини ҳам киритиш;

Қуйидаги мазмундаги 12¹-модда билан тўлдириш:

Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардиясининг васийлик ва ҳомийлик соҳасидаги ваколатлари.

Ўзбекистон Республикасининг *“Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”*ги қонуни 9-моддасига, Миллий гвардияни “Ёшларга оид давлат сиёсатини рўёбга чиқаришда иштирок этувчи органлар ва муассасалар тизими”га киритиш ҳамда Миллий гвардиянинг ваколатларини белгилаш тавсия этилади.

Етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида, чидамли, мард ва жасур ватан ҳимоячилари сифатида тарбиялаш мақсадида ўз хоҳишларига кўра, Миллий гвардия тасарруфидаги ҳарбий қисмларда 18 ёшга тўлгунларига қадар тарбиялаш тизимини йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, Миллий гвардияга ҳукумат томонидан етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар ҳуқуқлари ҳамда манфаатларини ҳимоя қилиш, уларни жойлаштиришнинг бошқа шакллари қўллаш чораларини кўриш; болаларни моддий, ҳуқуқий ва психологик-педагогик қўллаб-қувватлаш вазифаси юклатилганлиги боис, бу борада Миллий гвардиянинг ваколатларини норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамлаш мақсадида, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга давлат идораларига таклиф ва тавсиялар киритиб бориш лозим бўлади.

ЖИНОИЙ-ПРОЦЕССУАЛ МУНОСАБАТЛАРДА ШАХСЛАРНИ ВАФОТИ МУНОСАБАТИ БИЛАН ЖАВОБГАРЛИКДАН ОЗОД ЭТИШ МУАММОЛАРИ

АТАНИЯЗОВ Жасурбек Курбанбаевич

Дунёда жиноий жазоларни либераллаштириш, айбсиз шахсларни жавобгарликка тортмаслик ва жавобгарликнинг муқаррарлигини таъминлаш, инсон шаъни ва қадр-қимматини асрашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу жараёнларда ҳарбий хизматчиларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, ҳарбий хизмат билан боғлиқ жиноят ишларида жавобгарликка тортмасдан туриб тарбиялаш, жиноят йўлига адашиб кириб қолган шахсларни тарбиялашнинг инсонпарвар принциплари доирасидаги ҳуқуқий нормаларни жорий этиш ва бу борада тадқиқотлар олиб бориш муҳим ҳисобланади.

Шахсларнинг жиноий қилмишлари бўйича иш юритишни рад этиш ёки тугатишда уларнинг вафоти билан боғлиқ ҳолларда ҳам жиноят процессуал муаммолар мавжудлигини кузатишимиз мумкин.

Жумладан, амалдаги ЖПКнинг 84-моддаси биринчи қисми 3-бандига мувофиқ, башарти, айбланувчи, судланувчи вафот этган бўлса, унинг айблилиги тўғрисидаги масала ҳал этилмай жиноят иши тугатилиши белгиланган. Амалиётда мазкур ҳолатлар кўплаб учраши сабабли, бу борадаги муаммолар ҳам ўзига ҳосликни касб этмоқда. Ҳусусан, ИИБ Тергов Департаменти ва унинг қуйи бўлинмалари томонидан 2017-2021 йиллар давомида жами **1 829 та** жиноят ишлари айбланувчиларнинг вафот этганлиги сабабли тугатилган¹. Бу кўрсаткич судларда **269 та** жиноят ишлари ва уларда жами **343 нафар** вафот этган судланувчиларга нисбатан тугатилган жиноят ишларини ташкил этади².

С.Махмудов³ ва Б.Муродовларнинг⁴ таъкидлашича, ЖПКнинг 84-моддаси биринчи қисми 3-бандида айбланувчи ва судланувчидан ташқари гумон қилинувчининг ҳам қайд этилмаганлиги амалиётда турли тушунмовчиликларга сабаб бўлмоқда. Ҳар икки тадқиқотчилар Кодекс 84-моддаси биринчи қисмининг 3-бандида “айбланувчи” ва “судланувчи” билан бир қаторда, “гумон қилинувчи”ни ҳам қайд этишни лозим, деб ҳисоблайдилар.

Юқоридаги муаллифларнинг фикрига қўшилган ҳолда шуни айтиш мумкинки, ҳақиқаттан ҳам амалиётдаги ҳолатлар бевосита вазиятдан

¹Ўзбекистон Республикаси ИИБ Тергов Департаментининг 21.03.2022 йилдаги 18/2509-сонли маълумотномаси кириш рақами № 1645. 28.03.2022 йил;

² Ўзбекистон Республикаси Олий Судининг 11.05.2022 йилдаги 07/13-4853-150-сонли маълумотномаси кириш рақами № 2922. 15.05.2022 йил;

³ Махмудов С.А. Айблилик тўғрисидаги масалани ҳал қилмай туриб жиноят ишини тугатишнинг айрим жиҳатлари // Юрист ахборотномаси – Вестник юриста – Lawyer herakl. № 6 (2020), Б. 110-115

⁴ Б. Б. Муродов. Жиноят ишини тугатиш: назария ва амалиёт. Монография. Тошкент – 2015. Ўзбекистон Республикаси Ички Ишлар Вазирлиги Академияси. 86-бет

келиб чиқиб, қарор қабул қилишни талаб этганлиги боис, кўп ҳолларда жиноят-процессуал қонунчиликка мутаносиб бўлавермаслиги, жиноят-процессуал кодексининг қонунийлик принципига зиддир. Бироқ юқоридаги олимлар фикрларида жиноят иши қўзғатилгач, ишни юритиш давомида гумонланувчининг вафот этганлиги ҳолати назарда тутилмоқда ҳолос. Аммо, терговга қадар текширув давомида ҳам жиноят субъекти сифатида жалб этилиши лозим бўлган шахснинг ўз жонига қасд қилганлиги ёхуд бошқа сабабларга кўра (йўл-транспорт ҳодисаси вақтида ва ҳк.) вафот этган вазиятларда, терговга қадар текширув юзасидан қарор қабул қилиш лозим бўлганида, ҳеч қандай мақомга эга бўлмаган шахсга нисбатан жиноят ишини айб依лик масаласини ҳал этмай туриб тугатиш учун қарор қабул қилиниши албатта жиноят-процессуал қонунчилигига зиддир.

Бу борада Б.Муродов ҳам 84-модда биринчи қисмининг 3-бандида нафақат “гумон қилинувчи”ни балки “ижтимоий хавфли қилмишни содир этган шахс”ни ҳам акс эттириш лозимлигини таъкидлаган¹.

Албатта терговга қадар текширув – процессуал нуқтаи назардан жиноят иши қўзғатилиши билан яқунланувчи босқич бўлганлиги сабабли, бунда шахснинг бирор-бир мақомда эътироф этишнинг имкони бўлмайди. Шундай бўлсада, жиноят иши бўйича тергов ҳаракатларини ҳам давом эттиришлик ҳам тергов юзасидан мақсадга мувофиқ бўлмайди. Башарти терговга қадар текширув вақтида келгусида айбланувчи тариқасида жалб этилиши лозим бўлган шахс вафот этган тақдирда, унинг мазкур мақомини ЖПКнинг 84-моддаси 1-қисми 3-бандида мустаҳкамлаш лозим бўлади. Бунда мазкур шахснинг айби тўпланган терговга қадар текширув ҳужжатлари билан ўз исботини топиши ҳам муҳим саналади, чунки марҳумнинг қариндошлари томонидан иш рад этилиши ёки тугатилиши устидан шикоят қилиш ҳуқуқи сақланганлиги билан бир қаторда, суриштирувчи ва терговчилар учун ишни оссонгина ҳал этиш борасида омил сифатида хизмат қилмаслиги керак.

Шу билан бирга мазкур нормалар ўртасида коллизия тафовут борилигини ҳам кузатишимиз мумкин бўлади. Чунончи, ЖПКнинг 84-моддаси биринчи қисми 3-бандида фақатгина айбланувчи ва судланувчи вафот этган тақдирдагина ишни айб依лик масаласини ҳал этмай туриб тугатиш мумкинлиги белгилаб қўйилган. ЖПКнинг 333-моддасида, 84-моддаси биринчи қисмининг 1,3–8-бандларида назарда тутилган ҳолатлар аниқланган тақдирда, терговга қадар текширувни амалга оширувчи органнинг мансабдор шахси, суриштирувчи, терговчи ёки прокурор жиноят ишини қўзғатишни рад қилиш тўғрисида қарор чиқариши лозимлиги белгиланган. Мантиқий нуқтаи назардан юқорида келтириб

¹ Б. Б. Муродов. Жиноят ишини тугатиш: назария ва амалиёт. Монография. Тошкент – 2015. Ўзбекистон Республикаси Ички Ишлар Вазирлиги Академияси. 86-бет.

ўтганимиздек терговга қадар текширув вақтида мазкур вафот этган шахснинг бирор мақоми белгиланмайди, бунинг имкони ҳам мавжуд эмас. Яъни ЖПК талабларида шахсни фақатгина жиноят иши доирасидагина гумон қилинувчи ёки айбланувчи сифатида ишга жалб этиш мумкин, терговга қадар текширув вақтида эса унинг ижтимоий хавфли қилмиш содир этганлигини ва келгусида жиноят иши қўзғатилганидан сўнг айбланувчи тариқасида ишга жалб этилишини мантиқан англасакда, ушбу шахсга ҳеч бир мақомда бўлмаганлиги сабабидан процессуал чоралар кўрилмайди. ЖПКнинг 84-моддаси 1-қисми 3-бандида фақатгина айбланувчи ва судланувчи мақомидаги шахснинг вафот этганлиги ҳолати ишни тугатишга асос сифатида белгилаб қўйилган, терговга қадар текширув натижаси бўйича эса бундай шахсни айбланувчи тариқасида ишга жалб этишнинг имкони мавжуд бўлмайди, қолаверса ЖПКнинг 333-моддасида жиноят иши қўзғатишни рад этиш борасидаги ҳолатлар терговга қадар текширув натижаси учун назарда тутилгандир.

Ф.Ю.Васильев, ўзининг тадқиқотларида Россия қонунчилиги нуқтаи назаридан реабилитация этилмайдиган асосларга кўра жиноят ишини қўзғатишни рад этиш борасида, гумон қилинувчи ва айбланувчини вафот этганлиги ҳолати бошқа норма билан ҳудди шундай шахсларнинг терговга қадар текширув давомида вафотини акс эттириши лозимлигини, бунда уларнинг яқин қариндошлари қарор ва ҳужжатлар билан таништирилиши ва қарор устидан шикоят қилиш ҳуқуқи тушунтирилиши лозимлигини, бироқ уларнинг қарордан розилигини олиш шарти бўлиши мақсадга номувофиқлигини билдириб ўтган¹. Мазкур фикрларга қўшилиш мумкин, чунончи, яқин қариндошларнинг бу борадаги ҳуқуқлари тушунтирилиши етарлидир, уларнинг розилигини олиш шарт қилиб белгиланиши суриштирув ва тергов жараёнида қийинчиликларни, ҳамда процессуал муддатларнинг чўзилишига олиб келади.

С.Перетокин эса бундай шахсларнинг вафот этганида, уларга нисбатан реабилитация этилмайдиган асосларга кўра ишни тугатишда уларнинг яқин қариндошлари розиликларини олишни мажбурий тартиби белгилаб қўйилиши лозимлигини билдирган².

С.Перетокиннинг фикрларига қўшилишнинг имкони йўқ, сабаби бу жараёнда вафот этган шахснинг яқин қариндошлари унинг “пок номи”ни сақлаб қолиш мотивида бўлиши табиийдир ва бу сунъий равишда ишнинг чўзилиб кетишига олиб келади. Вафот этган шахснинг яқин қариношларига шундай қарор устидан шикоят қилиш ҳуқуқи

¹ Васильев Фёдор Юрьевич. Институт отказа в возбуждении уголовного дела автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук Санкт-Петербург 2016. Ст. 15-16,20.

² С.Н.Перетокин, “Охрана прав и свобод человека и гражданина при прекращении уголовного дела” автореферат на соискание ученой степени кандидата юридических наук Москва – 2006 ст. 13,24.

тушунтирилиши ва кейинги ҳаракатлар механизми қонунчилик билан белгиланиши, албатта, кифоя қилади деган фикрдамиз.

Бу борада суриштирув ва тергов идораларида хизмат олиб борувчи респондентлар ўртасида ўтказилган анкета сўровнома натижаларига кўра ҳам кўпчилик респондентлар томонидан гумон қилинувчи ёки айбланувчи тариқасида жалб этилиши лозим бўлган шахс вафот этганда, жиноят ишини тугатиш тўғрисида қарор қабул қилишдан олдин мазкур вафот этган шахснинг яқин қариндошларидан розилик олиш бўйича бирор ҳужжат расмийлаштирмасликларини билдириб ўтдилар¹.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 36-моддасида “Агар фуқаронинг қаерда турганлиги ҳақида унинг яшаш жойида уч йил мобайнида маълумот бўлмаса, башарти у ўлим хавф солиб турган ёки муайян бахтсиз ҳодисадан ҳалок бўлган деб тахмин қилиш учун асос бўладиган вазиятларда бедарак йўқолган бўлиб, унинг қаердалиги ҳақида олти ой мобайнида маълумотлар бўлмаса, манфаатдор шахсларнинг аризасига мувофиқ суд уни вафот этган деб эълон қилиши мумкин.

Ҳарбий ҳаракатлар муносабати билан бедарак йўқолган ҳарбий хизматчи ёки бошқа фуқаро ҳарбий ҳаракатлар тамом бўлган кундан эътиборан камида икки йил ўтгандан кейин суд томонидан вафот этган деб эълон қилиниши мумкин.

Фуқарони вафот этган деб эълон қилиш бундай фуқаронинг ҳуқуқ ва бурчлари борасида унинг ўлими олиб келиши мумкин бўлган оқибатларни вужудга келтиради”² дея белгилаб қўйилган.

Мазкур фуқаровий суд томонидан шахсни вафот этган деб эълон қилиш тўғрисидаги қарорнинг жиноят-процессуал қонунчиликда акс этмаганлиги бу борадаги ҳуқуқий бўшлиқ мавжудлиги билан изоҳланади. Ҳуқуқ назариясига кўра ва амалиёт нуқтаи назаридан “қонунда нимаики тақиқланмаган бўлса, руҳсат берилиши”³ тамойилига кўра иш юритилганлиги боис фуқаролик ва фуқаролик процессуал қонунчиликдаги шахсни вафот этган деб эълон қилиш билан боғлиқ муносабатлар жиноят процессуал қонунчилигига тадбиқ этилмоқда. Бироқ шахснинг фуқаровий суд томонидан вафот этган деб эълон қилиши унинг вафотини фактик эканлигини англатмайди ва бу баъзи шахсларнинг осонгина жиноий таъқибдан қутилиб кетишига имкон беради.

¹ Тадқиқот иши доирасида олиб борилган суриштирувчи, терговчи, амалиётчи ва ҳуқуқшунослардан иборат респондентлар жамоаси ўртасидаги сўров натижалари

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси. 21.12.1995 йил. Тошкент https://lex.uz/docs/111189_мурожаат_санаси_11.05.2022 йил

³ Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг назарий ва амалий муаммолари. Мухаммадиев Аюб Абдурахманович. – Тошкент – 2010. 193-бет.

Илғор хорижий давлатларнинг процессуал қонунчиликларида бу борада белгиланган қоидаларига назар ташласак, Россия Федерацияси ЖПКнинг 24-моддаси 1-қисми 4-бандида гумон қилинувчи ва айбланувчи вафот этган тақдирда унга нисбатан юритилган терговга қадар текширув ва жиноят иши ҳамда жиноий таъқиб тугатилиши белгиланган бўлиб, истисно тариқасида вафот этган шахснинг реабилитация қилиниши лозим бўлган ҳолларда бундай ишларни тугатилишига йўл қўйилмаслиги мустаҳкамлаб қўйилган. Бундай мурожаатларни, вафот этганнинг яқин қариндошлари ёки унга яқин бўлган бошқа шахслар бериши мумкинлиги белгиланган¹.

Россия Федерацияси ЖПКнинг юқорида назарда тутилган нормасида фақатгина терговга қадар текширув, жиноий таъқиб ва жиноят иши тугатилиши борасида ваколат беришини инобатга олган ҳолда судланувчи мақомини киритмаган деб ўйлаймиз, бироқ мазкур ЖПК суд ишини тугатилишини алоҳида асосларини назарда тутмаганлиги боис бу бўшлиқ тушунарсиздир.

Озарбайжон давлатининг ЖПК 39-моддаси 39.1.5-бандида жиноят қонунчилигида назарда тутилган қилмишни содир этган шахс мазкур қилмишни содир этганидан сўнг вафот этса, барча жиноий таъқиб, терговга қадар текширув ва жиноят иши тугатилиши белгиланган. Бунда вафот этган шахснинг реабилитация қилиниши лозим бўлган ҳолларда қўлланилмаслиги истисно тариқасида белгилаб қўйилган².

Озарбайжон давлатининг ЖПКда бошқа давлатларнинг жиноят-процессуал қонунчилигига қараганда ўзгачароқ услубда мазкур масала ҳал этилганлигини кўришимиз мумкин, яъни бунда шахсни бирор мақоми кўрсатилмаганлиги, янада аниқроқ айтганда жиноий қилмишни содир этган шахс вафот этса бундай ишларни рад этиши ёки тугатилиши белгиланган. Албатта, норманинг бундай содда ва тушунарли белгиланиши суд ва тергов амалиёти учун ҳам қулайликлар беради.

Озарбайжон каби Арманистон Республикаси ЖПКнинг 35-моддаси 1-қисми 10-бандида ҳам худди шу каби вафот этган шахсни гумонланувчи ёки судланувчи мақоми белгиланмаган. Бироқ, Арманистон Республикаси ЖПКда Фуқаролик процессуал кодексида белгиланган тартибда шахсни вафот этган деб топилган ҳолларида бу қоидага риоя этилмаслиги яъни иш юритилиши рад этилмаслиги ёки тугатилмаслиги, бундай ҳолларда фақат Бош прокурор қарор қилишга ваколатли эканлигини белгилаб қўйилган³.

¹ Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации (от 18 декабря 2001 года); Уголовно-процессуальный кодекс КНР (от 17 марта 1996 года) ст.24

² Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики. Утвержден Законом Азербайджанской Республики от 14 июля 2000 года № 907-ІQ. Статья 39

³ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Армения от 1 сентября 1998 года №ЗР-248 ст. 35.

Грузия давлати ЖПКнинг 105-моддасида 2-қисми “в” бандида¹, Япония ЖПКнинг 339-моддаси 4-бандида², Бирлашган Араб Амирликлари ЖПК 20-моддаси 1-қисмида³, Саудия Арабистони ЖПК 22-моддаси 1-қисми 4-бандида⁴, фақатгина айбланувчи вафот этган тақдирда жиноий таъқиб ва жиноят иши тугатилиши мумкинлиги белгиланган.

Жанубий Кореяда⁵ ва Эстония⁶ давлатларида бу борада ўзгачароқ тажриба шаклланган бўлиб, унга кўра Корея ЖПКнинг 328-моддаси 1-қисми 2-бандида жавобгарнинг вафот этиши ва Эстония ЖПКнинг 199-моддасида 1-қисми 4-бандида гумонланувчи ва айбланувчининг вафот этиш ҳамда ҳар икки давлатда юридик шахснинг тугатилиши жиноий таъқибни бекор қилинишига сабаб бўлади.

Мамлакатимизда бу борадаги масалаларни Жанубий Корея, Озарбайжон ёки Арманистон Республикаларининг ЖПКларида белгиланганлиги каби жавобгарнинг ёки қилмишни содир этган шахснинг вафоти муносабати билан юритилган терговга қадар текширув ёки жиноят ишини тугатиш борасида қоидалар миллий жиноят-процессуал қонунчилигимизда акс этиши қуйидаги натижаларни бериши мумкинлиги билан изоҳланади.

Биринчидан, бугунги кунда ЖПКнинг 84-моддаси 1-қисми 3-бандида фақатгина айбланувчи ва судланувчининг вафот этганлиги сабаблигина жиноят ишини тугатиш мумкин ва бу ўз ўрнида жиноят ишларига қараганда бир неча баробарга кўп бўлган терговга қадар текширув ҳужжатлари бўйича қабул қилиниши мумкин бўлган қарорларни қонуний асос билан таъминлайди. Яъни ЖПКнинг 84-моддасига мазкур терговга қадар текширувда жиноий жавобгар бўлиши лозим бўлган шахснинг вафот этганлиги асосини қўшилиши сабабли, шу бандга кўра жиноят иши қўзғатишни рад этиш имконини беради. Шу билан бирга бугунги кунда ЖПКнинг 333-моддаси ва 84-моддаси ўртасида вужудга келаётан мантиқий-коллизия ҳолатни ҳам бартараф этади.

Иккинчидан, суриштирув-тергов амалиётига мувофиқ, одатда жиноят иши қўзғатилгач, жавобгар бўлиши лозим бўлган шахслар мансабдор шахслар томонидан гумон қилинувчи тариқасида ишга жалб этилади ва барча далиллар билан тўлиқ ўз тасдиғини топмагунига қадар шахсга айб эълон қилинмайди. Бу даврда гумон қилинувчининг вафот этиши

¹ Уголовно-процессуальный кодекс Грузии. Общая часть. Раздел I Уголовно-процессуальное законодательство и принципы Тбилиси 9 октября 2009 года № 1772-Пс рм ст.105

² Япония Жиноят-процессуал кодекси (Кэйдзи-сошё-хо). Қонун № 131. 10.07.1948 й. 339-моддаси

³ Уголовно-процессуальное право ОАЭ. Основные положения статья 20.

⁴ Уголовно-процессуальное право - Саудовская Аравия Уголовно-процессуальный закон Королевский указ № (М / 39) 28 раджаба 1422 г. - 16 октября 2001 г. статья 22

⁵ Уголовно-процессуальный акт Южной Кореи (Хёнса-сосон-беоп) Закон № 341 от 23 сентября 1954 ст 328

⁶ Уголовно-процессуальный кодекс Эстонии. Принят 12.02.2003 RT I 2003, 27, 166 Вступил в законную силу 01.07.2004. Статья 199. Обстоятельства, исключающие уголовное производство

суриштирувчи ва терговчиларга процессуал қийинчиликлар туғдиради, бундай вазиятдан чиқиш учун эса сунъий равишда процессуал қарорлар яъни сиртдан айб эълон қилиш ёхуд гумон қилинувчига нисбатан ишни тугатиш ҳақидаги қарор асосида хатоларга йўл қўйилиши ҳолатлари олди олинади.

Учинчидан, одатда ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахснинг вафоти унинг яқин қариндошлари учун қайғули кечаётган бир вақтда, унга нисбатан айб эълон қилиш учун далиллар тўплаш мақсадида ушбу ҳолатга қайта ва қайта урғу берилиши ёки яқин қариндошлардан тушунтиришлар олиш учун ХМҚОларга чақиртирилиши уларнинг давлат олиб бораётган ҳуқуқий сиёсатга бўлган ишончини сусайиши ҳолатларини олдини олади.

Тўртинчидан, ЖПКнинг мазкур айбланувчи ва судланувчи мақомидаги шахсларнинг вафот этганлиги фуқаровий судлар томонидан эълон қилиниши масаласи ҳам ёритилмаганлиги сабабли ЖПКда фуқаровий судлар томонидан шахсни вафот этган деб топилган қарорларнинг тан олиниши ёки олинмаслининг белгиланиши мазкур масаладаги ҳуқуқий бўшлиқни олдини олади.

**ЎҚУВЧИ-ЁШЛАРНИ ЖАМОАТ ХАВФСИЗЛИГИ БЎЙИЧА КАСБИЙ
ТАЙЁРЛАШ ЖАРАЁНИДА ЖАНГОВАР-ЖИСМОНИЙ ТАЙЁРГАРЛИКНИНГ
ҲУҚУҚИЙ АХАМИЯТИ**

САЛОХИДДИНОВ Нуриддин Фахриддин ўғли
*ИИБ Академияси Ҳарбий
тайёргарлик кафедраси ўқитувчиси,
Жамоат хавфсизлиги университети
мустақил изланувчиси*

Жамиятимизда тинчлик ва осойишталикни қарор топтириш, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, жамоат тартибини сақлаш, шахс, жамият ва давлат хавфсизлигини таъминлаш, шунингдек, ҳуқуқбузарликларни барвақт олдини олиш ва жиноятчиликка қарши курашиш бўйича мамлакатимизда яхлит ҳуқуқий тизим яратилган бўлиб, унда ички ишлар органларининг ўрни муҳим рол ўйнайди.

Ўтган 4 йил мобайнида ички ишлар органлари тизимини такомиллаштириш билан боғлиқ 180 та қонун, Президентимизнинг фармон ва қарорлари, ҳукумат меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари қабул қилинди. «Хавфсиз шаҳар», «Хавфсиз туризм», «Хавфсиз хонадон» тизимлари жорий этилиб, 24 соатлик патрул хизмати йўлга қўйилди. Бу билан ички ишлар органларида ҳар бир соҳавий хизмат тубдан такомиллаштирилди.

Тизимдаги мавжуд куч-воситаларнинг тақсимланиши қайта кўриб чиқилиб, энг олис қишлоқларда ҳам аҳолига хизмат кўрсатиш мақсадида 85 фоизгача шахсий таркиб қуйи тизимга туширилди. Бунинг учун 314 та янги ички ишлар бўлинмаси ташкил этилди. Шу билан бир қаторда, сўнгги тўрт йил мобайнида аҳоли сони 2 миллиондан ортиққа кўпайган бўлса, ҳамкорликдаги ишлар натижасида жиноятлар сони деярли 12 мингтага камайди. 2017 йилда маҳаллаларнинг 13 фоизида биронта ҳам жиноят содир этилмаган бўлса, «Обод ва хавфсиз маҳалла» тамойили асосида ишларнинг йўлга қўйилиши ва самарали ҳамкорлик натижасида 2020 йилга келиб, жиноят қайд этилмаган маҳаллалар сони 50 фоизга етди¹. Ана шундай долзарб вазифаларни амалга ошириш ички ишлар орган ходимларидан юксак маҳорат, билим ва кўникмаларга эга бўлишни талаб қилмоқда. Сир эмаски, ички ишлар орган ходимларининг қонунда назарда тутилган хизмат фаолиятларини бажариш чоғларида уларга ҳалал бериш ҳолатлари йилдан йилга сезиларли даражада кўпайиб бормоқда. Мана шундай вазиятларда ички ишлар ходимлари ва фуқаролар ўртасида низо келиб чиқиб, куч ишлатиш ҳолатлари келиб чиқмоқда. Бунинг натижасида ички ишлар орган ходимларига оғир тан жароҳатлар етказилиб, уларнинг

¹ Бобожонов П.Р. Танқидий таҳлил ва устувор вазифалар фаолият самарадорлигига хизмат қилади. // Янги Ўзбекистон газетаси № 33-сон (289), 2021 йил 16 феврал.

аксарияти етказилган жароҳатлар натижасида хизмат фаолиятини давом эттира олишмаган вазиятлар ҳам учраб турибди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг раислигида ўтказилган 2022 йил 11 февраль кунидаги видеоселектор йиғилишида йўл ҳаракати хавфсизлиги инспекторлари фаолиятига қаршилик кўрсатиш муаммосига алоҳида эътибор қаратилди. «Сўнгги пайтларда йўл ҳаракати хавфсизлиги инспектори фаолиятига қаршилик кўрсатиш масаласи... Мана кўп жойларда, интернетда ҳам чиқиб кетяпти, уряпти, сўкяпти, ҳақорат қиляпти. Машинани устига ҳайдаяпти. Бунгаям мисоллар бўлган Ўзбекистон шароитида. Эркинликнинг ҳам меъёри бўлади. Эркинлик дегани қонунни ҳурмат қилиш дегани. Шунинг учун, инспектор фаолиятига қаршилик кўрсатиш, уларни обрўсизлантириш ҳолатлари кўпаймоқда. Қонунларни кўриб чиқишда бу масалага ҳам алоҳида эътибор қаратиш зарур»¹, — деган давлат раҳбари.

Маълум бўлишича, 2018 йилда ички ишлар органлари ходимларига 146 маротаба қаттиқ қаршилик кўрсатилган ва оғир тан жароҳати етказилган. Шундан 78 та ҳолат профилактика инспекторлари билан рўй берган. 2019 йилда эса ички ишлар органлари ходимлари 163 маротаба қаршиликка учраган, шундан 84 таси профилактика инспекторларига нисбатан содир этилган. 2020 йилда бу кўрсаткич 186 тага чиқиб кетиб, мазкур ҳолатлар туфайли 137 нафар профилактика инспектори ҳаёти учун хавfli бўлган оғир тан жароҳатлари олишган. Уларнинг аксарияти ногирон бўлиб қолгани учун хизматни давом эттира олишмаган. 2021 йилнинг 5 ойида ички ишлар ходимлари хизмат вазифасини бажариш чоғида 94 маротаба қаршиликка учраган бўлса, шундан 64 та ҳолат профилактика инспекторлари ҳиссасига тўғри келган².

Ички ишлар органлари томонидан фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини, конституциявий тузумни ҳимоя қилиш, жамоат тартибини сақлаш ва хавфсизлигини таъминлаш каби маъсулиятли вазифаларни бажаришда хизмат, жанговар, жисмоний ва ахлоқий-психологик тайёргарликнинг муҳим касбий аҳамиятга эга эканлиги кўриниб турибди. Юқорида келтирилган маълумотлардан ҳулоса қиладиган бўлсак, мана шундай вазиятларда иштирок этган ички ишлар орган ходимларининг хизмат, жанговар, жисмоний ва ахлоқий-психологик тайёргарлиги қониқарли даражада эмаслиги намоён бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил 16 сентябрдаги “Ички ишлар органлари тўғрисида”ги қонунга мувофиқ, агар куч ишлатилмайдиган усуллар ички ишлар органи ходимининг зиммасига юклатилган

¹ «Машинани устига ҳайдаяпти...» — Президент ЙҲХ инспекторлари фаолиятига қаршилик кўрсатиш учун жавобгарликни кучайтириш ҳақида гапирди // <https://kun.uz/>15:47 / 11.02.2022 й.

² Ички ишлар ходимларига қаршилик кўрсатиш ва жароҳат етказиш ҳолатлари йилдан йилга кўпаймоқда — Бахтиёр Бердиалиев // <https://kun.uz/>12:41 / 05.12.2021

мажбуриятларнинг бажарилишини таъминламаса, қуйидаги ҳолларда шахсан ўзи ёки гуруҳ таркибида жисмоний куч ишлатиш ҳуқуқига эга бўлади:

- жиноятларга ва маъмурий ҳуқуқбузарликларга чек қўйиш учун;
- жиноятлар ёки маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этган шахсларни энг яқиндаги ички ишлар органига ёхуд ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органга олиб бориш ва бу шахсларни ушлаб туриш учун;
- ички ишлар органи ходимининг қонуний талабларига қаршилик кўрсатилишини бартараф этиш учун¹.

Ҳомиладорлик белгилари сезилиб турган аёлларга, ногиронлик белгилари кўриниб турган шахсларга, ёши аниқ кўриниб турган ёки маълум бўлган вояга етмаганларга, уларнинг қуролли қаршилик кўрсатганлиги, фуқароларнинг ёхуд ички ишлар органи ходимининг ҳаёти ва соғлиғига таҳдид этиб, ҳужум қилганлигидан ташқари, жисмоний куч ишлатиш тақиқланади.

Ички ишлар орган ходимлари фуқароларни ёки ўзининг ҳаёти, соғлиги учун хавfli бўлган, зўрлик ишлатиш билан қилинган ҳужумдан ҳимояланишда, жамоат хавфсизлигига таҳдид солувчи оммавий тартибсизликларга, тўхташ талабини бажармаган транспорт воситасини тўхтатишда ва бошқа ғайри қонуний хатти-ҳаракатларга чек қўйишда норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ қурол ва махсус воситаларни қўллаш ҳуқуқига ҳам эга. Шунингдек, ҳокимият вакилига, жумладан, ички ишлар орган ходимларига ва фуқаролик бурчини бажараётган шахсларга нисбатан қаршилик кўрсатиб шикаст етказган фуқаролар ўрнатилган тартибда жавобгарликка тортилиши Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 219-моддасида келтириб ўтилган².

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ички ишлар органлари тизимида олиб борилаётган ислохотларга оид зарур билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш, уларни такомиллаштириб бориш ҳамда ички ишлар органларининг барқарор профессионал кадрлар таркибини шакллантириш, ходимларнинг хизмат-жанговар тайёргарлиги қаторида уларнинг жисмоний тайёргарлигини ошириш, бу борада тизимли ишларни йўлга қўйиш муҳим аҳамият касб этади.

РЕЦИДИВ ЖИНОЯТЧИЛИГИНИНГ САБАБЛАРИ

ЗАКИРОВ Камолиддин Тўйчиевич,

¹ «Ички ишлар органлари тўғрисида»: Ўзбекистон Республикасининг қонуни. URL: <https://www.lex.uz/acts/3027843>

² Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси [2021 йил 10 сентябргача бўлган ўзгартиш ва қўшимчалар билан] – Т.: «Yuridik adabiyotlar publish», 2021 й. – 560 б.

Президентимиз Ш.М. Мирзиёев таъкидлаганларидек «хуқуқбузарликлар ўз-ўзидан содир этилмайди. Асосий масала хуқуқбузарликларнинг оқибатлари билан курашиш эмас, балки барвақт олдини олиш, содир этишга имкон берган сабаб ва шарт-шароитларни ўз вақтида бартараф этишдан иборатдир»¹.

Ҳар қандай хуқуқбузарликлар каби, рецидив жиноятчиликнинг сабаб ва шароитларини бир-биридан ажратиш ҳам мураккаб жараён бўлиб, фақатгина муайян шахснинг қилмишини нима келтириб чиқарганини (сабаб бўлганлигини) ва нима унинг келиб чиқишига кўмаклашганини (шароит бўлганлигини) аниқлаш мумкин бўлади. Чунки, у ёки бу ҳодиса, воқеа ёки жараён айрим ҳолатда сабаб сифатида ҳаракат қилса, бошқа вазиятда эса шароит сифатида намоён бўлади².

Айрим адабиётларда рецидив жиноятчиликнинг қуйидаги сабаб ва шароитлари ўрганилган: а) шахсга ижтимоий руҳий-муҳитнинг салбий таъсири; б) ишсизлик, моддий етишмовчилик; в) спиртли ичимлик ёки гиёҳвандликка ружу қўйиш; д) илгари судланган шахслар билан етарли даражада профилактик ишлар олиб борилмаганлиги³.

Ғ.С.Қаршиев ёшлар рецидив жиноятчилигининг сабабларини шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратган: а) носоғлом маънавий-руҳий ҳолат; б) маънавий-ахлоқий тарбиянинг заифлиги ёки сустлиги; в) ғайриижтимоий хулқ-атворга эғалик; г) моддий етишмовчилик ва қийинчиликлар; д) спиртли ичимликка ружу қўйиш⁴. Мазкур сабабларни жиноятчиликни келтириб чиқарувчи асосий сабаб ва шароитлар деб изоҳлаш мумкин.

А.Ш.Муродов ўз тадқиқотларида оиладаги зўравонлик билан боғлиқ хуқуқбузарликларни келтириб чиқарувчи сабабларни шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратган: а) оиладаги носоғлом маънавий-руҳий муҳит; б) оиладаги маънавий-ахлоқий тарбиянинг заифлиги ёки сустлиги; в) оила аъзоси (аъзолари)да мавжуд бўлган ғайриижтимоий хулқ-атвор; г)

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 15 ноябрь куни ўтказилган хуқуқбузарликлар профилактикаси ва жиноятчиликка қарши курашиш борасида белгиланган вазифалар ижроси, бу борада мавжуд муаммолар ва уларни ҳал этиш масалаларига бағишланган видео-селектор йиғилишидаги нутқи // Халқ сўзи. – 2017. – 15 ноябр.

² Kriminologiya. Umumiy qism: IIV oliy ta'lim muassasalari uchun darslik / I. Ismailov, Q.R. Abdurasulova, I.Yu. Fazilov. — T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2015. — B. 83.

³ Хисамутдинов Ф. Р. Особенности предупреждения профессиональной и рецидивной преступности (история и современность) / Ф. Р. Хисамутдинов, А. Е. Шалагин // Вестник Казанского юридического института МВД России. – 2014. – № 4(18) – С. 55.

⁴ Қаршиев Ғ.С. Ёшлар рецидив жиноятчилигининг криминалогик тавсифи ва профилактикаси: Юрид. фан. д-ри (PhD) ... дис. – Т., 2020. – Б. 39.

оиладаги моддий етишмовчилик ва қийинчиликлар; д) оила аъзоси (аъзолари)нинг спиртли ичимликка ружу қўйиши; е) асоссиз (меъёридан ортиқ) рашк, эркак ва аёлнинг хиёлати; ж) эрта турмуш қуриш, ёш оиладаги муносабатларга ноўрин аралашув¹. Ушбу муаллиф томонидан жиноятчиликни келтириб чиқарувчи сабабларнинг бундай гуруҳларга ажратилиши тўғри, бироқ унинг таснифида сабаб билан шарт-шароит аралаштирилиб юборилган деб ҳисоблаймиз.

И.Ю.Фазилов ўз тадқиқотларида ишсизлик, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятнинг пастлиги, айниқса ёшларнинг «оммавий маданият» таъсирига тушиб қолиши, фуқароларда енгил йўл билан тезроқ катта бойлик орттиришга бўлган хоҳиш-истакнинг юқорилиги, оилавий-маиший низолар – шахснинг жиноят содир этишига туртки бўлади².

Ш.Р. Ғофуров уюшмаган ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарликларнинг содир этилиш сабаблари – ушбу ҳуқуқбузарликларнинг содир этилишини тақозо қиладиган, уларни озиқлантирадиган, кўпайишини таъминлайдиган воқеа, ҳодиса ва жараёнларнинг йиғиндиси; уюшмаган ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарликларга имкон бераётган шарт-шароитлар – ушбу ҳуқуқбузарликларни бевосита келтириб чиқармайдиган, лекин уларнинг содир этилишига кўмаклашадиган воқеа, ҳодиса ва жараёнларнинг мажмуи ҳисобланади»³, деб ёзади.

М.Қ. Ўразалиев эса маънавият даражасининг пастлиги; ишсизликнинг юқорилиги; жамиятдаги оила-никоҳ муносабатларининг деформацияси; шахснинг ижтимоийлашувидаги нуқсонлар, шахслараро муносабатлар маданиятининг пастлиги, алкоголизм, гиёҳвандлик рецидив жиноятчиликни келтириб чиқарувчи асосий омиллардан⁴ бири эканлигини таъкидлайди.

Дарҳақиқат, гиёҳвандлик ва алкоголизм жиноятчиликнинг келиб чиқишига таъсир кўрсатувчи асосий сабабларидан бири ҳисобланади. Буни статистик маълумотлар таҳлилида ҳам кузатишимиз мумкин. Таҳлилларга кўра, 2019 йил давомида содир этилган қасддан одам ўлдиришнинг 18,5%, 2020 йилда 16,7%, 2021 йилда 21,7% айнан гиёҳвандлик ва алкоголизм таъсирида содир этилган.

Таҳлилларнинг кўрсатишича, жиноят содир этган шахсларнинг аксариятини ахлоқсиз, маънавияти паст, салбий ҳулқ-атворга эга бўлган шахслар ташкил этади. Чунки, айбдорнинг муайян ҳаракати ёки салбий

¹ Муродов А.Ш. Ички ишлар органларининг оиладаги зўравонлик билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар профилактикасини такомиллаштириш: Юрид. фан. д-ри (PhD) ... дис. – Т., 2019. – Б. 39.

² Фазилов И.Ю. Одам савдосига қарши курашнинг жиноят-ҳуқуқий ва криминологик жиҳатлари: 12.00.08 – Жиноят ҳуқуқи. Ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш. Криминология – ихтисослиги бўйича юрид. фан. докторлик диссертацияси автореферати. –Т., 2016. – Б. 27-28.

³ Ғофуров Ш.Р. Уюшмаган ёшлар ўртасида ҳуқуқбузарликлар профилактикасини такомиллаштириш (Ички ишлар органлари фаолияти мисолида): Юрид. фан. д-ри (PhD) дис. – Т., 2019. – Б.26.

⁴ Утениязов М.К. Вояга етмаганлар гиёҳвандлигининг олдини олиш муаммолари: Юрид. фан. номз. ... дис. – Т., 2004. – Б.53-90.

хулқи оилада низо келиб чиқишига сабаб бўлади. Мисол учун, 1966 й.т. Ж. исми фуқаро 2009 йил 28 декабрь куни уйида спиртли ичимлик истеъмол қилиб, турмуш ўртоғини ҳақорат қилиши натижасида келиб чиққан ўзаро зиддият оқибатида хотинини дўппослаб унга тан жароҳати етказган. Мазкур оилада доимий равишда бу каби низолар бўлиб турса-да, хотини фарзандларининг тақдирини ўйлаб бу ҳақида тегишли органларга мурожаат қилмаган. Шунингдек, Ж. ўзининг жиноий ҳаракатларини давом эттириб, маст ҳолатда уйида жияни Н. ҳамда қизлари Д. ва Рларнинг кўзи олдида хотинини ўлдириш билан қўрқитган. Ж.нинг ушбу ҳатти-ҳаракатлари ЖКнинг 110-моддаси билан баҳоланиб, унинг жиноий жавобгарликка тортилишига сабаб бўлган¹.

У.Ш.Холиқулов бундай жиноятларнинг ижтимоий хавфлилиги юқорилигини уларни содир этган шахсларнинг ахлоқий қашшоқлиги, беҳаёлиги ва шафқатсизлиги билан изоҳланади² деб тўғри қайд этган. Баъзи тадқиқотларда қотилликларнинг ва қасддан баданга оғир тан жароҳати етказиш жиноятларининг ярми маиший низолар оқибатида содир этилиши аниқланган³. Бизнинг фикримизча, шахсдаги ғайриижтимоий салбий хулқ-атвор кўпинча низоли вазиятларни вужудга келишига ва турли даражадаги жиноятларнинг содир этилишига сабаб бўлади.

Қ.Р. Абдурасулова тўғри таъкидлаганидек, жиноятнинг содир этилишига олиб келадиган катта-кичик омиллар миқдорини тўла ва тўғри аниқлаш мумкин эмас. Зотан, кишиларнинг хулқ-атворини тушунтирувчи мукамал назария ҳалигача ишлаб чиқилмаган. Бундай назария қачондир ишлаб чиқилган тақдирда ҳам муайян жиноятнинг асл сабабларини тушунтирувчи ҳолатлар ва омилларни аниқ белгилаш мумкин эмас⁴.

М.Х. Рустамбаевнинг қуйидаги фикрлари таҳлил қилинаётган масала бўйича тўхтамга келишда аҳамиятлидир: «жиноятчиликнинг сабабларини илмий билишда комплекс тарзда у ёки бу жамиятда мавжуд бўлган ижтимоий-психологик йўналишдаги ҳолатларни таҳлил этиш муҳим ўрин тутди. Бу каби йўналишларга шахснинг шаклланишига таъсир этувчи (генетик ва ижтимоий) омилларни ва криминоген ҳолатларни юзага келтирувчи омилларни ҳам киритмоқ жоиз. Ҳеч шубҳа йўқки, турли

¹ Сурхондарё вилояти жиноят ишлари бўйича суди архиви материаллари. 26/09-сонли жиноят иши.

² Холиқулов У.Ш. Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунчилиги бўйича вояга етмаганларга жазо тайинлаш муаммолари: юрид. фан. номз. дисс.-я. –Т., 2006. –Б. 50.

³ Мясникова К.А. Криминологическая характеристика современной бытовой преступности и меры её предупреждения: автореф. дис. кан. юрид. наук. – Ростов-на-Дону. 2004. –С. 15.

⁴ Абдурасулова Қ.Р. Аёллар жиноятчилигининг криминологик тавсифи ва профилактикаси // Криминология. Махсус қисм: Дарслик / Муаллифлар жамоаси. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 2015. –Б. 133-134.

тоифадаги жиноятларнинг содир этилишида шахснинг маълум бир хислатлари мавжуд вазиятлар билан уйғунлашган бўлади»¹.

Юқоридаги мутахассисларнинг фикрлари, жиноятчиликка оид статистик таҳлиллар, жиноят иши материаллари таҳлиллари асосида рецидив жиноятчиликнинг сабаблари қуйдагилар билан бевосита боғлиқ:

биринчидан, ишсизлик, оилада етишмовчилик, моддий муҳтожлик (иқтисодий сабаб);

иккинчидан, оиладаги носоғлом муҳитнинг таъсири (ота-онанинг ажрашганлиги, фарзанд тарбиясининг ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги);

учинчидан, илгари судланган шахслар билан (*профилактика инспектори, пробация хизмати, идоралараро комиссия, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи*) тарбиявий аҳамиятга эга бўлган профилактик ишлар етарли даражада ташкил этилмаганлиги;

тўртинчидан, шахсдаги салбий хулқ-атвор, агрессивлик, совуққонлик;

бешинчидан, шахсда моддий эҳтиёжларга бўлган талаб ва истакларнинг ошиб кетганлиги билан боғлиқ сабаблар мавжудлиги аниқланди.

Рецидив жиноятчиликка имкон берган шарт-шароитлар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

биринчидан, шахснинг гиёҳвандлик ва ичкиликбозликка ружу қўйганлиги;

иккинчидан, шахснинг таълим-тарбияси, ҳуқуқий онг ва маданиятининг пастлиги;

учинчидан, масъулиятсизлик, оилага бефарқлик, лоқайдлик;

тўртинчидан, илгари судланган шахснинг қайта жиноят содир этишни олдини олиш бўйича етарли даражада профилактика ишларини ташкил этилмаганлиги;

бешинчидан, шахсдаги ғайриижтимоий салбий хулқ-атворни камайтириш, тузатиш, тўғри фикрлашни ўргатиш борасида маҳалла, оила аъзолари ва қўни-қўшнилари билан бефарқ бўлганлигини кузатиш мумкин.

Фикримизча, рецидив жиноятчиликнинг субъектив сабаблари ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитлар шахс билан боғлиқ ҳодисалар оқибатида содир этилса, объектив сабаблар ва шарт-шароитлари эса шахснинг ўзи билан боғлиқ бўлмаган ижтимоий муҳитдаги воқеа ва ҳодисаларнинг салбий таъсирида содир этилиши мумкин.

¹ Рустамбаев М.Х. Фуқароларнинг соғлиғи ва жисмоний дахлсизлигига қарши қаратилган жиноятларнинг криминологик тавсифи ва профилактикаси // Криминология. Махсус қисм: Дарслик / Муаллифлар жамоаси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2015. – Б. 333.

Рецидив жинойтчиликнинг субъектив сабабларига шахснинг илгари судланганлиги, қасддан жинойт содир этганлиги ёки жамиятга хавф туғдирувчи хатти-ҳаракатларни содир этганлиги, дунёқараши, маънавияти, ҳуқуқий онги ва маданияти, қизиқишлари доираси, моддий ва маънавий эҳтиёжлари, қадриятлари, турмуш тарзи, оилавий турмуш тарзи кабиларни киритиш лозим.

Шахсдаги жинойт хулқ-атворнинг вужудга келиши сабабларини аниқлаш, энг аввало у юзага келган ижтимоий муҳитнинг хусусиятларини ўрганишни тақозо этади. Чунки, жинойт хулқ-атворни умумий кўринишда оладиган бўлсак, у бирор-бир шахсга хос субъектив хулқ-атвор натижаси эмас, балки субъектив ва объектив жараёнлар ва шарт-шароитлар ёки муносабатлар натижасида юзага келади.

Рецидив жинойтчиликнинг сабаблари, унинг турли салбий таъсирларга тез берилиши ҳар қандай ривожланган давлатлар ҳаётидаги энг катта муаммолардан бири ҳисобланади. Негаки, илгари содир этган ижтимоий хавфли қилмишидан тўғри ўзига хулоса чиқармасдан, содир этган хатти-ҳаракатининг моҳиятини тўлиқ тушуниб етмасдан, тўғри йўлга ўтмасдан ёки ижтимоий воқелик таъсирида такрорий жинойт содир этиши мумкин.

Баъзи тадқиқотларда шахснинг жинойт фаолият йўлига қанча эрта кирса, бу фаолият шунча узоқ давом этиши ва хавфлироқ тус олиши¹ ўрганилган.

Жазони ижро этиш муассасида жазо муддатини ўтаётган маҳкумлар ўртасида ўтказилган анкета сўровида «Рецидив жинойтчиликнинг содир этилишининг сабаблари нима?», деган саволга уларнинг 39 фоизи оиладаги носоғлом муҳит таъсири, 22 фоизи ишсизлик, оилада етишмовчилик, моддий муҳтожлик, 12 гиёҳвандлик ва спиртли ичимликка ружу қўйганлиги, 17 фоизи шахсдаги салбий хулқ-атвор таъсири (илгари судланган бўлсада ўзига тўғри хулоса чиқармаслик)да, 8,5 фоизи шахснинг таълим-тарбияси, ҳуқуқий онг ва маданиятининг пастлиги натижасида содир этганлигини маълум қилишган. Таҳлилдан кўриниб турибдики, рецидив жинойтчиликнинг содир этилишида оиладаги муҳитнинг таъсири шахсни жамиятга баркамол инсон бўлиб етишишида ёки жинойтчи шахс сифатида шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

Юқоридаги фикрлар ва муносабатлар айрим тадқиқотларда ҳам ўз аксини топган. Зеро, “вояга етмаганлар гиёҳвандлигининг илдизларини, энг аввало, оилавий тарбиядаги ўзгаришлардан қидириш керак². Фикримизча, оиладаги бола тарбиясидаги камчиликлар биз ўрганаётган

¹ Абдурасулова Қ.Р. Криминология: Дарслик / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. М.Х. Рустамбоев. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2008. – Б. 69.

² Утениязов М.К. Вояга етмаганлар гиёҳвандлигининг олдини олиш муаммолари: Юрид. фан. номз. ... дис. – Т., 2004. – Б. 64.

жиноятчиликнинг асосий сабаби ҳисобланади ва шароит эса жиноят содир этилишига кўмаклашади¹.

А.Ш. Муродовнинг тадқиқотларида оиладаги носоғлом муҳит таъсирида шахснинг турли салбий иллатлар домига тушиб қолиши, жиноят содир этишга мойиллиги ортиши ва шахсда жиноий ҳулқ-атвор шаклланишини² асослаб берган.

Рецидив жиноятчиликнинг сабаб ва шароитлари – жиноятнинг содир этилишини тақозо этувчи, уни озиқлантирувчи, кўпайишини таъминловчи ҳодиса, воқеа ва жараёнлар йиғиндиси бўлса, жиноятчилик шароитлари эса жиноятни бевосита келтириб чиқармайдиган, бироқ, унинг содир этилишига имкон берадиган воқеа, ҳодиса ва жараёнлар мажмуидир. Сабаблар, ижтимоий-психологик ҳолатлар бўлса, уларга имкон берган шарт-шароитлар иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, ташкилий жиҳатдан юзага келтирувчи ҳолатлар ҳисобланади.

¹ Умирзаков Б.А. Вояга етмаганлар жиноятчилигининг сабаблари. Вояга етмаганлар ўртасида жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликларни бартараф этишнинг ижтимоий-педогогик ҳуқуқий асослари. Республика илми-анжуман материаллари. –Т: 2019. Б.8

² Муродов А.Ш. Ички ишлар органларининг оиладаги зўравонлик билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар профилактикасини такомиллаштириш: Юрид. фан. бўй. фал. док. ... дис. – Т., 2019. – Б. 48-49.

УРУГВАЙ ШАРҚ РЕСПУБЛИКАСИ ЖИНОЯТ ҚОНУНЧИЛИГИДА ЖАЗОНИ ЕНГИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

ИСЛОМОВ Бунёд Очилович,

Ўзбекистон Республикаси

Жамоат хавфсизлиги университети

мустақил изланувчиси

“КДБ Банк Ўзбекистон” АЖ бош юрисконсулти

Уругвай Шарқ Республикасининг 1933 йил 4 декабрда қабул қилинган Жиноят кодекси (кейинги ўринларда – Уругвай ЖК)¹ Умумий (Биринчи китоб, 1-131-моддалар) ва Махсус (Ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги Иккинчи китоб, 132 – 359-BIS-моддалар; Қилмишлар тўғрисидаги Учинчи китоб, 360-369-моддалар) қисмларидан ташкил топади. ЖК 2-моддасига мувофиқ, жиноятлар (delitos) оғирлигига қараб жиноят (crímen), ҳуқуқбузарлик (delitos) ва қилмиш (faltas) ларга бўлинади. Жиноятларга Рим статутининг 5-моддасига кўра², Халқаро жиноят судининг юрисдикциясига тегишли бўлган³, шунингдек ўзининг фавқулодда оғирлиги туфайли махсус қонунлар, ушбу Кодекс ва халқаро ҳуқуқ меъёрлари билан тегишлича тартибга солинадиган жиноятлар киради. Бундан ташқари, ЖК Уругвай жиноят қонунчилигининг ягона манбаи ҳисобланмасдан, унинг 17-моддасида қайд этилганидек, ЖК махсус жиноят қонунларида назарда тутилган ҳолатларга нисбатан, мазкур қонунларда назарда тутилган ҳолларни истисно қилган ҳолда татбиқ этилади.

Уругвай ЖКда жазони енгиллаштириш масалалари қуйидаги тартибда ўз ифодасини топади.

Биринчидан, ЖК 15-моддаси айбдорнинг аҳволини енгиллаштирадиган, яъни енгилроқ жазо чораси назарда тутилган ёки қилмишнинг жиноийлигини бекор қиладиган жиноят қонуни меъёрларининг ортга қайтиш кучини мустаҳкамлайди.

Иккинчидан, Уругвай ЖКнинг ўзига хос тарафларидан бири бу ўн саккиз ёшга тўлмаган (Minoría de edad) шахснинг жавобгарликка тортилмаслигидир (34-модда). Кар-соқовлар эса, ушбу Кодекснинг 30-моддасида қайд этилган руҳий ҳолатда (жисмоний ёки руҳий касаллик, ўз

¹ Código Penal de Uruguay, Promulgación: 04.12.1933, Última modificación: 03.11.2021 - Ley 19996 (Penal Code of Uruguay dated 04.12.1933 (Last Modified: 03.11.2021 - Law No. 19996) in Spanish). URL: <https://www.impco.com.uy/bases/codigo-penal/9155-1933>

² Rome Statute of the International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Rome-Statute.pdf>

³ Pablo Galán Palermo. Uruguay // Dificultades Jurídicas y Políticas Para la Ratificación o Implementación del Estatuto de Roma de la Corte Penal Internacional. Contribuciones de América Latina y Alemani. Fundación Konrad-Adenauer, Oficina Uruguay, 2005. P.401-449.

қилмишининг қонунга хилофлигини англай олмайдиган ёки қисман англай оладиган мастлик ёхуд руҳий тушкунлик ҳолатида, табиий ёки гипнотик туш кўриш ҳолатида) бўлган тақдирда, ёшидан қати назар, ўн саккиз ёшга тўлишдан аввал ҳам, кейин ҳам жавобгарликка тортилмайдилар (35-модда).

Учинчидан, ЖК 46-моддаси енгиллаштирувчи ҳолатлар (de las circunstancias atenuantes) нинг қуйидаги рўйхатини акс эттириб, ушбу ҳолатлар агарда қилмишни малакалашда қонун билан ҳуқуқбузарлик таркибида махсус равишда назарда тутилган бўлмаса, жазони енгиллаштиришга хизмат қилади:

1. Қонунда белгиланган барча талабларга риоя этилмаган ҳолда содир этилган қонуний мудофаа ёки бошқа шахсларнинг мудофааси.

2. Охирги зарурат ҳолатида, яъни шахснинг учинчи шахсга таҳдид қилаётган зарарнинг олдини олиш учун қилмишнинг содир этилиши ёхуд охирги заруратнинг мавжуд ҳар қандай элементларидан бири мавжуд бўлмаган ҳолатда қилмишнинг содир қилиниши.

3. Қонун талаби ва бошлиққа бўйсунуш, агарда биринчисини шарҳлашда хатога йўл қўйилган ёки иккинчисига тааллуқли бирор-бир талаб мавжуд бўлмаган тақдирда.

4. Ҳуқуқбузарлик содир этиш учун қасддан қилинмаган ихтиёрий мастлик ҳамда форс-мажор ёки тасодифий ҳолатлар оқибатида юзага келган айбли мастлик ҳолати.

5. Айбдорнинг ўн саккиздан йигирма бир ёшгача эканлиги.

6. Ўн саккиз ёшдан катта бўлиб, айбдор деб топилган кар-соқов томонидан қилмишнинг содир этилиши.

7. Қилмиш содир этилгунга қадар яхши хулқ-атворда бўлганлик.

8. Етказилган зарарнинг қопланиши ёки зарар оқибатларининг юмшатилиши.

9. Таъқибдан қутулиб қолиш, қилмишни яшириш ёки қочиш орқали жазога тортилмаслик имконияти бўла туриб, ўз айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш.

10. Алоҳида ижтимоий ёки ахлоқий аҳамият касб этган шаън мотиви ёки бошқа ниятлар билан ҳаракат қилиш.

11. Адолатсиз қилмиш таъсирида юзага келган ғазаб ёки катта бахтсизлик сабабли юзага келган кучли ҳиссиётлар пайтида ҳаракат қилиш.

12. Ҳуқуқбузарликнинг очилишида суд органлари билан самарали ҳамкорлик қилиниши.

13. Юқорида келтирилган ҳолатга ўхшаш хусусият касб этган ёки ўхшаш бўлган ҳар қандай ҳолатнинг мавжуд бўлиши.

Тўртинчидан, ЖК 50-моддаси оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларнинг таъсири борасида сўз юритиб, ҳам умумий, ҳам махсус

оғирлаштирувчи ҳолатлар судьяга ҳар бир ҳуқуқбузарлик учун белгиланган жазонинг энг кўп қисмига, енгиллаштирувчи ҳолатлар эса энг кам қисмига эришиш имкониятини яратишини мустаҳкамлайди. Жазо муддатини кўпайтириш ёки камайтириш учун судья биринчи навбатда айбдорнинг ижтимоий хавфлилигини кўпайтириш ёхуд камайтириш имконини берувчи тегишли ҳолатлар ва ҳулосаларни эътиборга олади.

Бешинчидан, ЖК 53-моддаси оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларнинг рақобати (*Concurrencia de circunstancias agravantes y atenuantes*) борасида, бир қилмишда оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларнинг мажмуи мавжуд бўлган тақдирда, судья унинг моҳиятан симптоматик аҳамиятини инобатга олган ҳолда, айбдорнинг хавфлилигини баҳолашга ҳаракат қилиши ҳамда мазкур баҳолаш натижасида жазонинг юзага келган энг катта ва энг кам қисмлари оралиғида жазо тайинлашини белгилаб беради.

Олтинчидан, ЖК 80-модда биринчи қисми судларга ҳар бир ҳуқуқбузарлик учун жазонинг энг кўп ҳамда энг кам қисмидан четга чиқишда чеклов ўрнатиб, ушбу Кодекснинг 86-моддаси иккинчи қисмида назарда тутилган ҳолатлар бундан мустасно саналади.

Ўз навбатида, жазони индивидуаллаштириш (*individualización de la pena*) тартибини мустаҳкамлаган ЖК 86-модда биринчи қисмига асосан, суд ўз ҳукмида, унинг фикрича, қонунда ҳар бир қилмиш учун белгиланган жазонинг энг кўп ва энг кам қисми оралиғида мос бўлган жазо чорасини, айбдор ижтимоий хавфлилигининг юқори ёки паст даражасини, унинг шахсий жиҳатларини, энг аввало мавжуд бўлган оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларнинг сифати ҳамда миқдорини инобатга олган ҳолда акс эттиради. Мазкур модданинг иккинчи қисмига мувофиқ эса, озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо билан жазоланадиган қилмиш юзасидан, “алоҳида енгиллаштирувчи ҳолатлар” (*atenuantes excepcionales*) мавжуд бўлган тақдирда, суд ушбу модданинг биринчи қисмига мувофиқ қўллаши лозим бўлган жариманинг миқдорини камайтиришга ҳақли. Қайд этиш жоизки, озодликдан маҳрум қилиш ҳамда жарима тариқасидаги жазоларнинг миқдори ЖК 68-моддасида мустаҳкамланган.

Еттинчидан, ЖК 95-моддасига кўра, иккинчи тоифадаги ҳукмлар воситасида тайинланадиган чораларнинг энг кўп қисми ўн йилни, учинчи тоифадагиларники эса ўн беш йилни, ўз навбатида энг кам қисми бир йилни ташкил қилади.

Саккизинчидан, енгиллаштирувчи ҳолатларнинг ЖК 46-моддасида ўз ифодасини топган рўйхатидан ташқари, ЖК ҳам Умумий, ҳам Махсус қисмида жазони енгиллаштиришнинг қуйидаги ҳолатлари ўрнатилади:

1. ЖК 135-моддасига кўра, ушбу Кодекснинг 132-133-моддаларида акс этган ватанга қарши ҳуқуқбузарликлар Уругвай мамлакатининг

иттифоқдошларига қарши қаратилган тақдирда, жазо миқдори учдан бир қисмига қадар енгиллаштирилиши мумкин. Қайд этилган ҳуқуқбузарликларнинг хорижликлар томонидан содир этилиши жазо миқдорининг учдан бир қисмидан тенг ярмига қадар енгиллаштирилишига сабаб бўлади (ЖК 136-модда биринчи қисми).

2. ЖК 157-моддаси иккинчи қисмига асосан, давлат идорасининг мансабдор шахс томонидан ўз хизмат мажбуриятларига кирувчи вазифани бажариб бўлганидан сўнг эвазига мукофот олиниши туфайли жазо миқдорининг учдан бир қисмидан тенг ярмига қадар енгиллаштирилиши мумкин.

3. ЖК 158-BIS-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ, давлат идорасининг мансабдор шахси томонидан ўз хизмат мажбуриятларига кирувчи вазифани бажаришига ҳал қилувчи таъсир ўтказиш учун мукофот олиниши жазо миқдорининг учдан бир қисмидан тенг ярмига қадар енгиллаштирилиши мумкин.

4. ЖК 170-моддасига биноан, ушбу Кодекснинг 168 (Муҳрни бузиш) ва 169-модда (Ҳокимият органига сақлаш учун топширилган мол-мулкни ўғирлаш йўли билан ўзлаштириш ёки йўқ қилиш ҳуқуқбузарлиги) ларида қайд этилган ҳуқуқбузарликлар биринчи ҳолатда, хусусий шахснинг ёки мансабдор шахснинг айби билан, иккинчи ҳолатда эса, одам ўғирлаш оқибатида содир этилган тақдирда, жазо миқдорлари учдан бир қисмидан тенг ярмига қадар енгиллаштирилиши лозим.

5. ЖК 270-моддасига асосан, мазкур Кодекснинг 266-268-моддаларида мустақамланган аёл кишини ўғирлаш билан боғлиқ жиноятлар тўғрисида ҳокимият органлари хабар топгунга қадар айбдор томонидан хабар қилиниши ва ҳаттоки бундан кейин ҳам ҳар қандай номутаносиб ҳаракат содир этмаган ҳолда ўғирланган аёлни ўз ўғирланган жойига ёки бошқа хавфсиз жойга эркин ҳолатда етказиб берилиши жазо миқдорининг учдан бир қисмидан тенг ярмига қадар енгиллаштирилишига олиб келиши мумкин.

6. ЖК 281-моддасига кўра, ўзга шахсни шахсий эркинликдан маҳрум қилиш ҳуқуқбузарлигининг бажарувчиси ёки иштирокчиси томонидан ушбу ҳуқуқбузарлик содир этилган пайтдан бошлаб уч кун мобайнида жабрланувчи асирликдан озод этилган тақдирда, жазо миқдори учдан бир қисмидан то ярмига қадар енгиллаштирилади.

7. ЖК 319-моддасига кўра, ҳужум оқибатида жабрланувчининг ўлими юз берган ёки тахмин қилинганидан кўра оғирроқ тан жароҳати етказилган тақдирда, жазо одам ўлдириш ёки тан жароҳати етказиш учун белгиланган жазонинг учдан бир қисмидан ярмига қадар енгиллаштирилган миқдорда жазо тайинланади. Ҳужум оқибатида тан жароҳати етказилмаган тақдирда, тегишли миқдордаги жарима жазоси тайинланади.

8. ЖК 328-моддасида “енгиллаштирувчи сабаблар ва асослар” юзасидан қуйидагича жазони енгиллаштириш тартиби белгиланади:

1) Ўзининг шаъни, хотинининг ёки яқин қариндошининг шаънини сақлаб қолиш учун ҳуқуқбузарлик содир этилган тақдирда, жазо миқдори учдан бир қисмидан ярмига қадар енгиллаштирилиши мумкин ҳамда қилмишнинг ҳолатлари ва ҳомила розилик асосида туширилган тақдирда, судья жазодан тўлиқ озод этиши ҳам мумкин. Шаън мотиви оиланинг ҳомиладорликни келтириб чиқарган аъзосига нисбатан қўлланилмайди;

2) Номусга тегишнинг ҳосиласи бўлмиш ҳомилани йўқ қилиш мақсадида аёл кишининг розилиги билан ҳомила туширилган тақдирда, жазо миқдори учдан бир қисмидан тенг ярмига қадар енгиллаштирилиб, аёл кишининг розилиги олинган бўлса, айбдор жазодан озод этилади.

3) Ҳомила аёлнинг розилигисиз соғлиққа доир жиддий сабаблар туфайли туширилган тақдирда, жазо миқдори учдан бир қисмидан тенг ярмига қадар енгиллаштирилиб, ҳомила аёлнинг розилиги асосида ёки унинг ҳаётини сақлаб қолиш мақсадида туширилган бўлса, айбдор жазодан озод этилади.

4) Ҳомила аёлнинг розилигисиз, иқтисодий қийинчиликлар туфайли туширилган тақдирда, судья жазо миқдорини учдан бир қисмидан тенг ярмига қадар енгиллаштириши, ҳомила аёл кишининг розилиги билан туширилган тақдирда эса, жазодан озод қилиши ҳам мумкин.

5) Ушбу модданинг юқоридаги қисмларида қайд этилган жазони енгиллаштириш ва ундан озод қилиш тартиби ҳомилани тушириш фақатгина шифокор томонидан ҳомила ҳосил бўлганидан кейинги уч ой мобайнида амалга оширилган ҳолларга нисбатан қўлланилади. Уч ойлик муддат ушбу модданинг учинчи қисмида белгиланган ҳолатга нисбатан қўлланилмайди.

Шу ерда қайд этиш лозимки, ҳомила тушириш (аборт) 1898 йилдан буён бир неча бор криминализация ва декриминалиция қилинган ҳамда жамоатчиликнинг кўплаб эътирозларига сабаб бўлиб келган ҳуқуқбузарлик таркиби саналиб, 1938 йилдан бошлаб номусга тегиш ҳолатида, “оилавий шаън” (ҳомиладорлик номусга тегишнинг оқибатида юзага келганидан қати назар, аёл кишининг турмуш қурмаган ҳамда бокира эканлиги), ўта оғир иқтисодий қийинчилик ёки аёл кишининг ҳаёти учун хавф мавжуд эканлиги енгиллаштирувчи ҳолат сифатида киритилган¹.

9. ЖК 332-моддасига кўра, ўн ёшга тўлмаган, ташлаб кетилган ёки йўқотиб қўйилган болага ёхуд руҳий ёки жисмоний касаллик ёки қарилик боис ўзини таъминлаш имконияти бўлмаган шахсга дуч келган ва ёрдам бермаган ҳамда ҳокимият идораларига хабар бермаган шахс, хавф остида

¹ Susan Wood, Lilián Abracinskis, Sonia Correa & Mario Pecheny (2016) Reform of abortion law in Uruguay: context, process and lessons learned, Reproductive Health Matters, 24:48, P.103, DOI: 10.1016/j.rhm.2016.11.006.

қолдириш жинояти учун белгиланган жазонинг учдан бир қисмидан то ярмига қадар енгиллаштирилган миқдордаги жазога тортилиши жоиз. Худди шундай жазо хушини йўқотган, кўмилган ёки ярадор бўлган ёхуд ҳаёти ёки соғлиғига хавф туғилган вазиятга тушиб қолган шахсга эҳтиётсизлик орқасида ёрдам бермаганлик учун ҳам тайинланади.

Тўққизинчидан, ЖК Умумий қисмида “енгиллаштирувчи ҳолатлар” ва “алоҳида енгиллаштирувчи ҳолатлар” тилга олинган бўлса, Махсус қисмида ҳам ҳуқуқбузарлик таркибларини тузишда “енгиллаштирувчи ҳолатлар” (173-TER, 258-259, 269, 342-моддалар) ҳамда “махсус енгиллаштирувчи ҳолатлар” (*circunstancias atenuantes especiales*) (154, 169, 181, 188, 232, 284-моддалар) дан фойдаланилади.

Ўнинчидан, юқорида қайд этилганидек, ЖК билан бир қаторда махсус жиноят қонунлари ҳам жиноят-ҳуқуқий меъёрларни, шу жумладан, жазо тайинлаш ва уни енгиллаштиришга доир меъёрларни ҳам белгилайди. ЖК 89-модда иккинчи қисмида тўғридан-тўғри назарда тутилган 1974 йилда қабул қилинган “Гиёҳвандлик воситалари тўғрисида”ги¹, шунингдек “Коррупция тўғрисида”ги² ва бошқа Қонунлар шулар жумласидандир. Хусусан, вояга етмаганларнинг жавобгарлиги масалалари асосан 2004 йилдаги Болалар ва ўсмирлар кодекси³ билан тартибга солинади.

Ўн биринчидан эса, ЖК дан шартли ҳукм қилиш (*condena condicional, libertad condicional*), жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш (*liberación condicional, libertad anticipada*) (102, 131-моддалар), афв этиш (*indulto*) ва амнистия (*amnistía*) (128-модда) институтлари ҳам ўрин олган. Қизиқарлиси, Бразилия қонунчилигида учрайдиган “раҳм-шафқат” (*gracia*) институти Уругвай ЖК 109-моддасида ҳам акс этган бўлиб, айрим ҳолатларни истисно қилган ҳолда, мамлакат Олий суди жиноий қилмишнинг амал қилишига барҳам беришга ваколатли саналади.

Ўн иккинчидан, Уругвай қонунчилигида “айбга иқрорлик тўғрисида келишув” институти мавжуд бўлмасада, Жиноят-процессуал кодексининг 272-моддасига⁴ 2016 йилда мазкур институтнинг “эквиваленти”⁵ бўлмиш

¹ Decreto Ley de Uruguay No. 14294 De Estupefacientes, Promulgación: 31.10.1974, Última modificación: 05.10.2020 - Decreto Nº 282/020 (Decree Law of Uruguay No. 14294 On Drugs dated 31.10.1974 (Last Modified: 05.10.2020 – Decree No. 282/020) in Spanish). URL: <https://www.impco.com.uy/bases/decretos-ley/14294-1974>

² Ley Cristal Funcionarios Publicos de Uruguay No. 17060, Promulgación: 23.12.1998, Última modificación: 23.01.2003 - Decreto No. 30/003 (Anti-Corruption Law of Uruguay No. 17060 dated 23.12.1998 (Last Modified: 23.01.2003 – Decree No. 30/003) in Spanish). URL: <https://www.impco.com.uy/bases/leyes/17060-1998>

³ Código de la Niñez y la Adolescencia de Uruguay, Promulgación: 07.09.2004 – Ley No. 17823 (Childhood and Adolescence Code of Uruguay dated 07.09.2004 in Spanish). URL: <https://www.impco.com.uy/bases/codigo-ninez-adolescencia/17823-2004>

⁴ Código del Proceso Penal de Uruguay, Promulgación: 19.12.2014 – Ley No. 19293 (Code of Criminal Procedure of Uruguay dated 19.12.2014 in Spanish). URL: <https://www.impco.com.uy/bases/codigo-proceso-penal-2017/19293-2014>

⁵ Máximo Langer. Plea Bargaining, Conviction Without Trial, and the Global Administratization of Criminal Convictions // Annual Review of Criminology, 2021, Vol. 4, p. 381. <https://doi.org/10.1146/annurev-criminol-032317-092255>

“қиқартирилган процесс” (del proceso abreviado) институти киритилган. Қисқартирилган процесс асосан тўрт йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки оғирлигидан қатъи назар, озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазолар назарда тутилган ишлар юзасидан қўлланилади. Бунда, айбланувчининг ўзига нисбатан илгари сурилаётган фактлар ва тергов тарихидан бохабар бўлгани ҳолда, уларни тўғридан-тўғри тан олиши ва қисқартирилган процессга розилик бериши зарур. Шунингдек, бир айбланувчи билан тузилган келишувдан бошқа айбланувчиларга нисбатан далил сифатида фойдаланилишига йўл қўйилмайди.

Ва ниҳоят ўн учинчидан, Уругвай қонунчилиги бўйича юридик шахслар жиноий жавобгарлик субъекти ҳисобланмайди ва фақатгина фуқаролик ва маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин. Шу сабабли ҳам, юридик шахсларга нисбатан жазони енгиллаштириш борасида фикр юритиб бўлмайди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, Уругвай ЖК 328-моддасида ўз ифодасини топган жазонинг енгиллаштирилиши ва жазодан озод қилиниши учун асос вазифасини ўтайдиган “шаъни сақлаб қолиш” мотиви билан содир этиладиган қилмишнинг енгиллаштиришга оид қисмини мамлакатимиз миллий менталитетига мослиги сабабли, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси 55-моддаси биринчи қисмига қуйидагича татбиқ этиш ва мазкур қисмни қуйидаги таҳрирда баён қилишни таклиф қиламиз:

55-модда. Жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар

(1-қ.) Қуйидаги ҳолатлар жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар деб топилади:

а) айбни бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш, чин кўнгилдан пушаймон бўлиш ёки жиноятни очиш учун фаол ёрдам бериш;

б) етказилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилиш;

в) оғир шахсий, оилавий шароитлар оқибатида ёки бошқа мушкул аҳволда жиноят содир этиш;

г) мажбурлаш ёки моддий томондан, хизмат жиҳатидан ёхуд бошқа жиҳатдан қарамлик сабабли жиноят содир этиш;

д) жабрланувчининг зўрлик, оғир ҳақорат ёки бошқача ғайриқонуний ҳаракатлари туфайли вужудга келган кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида жиноят содир этиш;

е) зарурий мудофаанинг, охирги заруратнинг асосли чегарасидан четга чиқиб жиноят содир этиш, ижтимоий хавфли қилмишни содир этган шахсни ушлашда, касб ёки ҳўжалик фаолиятига боғлиқ бўлган асосли таваккалчиликда зарар етказиш;

ж) вояга етмаганнинг жиноят содир этиши;

з) ҳомиладор аёлнинг жиноят содир этиши;

и) жабрланувчининг ғайриқонуний ёки ахлоққа зид хулқ-атвори таъсири остида жиноят содир этиш;

к) ўзининг, турмуш ўртоғи ёки яқин қариндошининг шаънини сақлаб қолишга ҳаракат қилиш мотиви остида жиноят содир этиш.

(2-қ.) Жазо тайинлашда суд ушбу моддада назарда тутилмаган бошқа ҳолатларни ҳам енгиллаштирувчи ҳолат деб топиши мумкин.

(3-қ.) Енгиллаштирувчи ҳолат ушбу Кодекс Махсус қисмининг моддасида жиноят таркибининг зарурий белгиси сифатида назарда тутилган бўлса, жазо тайинлашда ҳисобга олинмайди.

Понятие разумного срока является нововведением не только в правовом поле Республики Казахстан, но и всех государств, образовавшихся на постсоветском пространстве, так как они, пребывая в границах одного огромного государства - СССР, были отгорожены от всего остального мира «железным занавесом». В этой связи будет логичным предположение о том, что для государств дальнего зарубежья, где интеграционные процессы, в том числе и в области юриспруденции, происходили беспрепятственно, рассматриваемое понятие является давно апробированным и повсеместно используемым.

Рекомендации касательно разумного срока содержатся в таких международно-правовых актах, как Конвенция «О защите прав человека и основных свобод», принятая в 1950 году, Международный Пакт о гражданских и политических правах (МПГПП) 1966 года и Свод принципов защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой бы то ни было форме, принятого Генеральной Ассамблеей ООН в 1988 году.

Уголовно-процессуальное законодательство Республики Казахстан, вводя понятие «разумного срока», не дает его официального толкования.

Понятие «разумного срока» относительно деятельности органов уголовного преследования применено в редакции текстов статьи 192 «Срок досудебного расследования» и статьи 203 «Определение квалификации деяния подозреваемого» Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан (далее – УПК РК)¹.

Однако, к примеру, в главе 6 УПК РК (Процессуальные сроки), в которой сосредоточены нормы, предусматривающие порядок исчисления, соблюдения и продления процессуальных сроков, о разумном сроке ничего не сказано.

Тем не менее, коль скоро требование о соблюдении разумного срока прописано в редакции указанных выше статей УПК, оно должно быть реализовано в практической деятельности органов предварительного расследования и суда.

¹ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz>.

Рассмотрение вопроса об исчислении «разумного срока» в практической деятельности органов уголовного преследования, на наш взгляд, необходимо начинать с официальных статистических данных, в которых отображены данные о том, в какие сроки завершается расследование в досудебной стадии уголовного процесса. Анализу будут подвергнуты данные правовой статистики в период с 2019 по 2022 годы¹.

Таблица № 1 Показатели работы органов уголовного преследования Республики Казахстан по срокам досудебного расследования по уголовным делам.

Годы	Всего находилось в производстве уголовных дел	Окончено в срок от 1-го месяца до 2-х месяцев/ % к числу находящихся в производстве	Окончено в срок свыше 9-ти месяцев	Остаток неоконченных дел со сроком расследования свыше 9-ти месяцев, но не более 12-ти месяцев	Остаток неоконченных дел со сроком расследования свыше 12-ти месяцев
2018	588864	3670 или 0,6%	475	136	113
2019	513956	4125 или 0,8%	380	1154	154
2020	409234	5031 или 1,2%	466	1134	165
2021	424868	4857 или 1,1%	3364	1435	179
2022	425398	2985 или 0,7%	1240	1178	174

Как свидетельствует официальная статистика, процент оконченных уголовных дел в срок от 1-го месяца до 2-х месяцев, как это предусмотрено законом, очень низок. В анализируемый период наилучший показатель был зафиксирован в 2020 году, и он составил всего 1,2 % от числа всех уголовных дел, находившихся в производстве.

В данной ситуации можно сослаться на то, что в связи с упразднением стадии возбуждения уголовного дела, который выполнял функцию своеобразного фильтра и не допускал до регистрации заявления и сообщения, не имеющие перспективы уголовно-правовой оценки, значительно увеличивается количество сообщений, зарегистрированных в ЕРДР. Однако даже с учетом этого обстоятельства процент дел, оконченных в установленные законом сроки очень низок.

Ситуация еще больше усугубляется тем, что приведенные количественные показатели не дифференцируют уголовные дела на те, по которым расследование проводится органами дознания и те, по которым расследование ведут органы следствия. Как известно, срок расследования уголовных дел органами дознания не должен превышать одного месяца.

Срок расследования по довольно большому количеству уголовных дел составляет свыше 9-ти месяцев. Количество неоконченных уголовных дел,

¹ 1-Е «Отчет о работе органов уголовного преследования». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics>.

по которым срок расследования составил свыше 9-ти, но не более 12 месяцев также остается большим. Остаток неоконченных дел со сроком расследования свыше 12-ти месяцев в анализируемый период имеет тенденцию к росту.

Применительно к рассматриваемой ситуации возникает вопрос, укладывается ли срок расследования уголовных дел, законченных в срок свыше 9-ти, но не более 12-ти месяцев, а также в срок свыше 12-ти месяцев в рамки разумного?

Ответом на данный вопрос должны быть положения ст.192 УПК РК, где сказано, что «при определении срока уголовного судопроизводства учитываются такие обстоятельства, как правовая и фактическая сложность уголовного дела, реализация процессуальных прав участниками досудебного производства, способ реализации лицом, осуществляющим досудебное расследование, своих полномочий в целях своевременного осуществления досудебного производства».

Часть 4 ст.192 УПК РК устанавливает, что районный и приравненный к нему прокурор вправе продлить установленный разумный срок досудебного расследования по мотивированному ходатайству следователя, начальника органа дознания ввиду сложности дела на разумный срок, но не более чем до трех месяцев.

Ввиду особой сложности, а также при решении вопроса о направлении материалов уголовного дела в иностранное государство прокурор области и приравненный к нему прокурор или их заместители вправе продлить срок расследования на разумный, но не более чем до двенадцати месяцев.

Дальнейшее продление срока досудебного расследования допускается в исключительных случаях и может быть осуществлен Генеральным Прокурором Республики Казахстан, его заместителем на разумный срок, но не более срока, установленного частью первой ст.192 УПК.

Получается, что в каждом конкретном случае прокурор, в полномочие которого входит продление сроков расследования, должен определять новые границы разумного срока. Основанием к тому должны служить материалы, указывающие на правовую или фактическую сложность либо особую сложность дела.

А. Л. Хан и Т. С. Биндюкова справедливо отмечают, что «установление «разумного срока» процессуальным прокурором носит характер императива на основе его субъективного мнения (внутреннего убеждения). При этом процессуальный прокурор должен исходить из того, что «разумность», это оценочное понятие, рассчитанное на деятельность абстрактного, усредненного следователя (дознателя), раскрываемые через указание на обстоятельства, которые следует учитывать при оценке

отклонения от процессуального срока по уголовному делу, как модель возможного его поведения в конкретной следственной ситуации»¹.

На наш взгляд, при рассмотрении вопроса об исчислении «разумного срока» в практической деятельности органов уголовного преследования следует обратить внимание на то, что течение сроков расследования при наличии предусмотренных законом оснований может быть приостановлено либо прервано.

Приостановление производства по уголовному делу может быть осуществимо судом, а прерывание сроков возможно в процессе досудебного расследования.

Дело в том, что в отечественный уголовный процесс введена такая новелла, как прерывание сроков досудебного расследования. По определению Г. Нам, «прерывание срока – это когда время с начала наступления чего-либо останавливается, а после устранения того или иного события, либо факта, послужившего основанием прерывания, начинает течь заново»².

Н.А. Чупринюк пишет, что «из буквального смысла, языкового толкования норм ч.7-9 ст.45 УПК РК и примененной к ней терминологии следует, что после того, как устранены обстоятельства, послужившие основанием для прерывания срока досудебного расследования, выносится постановление о его возобновлении, и следствие начинается заново. Из этого следует, что время с начала регистрации заявления или сообщения в ЕРДР и до вынесения следователем постановления о прерывании срока досудебного расследования не входит в общий срок расследования»³.

Действительно, согласно толковым словарям русского языка слово «возобновить» означает: возврат, возвращение, возрождение, повтор, повторение и т.д.⁴.

Прерывание сроков расследования может быть различным по времени. УПК РК никаким образом не комментирует исчисление сроков досудебного расследования при их прерывании.

Таким образом в условиях отсутствия законодательной регламентации исчисление сроков при прерывании досудебного

¹ Хан А.Л. Биндюкова Т.С. «Разумный срок» в уголовном процессе Республики Казахстан (Хан А.Л. Карагандинский ЧУ «Болашак»; Биндюкова Т.С. КЮИ МВД РК им. Б. Бейсенова). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.zakon.kz/4750541-razumnyjj-srok-v-ugolovnom-processe.html>.

² Нам Г. Прерывание срока досудебного расследования: теория и практика. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32321541

³ Хан А.Л. Биндюкова Т.С. «Разумный срок» в уголовном процессе Республики Казахстан (Хан А.Л. Карагандинский ЧУ «Болашак»; Биндюкова Т.С. КЮИ МВД РК им. Б.Бейсенова). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.zakon.kz/4750541-razumnyjj-srok-v-ugolovnom-processe.html>.

⁴ Нам Г. Прерывание срока досудебного расследования: теория и практика. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32321541

производства правоприменительная практика складывается не единообразно и зависит от усмотрения региональных прокуроров.

Лицам, вовлеченным в уголовное судопроизводство под каким-либо процессуальным статусом, указанные тонкости уголовно-процессуального права непонятны. Они исчисляют срок расследования без указанных изъятий, что, разумеется, по их усмотрению, не соответствует их пониманию разумного срока.

Пункт 9) ч.7 ст.45 УПК предусматривает такое основание для прерывания сроков следствия, как назначение по уголовному делу экспертиз. В таком случае становится непонятным, почему практические работники обращаются к прокурору с ходатайством о продлении сроков досудебного расследования в связи с назначением экспертиз?

Мы думаем, что по всей видимости, это связано с тем, что в соответствии с ч.8 ст.45 УПК РК постановление о прерывании сроков досудебного расследования подлежит согласованию прокурором. Однако прокурор может согласовать данное решение, но может и отказать в согласовании. Сложившаяся практика по республике по данному вопросу свидетельствует о том, что прокуроры отказывают в согласовании постановления о продлении сроков расследования по указанному основанию.

Данные по правовой статистике в период с 2018 по 2022 год (включительно) показывают, что нет уголовных дел сроки которых были прерваны по данному основанию. Таким образом обнаруживается, что пункт 9) ч.7 ст.45 УПК РК игнорируется практическими работниками и, как мы полагаем, главным образом органами прокуратуры, что ведет к тому, что в настоящее время указанный пункт закона следует признать «нерабочим».

Как свидетельствует правовая статистика почти по третьей части всех уголовных дел, находящихся в производстве, сроки расследования прерываются.

Процент оконченных дел из числа возобновленных, к сожалению, не дотягивает до половины. Примерно такой же процент составляет соотношение уголовных дел, по которым сроки вновь прерваны к числу ранее возобновленных.

Разумеется, что при таком положении дел о соблюдении разумных сроков досудебного расследования говорить довольно сложно.

В тех случаях, когда имеют место следующие ситуации: множество эпизодов преступной деятельности, подлежащее установлению обстоятельств которых требует много времени; множество лиц, привлекаемых к уголовной ответственности, что многократно увеличивает объем следственной работы; множество лиц, потерпевших от уголовного правонарушения; большая «география» места совершения

преступления, уголовно-процессуальный закон предусматривает производство досудебного расследования группой следователей.

В подобных случаях соблюдение разумных сроков следствия зависит от правильной организации работы следственной группы их руководителем.

В любом случае, будь то расследование уголовного дела одним лицом, либо группой следователей необходима четкая организация работы. Применительно к этому важное значение имеет нормативная регламентация уголовно-процессуальной деятельности.

По нашему мнению, вносимые нами предложения по совершенствованию уголовно-процессуального законодательства должны способствовать оптимизации работы по соблюдению разумных сроков досудебного расследования.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ СОҲАСИДА БОШҚАРУВНИ АМАЛГА ОШИРИШ ЖАРАЁНЛАРИДА ФИНЛЯНДИЯ ТАЖРИБАСИ

РАСУЛОВА Гулбаҳор Абиджановна

Ўзбекистон Республикаси

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси

Таянч докторантура докторанти

Финляндиянинг юксак рақобатбардошлиги ва турмуш даражасининг юқори эканлигига сабаб, айтилиши вақтда жамият томонидан қўллаб-қувватланишини таъминлаган ҳолда, кишининг тадбиркор бўлиши ва ўзини ўзи ривожлантиришини рағбатлантирувчи фаровон жамиятдир. Демократия, инсон ҳуқуқлари ва ҳуқуқий давлат тамойилларини ҳурмат қилиш, ҳамда амалдаги бошқарув тизими жамиятимизнинг мустақкам асосини ташкил этади. Давлат ва ҳокимликлар Финляндиядаги соғлиқни сақлаш ва ижтимоий сиёсатда, шунингдек, таълим тизими ва тадқиқот фаолиятларида муҳим рол ўйнайди. Бироқ, фуқароларнинг ўзлари ҳам ташаббускор сифатида, ҳам турли хил жамоат ташкилотларидаги хизматларни етказиб берувчилар сифатида тизимнинг фаолият юритишини таъминлашади.

Финляндиянинг асосий таълим тўғрисидаги қонунида таълимнинг учта асосий мақсади – таълим олувчиларга ҳаётда зарур бўлган билим ва кўникмаларни бериш, жамиятда ривожланиш ва тенгликни тарғиб қилиш ҳамда бутун мамлакат бўйлаб таълим соҳасида тенгликни таъминлаш белгилаб берилган.

Халқаро ҳамжамят таълимнинг жамият тараққиёти ва инсон ривожланишидаги катта ўрнини эътиборга олиб, таълим соҳасидаги муносабатларни тартибга солувчи қатор халқаро ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиққан. БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1948 йилнинг декабрида қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ҳар бир инсоннинг таълим олиш ҳуқуқини эътироф этди ҳамда бу борада камситишларга йўл қўймаслик тамойилларини тасдиқлади¹.

Шу ўринда, Ўзбекистонда олий таълимнинг мақсади малакали, рақобатбардош, олий маълумотли мутахассисга қўйиладиган талабларга жавоб берадиган, танлаган соҳаси мутахассислиги бўйича ишлай оладиган, республикани илмий-техникавий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантиришга қодир, юксак маънавий, маданий ва ахлоқий фазилатларга эга кадрларни тайёрлашни таъминлашдан иборатдир. Бошқарув тизимини такомиллаштириш таълим тизимини ислоҳ қилишда

¹Ўзбекистон Республикасининг “Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Коррупцияга қарши конвенциясига (Нью-Йорк, 2003 йил 31 октябрь) Ўзбекистон Республикасининг қўшилиши тўғрисидаги Қонуни, 07.07.2008 йил ЎРҚ-158-сон

муҳим аҳамият касб этади. Таълим тизимини бошқаришда халқаро тажрибани инобатга олган ҳолда, таълим тизимини марказлаштирилган ва номарказлаштирилган ҳолда бошқариш усулини мувозанатли мувофиқлаштириш орқали янада такомиллаштириш мумкин.

Барча мамлакатлар ривожланишга интилади. Аммо жаҳонда қайси мамлакат яхши, қайси мамлакат камроқ ривожланганини қандай мезонлар бўйича аниқлаш мумкин?¹ “Ривожланиш” ва “тараққиёт”, “ривожланиш” ва “ижтимоий адолат”, “ривожланиш” ва “тенглик”, “ривожланиш” ва “барқарорлик” тушунчалари ўртасида қандай узвийлик бор?

Бу саволларнинг жавоби ривожланишнинг асосий мақсади қандай аниқланишига, яъни унинг мақсади бойлик тўплашми ёки бошқа — одамлар фаровонлигини ошириш, ҳар бир инсон эркинлиги ва ижтимоий ҳимояланиши учун шароит яратиш, у ижодий ва самарали меҳнат қилиши учун тегишли шароит билан таъминлаш, инсон ва табиатнинг бирдай мавжуд бўлиши муаммолари қандай ҳал қилинишига боғлиқ. Бу борада БМТ Ривожланиш дастуридан инсон ривожланиши концепцияси учун асос сифатида фойдаланди.

Рус олимлари В.М.Алиев ва Н.Н.Соловыхнинг фикрича, таълим муассасаларида коррупцияни олдини олишда давлат органларига ёрдам бериш учун мўлжалланган “ривожланаётган жамоатчилик фикри” (газета, журналлар, оммавий равишда мавжуд бўлган электрон манбалар) нинг коррупцияга оид жиноятларни аниқлаш жараёни бўйича айрим манбаларини яратиш керак дея ҳисоблайди².

Жаҳон рейтингида Финляндия дунёдаги энг инновацион, энг бахтли ва энг хавфсиз давлат сифатида қайд этилган. Финляндиянинг жаҳон даражасидаги таълим тизими мамлакат муваффақиятининг асосини ташкил этиб, унга маҳаллий ва глобал муаммоларга ечим топишга ёрдам беради³.

Финляндияда 20 дан ошиқ университет ва 30 дан зиёд институт мавжуд бўлиб, кўпгина университетлар инглиз тилида турли соҳаларда 600 дан ортиқ дастурларни талабаларга тақдир этади. Талабалар классик олий таълимнинг барча уч босқичини фин тилини билмай туриб якунлаш имкониятига эга. 20 га яқин университет орасида ўнта “кўп факультетли” ва ўнта ихтисослаштирилган олий ўқув юртлари, шу жумладан учта политехника университети, учта олий иқтисодий институт (масалан,

¹ <https://www.transparency.org/en/>

² Алиев В.М., Соловых Н.Н. Преступления коррупционной направленности в сфере высшего образования: проблемы противодействия // Российский следователь. № 4. 2019.

³ Ўзбекистон Республикасининг “Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Коррупцияга қарши конвенциясига (Нью-Йорк, 2003 йил 31 октябрь) Ўзбекистон Республикасининг қўшилиши тўғрисидаги Қонуни, 07.07.2008 йил.ЎРҚ-158-сон.

Хелсиньки иқтисодиёт мактаби) ва тўртта санъат олий ўқув юртлари мавжуд¹.

Ўтказилган тадқиқотларга кўра, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва РИСА маълумотларига кўра, Финляндияда Таълим индекси дунёдаги энг юқори кўрсаткичлардан биридир. 2012 йилдан бошлаб, Финляндия таълим тизимлари бўйича жаҳон рейтингида ўз етакчилигини сақлаб қолишда давом этмоқда.

Финляндия олий таълим тизими бўйича И.В.Сошникова, В.А.Руколеевлар томонидан олиб борган тадқиқотларга кўра², маҳаллий даражада яқинда баъзи олий ўқув юртларида “Қора кути” («Black Box») тизими пайдо бўлганлиги ҳақида фикр юритилади. Бунда талабалар ўқув жараёнида коррупцияга дуч келганда аноним хабарларни қолдириш имконияти мавжудлиги³, бундай механизм ҳақиқатан ҳам талабаларга, пора олган ўқитувчиларни фош қилишга ёрдам беришини таъкидлаб ўтади. Шунинг учун ушбу тизимнинг иши ҳақида гапириш жуда ўринли бўлиб, шу билан бирга, баъзи муассасалар бундай аноним хабарларни четлаб ўтиш усулини ўйлаб топдилар. Ўқитувчи тасдиқланган талабалардан бирига баҳолаш ёки кредитнинг “нархи” тўғрисида хабар беради, талаба бу маълумотни бошқа талабаларга тарқатади. Шундай қилиб, талаба ўқитувчи унга шахсан “нархлар рўйхати” ни тақдим этган деб даъво қила олмайди. Бу маълумотни бошқадан олганлиги ҳақида талабанинг асослари йўқ, чунки айбни исботлашда ходимнинг айбини аниқ тасдиқлаш имконсиз бўлади, чунки у талабага батафсил маълумот берганлигини мантиқан инкор этади. Натижада: бузуқ амалдор жазосиз қолади, - дейилади илмий тадқиқотда.

1991 йилда Финляндияда, Финляндия Таълим ва Маданият вазирлиги ҳузурида таълим, маданият ва ишбилармонлик ҳаётида халқаро ҳамкорликни ривожлантиришга хизмат қилувчи халқаро мобиллик маркази ташкил этилган⁴. Финляндия Таълим ва маданият вазирлиги (*фин. Opetus- ja kulttuuriministeriö, швед. Undervisnings- och kulturministeriet*) Финляндияда таълим, маданият, фан ва спортни бошқарадиган давлат органи ҳисобланади. Финляндиядаги энг қадимги вазирлик, 1809 йилда Финляндия Буюк Герцоглигида Россия империяси таркибида ташкил этилган. 1918 йилда Финляндия Сенати Давлат Кенгашига айлантирилди, унинг таркибига вазирликлар кирди. Таълим ва фан билан шуғулланувчи биринчи вазирлик “Дин ишлари ва маърифат вазирлиги” деб аталган.

¹ <https://worldscholarshipforum.com>.

² И.В.Сошникова, В.А.Руколеев.//Зарубежный опыт противодействия коррупции в системе высшего образования.// Философия права, 2020, № 4 (95) 89-стр. <https://www.utu.fi/en/university/organisation>.

³ Black box // Некоммерческая организация «Фонд борьбы с коррупцией». URL: <https://blackbox.fbki.info>.

⁴ <https://www.virtualfinland>

1922 йилда бу ном қисқартирилиб, “Маориф вазирлиги” деб номланди. 2010 йилда “Таълим ва маданият вазирлиги” деб номланди¹.

Таълим ва маданият вазирлиги мамлакатда бошланғич, ўрта, касб-хунар ва олий таълимнинг асосий йўналишларини белгилайди, шунингдек, санъат, илмий тадқиқотлар, спорт, ёшлар ва муаллифлик ҳуқуқи масалаларига раҳбарлик қилади. Асосий мақсад - барча фуқаролар учун тенг имкониятларни таъминлаш. Олий таълим академик университетлар ва амалий фанлар университетларида олинади. Иккала йўналиш ҳам ўз йўналишига эга. Академик университетларда асосий эътибор тадқиқот ва ўқитишга қаратилган. Амалий фанлар олий ўқув юртларида ўрганиладиган фанларга ёндашув кўпроқ амалий фаолият билан боғлиқ².

Таълим сиёсатини ишлаб чиқувчилар талабаларни ўқишларини қисқартиришга ва ўқишни яқунлашга рағбатлантириш учун бир қатор чора-тадбирларни киритдилар. Буларга, масалан, индивидуал ўқув режалари ва молиявий рағбатлантириш киради³.

Амалий фанлар университетлари дипломлари талабаларга амалий касбий кўникмалар беради. Амалий фанлар университетига киришнинг умумий талаби - умумий ўрта ёки касб-хунар таълимининг мавжудлиги. Амалий фанлар университетига талабаларни қабул қилиш асосан кириш имтиҳонлари, ўқув натижалари ва иш тажрибасига асосланади. Финляндия таълимининг асосий тамойилларидан бири - тенг таълим имкониятлари ва юқори сифатли таълим ва таълим олиш имкониятини яратиш. Ўқув муҳити инновацияларни рағбатлантиради. Финляндия таълим тизими илғор тадқиқотлар, инновациялар ва энг замонавий технологик ечимлар учун асос яратади. Кўпгина Европа мамлакатларида бўлгани каби, Финляндияда ҳам университетлар асосан давлатга тегишли ва барча университет дастурлари Финляндия Таълим вазирлиги томонидан аккредитациядан ўтган, бу эса таълимнинг жуда юқори даражасини кафолатлайди⁴.

Аксарият университетлар Финляндия компаниялари билан чамбарчас боғланган бўлиб, бу талабаларга ўқиш давомида амалиёт ўташга ёрдам беради ва ўқишни тугатгандан кейин иш билан таъминлайди. Финляндия таълим сиёсатининг асосий элементлари сифат, самарадорлик, адолат ва халқаролаштиришдир. Таълим ва маданиятга бўлган асосий ҳуқуқ Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган. 1999 йил 11 июнда қабул қилинган, 2011 йил 11 декабрда ўзгартириш ва қўшимчалар қўшилган,

¹ <https://www.virtualfinland>

² Политико-правовое регулирование противодействия коррупции в Финляндии Автор: Волкова Яна Сергеевна Рубрика: Политология Опубликовано в Молодой учёный №48 (234) ноябрь 2018 г.

³ Shurygin F.F. Anti-Corruption policy of the Kingdom of Sweden. Young scientist. № 34. 2018.

⁴ <http://www.virtualfinland/>

Финляндия Конституциясининг 16 § га мувофиқ, “Ҳар бир инсон асосий умумий таълимни бепул олиш ҳуқуқига эга. Умуммажбурий таълим қонун билан белгиланади. Давлат органлари қонунда белгиланган тартибда ҳар кимга ўз қобилиятлари ва алоҳида эҳтиёжларига мувофиқ, асосий, шунингдек, бошқа таълим олиш ва моддий таъминот даражасидан қатъи назар, ўз-ўзини ривожлантириш билан шуғулланиш учун тенг имкониятларни тақдим этиши керак¹. Илм-фан ва санъатни, шунингдек, олий маълумотни олиш эркинлиги кафолатланади”.

Хулоса ўрнида, тадқиқотлар натижасида Финляндия таълим тизимининг ўзига хос хусусиятлари ва Ўзбекистонга татбиқ этиш масалалари қуйидагилардан иборатлиги аниқланди:

1.Таълим бўлимларининг мустаҳкам ички алоқаси. Олий ўқув юртлари мактаблар билан ишлашга йўналтирилган ва мактаб таълими сифатини оширишда иштирок этади. Шу сабабли узлуксиз таълимнинг устуворлиги ва бир таълим даражасидан бошқасига “оғриқсиз ўтиш”ни таъминлаш талаби (масалан, имтиҳонларнинг минимал миқдори).

2.Таълим имкониятлари тенглигининг устуворлиги ва у билан боғлиқ заиф ички табақаланиш. Финляндия шимолидаги этник гуруҳларга нисбатан), институционал (олий таълим муассасалари ўртасидаги тафовутларнинг “силлиқлиги”, мактаблар ўртасидаги тафовутларни бартараф этиш), иқтисодий (ўқиш тўловларининг йўқлиги).

3.Миллий таълим сиёсатининг устувор йўналишлари даражасига кўтарилган университетларнинг “ижтимоий масъулиятини” ошириш ва бунинг натижасида таълим муассасаларининг турли ижтимоий гуруҳлар вакили бўлган маҳаллий ҳамжамият билан яқин ўзаро ҳамкорлигини таъминлаш. Бу таълим тизимининг ишлаши учун қулай шарт-шароитларни яратади (ўқитувчининг юқори мақоми, жамоатчилик томонидан қўллаб-қувватланиши, васийлик кенгашлари тизими), бироқ айни пайтда бир нечта назорат инстанциялари ҳолатини яратади.

4.Таълим тизимининг юқори мобилизация салоҳияти. Финляндия университетлари автономлигининг паст даражаси ва улар сонининг камлиги билан боғлиқ бўлган ушбу хусусият директивалар (“юқоридан пастга”) орқали таълим тизимини ислоҳ қилиш ва хусусан, олий маълумот олишни халқаролаштириш дастурини амалга ошириш имконини беради.

¹ <https://worldscholarshipforum.com/>

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ХУСУСИЙ МУЛК ҲУҚУҚЛАРИ ДАХЛСИЗЛИГИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

ШАРИПОВ Акрамжон Қурбонович

Ўзбекистон Республикаси

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси

мустақил изланувчиси

“Эркинлик ва мулк ҳуқуқи бир-биридан ажралмасдир.

Бирисиз иккинчиси мавжуд бўлмайди.”

Жорж Вашингтон (1732-1799) – АҚШнинг биринчи президенти.

Мамлакатимизда хусусий мулк ҳуқуқлари дахлсизлигини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асослари тўғрисида сўз юритишдан олдин “Ўзи қайси вазиятларда шахсларнинг мулкӣ ҳуқуқлари дахлсизлигидан маҳрум бўлади ёки унга путур етади?”, деган саволга атрофлича жавоб бериб ўтсак мақсадга мувофиқдир.

Ушбу вазиятларни шартли равишда уч турга бўлган ҳолда таҳлил қилиб чиқамиз.

Биринчиси, шахс қонуний йўл билан мулкӣ ҳуқуқлар дахлсизлигидан маҳрум этилади (масалан, давлатнинг қонун чиқарувчи органи томонидан қабул қилинган янги қонуни, давлат органининг етказилаётган зарарга нисбатан мутаносиб равишда тўлиқ компенсация тўловларини амалга оширгандан сўнг хусусий мулкни давлат ва жамият эҳтиёжлари учун олиб қўйиш ҳақидаги қарорини ижрога қаратиш, қонунда белгиланган тартибда мулкдор мол-мулкнинг давлат томонидан олиб қўйилишига мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича ҳақ ундириш шу мулкка қаратилган тақдирда, реквизиция ва мусодара тартибда ёки суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори ёхуд ҳукми асосида);

Иккинчиси, ноқонуний йўл билан мулкӣ ҳуқуқлар дахлсизлигига путур етказилади (мисол учун, биронта шахснинг мулкӣ ҳуқуқлари дахлсизлигига бошқа шахсларнинг зарар етказадиган маъмурий ҳуқуқбузарликлари ёхуд жиноий хатти-ҳаракатлари натижасида, мулкӣ ҳуқуқлар дахлсизлигига ушбу мулкни ўзга шахс томонидан қонунга ҳилоф равишда эгаллаб олиш орқали, давлат органининг етказилаётган зарарга нисбатан мутаносиб равишда тўлиқ компенсация тўловларини амалга оширмасдан туриб хусусий мулкни давлат ва жамият эҳтиёжлари учун олиб қўйиш ҳақидаги қарорини ижрога қаратиш каби);

Учинчиси, форс-мажор ҳолатлари (табӣй офат, бахтсиз ҳодиса, авиаҳалокат ёхуд йирик авария кабилар) оқибатида шахслар мулкӣ ҳуқуқлари дахлсизлигидан маҳрум бўлади.

Мулоҳазаларимизни юқоридаги учта вазиятда вужудга келувчи ижтимоий муносабатлар ҳамда низоларни Ўзбекистон Республикасида тартибга солишга қаратилган, мавжуд норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мазмун-моҳияти тўғрисида давом эттирамиз.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг, яъни 1991 йил 30 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг навбатдан ташқари VII сессиясида “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”¹ни ратификация қилган бўлиб, Декларациянинг 17-моддаси 2-қисмига кўра ҳеч ким зўравонлик билан ўз мулкидан маҳрум этилиши мумкин эмас. Мулк дахлсиздир ва қонун билан қўриқланади. Мулкнинг дахлсизлиги мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини сақлашларидан иборатдир. Мулкдорнинг мол-мулкни олиб қўйишга, шунингдек унинг ҳуқуқларини чеклашга фақат қонунларда назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади².

Шу тариқа, давлатимизда хусусий мулк ҳуқуқлари дахлсизлигининг таъминланиши бир қатор ҳуқуқий-ҳужжатлар билан кафолатланди.

Шу билан бирга, хусусий мулк дахлсизлиги фуқаролик қонун ҳужжатларининг хусусиятларини таърифлайдиган асосий тамойиллардан бири эканини қайд этиш лозим. Ушбу тамойил олий юридик кучга эга норма сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси³(08.12.1992 йилдаги)нинг 36 ҳамда 53-моддаларида ўз аксини топди. Конституциянинг 53-моддаси 2-қисмига биноан, “Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина мулкидан маҳрум этилиши мумкин”⁴.

Эътиборли жиҳати Конституциямиз қабул қилингунга қадар, хусусий мулкнинг дахлсизлиги мақоми қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган эди. Мисол учун, 1990 йил 31 октябрь куни қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида Мулкчилик тўғрисида”ги Қонунининг муқаддима қисмида “Ўзбекистон Республикасида мулк дахлсиздир. Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли. Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётнинг самарали амал қилишига ва халқ фаровонлигининг ўсишига имконият яратувчи ҳар қандай шаклдаги мулкчилик бўлишига рухсат берилади. Мулкчиликнинг ҳамма шакллари дахлсиз бўлишига ва уларнинг ривожланиши учун тенг шароит яратилишига қонун кафолат беради. Ўзбекистон Республикаси мулкдорга қарашли бўлган мол-мулкни сақлаш ва кўпайтириб бориш учун

¹[Электрон манба] URL: <http://mustaqillik.uz/ru/events/view/83> (мурожаат вақти 01.07.2022).

²Муаллифлар жамоаси. Кўчмас мулк ва мулк ҳуқуқи/Амалий қўлланма. Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси К.Камиловнинг умумий раҳбарлиги остида-Т.:Ўзбекистон Республикаси Олий суди, 2017.12 б.

³[Электрон манба]URL: <https://www.lex.uz/acts/20596>; (мурожаат вақти 01.07.2022).

⁴Ҳожи-Акбар Раҳмонқулов. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари (ўқув қўлланма). – Т.: ТДЮИ-2003.-30 б.

барча зарур шароитларни яратиб беради” дейилган бўлса, мазкур Қонуннинг 7-моддаси 2-хатбошида “Хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Мулкдор ўз мулкидан фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина маҳрум этилиши мумкин”¹, деб мустаҳкамлаб қўйилди.

Шунингдек, ушбу Қонуннинг 32-моддасида Ўзбекистон Республикаси мулкрий ҳуқуқни амалга оширишни кафолатлаши, мулкдорнинг конституциявий ҳуқуқларини таъминлаши, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида назарда тутилган ҳолларни истисно этганда, мол-мулкни кўпайтиришни чеклашга ҳамда уни мажбуран тортиб олишга йўл қўйилмаслиги, Ўзбекистон Республикасининг ва бошқа давлатларнинг юридик ҳамда жисмоний шахсларига мулкрий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда Ўзбекистон Республикаси тенг шароитлар яратиб беришлиги кўзда тутилиб, Қонуннинг 33-моддасида мулкрий ҳуқуқлар дахлсизлиги мазмунини янада тўлақонли очиб берилди: “Мулкдор ўзга шахс томонидан қонунга ҳилоф равишда эгаллаб олинган мол-мулкни Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунчилигига мувофиқ талаб қилиб қайтариб олиш ҳуқуқига эгадир. Мулкдор ўз ҳуқуқини ҳар қандай бузишларни, гарчи бундай бузишлар уни мулкка эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаса-да, бартараф этишни талаб қилиши мумкин. Мулкрий ҳуқуқни ҳимоя қилиш суд томонидан амалга оширилади. Ушбу моддада кўзда тутилган ҳуқуқлар гарчи мулкдор бўлмаса ҳам, мулкдан тўла хўжалик юритиш, уни оператив бошқариш, мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ёки қонунда ёхуд шартномада кўзда тутилган бошқа ҳолларда, мол-мулкка эгалик қилувчи шахсга ҳам тааллуқлидир. Бу шахс ўз эгалигини мулкдордан ҳам ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга”.

Бундан ташқари, мазкур Қонуннинг 34-моддаси 2-хатбошида “Мулкдор мол-мулкнинг давлат томонидан олиб қўйилишига мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича ҳақ ундириш шу мулкка қаратилган тақдирдагина Ўзбекистон Республикаси қонунларида кўзда тутилган ҳолларда ва тартибда, шунингдек реквизиция ва мусодара тартибида йўл қўйилади. Табиий офатлар, фалокатлар, юқумли касалликларнинг тарқалиши, ҳайвонларда касалликнинг кенг ёйилиши ва фавқулодда рўй берадиган бошқа ҳолатларда мол-мулк давлат ҳокимияти идораларининг қарорига биноан жамият манфаатларини кўзлаган ҳолда мулкдордан Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартлар билан мажбурий тарзда олиб қўйилиши (реквизиция қилиниши) мумкин ва унга мулкнинг қиймати тўланади. Ўзбекистон Республикаси

¹[Электрон манба] URL: <http://old.lex.uz/docs/111466> (мурожаат вақти 01.07.2022)

қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳолларда суднинг қарорига биноан мол-мулк мусодара қилиниши мумкин.

Фуқаролик қонунларида хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш борасида фуқаролик-ҳуқуқий воситалари тизими белгилаб қўйилган. Айниқса бунда мулк дахлсизлиги тамойили муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг¹ 2-моддасига мувофиқ, фуқаролик қонунчилигининг асосий негизларидан бири сифатида мулкнинг дахлсизлиги эътироф этилган. Кодекснинг 166-моддасида эса, мулк дахлсиздир ва қонун билан қўриқланиши, мулкнинг дахлсизлиги мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини сақлашларидан иборатлиги, мулкдорнинг мол-мулкни олиб қўйишга, шунингдек унинг ҳуқуқларини чеклашга фақат қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилиши қатъий кўрсатилган.

Ҳуқуқшунос олим Ҳ.А.Раҳмонқуловнинг фикрича, мулк ҳуқуқи мутлақ ҳуқуқдир ва қонун билан қўриқланади². Ушбу фикрга қўшиладиган яна бир гуруҳ олимлар таъкидлашича, инсонда туғилиши билан вужудга келадиган олий ҳуқуқлар мавжуд бўлиб, ҳуқуқ назариясида табиий ҳуқуқлар сифатида эътироф этилади. Яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик каби бундай табиий ҳуқуқлар сафига мулк ҳуқуқини ҳам киритиш хато бўлмайди. Ҳуқуқ нормаларида гарчи мулк ҳуқуқи иқтисодий ҳуқуқлар туркумига киритилсада, лекин инсонларнинг ҳаёти ва турмуш тарзида тутган ўрни ва аҳамияти, фаол иштироки ушбу ҳуқуқнинг табиий ҳуқуқлар билан узвий боғлиқлигини кўрсатади³.

Бироқ, бизнингча мулк ҳуқуқини тўлақонли “мутлақ ҳуқуқ” сифатида эътироф этиб бўлмайди, боиси, ушбу ҳуқуқ барча инсонларнинг туғилиши билан узвий боғлиқ бўлган табиий ҳуқуқ эмас, яъни дунёдаги туғилаётган инсонларнинг ҳаммаси ҳам муайян мулкка эга бўлиб туғилмаслиги мумкин, қолаверса, мулк ҳуқуқи қонуний йўл орқали маҳрум ҳам этилиши унинг мутлақ ҳуқуқ мақомини шубҳа остига олади. Масалан, яшаш ҳуқуқи мулк ҳуқуқидан фарқли ўлароқ, мутлақ ҳуқуқ мақомига эга, чунки у барча инсонлар туғилиши билан уларга чамбарчас боғланган бўлади, шунингдек, инсонларни қонунда назарда тутилган тартибда яшаш ҳуқуқидан маҳрум этиш амалиёти дунёнинг аксарият мамлакатларида расман бекор қилинган (Ўзбекистонда 2008 йил 1 январь кунидан эътиборан).

¹[Электрон манба] URL: <http://old.lex.uz/docs/111189#154122> (мурожаат вақти 01.07.2022).

²Ҳожи-Акбар Раҳмонқулов. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари (ўқув қўлланма). – Т.: ТДЮИ-2003.-408 б.

³Муаллифлар жамоаси. Кўчмас мулк ва мулк ҳуқуқи/Амалий қўлланма.Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси К.Камиловнинг умумий раҳбарлиги остида.–Т.:Ўзбекистон Республикаси Олий суди, 2017-11 б.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида мулкый ҳуқуқлар дахлсизлигини ҳимоя қилишнинг бир неча фуқаролик-ҳуқуқий воситалари тизими санаб ўтилган.

Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг бир қатор моддалари айнан мана шу масалаларга бағишланган бўлиб, унга кўра виндикациявий даъво (228-модда), мулкдорнинг мол-мулкни олган шахсдан талаб қилиб олиш бўйича даъво (229-модда), негатор даъво (231-модда), шахснинг ўз эгалигини мулкдордан ҳимоя қилиш ҳуқуқи (232-модда), мулк ҳуқуқини бекор қиладиган қонун қабул қилинган тақдирда, ушбу Қонунни қабул қилиш натижасида мулкдорга етказилган зарар, шу жумладан мол-мулкнинг қиймати давлат томонидан тўланиши (233-модда).

Кейинчалик юқоридаги кафолатларнинг ҳуқуқий асослари такомиллаштирилиб, 2012 йил 24 сентябрь куни Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва мулкдорлар ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни¹ қабул қилинди. Ушбу Қонуннинг 2-моддасига биноан, “Хусусий мулк ҳуқуқи шахснинг қонунчиликка мувофиқ қўлга киритган мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидир. Хусусий мулк бўлган мол-мулкнинг миқдори ва қиймати чекланмайди. Хусусий мулк дахлсиз ва давлат ҳимоясидадир. Давлат хусусий мулкнинг бут сақланишини таъминлаш ва унинг кўпайтирилиши учун барча зарур шароитларни яратади. Мулкдор фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибдагина ўз мол-мулkidан маҳрум этилиши мумкин”лиги белгиланган бўлса, Қонуннинг 24-моддаси 1-қисмида давлат мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ҳамда хусусийлаштириш жараёнида вужудга келган хусусий мулк дахлсиз эканлиги, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш натижалари қайта кўриб чиқилмаслиги ҳамда бекор қилинмаслиги белгиланди.

Ушбу Қонуннинг 8-моддасида айтилишича, хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш қуйидаги йўллар билан амалга оширилади:

- 1) хусусий мулк ҳуқуқини тан олиш;
- 2) хусусий мулк ҳуқуқи бузилишидан олдинги ҳолатни тиклаш ва хусусий мулк ҳуқуқини бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини туғдирадиган ҳаракатларнинг олдини олиш;
- 3) битимни ҳақиқий эмас деб топиш ва унинг ҳақиқий эмаслиги оқибатларини қўллаш;
- 4) давлат органининг ва бошқа органнинг ёки фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг ҳужжатини ҳақиқий эмас деб топиш;
- 5) хусусий мулк ҳуқуқини мулкдорнинг ўзи ҳимоя қилиши;

¹[Электрон манба] URL: <http://old.lex.uz/docs/2055680#2055776> (мурожаат вақти 01.07.2022).

6) бурчни аслича (натура) бажаришга мажбур қилиш;

7) зарарнинг ўрнини қоплаш;

8) неустойка ундириш;

9) маънавий зиённи қоплаш;

10) хусусий мулк ҳуқуқи муносабатларини тартибга солишда қонунчилик барқарорлигини таъминлаш;

11) давлат органининг ва бошқа органнинг ёки фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг қонунга зид бўлган ҳужжатининг суд томонидан қўлланилмаслиги;

12) мол-мулкнинг айрим турларига бўлган хусусий мулк ҳуқуқининг вужудга келганлигини, ўзгарганлигини ва бекор қилинганлигини давлат рўйхатидан ўтказиш. Хусусий мулк ҳуқуқини ҳимоя қилиш қонунга мувофиқ бошқа усуллар билан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Шунингдек, Қонуннинг 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25-моддалари бевосита мулк ҳуқуқлар дахлсизлиги билан боғлиқ кафолатларни белгилловчи нормаларни ўз ичига қамраб олган.

Бундан ташқари, Фуқаролик кодексининг 199-моддасига биноан, мол-мулкни мулкдордан олиб қўйишга қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда ва тартибда мулкдорнинг мажбуриятлари бўйича ундирув ана шу мол-мулкка қаратилган тақдирда, шунингдек национализация қилиш, реквизиция ва мусодара қилиш тартибида йўл қўйилиши мустаҳкамланган бўлиб, агар қонунга асосан шахсга тегишли бўла олмайдиган мол-мулк унинг мулки бўлиб қолса, ушбу мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи суд тартибида бекор қилиниб, олиб қўйилган мол-мулкнинг қиймати шахсга тўланади.

Кези келганда, национализация қилиш, реквизиция ва мусодара қилиш каби тушунчаларга батафсил таъриф бериб ўтсак ўринли бўлар.

Фуқаролик кодексининг 202-моддасига кўра, национализация бу — фуқароларга ҳамда юридик шахсларга қарашли национализация қилинаётган мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқини ҳақ тўлаш асосида қонунга мувофиқ давлат ихтиёрига ўтказишдан иборатлиги, мазкур мол-мулк кейинчалик денационализация қилинган тақдирда, агар қонун ҳужжатларида ўзгача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса, собиқ мулкдорлар ушбу мол-мулкнинг қайтариб берилишини талаб қилишга ҳақлидирлар.

Мулк ҳуқуқини бекор қилишнинг мажбурий усулларида бири национализациядир. Давлатнинг хусусий мулкни национализация қилиш учун ҳуқуқи бевосита давлат суверенитетидан келиб чиқади. Қолаверса, национализацияни амалга ошириш давлат суверенитетини намоён қилиш шаклларида биридир. Ҳар бир давлат ўз ҳудудида ўзининг сиёсий ва иқтисодий тизимини, шунингдек айнан ўзи эга бўлган давлат суверенитетидан келиб чиққан ҳолда мулк ҳуқуқи тизимини ўрнатади.

Давлат мулк ҳуқуқининг шакллари ва мазмуни, унинг вужудга келиши ва бекор бўлишини белгилашда мутлақ ваколатларга эгадир. Хусусий мулкнинг национализацияси давлат хавфсизлигини ва иқтисодий мустақиллигини таъминлашга қаратилган, конституцион тузумни, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини, соғ-саломатлигини ҳимоя қилиш мақсадларини кўзлаган фавқулодда чора дейиш мумкин. Юқорида кўрсатилган ҳолат национализация умуман айнан жамият манфаатлари йўлида амалга оширилиши лозим эканлигининг яққол исботидир. Национализациядан ўтадиган мол-мулкларнинг рўйхати, уларни олиб қўйиш ва уларга компенсация тўлаш тартиби, зиммасига мазкур ҳаракатни амалга ошириш ва национализация жараёнининг етарли даражада ҳуқуқий тартибга солиш қоидаларига риоя қилинишини таъминлаш вазифалари, юклатилган орган масалалари национализация тўғрисидаги қонунда акс эттирилиши керак. Бироқ, Ўзбекистон Республикасида мулк ҳуқуқи бекор қилинишининг бир усули сифатидаги национализацияни амалга оширишнинг шарт-шароитларини ва тартибини белгилайдиган қонун ҳамон қабул қилингани йўқ¹.

Хусусий мулкнинг национализациясини амалга ошириш жараёни шубҳасиз бир неча ижобий жиҳатларга эга.

Мисол учун, давлат бюджети даромадлар қисмининг национализация қилинган активлардан олинадиган даромадлар ва фойдалар ҳисобига ўсиши, национализация қилинган активларни кейинчалик муайян миқдордаги пул эвазига хусусийлаштириш орқали бюджетга бир маротаба катта даромад олиш имконияти ёхуд иқтисодий ва ижтимоий характердаги муаммоларга тезда ечим топиш мумкин (ишсизликнинг ўсишига йўл қўймаслик, турли товарлар ишлаб чиқариш ҳажми ва номенклатурасини сақлаб қолиш, национализация қилинган корхоналар фаолият кўрсатган тармоқлар ва технологик занжирларнинг бузилишига йўл қўймаслик каби).

Лекин, хусусий мулк национализациясини амалга оширишнинг юқорида санаб ўтилган ижобий жиҳатлар билан бир қаторда кўпгина салбий томонлари ҳам мавжуд.

Масалан, давлат хизматчиларида ишлаб чиқаришнинг илгари эришилган сифатини, корхоналар самарадорлигини, товарлар ва хизматларнинг рақобатбардошлигини таъминлаш учун ҳар доим ҳам зарур тажриба ва малака бўлмаслиги;

– халқаро инвесторлар ҳамжамияти национализацияни бизнес ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қабул қилинган қоидаларини бузиш деб ҳисоблашлари ва натижада мамлакатнинг инвестицион жозибадорлиги пасайиши;

¹Ҳожи-Ақбар Раҳмонкулов. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари (ўқув қўлланма). – Т.: ТДЮИ-2003.-503, 505 б.

– давлат томонидан бошқариладиган корхоналарнинг нуфузи ва обрўсига лозим даражада эътибор берилмаслиги оқибатида товарлар ва хизматлар сифати ва ассортиментида салбий таъсир кўрсатиши мумкинлиги;

– национализация амалга оширилгач, мулкларни бошқариш учун давлат хизматчилари салмоғини кенгайтиришга тўғри келиши ва шунга мос равишда давлат бюджетидан қўшимча харажат ортиб бориб, коррупцион фаолият учун қулай шароитлар пайдо бўлиши сингари.

Гувоҳи бўлганимиздек, хусусий мулкни национализация қилишнинг ижобий жиҳатларига қараганда сўзсиз бу жараённинг салбий жиҳатлари кўпроқдир.

Фуқаролик кодексининг 203-моддасида белгиланишича, реквизиция бу –табiiй офатлар, авариялар, эпидемиялар, эпизоотиялар юз берган тақдирда ва фавқулодда тусдаги бошқа вазиятларда мол-мулк жамият манфаатларини кўзлаб, давлат ҳокимияти органи қарорига мувофиқ мулкдордан унга мол-мулкнинг қийматини тўлаган ҳолда қонунчиликда белгиланган тартибда ва шартлар асосида олиб қўйилиши ҳисобланиб, реквизиция ўтказилишига сабаб бўлган вазиятларнинг амал қилиши тўхтаганидан кейин реквизиция қилинган мол-мулкнинг собиқ эгаси сақланиб қолган мол-мулкни ўзига қайтариб беришни талаб қилишга ҳақлидир.

Таъкидлаш керакки, национализация ҳолатидаги каби, ФК бу ерда ҳам реквизицияга олиб келадиган вазиятларнинг кенгайтирилгани ва аниқ белгилаш мезонларининг ўрнатмаганлигини афсусланиш билан қайд этиш лозим.

Бизнинг назаримизда, мазкур моддада, бошқа қонунчилик ҳужжатларида ва махсус адабиётда кўрсатилган тушунчаларнинг моҳиятини аниқлаштириш фойдали бўларди. ФКнинг юқорида кўрсатилган моддасида келтирилган “фавқулодда тусдаги бошқа вазиятлар”га қайси ҳолатлар кириши ҳақидаги масала қоронғи бўлиб қолмоқда, чунки бирорта ҳуқуқий ҳужжатда мазкур тоифага тааллуқли жиҳатлар санаб ўтилмайди. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида реквизицияни ўтказиш шартлари ва тартибини тартибга солувчи қонунчилик ҳужжати йўқ¹.

Фуқаролик кодексининг 204-моддасига асосан эса, мусодара бу – қонунда назарда тутилган ҳолларда мол-мулк суднинг қарорига мувофиқ жиноят ёки ўзга ҳуқуқбузарлик қилганлик учун ҳақ тўламасдан мулкдордан олиб қўйилишини англатади.

Мусодара, мулкдорнинг ихтиёридан ташқари мулк ҳуқуқини бекор қилинишининг бир усулидир. Мулкдор томонидан фуқаролик ёки

¹Ҳожи-Ақбар Раҳмонкулов. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари (ўқув қўлланма). – Т.: ТДЮИ-2003.-507-508 б.

маъмурий ҳуқуқбузарликнинг содир этилиши мусодара учун асос бўлади. Мусодара фақат қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳолларда қўлланилади. Мусодаранинг ҳуқуқий оқибати, бу бир томондан юридик ва жисмоний шахслар мулк ҳуқуқининг бекор қилиниши, бошқа томонидан эса мусодара қилинган мол-мулкка давлат мулк ҳуқуқининг пайдо бўлишидир¹.

Чунончи, Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг² 27-моддасига биноан, “маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли бўлган ашёни ёки маъмурий ҳуқуқбузарликнинг бевосита ашёсини мусодара қилиш мазкур ашёни ҳақ тўламасдан мажбурий тарзда давлат мулкига ўтказишдан иборат бўлиб, ушбу чора жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) суди томонидан қўлланилади. Ҳуқуқбузарнинг шахсий мулки бўлмаган ашё мусодара қилиниши мумкин эмас, муомаладан чиқарилган ашёлар бундан мустасно. Ўқотар қуроллар ва ўқ-дори­ларни, бошқа ов қуролларини мусодара қилиш асосий тирикчилик манбаи овчилик бўлган шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкин эмас. Мусодара қилиш чорасини қўлланиш тартиби ушбу Кодекс ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонунчилик ҳужжатлари билан белгилаб қўйилади”, деб кўрсатилган.

Ёки бўлмаса, Фуқаролик кодекси 123-моддаси мазмунига кўра, бир томон вакилининг бошқа томонни алдаши, зўравонлиги, қўрқитиш ёхуд оғир ҳолатларнинг рўй бериши таъсирида тузилган битимнинг ҳақиқий эмаслигида айбдор шахсларнинг ғараз нияти мавжуд бўлгани аниқланганида мусодара фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик чораси сифатида суд томонидан қўлланилади³.

Таъкидлаш зарурки, суд-ҳуқуқ соҳасида ўтказилган ислохотларнинг натижасида ҳаракатдаги қонунчиликда мусодаранинг қўлланиш доираси сезиларли даражада чекланди. 2001 йил 29 августдаги Ўзбекистон Республикаси “Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги қонуни асосида, суд ҳукми бўйича жазо тариқасида ҳукм этилган шахснинг мол-мулк­ини мусодара қилиш имкониятини кўзда тутган ЖКнинг 53-моддаси ўз кучини йўқотди. Лекин, шу билан бирга, қонунчиликда “махсус мусодара” институти, яъни қуролларнинг ва жиноят ашёсини, ашёвий далилларнинг мусодараси сақланиб қолди⁴.

¹Ўша жойда.-511 б.

²[Электрон манба] URL: <http://old.lex.uz/docs/97664#334269>
(мурожаат вақти 01.07.2022).

³Ҳожи-Акбар Раҳмонқулов. Фуқаролик ҳуқуқининг предмети, методи ва тамойиллари (ўқув қўлланма). – Т.: ТДЮИ-2003.-512 б.

⁴Ўша жойда. -511 б.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси¹ 211-моддасига мувофиқ, ҳукмда, шунингдек жиноят ишини тугатиш тўғрисидаги ажримда ёки қарорда ашёвий далиллар масаласи қуйидаги ҳоидаларга риоя этилган ҳолда ҳал қилиниши кўзда тутилган, яъни:

1) гумон қилинувчига, айбланувчига, судланувчига, маҳкумга тегишли бўлган жиноят қуроллари мусодара қилиниши керак ва улар тегишли муассасаларга топширилади ёки йўқ қилиб юборилади. Гумон қилинувчига, айбланувчига, судланувчига, маҳкумга тегишли бўлмаган мол-мулк қонуний эгаларига, мулкдорларига ёки уларнинг ҳуқуқий ворисларига, шунингдек меросхўрларига қайтариб берилади. Гумон қилинувчига, айбланувчига, судланувчига, маҳкумга тегишли бўлмаган мол-мулкнинг қонуний эгалари, мулкдорлари ёки уларнинг ҳуқуқий ворислари, худди шунингдек меросхўрлари аниқланмаган тақдирда, ушбу мол-мулк давлат даромадига ўтказилади;

2) муомаладан чиқарилган ашёлар тегишли муассасаларга берилиши лозим ёки йўқ қилиб юборилади;

3) ҳеч қандай қимматга эга бўлмаган ашёлар йўқ қилиб юборилади, манфаатдор шахслар ёки муассасалар илтимос қилган ҳолларда эса уларга берилиши мумкин;

4) жиноят ёки бошқа ғайриҳуқуқий ҳаракатлар содир қилиниши натижасида қонуний эгаси ва мулкдоридан маҳрум бўлиб қолган пуллар ёки бошқа бойликлар қонуний эгаларига, мулкдорларига ёки уларнинг ҳуқуқ ворисларига, шунингдек меросхўрларига қайтариб берилиши лозим;

5) жиноий йўл билан орттирилган пуллар ва бошқа бойликлар суднинг ҳукмига биноан жиноят натижасида етказилган мулкий зарарни қоплашга ўтказилади, мулкий зарар кўрган шахс аниқланмаган тақдирда, давлат фойдасига ўтказилади;

6) ашёвий далил ҳисобланувчи ҳужжатлар уларни сақлаш зарурати тугагунга қадар ишда асраб турилади ёки манфаатдор шахсларга ёхуд муассасаларга берилади.

Жиноят-процессуал кодекснинг 289-моддасида бўлса, хусусий эгаликда бўлиши ман қилинган мол-мулк иш бўйича ашёвий далил деб эътироф этилган бўлса, мулкдор тўғри ёки ғайриҳуқуқий равишда қўлга киритганига қараб, у реквизиция қилиниши ёки мусодара этилиши, яъни мол-мулк ҳақини тўлаш ёки тўламаслик шарти билан суд томонидан бундай мол-мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ҳамда уни тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлган тегишли давлат органига ёки юридик шахсга берилиши назарда тутилган.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида² мавжуд “Ўзгалар мулкани талон-торож қилиш жиноятлари” (Х боб), яъни

¹[Электрон манба] URL: <http://old.lex.uz/docs/111460#254570> (мурожаат вақти 01.07.2022).

²[Электрон манба] URL: <http://old.lex.uz/docs/111453#262684>

164-модда (Босқинчилик), 165-модда (Товламачилик), 166-модда (Талончилик), 167-модда (Ўзлаштириш ёки растрата йўли билан талон-торож қилиш), 168-модда (Фирибгарлик), 169-модда (Ўғрилик) сингари ёхуд “Ўзгалар мулкни талон-торож қилиш билан боғлиқ бўлмаган жиноятлар” (XI боб), яъни 172-модда (Мулкни қўриқлашга виждонсиз муносабатда бўлиш), 173-модда (Мулкни қасддан nobуд қилиш ёки унга зарар етказиш), ёки бўлмаса, “Ҳарбий мулкни сақлаш ёки ундан фойдаланиш тартибига қарши жиноятлар” (XXIII боб), яъни 295-модда (Ҳарбий мулкни беҳуда сарфлаш, йўқотиш ёки ишдан чиқариш), 296-модда (Ҳарбий мулкни nobуд қилиш ёки унга шикаст етказиш) каби ижтимоий хавфли қилмишлар содир этиш орқали қонунга хилоф равишда мулкний ҳуқуқлар дахлсизлигига путур етказилади.

Шу нуқтаи назардан, Фуқаролик кодексида мулкнинг дахлсизлиги ва суд орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш, Жиноят кодексида эса мулкни энг муҳим объектлар қаторида тажовузлардан қўриқлаш асосий вазифалар сифатида белгиланганлиги мулк ҳимоясини таъминлаш бўйича мустаҳкам ҳуқуқий асос мавжудлигининг яққол тасдиғи ҳисобланади¹.

Қолаверса, Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг² 60-моддаси (Табиий ресурсларга эгалик ҳуқуқини бузиш), 60¹-моддаси (Суғориладиган ерларни ўзбошимчалик билан эгаллаб олишга йўл қўймаслик бўйича чоралар кўрмаслик), 61-моддаси (Оз миқдорда талон-торож қилиш), 61²-моддаси (Мулкни қасддан nobуд қилиш ёки унга зарар етказиш), 62-моддаси (Топиб олинган мол-мулкни яшириш) каби мулкка тажовуз қилувчи ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик мустаҳкамланганлигини ҳам эслатиб ўтиш зарур.

Юқорида қайд этиб ўтилганидек, мулкдорнинг мол-мулкни олиб қўйишга, шунингдек унинг ҳуқуқларини чеклашга фақат қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Навбатдаги мулоҳазаларимизни Ўзбекистоннинг бутун ҳудудида ёхуд айрим жойларида форс-мажор ҳолатлари содир бўлган вазиятда амалда татбиқ этиладиган мулкний ҳуқуқлар дахлсизлигини ҳимоя қилишга қаратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар хусусида давом эттирсак.

Қайд этиш лозимки, бу борада бор йўғи икки дона меъёрий ҳужжат мавжуддир.

Биринчиси, Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 20 август куни қабул қилинган “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги

(мурожаат вақти 01.07.2022).

¹Муаллифлар жамоаси. Кўчмас мулк ва мулк ҳуқуқи/Амалий қўлланма. Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси К.Камиловнинг умумий раҳбарлиги остида.-Т.: Ўзбекистон Республикаси Олий суди, 2017.-5 бет

²[Электрон манба] URL: <http://old.lex.uz/docs/97664#334269>

(мурожаат вақти 01.07.2022).

Қонуни бўлиб, Қонуннинг 15-моддаси 1-қисмида фуқароларнинг фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш соҳасидаги ҳуқуқлари қаторида фавқулодда вазият рўй берганда ҳаётлари, соғлиқлари ва шахсий мол-мулклари муҳофазаланиши қисқагина кўрсатиб ўтилган.

Иккинчиси, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 25 ноябрдаги “Табиий офатлар оқибатида аҳолига етказилган зарарни қоплаш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 747-сонли Қарори бўлиб, гарчи унда жисмоний шахслар соғлиғи ва мол-мулкига табиий офатлар оқибатида етказилган зарарни қоплаш тартиби батафсил белгиланган бўлсада, қонунчилигимизда жисмоний шахсларнинг соғлиғи ва мол-мулкига табиий ва техноген хусусиятдаги ҳалокатлар натижасида етказилган зарарни қоплаш тартибини мустаҳкамлаб қўйган яхлит бир қонун мавжуд эмаслигини таъкидлаш зарур.

Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, бозор иқтисодиёти шароитида хусусий мулк объектлари доираси ҳам табиий равишда кенгайиб боради. Бу ҳолат ўз навбатида фуқаролик хусусий мулки дахлсизлигини, унинг ҳуқуқий кафолатларини ҳам таъминлашни талаб қилади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг амалга киритилиши фуқаролар хусусий мулк ҳуқуқининг қонуний асосларини белгилаб берди. Унда мулк шаклларига ҳам аниқлик киритилди. Жумладан, фуқароларнинг мулки “хусусий мулк” деб белгиланиши диққатга сазовордир. Хусусий мулк бозор муносабатларининг таркиб топиши ва ривожланишида, унинг учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратишда, бу муносабатларда қатнашувчи тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилашда, уларнинг хатти-ҳаракатларини тартибга солишда ҳамда қонуний манфаатларини муҳофаза қилиш учун зарур бўлган ҳуқуқий кафолатлар ва чораларни белгилашда ўзига хос муҳим аҳамиятга эга¹.

Шу билан бирга, Фуқаролик кодексида мавжуд мулкдорнинг мол-мулкани бевосита олиб қўйишга қаратмаган ҳолда мулк ҳуқуқининг бекор қилиниши тушунчасининг таърифи билан национализация ҳуқуқий атамасининг таърифи мазмунан бир-бирига жуда яқин бўлиб, амалиётда турли чалкашликлар келтириб чиқармаслиги учун ФКнинг 206-моддаси 1-қисмини қуйидаги таҳрирда баён этиш мақсадга мувофиқдир:

“Экспроприация – давлат органининг мулкдорнинг мол-мулкани олиб қўйишга бевосита қаратилмаган қарори муносабати билан, шу жумладан мулкдорга қарашли уй, бошқа иморатлар, иншоотлар ёки экинлар жойлашган ер участкасини давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун олиб қўйиш

¹ Зокиров И., Оқюлов О., Баратов М., Меҳмонов Қ. Мулк ҳуқуқи/ Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. И.Б.Зокиров. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2006. -398 бет

тўғрисидаги қарори муносабати билан мулк ҳуқуқининг бекор қилинишига қонунда белгиланган ҳоллар ва тартибдагина йўл қўйилади, бунда мулкдорга олиб қўйилган мол-мулкка тенг қимматли мол-мулк мулк ҳуқуқи асосида берилади ва унинг кўрган бошқа зарарлари тўланади ёки мулк ҳуқуқи бекор қилиниши билан етказилган зарар тўла ҳажмда тўланади”.

Қолаверса, Ўзбекистон Республикасининг “Реквизиция тўғрисида”ги қонуни ҳам қабул қилинса, ҳозирги кунда долзарб бўлиб турган қатор ҳуқуқий муаммоларга қонуний ечим бўлар эди, сабаби сўнгги йиллардаги пандемия (COVID-19) ва табиий (Бухоро вилоятининг Олот ва Қоракўл туманида 2020 йил апрель ойида юз берган кучли довул¹) ҳамда техноген (Сирдарё вилояти Сардоба туманидаги сув омбори тўғонининг бузилиши натижасида юз берган сув тошқини²) тусдаги офатлар шароитида мазкур Қонунга бўлган зарурат чиндан мавжудлигини замоннинг ўзи исботлаб турибди.

Шу билан бирга, сўз юритилаётган “Реквизиция тўғрисида”ги қонун лойиҳасида жисмоний шахсларнинг соғлиғи ва мол-мулкига табиий офатлар ёки техноген хусусиятдаги ҳалокатлар натижасида етказилган зарарни қоплаш тартиби ҳам ўз аксини топса фойдадан ҳоли бўлмас эди, боиси:

- биринчидан, шахснинг мулкӣ ҳуқуқлари дахлсизлигини кафолатловчи мазкур турдаги ҳужжат қонун даражасида қабул қилиниши бу давлатимизда эътироф этилган қонун устуворлигидек конституциявий тамойилнинг амалий ифодаси бўлса;

- иккинчидан, жисмоний шахсларнинг соғлиғи ва мол-мулкига техноген хусусиятдаги ҳалокатлар натижасида етказилган зарарни бунга айбдор масъул ва жавобгар шахслар ҳисобидан қоплаш имконияти мавжуд бўлмаган ҳолларда ундириш масалалари ҳам ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солинган бўлар эди (бунга яққол мисол бўлиб, “Сардоба сув омбори”да содир бўлган техноген ҳалокатни келтириш мумкин, таъкидлаш керакки, ушбу ҳалокатдан жабрланган шахсларга зарарлар Президент Ш.Мирзиёевнинг сиёсий иродаси боис қоплаб берилди).

¹<https://kun.uz/news/2020/04/28/27-aprel-oqshomidagi-kuchli-shamoldan-song-qorakol-va-olot-tumanlari-bilan-aloqa-uzilib-qolgan>

²<https://xs.uz/uzkr/post/sardoba-suv-ombori-togonining-opirilishi-sabablari-malum-qilindi>

ХУСУСИЙ МУЛК ҲУҚУҚИ ДАХЛСИЗЛИГИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ ТАРИХИЙ ВУЖУДГА КЕЛИШ АСОСЛАРИ

ШАРИПОВ Акрамжон Қурбонович

Ўзбекистон Республикаси

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси

мустақил изланувчиси

Кейинги йилларда мамлакатимизнинг турли жабҳаларида олиб борилаётган туб ўзгаришлар, хусусан, давлат бошқарувини такомиллаштириш ҳамда демократлаштириш, аҳолининг турмуш даражаси ва сифатини ошириш, ҳудудларни комплекс ривожлантириш борасида олиб борилаётган кенг кўламли ислохотлар қаторида хусусий мулк ҳуқуқи дахлсизлигини таъминлаш, шу жумладан, хусусий мулк дахлсизлиги ва ҳимояси кафолатларини кучайтириш, мулкӣ ва ер участкасига бўлган ҳуқуқларни сўзсиз таъминлаш, бунда **давлат органларининг мулкӣ муносабатларга ноқонунӣ аралашувини чеклашга қаратилган** қонунӣ механизм яратиш борасида салмоқли чора-тадбирлар амалга оширилиб келинаётганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Афсуски, амалга оширилаётган ижобӣ ўзгаришлар билан бир қаторда жойларда мансабдор шахслар томонидан хусусий мулк ҳуқуқи, айниқса хусусий мулк ҳуқуқи дахлсизлигини кафолатловчи норматив-ҳуқуқӣ ҳужжатлар нормалари қўпол равишда бузилаётганлиги тез-тез учраб турибди ва бу табиӣки жисмонӣ ва юридик шахсларнинг ҳақли эътирозларига сабаб бўлиб, расмӣ ҳокимият тузилмаларига нисбатан салбӣ фикр шаклланишига олиб келмоқда.

Бугунги кунда хусусий мулк ҳуқуқининг дахлсизлигини таъминлашга доир муаммолар ва уларни бартараф этиш чораларини белгилаш ҳақида фикр юритишдан аввал, хусусий мулк ҳуқуқининг кафолатларини назарӣ ва амалӣ жиҳатдан таҳлил этиш мақсадга мувофиқдир.

Қадимги давр тарихидан маълумки, дастлаб одамлар биргаликда уюшиб жамоа сифатида меҳнат қилган ҳамда турмуш кечиришган. Уруғ-қабила кезларданоқ жамоа олдида у ёки бу сабабга кўра алоҳида мартаба ва обрўсига эга бўлган шахсларнинг (чунончи, сайлаб қўйилган қабила бошлиқлари, оқсоқоллар ва ҳоказо) ўзларига жамоа ишлаб топган жами моддий неъматлар ва ашёларни муайян қисмини сақлаб қолиш ҳуқуқи мавжуд бўлган. Ушбу моддий неъматларни улар ўз ихтиёрига кўра

тасарруф этганлар, уларнинг дахлсизлигини қўриқлаш мақсадида қўриқчилар тайинланган, бу ашёларга тажовуз қилганлар жазоланган¹.

Биз буни хусусий мулк ҳуқуқи дахлсизлиги қонунининг илк қўриниши тариқасида талқин этсак бўлади.

Кейинчалик, Европада инсоният цивилизацияларининг пайдо бўлиши билан одамлар ўртасида вужудга келувчи ижтимоий муносабатлар ҳам ривожланиб, анча мураккаб тус ола бошлади.

Жумладан, уруғ-қабилла тузуми емирилиб, Қадимги Рим қулдорлик тузуми шаклланиши билан нафақат моддий неъматлар, балки инсонлар ҳам энди хусусий мулк ҳуқуқининг предмети сифатида қарала бошланди. Бу орада зодагон-қулдорлар қатлами ҳам шаклланди ва улар давлат олдидаги алоҳида хизматлари учун унумдор ерлар ва рутбаларга эга бўлиб олдилар, шу тариқа давлат мулки ва хусусий мулк шакллари пайдо бўлди. Мазкур мулкларга тажовуз қилганлар суд қилинар ва тегишли тартибда жазоланишар эди.

Ўрта асрларга келиб эса, феодализм ҳукм сурган Европада мулк шакллари рўйхати янада кенгайди, бу борада жамиятда Христиан динининг устувор аҳамият касб этганлигини ҳам эслатиб ўтиш лозим. Шундай қилиб, черков ва ибодатхона мулклари пайдо бўлди, энди черков мулкига тажовуз қилган шахслар давлат судлари томонидан эмас, балки черков томонидан суд қилинадиган ҳамда жазоланадиган бўлишди (масалан, Инквизиция судлари томонидан)².

Ўрта асрлар Европасининг сўнгги даврларига келиб, феодализм тузуми ҳам секин-аста емирилди, жамиятда саноат ишлаб чиқариш ҳамда бозор муносабатлари тараққий этиши билан кўпгина Европа мамлакатлари томонидан инсон ҳуқуқларини эътироф этиш, уларнинг кафолатини таъминлаш борасида муҳим ҳужжатлар яратила бошланди.

Хусусан, “Инсон ва фуқаронинг ҳуқуқлари тўғрисида”ги Франциянинг декларацияси³ - Франция инқилобининг инсоннинг шахсий ҳуқуқларини белгилайдиган энг муҳим ҳужжатлардан бири ҳисобланади.

Ушбу Декларация 1789 йил 26 августда Миллий таъсис йиғилиши томонидан қабул қилинган бўлиб, Декларациянинг 17-моддасида шундай дейилган: “Мулк дахлсиз ва муқаддас ҳуқуқ бўлганлиги сабабли, ҳеч ким ундан маҳрум этилиши мумкин эмас, қонун билан белгиланган шубҳасиз ижтимоий зарурат бўлганда олдиндан товон пули тўлаган ҳолда олиб қўйилиши ҳолатлари бундан мустасно”. Ушбу Декларация Франция

¹Benson, Bruce. (1989). Enforcement of Private Property Rights in Primitive Societies: Law Without Government. J. Libert. Stud. 9. P. 7

²Қаранг: <https://www.britannica.com/topic/history-of-Europe/Landlords-and-peasants> (мурожаат вақти 01.03.2023).

³Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen, Assemblée nationale constituante 26.08.1789 [Электрон манба]URL:<https://www.elysee.fr/la-presidence/la-declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen> (мурожаат вақти 01.07.2022).

конституцияси томонидан 1958 йил 4 октябрда тасдиқланиб, 1971 йил 16 июль куни Франция конституцион кенгаши уни мажбурий юридик ҳужжат сифатида тан олди ҳамда мазкур ҳужжат кейинчалик шахсинг мулкӣ ҳуқуқлари дахлсизлигини кафолатлайдиган ва давлат ўзбошимчалигидан ҳимоя қилишни тартибга солувчи миллий ва халқаро ҳуқуқ учун асос бўлиб хизмат қилди¹.

Кейинчалик, 1791 йилда Америка Қўшма Штатлари Конституциясига ҳам шунга ўхшаш тамойиллар тузатишлар тариқасида киритилди.

Мисол учун, АҚШ Конституциясининг Тўртинчи тузатмасида “Кишиларнинг шахсига, уй-жойига, қоғозларига ва мулкларига нисбатан бўлган дахлсизлик ҳуқуқлари асоссиз тинтув ҳамда банд солинишлардан бузилмаслиги шарт, бунда ордер тинтув ўтказиладиган жойнинг жойлашган ери ҳақида батафсил маълумот, банди қилиниши лозим бўлган шахс ёки банд солиниши лозим бўлган предмет шахсинг аризаси ёхуд қасами билан тасдиқланган етарли асослар бўлган ҳолатлардан ўзга ҳолларда берилмаслиги шарт”, деб кўрсатилган.

Ёки бўлмаса, АҚШ Конституциясининг Бешинчи тузатмасига кўра, “Мулк жамоат фойдаланиши учун, фақатгина адолатли тоvon тўлаган ҳолда олиниши мумкин”².

Ушбу доктринанинг маъноси:

- биринчидан, давлат хусусий мулкни олиб қўйиши ёки йўқ қилиши ёхуд хусусий мулк ҳуқуқини фақат жамоат эҳтиёжлари учун чеклаши мумкин;

- иккинчидан, давлат эгасига олиб қўйиладиган ёки йўқ қилинадиган мол-мулк учун ёки ундан фойдаланиш ҳуқуқини чеклаш учун “адолатли” тоvon пули тўлаши керак;

- учинчидан, мол-мулки олиб қўйилган, йўқ қилинган ёки фойдаланиши чекланган шахсга тегишли суд муҳофазаси ҳуқуқи берилиши керак.

“Адолатли” тоvon пулига нисбатан турли хил ёндашувлар мавжуд. Масалан, АҚШ Конституциясига киритилган Бешинчи тузатиш асосида АҚШ Олий суди “адолатли қиймат - харидор сотувчига ўзаро келишув асосида тўлайдиган бозор қиймати” деган қарорга келган. АҚШ Олий суди томонидан ишлаб чиқилган яна бир муҳим мезон - бу “барча солиқ тўловчилар биргаликда фойдаланиши мумкин бўлган ва қилиниши лозим

¹Дж.А.Тайлаков.“Бино ва иншоотлар жойлашган ер участкалари олиб қўйилишида мулкдорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тартибини такомиллаштириш масалалари” мавзусида, Магистрлик академик даражасини олиш учун ёзилган Диссертация иши-Т.: 2021 йил – 11 б.

²Constitution of the United States, Amendment V (1791), 04.03.1789. [Электрон манба] URL: https://www.senate.gov/civics/constitution_item/constitution.htm (мувожаат вақти 01.03.2023).

бўлган харажатларни (“бюджет”) мулки олиб қўйилаётганлардан бирининг зиммасига юкланадиган бўлса, адолатсиз бўлади”¹.

Юқорида қайд этиб ўтилган ҳужжатлардаги тамойиллар гарчи XVIII асрда яратилган бўлса ҳам, уларнинг ҳуқуқий аҳамияти ҳанузгача йўқолмаган, балки вақт ўтгани сайин ривожланиб, такомиллашди ва ушбу ҳужжатлар шахснинг хусусий мулкӣ ҳуқуқи дахлсизлигини кафолатловчи ҳамда мулкни давлат ўзбошимчалигидан ҳимоя қилишни тартибга солувчи миллий ва халқаро ҳуқуқ учун андоза бўлиб хизмат қилди.

Натижада бу тамойиллар инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда универсал халқаро ҳужжатлардан бири бўлган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг №217 А (III) Резолюцияси билан 1948 йил 10 декабрда қабул қилинган “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”²нинг 17-моддасида ҳам ўз аксини топди.

Унга мувофиқ ҳар бир инсон якка ҳолда, шунингдек, бошқалар билан биргаликда мулкка эгалик қилиш ҳуқуқига эгалиги, ҳеч ким зўравонлик билан ўз мулкидан маҳрум этилиши мумкин эмаслиги белгиланди.

Шунингдек, мулкнинг дахлсизлиги тамойили “Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш ҳақида”ги 1950 йилги Европа конвенциясига 1-илова тариқасида 1952 йил 20 март куни қабул қилинган Баённоманинг 1-моддасида ҳам ўз ифодасини топди. Жумладан, унда шундай дейилган “Ҳар бир жисмоний ва юридик шахс ўз мулкидан тўсқинликсиз фойдаланиши мумкин, ҳеч ким, жамият манфаати ва қонунда ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умумий тамойиллари шартларидан ташқари, ўз мулкидан маҳрум этилиши мумкин эмас”³.

Мулоҳазаларимизни ўз илмий ишларида мулкӣ ҳуқуқлар дахлсизлиги тўғрисида сўз юритган қатор хорижий ва ўзбек ҳуқуқшунос олимларининг фикрлари билан давом эттирамиз.

“Мулкӣ ҳуқуқлар дахлсизлиги” тушунчасига таъриф беришдан аввал, “мулкӣ ҳуқуқ” ҳамда “мулк ҳуқуқи” ибораларининг ўзаро нисбати хусусида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Айтиш керакки, кўпчилик ҳолатларда “мулк ҳуқуқи” ва “мулкӣ ҳуқуқлар” атамалари битта тушунча сифатида ишлатилади. Бунда “мулк ҳуқуқи” мулкӣ муносабатларга тегишли машҳур учлик (яъни, мулкка эгалик қилиш, фойдаланиш ва уни тасарруф этиш-изоҳ бизники) ҳуқуқлари сифатида ишлатилса, “мулкӣ ҳуқуқлар” қўшимча равишда мулкнинг дахлсиз эканлиги, мулкнинг муҳофаза қилиниши ҳуқуқини ҳар бир шахс муол-мулк соҳиби бўлиши мумкинлигини англатади. Гарчи “мулк

¹Дж.А.Тайлаков.“Бино ва иншоотлар жойлашган ер участкалари олиб қўйилишида мулкдорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тартибини такомиллаштириш масалалари” мавзусида, Магистрлик академик даражасини олиш учун ёзилган Диссертация иши-Т.: 2021 йил – 10 б.

²[Электрон манба] URL:<https://constitution.uz/uz/pages/humanrights> (мурожаат вақти 01.07.2022)

³[Электрон манба] URL:<http://www.echr.ru/documents/doc/2440801/2440801.htm> (мурожаат вақти 01.07.2022)

хуқуқи” ва “мулкий хуқуқлар” ибораларини назарий жиҳатдан фарқлаш ва бу хусусда турли фикрлар билдириш мумкин бўлса-да, амалиётда бу икки ибора бир хилда қўлланилади¹.

Кўриниб турибдики, мулк дахлсизлиги бўлмаган тақдирда ҳеч қандай мулк хуқуқи хусусида гапиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Мулк хуқуқи мулкдорнинг ўз мол-мулкига эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш бўйича хуқуқларини амалга оширишда бошқа шахслар томонидан тўсқинлик қилмаслик мажбуриятига мутаносиб равишда мавжуд бўлади. Мулк дахлсизлигини таъминлашнинг қатъий қонунчилик кафолатлари мавжуд бўлгандагина бундай хуқуқий муносабатлар барқарорлигини эътироф этиш мумкин. Демак, мулк дахлсизлиги мулкнинг мутлақ моҳиятини таъминлаш чораси бўлиб, мулк дахлсизлиги тамойилининг хуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланиши бу хуқуқни ҳимоя қилиш муносабатларига аниқлик киритишга қаратилган. Яъни, бундай муносабатларнинг барча иштирокчилари ўз мулкий хуқуқлари дахлсизлигидан манфаатдор бўлиши керак².

Мулкнинг дахлсизлиги бошқа мулкий хуқуқларга нисбатан энг тўлиқлиги билан ажралиб туради. Бундан англашиладики, энг тўлиқ хуқуқ муқаррар равишда ҳимояланган бўлиши керак, акс ҳолда бутун хуқуқий тузилиш ўз маъносини йўқотиб, шунчаки реал мазмундан маҳрум бўлган декларацияга айланади. Мулк хуқуқи муайян шахснинг (эгасининг), пировардида, бутун жамиятнинг шахсий эҳтиёжларини қондириш учун мулкдан фойдаланишни тартибга солувчи восита ролини ўйнашига шубҳа йўқ. Мулк хуқуқи – бу аввало шахс муайян мулкдан унга бошқаларнинг ўзбошимчалик билан таъсир ўтказишлигидан қўрқмасдан, эркин фойдаланишининг кафолатидир. Бу вазиятда “мулк” каби юридик институтнинг мавжудлиги тўғридан-тўғри маълум бир шахсга ёки нарсага хос бўлган ижобий хусусиятлар ёрдамида ўз эҳтиёжларини қондириш имкониятини бериш заруратидан келиб чиқади³.

Қайд этиш лозимки, фуқароларининг хуқуқларини ортиқча қадрламайдиган авторитар мамлакатлар ҳам, мулк хуқуқи дахлсизлигини эълон қилади. Боиси, инсоннинг ҳар нарса устидан ҳукмронлиги зарурати ва унинг эҳтиёжларини қондириш истаги унга шунчалик хоски, бунинг учун хизмат қиладиган воситаларни жуда қадрлайди... шунинг учун ҳам мулк хуқуқи ҳамма жойда айниқса муҳим, дахлсиз деб тан олинади⁴.

¹А.А.Мухаммадиев. Фуқаролик хуқуқи тамойилларининг назарий ва амалий муаммолари.–Т.:ТДЮИ нашриёти, 2010.–101 б.

²А.С.Гайдук. Гражданско-правовой принцип неприкосновенности собственности., Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук.–Рязань.:2003 г., С. 12-13.

³И.П.Куликова. Право собственности: вопросы соотношения неприкосновенности и ограничений.– Саратов.:2003 г., С. 11-12.

⁴Мейер Д.И. Русское гражданское право. В 2 ч. М.: Статут, 2003. 325-326 с.

Бир неча ўзбек ҳуқуқшунос олимларнинг фикрича, мулкнинг дахлсизлиги мулкдорга қарши турган барча субъектларнинг унинг мулк ҳуқуқини бузишдан ўзларини сақлашларидан иборатдир. Мулкдор қонун йўл қўйган асосларда, доирада ўз мулкига ўзи эгалик қилади, ўзи фойдаланади ва ўзи тасарруф этади. Бу мулкдорнинг конституциявий ҳуқуқидир. Унга ташқи томондан тазйиқ ўтказишга, унинг ички ишларига аралашишга, мулкни олиб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас. Ҳаттоки мулкдорнинг ўз ҳуқуқини амалга оширишдан воз кечиши ҳам унинг мулк ҳуқуқини бекор қилмайди¹.

Маълумки, “дахлсизлик” атамаси ҳуқуқининг турли соҳаларида қўлланилади. Агар конституцияда бу атама давлат суверенитетининг дахлсизлигини, депутат шахсининг дахлсизлиги сифатида эътироф этилса, жиноят процессуал ҳуқуқида судьянинг дахлсизлиги, халқаро ҳуқуқда элчининг дахлсизлиги сифатида қўлланилади. Барча ҳолатларда ҳам “дахлсизлик” атамаси барча ноқонуний тазйиқлар ва бу тазйиқларни вужудга келтирувчи ҳолатлардан ҳолилик, қонун ҳужжатлари билан муҳофазаланганлик сифатида тушунилади. Иқтисодда мулк тартибга солишнинг асосини яратувчи фуқаролик ҳуқуқнинг муҳим тамойиллардан бири мулкнинг дахлсизлиги тамойилидир².

Юқоридаги фикр-мулоҳазаларимизни жамлаб “мулк ҳуқуқлар дахлсизлигини ҳимоя қилиш” тушунчасига таъриф берадиган бўлсак, бу моддий неъматларга эгалик қилиш, ундан фойдаланиш, уни тасарруф этиш ҳамда ҳар қандай шахсларнинг ноқонуний тазйиқидан муҳофазаланишнинг фуқаролик-ҳуқуқий воситаларини англаиб, адабиётларда “мулк ҳуқуқлари дахлсизлигини ҳимоя қилиш” деб эмас балки, “мулк ҳуқуқлар дахлсизлигини ҳимоя қилиш” деб кўрсатилса, мазкур тушунчанинг моҳияти янада теранроқ англашилар эди.

¹Зокиров И.Б, Баратов М.Ҳ. Мулк нима? Мулдор ким? - Т.:ТДЮИ, 2003.-11-12 бетлар.

²А.А.Мухаммадиев. Фуқаролик ҳуқуқи тамойилларининг назарий ва амалий муаммолари.-Т.:ТДЮИ нашриёти, 2010.-103 б.

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАРНИНГ ЖИНОЯТЛАРИ ҲАҚИДАГИ ИШЛАРНИ ЮРИТИШ: ИШЛАРНИ СУДДА КЎРИШ УЧУН ТАЙЁРЛАШ БОСҚИЧИНИНГ АЛОҲИДА ЖИҲАТЛАРИ

ХАМРАЕВА Шахло Ибрагимовна

Ўзбекистон Республикаси

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси

мустақил изланувчиси

Барчамизга маълумки, суд муҳокамаси бешта асосий қисмлардан - суд мажлисининг тайёрлов қисми, суд тергови, тарафларнинг музокараси, судланувчининг охирги сўзи, суднинг қарор қабул қилиши учун алоҳида хонага кириши ва у ерда ҳукм чиқариб, суд залида эълон қилишдан - ташкил топган.

Суд муҳокамасининг тайёрлов қисми – бу жиноят ишига тегишли барча ҳолатларни тўлиқ, ҳар томонлама ва холисона текшириш учун зарур бўлган шарт-шароит ҳамда қонуний асос яратиш, суд тергови давомида далилларни ҳаққоний текшириш, баҳолаш ишни мазмунан тўғри ҳал қилиш мақсадида суд ва процесснинг барча иштирокчилари томонидан жиноят-процессуал қонунчилиги билан белгиланган тартибда амалга ошириладиган ҳаракатлар йиғиндисидир¹.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси 406-моддасига мувофиқ вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишлар бўйича суд муҳокамаси жиноят-процессуал қонунчилигининг барча тамойилларига амал қилган ҳолда умумий шартлар асосида ўтказилади. Шунингдек, ушбу қоидалар вояга етмаган судланувчининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини қўшимча равишда кафолатловчи алоҳида процессуал қоидалар билан ҳам тўлдирилган. Ушбу кафолатлар ўзига хос процессуал аҳамиятга эга бўлиб, уларни суд муҳокамасининг барча босқичларида қўллаш лозим.

Бинобарин, вояга етмаганларнинг жиноят ишлари ҳақидаги суд муҳокамасининг тайёрлов босқичида ҳам вояга етмаган судланувчига нисбатан процессуал қўшимча кафолатлар назарда тутилган.

Суд муҳокамаси мажлисининг тайёрлов қисми билан бошланади ва ЖПКнинг 51-бобида (428-438-моддалар)² назарда тутилган тартибда амалга оширилади. Унда раислик қилувчи мажлисни ўтказиш учун тегишли шарт-шароитлар мавжудлигини текширади, процесс иштирокчилари (тарафлар, гувоҳлар, эксперт, мутахассис ва бошқалар)нинг ва мажлисда иштироки шарт бўлган бошқа шахсларнинг

¹Қаранг: Саҳаддинов С., “Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексига шарҳлар”. Махсус қисм. - “Янги аср авлоди”, 2014. –Б.186.

²Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. 51-боб. <http://Lex.uz/docs/30.01.2022>.

келган-келмаганлигини аниқлайди, процессуал муносабатлар билан боғлиқ бўлган илтимосномаларни ҳал қилади ҳамда одил судловни ўтказиш учун суд мажлисини ташкил қилиш чораларини кўради. Бундан ташқари, раислик қилувчи мажлиснинг тайёрлов қисмида жиноят ишини мазмунан тўғри ҳал қилиш учун мавжуд суд таркиби билан ишни муҳокама қилиш имкони борлиги масаласини, шунингдек, судга чақирилган процесс иштирокчиларидан бирортаси келмаган тақдирда суд жиноят ишини унинг иштирокисиз муҳокама қилиш мумкинлиги ёки мумкин эмаслиги тўғрисидаги масалани ҳал қилади. Ушбу асосларга кўра ҳуқуқшунос Н.Норпўлатов “Жиноят процессининг кейинги кечиши ва унинг асосий мақсадларига эришилиши суд муҳокамасининг ушбу қисмида амалга ошириладиган хатти-ҳаракатларнинг сифат ва мазмунига кўп жиҳатдан боғлиқ” деб таъкидлайди¹.

Демак, суд мажлисининг тайёрлов босқичида ҳал этилиши лозим бўлган процессуал ҳаракатларни кетма-кетликда бажармасдан ва тегишли масалаларни ҳал қилмасдан туриб, суд терговини жиноят қонунчилиги талабларига (ЖПК 52-боб)² асосан тўлиқ ўтказиш учун шарт-шароит яратиб бўлмайди.

Таъкидлаш жоизки, суд муҳокамасининг ушбу қисмидаги ҳар бир процессуал ҳаракат қатъий тартибда бажарилиши ва суд мажлисининг баённомасида (ЖПК 426-модда)³ қайд қилиниши лозим. ЖПКнинг 428-моддасига мувофиқ суд мажлиси раислик қилувчининг тайинланган вақтда суд мажлисини очиши ва қандай жиноят иши кўрилишини эълон қилиши билан бошланади. Бунда раислик қилувчи иш кўриляётган суднинг тўлиқ номини, судланувчининг исм, шарифи ва отасининг исмини, унга нисбатан эълон қилинган Жиноят кодекси моддасини ва жиноят иши рақамини қайд этиб ўтади. Шундан сўнг, мажлисда иштироки шарт бўлган шахсларнинг келган-келмаганлигини текширади.

Юқорида қайд этилганидек, вояга етмаганга нисбатан жиноят иши бўйича суд мажлисининг тайёрлов босқичида судланувчининг процессуал кафолатлари таъминланиши лозим бўлиб, бунда вояга етмаганнинг манфаатларини кўшимча равишда ҳимоя қиладиган шахслар (ҳимоячи, қонуний вакиллар)нинг иштирокини таъминлаш билан ҳам белгиланади. С.Саҳаддинов судланувчи ҳимоячилар ва вакилларни жиноят иши бўйича тарафлар эканлигини ва улар процессда тортишувни таъминловчи шахслар ҳисобланишини таъкидлайди⁴.

¹ Қаранг: Норпўлатов Н.Н. Суд муҳокамаси тайёрлов қисмининг назарий ва амалий муаммолари: Юрид.фан.номз.дисс.автореф.-Тошкент:ТДЮИ,2000.-Б.5.

²Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. 52-боб. <http://Lex.uz/docs/30.01.2022>.

³Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. 426-модда. <http://Lex.uz/docs/30.01.2022>.

⁴Қаранг: Саҳаддинов С., “Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодексига шарҳлар”. Мухсус қисм. - “Янги аср авлоди”, 2014. –Б.187.

Шунга кўра, раислик қилувчи ЖПКнинг 51, 121, 549 ва 550, 554-моддаларига асосан ҳимоячи, судланувчи вояга етмаганнинг қонуний вакили, педагог ёки психологнинг иштирокини аниқлаши керак.

Шунингдек, суд вояга етмаганнинг турмуш ва тарбияланиш шароитлари исботлаш мажбуриятидан келиб чиқиб, ЖПК 551-моддасига асосан вояга етмаган судланувчининг ўқиган ёки ишлаган корхона, муассаса, ташкилот, вояга етмаганлар ишлари бўйича идоралараро комиссия (кейинги ўринларда комиссия деб юритилади) вакиллари суд мажлисига чақиришга ҳақли.

Раислик қилувчи суд муҳокамасига иштирокчиларнинг таржимон хизматидан фойдаланиши масаласини ҳал қилганидан сўнг (ЖПК 430-модда), суд таркибини, тарафларни эълон қилади. Судланувчига ва бошқа тарафларга уларнинг судьяни, суд таркибини ёки судьялардан бирортасини, шунингдек тарафлардан бирортасини рад қилиш ҳуқуқларини тушунтиради (ЖПК 431-модда). Шундан кейин гувоҳларни суд мажлиси залидан чиқариб туриш масаласига ўтади (ЖПК 432-модда).

Суд, зарурат, бўлганда ЖПКнинг 551, 562-моддаларига асосан вояга етмаган шахснинг жинояти тўғрисидаги ишни кўриш вақти ва жойи ҳақида комиссияга хабар беради ҳамда унинг вакиллари гувоҳ сифатида суд мажлисига чақиради.

Бироқ, вояга етмаган судланувчига нисбатан жиноят ишини юритишнинг процессуал мақсадидан келиб чиқиб, жиноят-процессуал қонунчилиги билан уни қўллаш амалиёти ўртасида ишни кўришда иштирок этишга жалб қилинган вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссия вакиллари гувоҳ сифатида суд мажлисидан чиқариб туриш масаласи ўзаро баҳслидир.

Масалан, баъзи ҳуқуқшуносларимиз вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишларни кўришда вояга етмаганлар ишлари бўйича идоралараро комиссия вакиллари суд муҳокамасининг барча босқичларида иштирокини таъминлаш керак деб ҳисоблашса, бошқа бир гуруҳ процессуалистларимиз аксинча, бунга зарурат йўқлиги ҳақида фикр билдиради¹.

Бинобарин, ишни судда кўришда иштирок этишга жалб қилинган комиссия вакилининг вазифаларидан келиб чиқиб, унинг процессуал мақоми ЖПКнинг 65-моддасига кўра гувоҳнинг процессуал мақомидан фарқ қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 августдаги ПФ-6275-сон “Бола ҳуқуқларининг кафолатларини таъминлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Фармони билан вояга етмаганлар ишлари бўйича республика идоралараро комиссияси,

¹ Биринчи инстанция судларида вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишларни кўриб чиқишни такомиллаштириш юзасидан сўровнома. <https://docs.google.com/forms/> 02.03.2023 й.

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳамда туман (шаҳар) идоралараро комиссиялари тегишлича Болалар масалалари бўйича миллий комиссия, Болалар масалалари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳамда туман (шаҳар) комиссиялари (кейинги ўринларда — ҳудудий комиссиялар) этиб қайта ташкил қилинган. Унга кўра, болаларнинг маънавий ва ахлоқий камол топишига кўмаклашиш, соғлом турмуш тарзини таъминлаш, боланинг ота-она қарамоғидан маҳрум бўлишининг олдини олиш чораларини кўриш миллий комиссияларнинг асосий вазифаларидан сифатида белгиланган бўлиб, уларни амалга ошириш учун миллий комиссия ва ҳудудий комиссиялар ўзларининг ваколати доирасига кирувчи масалалар юзасидан ўз фаолиятини ташкил этишда тегишли давлат органлари, шу жумладан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларни жалб қилиш ҳуқуқига эга. Ушбу Фармон илова қилинган комиссияларнинг намунавий таркибига кўра, ички ишлар идоралари, таълим ва соғлиқни сақлаш муассасаларининг вакиллари комиссиянинг доимий аъзолари ҳисобланади¹.

2000 йилнинг 15 сентябрига қадар амалда бўлган СССР Олий суди Пленумининг 1976 йил 3 декабрдаги «Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳамда уларнинг жиноий ва бошқа ғайриижтимоий фаолиятга жалб қилиниши ҳақидаги ишлар бўйича қонунларнинг қўлланилишига доир суд амалиёти тўғрисида»ги 16-сон қарори СССР Олий Суди Пленумининг 03.12.1976 йилдаги 16-сонли “Вояга етмаганларнинг жиноятлари ва уларни бошқа ижтимоий хавфли қилмишлар содир қилишга жалб қилиш ҳақида қонун нормаларининг судлар томонидан қўллаш амалиёти тўғрисида”ги Қарорида вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссия вакиллари вояга етмаган судланувчига нисбатан суд мажлисининг тарбиявий таъсирини ошириши, ўсмирнинг шахси, унинг хатти-ҳаракатини тавсифловчи маълумотларни, судланувчининг ўқиш, тарбиялаш шароитларини тўла ва ҳар томонлама аниқлаш, судланувчи ҳамда ота-онасининг фикрини судга етказиш, жиноят содир қилиш шарт-шароитларини бартараф қилиш мақсадида суд муҳокамасига жалб қилиниши ҳақида тушунтиришлар берилган. Унга кўра суд муҳокамасининг бу тоифадаги иштирокчисини сўроқ қилиш суд қарорини чиқаришнинг асосларидан бири ҳисобланган².

Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг 2000 йил 15 сентябрдаги 21-сонли “Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 09.08.2021 йил ПФ-6275-сон “Бола ҳуқуқларининг кафолатларини таъминлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. <http://Lex.uz/docs/30.01.2022>.

² СССР Олий Суди Пленумининг “Вояга етмаганларнинг жиноятлари ва уларни бошқа ижтимоий хавфли қилмишлар содир қилишга жалб қилиш ҳақидаги қонуни нормаларининг судлар томонидан қўллаш амалиёти тўғрисида”ги Қарори. 03.12.1976 йил. 16-сон//<https://base.garant.ru>

ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги Қарорининг 13-бандида судларга комиссиялар ўз фаолиятини жамоатчилик асосида амалга оширувчи, вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқбузарлик содир этилиши ва уларни назоратсиз қолдириш ҳолларининг олдини олувчи ҳамда улар ўртасида содир этилаётган ҳуқуқбузарлик ва жиноятларнинг келиб чиқиши сабаблари, шарт-шароитларини аниқлаш ва бартараф этиш чораларини амалга оширувчи орган сифатида ишга жалб қилиш мазмунида тушунтириш берилган.

Юқорида кўрсатилган талаблардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, комиссия вакиллари суд муҳокамасида тўлиқ иштирок этгани ҳолда судга вояга етмаган судланувчига нисбатан профилактик ишларни олиб боришда кўмаклашади.

Амалдаги ушбу Пленум қарорининг 6-бандида ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этганлиги учун қонунчиликка асосан жавобгарликдан озод қилинган вояга етмаганларга нисбатан ишларни кўриб чиқишга ваколатли эканлиги кўрсатилган бўлиб, суднинг бу ҳақидаги қарори вояга етмаган шахсга нисбатан якка тартибдаги профилактик ишларни ташкил қилиш учун асос ҳисобланади.

Умуман олганда, ҳудудий комиссиялар - вояга етмаганларга нисбатан профилактик ишларга раҳбарлик қилиш ва уларни мувофиқлаштириш учун жавобгардир¹.

Фикримизча, комиссия вакилини процесснинг иштирокчиси сифатида суд муҳокамасида тўлиқ иштирок этиши, вояга етмаган судланувчининг шахсини тўлиқ ўрганиши ва унга нисбатан якка тартибдаги профилактик ишларни эртароқ бошлаши учун имкон беради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 августдаги ПФ-6275-сон “Бола ҳуқуқларининг кафолатларини таъминлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонининг 3-бандига асосан ҳудудий комиссиялар болалар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликлар профилактикасига оид маълумотни тўплаш, сақлаш, қайта ишлаш, таҳлил қилиш ҳамда тегишли органлар ва муассасалар фаолияти самарадорлигини ошириш мақсадида улардан фойдаланади². Бинобарин, комиссия вакили судланувчининг ғайриижтимоий хатти-ҳаракатлари ҳақида нисбатан эртароқ хабардор бўлган шахс ҳисобланади. Чунки, унга нисбатан якка тартибдаги профилактик ишлар олиб борилганлигини кузатиб боради, судланувчи ҳамда унинг атрофидаги шахсларни анча вақт давомида ўрганган бўлади. Комиссия вакили

¹ Правосудие в отношении несовершеннолетних: анализ законодательства и судебной практики Республики Узбекистан. Второй вариант. Февраль 2015 г. 42-С. <https://www.unicef.org/uzbekistan.01.03.2023> г.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 09.08.2021 йил ПФ-6275-сон “Бола ҳуқуқларининг кафолатларини таъминлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Фармон. <http://Lex.uz/docs/30.01.2022>.

танланган жазо турини қўллаш-қўлламаслик билан вояга етмаган судланувчини тарбиявий тузатишга эришиш мумкинлиги ҳақида тўғри ва тўлиқ маълумотларга эга бўлади.

А.Б.Қулахметов вояга етмаганнинг ижтимоий шароитларини текширишда вояга етмаганнинг ота-онасини, агар бола қаровсиз ёки тарбиясиз қолган бўлса, бунинг сабабларини, оила тўлиқ бўлмаса, у ҳолда вояга етмаган шахснинг маънавий ривожланишига бу ҳолат қандай таъсир этганлигини, агар вояга етмаган болалар уйда, мактаб-интернатда катта бўлган бўлса у қандай сабабларга кўра бундай муассасага келиб қолганлиги ҳамда у ер унинг ҳаёти ва тарбиясига қандай таъсир кўрсатганлиги аниқланиши зарурлигини қайд этади¹.

Шуларга кўра, комиссия вакиллари суд мажлиси давомида иштирок этиб, вояга етмаган судланувчини кенгроқ тавсифлаши, судланувчига нисбатан жазо белгилашда ўз фикрини билдириши лозим деб ҳисоблаймиз.

Суд муҳокамасида комиссия вакилларининг ишга оид фикрини инobatга олиниши, судга судланувчига нисбатан жазо турини тўғри танлаш, суд процессини максимал тарзда индивидуаллаштиришга, шу билан суднинг вояга етмаганни соғлом ижтимоий ҳаётга қайтаришдан иборат бўлган асосий мақсадига эришиш имконини беради.

Жиноят кодексининг 88-моддасига ҳавола қилган ҳолда процессуалист А.Б.Антонованинг “комиссия вакили вояга етмаган судланувчига нисбатан жазо тайинлаш масаласини ҳал қилишнинг профессионал субъекти бўлмасада, у судланувчини махсус ўқув-тарбия муассасасига жойлаштириш” масаласини ҳал қилишда бола ҳуқуқларини ҳимоя қилишни мувофиқлаштирувчи шахс сифатида иштирок этиши лозим”²лиги ҳақида билдирган ушбу фикрлари билан қўшилиш мумкин.

Мазкур масала юзасидан ўтказилган сўровнома натижаларига кўра, унда иштирок этган ҳуқуқшуносларимизнинг 67 фоизи вояга етмаганлар ишлари бўйича идоралараро комиссиянинг фаолиятидан келиб чиқиб гувоҳ сифатида жалб қилинган уларнинг вакилларини суд мажлисидан чиқариб туриш мақсадга мувофиқ эмас деб ҳисоблайди³.

Суд муҳокамасининг вояга етмаган шахсга нисбатан асосий мақсадларини инobatга олиб, комиссия вакилининг суд муҳокамасидаги тўлиқ иштирокини қонунийлаштириш лозим.

¹ См: Рамазанова.Н.Р. Случаи, требующие доказательств, в уголовных судах по делам несовершеннолетних. сравнительно-правовой анализ национального и зарубежного законодательства. Илмий-амалий ҳуқуқий журнал. Yuridik fanlar axborotnomasi. 1 (2018) 163-167-Б.

²См: Антонова.Л.Б.Комиссия по делам несовершеннолетних и защите их прав: проблемы в реализации полномочий. Вестник Воронежского института МВД России №4/2021.6 С.

³ Биринчи инстанция судларида вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишларни кўриб чиқишни такомиллаштириш юзасидан сўровнома. <https://docs.google.com/forms/> 02.03.2023 й.

Болалар масалалари бўйича ҳудудий комиссия вакиллари бу тоифадаги ишлар бўйича суд муҳокамасининг барча босқичларида ишни кўришда иштирок этишга жалб қилиниши билан вояга етмаган судланувчини етарли даражада тўлақонли ўрганиш ва унга нисбатан профилактик ишларни эртaroқ босқичларда ташкил қилиш имконини беради.

Юқоридагиларга кўра, вояга етмаган судланувчига нисбатан суд муҳокамасининг асосий мақсадларига эришиши учун ЖПКнинг 562-моддасини қуйидаги таҳрирда баён этишни таклиф қиламиз:

562-модда. Болалар масалалари бўйича ҳудудий комиссиянинг ишнинг кўрилишида иштироки

Суд вояга етмаган шахснинг жинояти тўғрисидаги ишни кўриш вақти ва жойи ҳақида болалар масалалари бўйича ҳудудий комиссияга хабар беради. Комиссия вакиллари гувоҳ сифатида сўроқ қилиш учун суд мажлисига чақирилиши лозим.

Комиссия вакиллари вояга етмаганларга оид жиноят ишларини суд мажлисида кўришда ва далилларни текширишда тўлиқ иштирок этиш ҳамда илтимосномалар киритишга ҳақли.

Ушбу қонун нормасини бир хилда қўллаш амалиётини жорий қилишда Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг “Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги Қарорининг 4-бандини қуйидаги таҳрирда баён қилиш таклиф қилинади:

4. Жиноят-процессуал кодексининг 551 ва 562-моддаларига мувофиқ суд вояга етмаганлар томонидан содир қилинган жиноят ишлари кўриладиган вақт ва жой ҳақида уларнинг ота-онасини, ота-она ўрнини босувчи шахсларни, васийлик ёки ҳомийлик органи вакиллари, вояга етмаганлар ўқиган ёки ишлаган корхона, муассаса, ташкилотни, болалар масалалари бўйича ҳудудий комиссияни, зарур бўлса бошқа ташкилотларни ҳам хабардор қилади. Суд бу ташкилотларнинг вакиллари, судланувчининг васий ёки ҳомийсини, болалар масалалари бўйича ҳудудий комиссиянинг вакиллари гувоҳ сифатида сўроқ қилиш учун суд мажлисига чақиришга ҳақлидир.

Судлар комиссия вакилининг вояга етмаганларга оид жиноят ишларини суд мажлисида кўришда, далилларни текширишда тўлиқ иштирок этишини вояга етмаган ва унинг атроф-муҳити, судланувчига нисбатан ўтказилган профилактик ишлар ҳақида ўз фикрини билдириш ҳамда илтимосномалар киритиш ҳуқуқини тўла таъминлаши лозим.

МИГРАНТЛАР ҲУҚУҚЛАРИНИ ТАЪМИНЛАШДА ҚОНУНИЙЛИК ҲОЛАТИ ВА ПРОКУРАТУРА ОРГАНЛАРИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

ЖЎРАЕВ Шерали Алишер ўғли
Ўзбекистон Республикаси
Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси
таянч докторантура докторанти

Замонавий юридик адабиётларда қонунийлик масалаларига кўп эътибор қаратилади. Ушбу соҳадаги илмий ишларнинг кўпчилиги жамият ва давлат тараққиётининг турли босқичларидаги қонунийлик тушунчаси ва моҳиятини аниқлаш масалаларига бағишланган.

“Давлат ва ҳуқуқ назариясида қонунийлик тўғрисида, қонунларнинг устунлиги, қонунлар ва уларга мувофиқ бўлган бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга барча давлат органлари, мансабдор шахслар ва бошқалар томонидан оғишмасдан риоя қилиш тушунчаси қабул қилинган”¹.

“Қонунийлик демократик ҳуқуқий давлатнинг энг асосий элементларидан биридир. Шунинг учун, жамият ва давлатдаги қонунийлик, ушбу давлатнинг ҳуқуқий давлат қуришга қай даражада яқинлигини кўрсатувчи омилдир. Рус ҳуқуқшунос олими Й.И. Скуратов айтганидек, “давлат қонунийликсиз кучли бўла олмайди, ўзининг ҳукмронлик вазифасини муваффақиятли амалга оширолмайди. Айниқса, давлат ҳуқуқий жамият қуришга интилаётган бўлса”².

Қонунийлик тушунчасига Нурмат Сабуров ва Маҳмуд Нажимовлар томонидан янада батафсилроқ таъриф берилган: **“Қонунийлик** – ижтимоий ҳаётда ҳуқуқ ва қонун ҳукмронлигидан, ижтимоий муносабатлар барча иштирокчилари томонидан ҳуқуқий нормалар кўрсатмаларини оғишмай амалга ошириш, мансабдор шахслар фаолиятидаги ҳуқуқбузарлик ва зўравонликка қарши изчил курашиш,

¹ Звирбуль В.К. Прокурорский надзор в СССР. М. 1966; Мелкумов В.Г. Советская прокуратура и проблемы общего надзора. Душанбе. 1970; Ключков В.В. Теория законности и наука прокурорского надзора. Сб. научн. трудов «Вопросы теории законности и прокурорского надзора». М. 1994; Ключков В.В. О методологии и методике изучения состояния законности. Сб. «Проблемы теории законности. Методология и методика прокурорского надзора». М. 1994.; Малеин Н.С. О законности в условиях переходного периода. Сб. «Теория права: новые идеи» Вып. 4. М. 1995.; Кол-в авторов «Законность в Российской Федерации». М. 2008; Алексеев С.С. Государство и право. Начальный курс. М. 1994.; Викторов И.С. К вопросу о теории законности в Российской Федерации; некоторые предложения. Сб. науч. тр. «Укрепление законности в экономике, социальной сфере и административной деятельности средствами прокурорского надзора». М. 2001 и др.

² Скуратов Ю.И. Прокуратура в правовом государстве. М. 1997. С. 12.

жамиятда тартиб ва уюшқоқликни таъминлашдан иборат ижтимоий-сиёсий режимдир”¹.

Юқоридаги фикрлардан шундай фикрга келишимиз мумкинки, ҳуқуқий-демократик давлатни қонунийликсиз қуриб бўлмайди ва айнан қонунийлик жамиятда ижтимоий муносабатлар барча иштирокчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини таъминлайдиган, уларга оғишмай риоя қилинишини рўёбга чиқарувчи ижтимоий-сиёсий режимдир.

Қонунийлик ҳолатининг кўрсаткичлари бўлиб, ўрганишлар даврида аниқланган қонун бузилишлари кўрсаткичи ҳисобланади, яъни ҳуқуқбузарликлар. Назарияда ушбу мақсадлар учун аниқ бир вақт мобайнида, қонун талабларининг реал амалга оширилишини акс эттирувчи сифат ва сон жиҳатидан кўрсаткичларнинг жами сифатида **“қонунийлик ҳолати”** тушунчаси қабул қилинган².

Юқорида айтилган қонунийлик ҳолати тушунчасини тўлиқ ҳажмда миграция соҳасида қонунийлик ҳолати тушунчасига нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Уларга асосланиб, *“...миграция соҳасидаги қонунийлик ҳолати тушунчасини Ўзбекистон Республикаси ҳудудида миграция муносабатлари соҳасида ваколатга эга бўлган барча давлат органлари томонидан ҳуқуқ берадиган, мажбурият юклайдиган ва тақиқлайдиган характердаги барча миграциявий қонунчилик ҳужжатларининг ҳақиқатда ижро этилиши бўйича статистик, ахборот-таҳлилий ва бошқа расмий кўрсаткичларнинг сифат ва сон жиҳатидан жамланмаси сифатида аниқлаштириш мумкин”*³.

“Ҳозирги кунда миграция жараёни Ўзбекистон Республикасида иқтисодиётини ривожланишида муҳим аҳамият касб этмоқда. Аҳоли миграцияси Республика аҳолиси сонининг ва унинг ҳудудлардаги улуши ошишининг асосий омилларидан бири бўлиб қолмоқда, чет эллик мигрантларни жалб қилиш эса, мамлакатда давлат аҳолиси ва унинг ҳудудларидаги аҳоли сони ошишининг асосий манбаларидан бирига айланмоқда. Ўзбекистон иқтисодиётининг эҳтиёжларига мувофиқ, малака ва тажрибалари бўйича чет эллик мигрантларни мамлакатга жалб қилиш эса иқтисодиётнинг кейинги ривожланиши учун жуда муҳим омилдир”.

“Бироқ, Ўзбекистоннинг ҳозирги миграция қонунчилиги тараққиётнинг ҳозирги ва келажақдаги иқтисодий, ижтимоий ва демографик талабларига, мамлакат фуқаролари, умуман олганда, жамиятнинг, иш берувчиларнинг манфаатларига мувофиқ эмас. Амалдаги

¹ Сабуров Н., Нажимов М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Ўқув-услубий қўлланма. –Т.: ТДЮИ, 2009. – Б. 122.

² Состояние законности и правопорядка в Российской Федерации: методы сбора и анализа эмпирической информации. Научно-методическое пособие. Академия Генеральной прокуратуры Российской Федерации. М. 2010. С. 13

³ Трудовая миграция в Республике Узбекистан: Сб. ст. / Отв. ред. Е. В. Абдуллаев.: Ташкент, 2008. – б 44.

қонунчилик вақтинчалик хорижий меҳнат ресурсларини жалб этишга қаратилган бўлиб, доимий яшаш жойига кўчиб ўтишга, мигрантларнинг мослашувига ва интеграциясига ёрдам берадиган чораларни ўз ичига олмайди. Мавжуд миграция жараёнларини бошқариш тизимининг номукамаллиги кўплаб ноқонуний мигрантларнинг мавжуд бўлишига сабаб бўлмоқда”¹.

Юқорида қайд этилганларни ҳисобга олиб, ҳозирги вақтда миграция қонунчилигини амалга ошириш бўйича прокурор назорати Ўзбекистонга келган мигрантлар томонидан содир этилган жиноятларни аниқлаш ва бартараф қилиш ва олдини олишда долзарб аҳамият касб этмоқда. “Фақат 2020 йилнинг январ-сентябр ойлари давомида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида МДХ давлатлари фуқаролари томонидан 14 та жиноят содир этилган. Рақамларга назар соладиган бўлсак, МДХ давлатлари фуқаролари томонидан Ўзбекистонда содир этилган жиноятлар сони 2019-йилда 26 та, 2018-йилда 26 та, 2017-йилда 22 та, 2016-йилда 50 та, 2015-йилда 33 тани, 2014-йилда 39 та, 2013-йилда 52 та, 2012-йилда 36 тани ташкил этган”. Ушбу рақамлар Ўзбекистон ҳудудида чет эллик мигрантлар томонидан содир этилаётган жиноятлар доимий содир этилиб келаётганлигини ва уларни олдини олиш ва бартараф қилишда прокурор назоратини кучайтириш кераклигини билдиради.

“Шунингдек, чет эллик мигрантлар томонидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида маъмурий ҳуқуқбузарликлар ҳам содир этилган бўлиб, 2020 йилнинг 10 ойи давомида чет эллик давлатлар томонидан жами 3029 та маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этилиб, маъмурий баённомалар тузилган. Ушбу ҳуқуқбузарликларнинг асосан кўпчилигини Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 225-моддасида назарда тутилган ҳуқуқбузарлик, яъни Ўзбекистон Республикасида бўлиш қоидаларини бузиш билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар ташкил этади. Шунингдек, ҳозирги реал вазиятдан келиб чиққан ҳолда **54-модда (Эпидемияларга қарши кураш қоидаларини бузиш)** ва **227⁴-моддасида (Товарлар, транспорт воситалари ва уларнинг ҳужжатларини божхона органининг рухсатисиз бериш, уларни йўқотиш ёки етказиб бермаслик)** назарда тутилган ҳуқуқбузарликлар ҳам кўпчиликни ташкил этмоқда.

Миграция ва қонунларга риоя қилишда прокурор назоратининг асосларини тадқиқ қилишдан аввал, **прокурор назоратининг предмети** тушунчасини аниқлаш муҳимдир. Қонунчилик ижроси устидан прокурор назорати предметининг расмий тушунчаси **Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни**нинг 20-моддасида айtilган. Ундаги ҳуқуқий категорияга кўра, қонун чиқарувчи

¹ Трудовая миграция в Республике Узбекистан: Сб. ст. / Отв. ред. Е. В. Абдуллаев.: Ташкент, 2008. – 6 47.

назорат предмети сифатида иккита алоҳида элементни олган, улардан бири *вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ҳамда вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг ҳарбий қисмлари, ҳарбий тузилмалари, ҳокимлар ва бошқа мансабдор шахслар томонидан қонунларнинг ижро этилиши* бўлса, иккинчиси улар томонидан қабул қилинаётган ҳужжатларнинг *Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига мувофиқлиги* ҳисобланади. “Шунга қарамай, аслида, гап иккала ҳолатда ҳам гап прокурорлар олдида турган вазифаларнинг ҳал қилишга қаратилган назорат фаолиятининг ягона йўналишининг турли хил кўринишлари ҳақида кетмоқда”¹.

Таъкидлаш керакки, миграция-ҳуқуқий муносабатлари субъектларининг ҳуқуқларини тартибга солувчи қонунчилик ижроси устидан прокурор назоратининг предмети, шартсиз, Ўзбекистон Конституциясига амал қилиш, қонунлар ижроси ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қонунийлиги устидан прокурор назорати предметининг умумий тушунчасига асосланади.

“Шундай қилиб, **миграция қонунчилигини амалга ошириш бўйича прокурор назорати предмети**, ўз моҳиятига кўра, миграция соҳасидаги инсон ва фуқаро ҳуқуқлари тўғрисидаги мамлакат қонунчилигининг ҳар қандай қоидабузарликларни ўз вақтида ва тўлиқ аниқлаш, бартараф этиш ва олдини олишга, шунингдек миграция соҳасидаги қонунчилик ва миграция муносабатлари иштирокчиларининг ҳуқуқларини бузганликда айбдор бўлган шахсларни жавобгарликка тортишга йўналтирилган прокурорнинг тегишли функционал фаолияти шаклида тақдим этилади”².

Миграция қонунчилигининг ижро этилиши устидан прокурор назоратининг мазмуни ва ўзига хослиги қуйидагилардан иборат:

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида, миграция соҳасидаги халқаро ҳужжатларда, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонларида ва бошқа қонуности ҳужжатларида мустақамланган миграция ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиларининг ҳуқуқларига риоя қилиниши устидан назорат;

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва тегишли органлар ва уларнинг мансабдор шахслари, миграция жараёнларини тартибга солиш соҳасида ўз ваколатларини амалга ошираётганларида қабул қиладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқлиги устидан назорат.

"Миграция қонунчилигини ижро қилишда прокурор назорати органларида унинг самарадорлигига таъсир қилувчи камчиликлар қаторига қуйидагилар кирази:

¹ Басков В.И., Коробейников В.Б. Курс прокурорского надзора / В.И. Басков, В.Б. Коробейников. - М. 2000. - 56с.

² Бессарабов В.Г. Прокурорский надзор / В.Г. Бессарабов. - М. 2006. - 113 с.

- миграция ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг ҳуқуқларини бузувчи қонун ҳужжатлари бузилиши тўғрисидаги статистик ва бошқа зарур маълумотларни ўз вақтида тўплаш, тезкор қайта ишлаш, таҳлил қилиш ва умумлаштириш бўйича ахборот-таҳлилий таъминлаш паст даражада ташкил этилган;

- кўпгина ҳудудларда прокуратура текширувлари мунтазам равишда амалга оширилмайди. Натижада ҳуқуқбузарликлар ўз вақтида аниқланмайди, бартараф этилмайди, бузилган ҳуқуқлар тикланмайди ёки кечиктириб тикланади;

- миграция қонунчилигини такомиллаштирувчи омиллар ва ҳолатлар ҳар доим ҳам таҳлил қилинмайди. Кўпгина ҳолатларда, қонун билан белгиланган тартибда, айбли мансабдор шахслар аниқланмайди ва уларни жавобгарликка тортиш масалалари кўриб чиқилмайди”¹.

Юқорида санаб ўтилган омиллар натижасида ушбу соҳада содир этилаётган жиноятлар ва ҳуқуқбузарликларни ўз вақтида аниқлаш, олдини олиш ва бартараф қилишга оид прокурор назоратининг фаолияти самарали амалга оширилмаяпти. Натижада, чет эллик фуқаролар томонидан қонун бузилиши ҳолатлари мунтазам кўпайиб бормоқда.

Таъкидлаш керакки, миграция қонунчилиги бузилиш факти аниқланганда, миграция ҳуқуқий муносабатлари субъектларининг бузилган ҳуқуқларини тиклаш мақсадида прокурорлар томонидан қуйидаги ваколатлар амалга оширилади:

“вазирликлар, давлат қўмиталари, идораларнинг, корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг, ҳарбий қисмларнинг ҳудуди ва хоналарига монеликсиз киришга, ҳужжатлар ва материалларни кўришга, текширишлар ўтказишга, текшириш учун қарорлар, фармойишлар, буйруқлар ва бошқа ҳужжатларни, қонунийликнинг ҳолати тўғрисидаги ва уни таъминлашга доир чора-тадбирлар ҳақидаги маълумотларни талаб қилинади;

давлат органлари, ҳарбий қисмлар, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг ҳарбий тузилмалари раҳбарлари ва бошқа мансабдор шахсларидан улар тасарруфидаги корхоналар, муассасалар, ташкилотлар фаолиятини текшириш, тафтиш ўтказишни, идоровий ва ноидоровий текширишлар ўтказиш учун мутахассислар ажратиш талаб қилинади;

мансабдор шахслар ва фуқаролардан қонун бузилиши хусусида оғзаки ёки ёзма тушунтиришлар талаб қилинади”².

Миграция соҳасидаги қонунчиликнинг қониқарсиз ҳолати мазкур вазиятни яхшилайдиган ва миграция соҳасидаги қонунчилик ижроси

¹ Бессарабов В.Г. Прокурорский надзор / В.Г. Бессарабов. - М. 2006. – С. 115.

² Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 29.08.2001 й, 257-II-сон.

устидан прокурор назоратини тубдан кучайтиришга имкон берадиган қўшимча чораларни қабул қилишни талаб қилмоқда.

Миграция ҳуқуқий муносабатлари субектларининг бузилган ҳуқуқлари аниқланганда прокурор томонидан амалга ошириладиган ишлар назорат амалиётини кучайтириш мақсадида миграция қонунчилигига риоя қилиш устидан назорат бўйича прокурор ишини ташкиллаштиришга қўйиладиган асосий талабларни мустаҳкамлайдиган, прокурор назоратининг мақсад ва вазифаларини аниқлайдиган, ушбу соҳадаги қонун бузилишларини аниқлаш ва огоҳлантиришнинг тактик ва услубий жиҳатларини очиб берадиган ташкилий-бошқарув ҳужжати бўлган Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори буйруғини ишлаб чиқиш ва уни чоп этиш мақсадга мувофиқдир. Миграция соҳасини ҳуқуқий тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ижро этилиши, миграция ҳуқуқий муносабатлари иштирокчиларининг ҳуқуқ ва эркинликларига риоя қилиниши устидан прокурор назорати сифатини оширишда назоратнинг айнан ушбу турини ташкиллаштириш ва амалга оширишда ахборот-таҳлилий ва услубий таъминот даражасини тубдан ошириш керак. Миграция ҳуқуқий муносабатлари соҳасида қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлашга ёрдам берадиган прокуратура органларининг ахборот таъминотини ривожлантирувчи воситалардан бири прокуратура органларининг ушбу соҳадаги содир этилган ҳуқуқбузарликлар ҳақида барча маълумотларга эга бўлган жамоатчилик ташкилотлари билан ҳамкорлигини ҳар томонлама кенгайтиришдир.

Ҳозирги вақтда миграция соҳасидаги қонунчилик аҳволи мамлакатимиздаги энг долзарб масалалардан бири бўлиб турибди. Миграция соҳасида содир бўлаётган жараёнлар мамлакатнинг хавфсизлигига ва халқаро барқарорликка катта таъсир кўрсатади.

“Кўпчилик олимлар ва мутахассислар ноқонуний миграция халқаро хавфсизликка, оммавий тартибга, жумладан Ўзбекистонга ҳам, унинг фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликларига ҳам ҳақиқий ҳавф солиши мумкинлигини таъкидламоқдалар. Чунки, ноқонуний мигрантлар давлат рўйхатида турмайдилар, расман меҳнат бандлиги, солиқ солиш, давлатнинг ижтимоий ҳимоя тизимига киритилмайдилар, ўз навбатида, улар яширин иқтисодиётни шакллантиради”¹.

Шубҳасиз, ноқонуний миграцияга қарши курашишнинг самарали тизимини яратиш яқин халқаро ҳамкорликсиз амалга оширилиши мумкин эмас. Халқаро битимларни тўғри тузишдан ташқари, икки томонлама ижро этувчи протоколларни тегишли халқаро битимга

¹ Алешковский И. А. НЕЛЕГАЛЬНАЯ МИГРАЦИЯ КАК ФЕНОМЕН ГЛОБАЛЬНОГО МИРА. Век глобализации. Выпуск №2(14)/2014

параллел равишда тузиш ишлари олиб борилиши керак, бу эса шартномани амалда қўллашнинг батафсил тартибини белгилайди¹.

Масъул ташкилотлардан Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари иши ҳақида охириги 8 йилликда (2013-2020-йиллар давомида) олинган статистик маълумотлар прокуратура органлари томонидан аниқланган миграция қонунчилигидаги ҳуқуқбузарликлар сони ҳар йили барқарор ўсиб бораётганидан гувоҳлик бермоқда:

“2013-йилда 2846 та қонун бузилиши аниқланган бўлиб, шулардан 2292 таси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 225-моддасида назарда тутилган ҳуқуқбузарликни (Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлиш қоидаларини бузиш) содир этилганини кўрсатади. **2014-йилда 2384 та** қонунбузилиши аниқланган ва шулардан **1931 тасида** Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлиш қоидалари бузилган; **2015-йилда 4875 та**, шулардан **2576 таси** Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлиш қоидаларини бузиш оқибатида содир этилган. Чет эллик фуқаролар томонидан **2016 йилда 4107 та, 2017 йилда 4200 та, 2018 йилда 3948 та, 2019 йилда 7837 та, 2020 йилда эса 3029 та** маъмурий ҳуқуқбузарликлар содир этилган. Айниқса, **2019 йил** давомида мазкур қонунбузилишлари кескин кўпайган. Мазкур маълумотларга асосланиб, айтиш мумкинки, **2013-2020-йилларда** миграция соҳасида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар томонидан содир этилган ҳуқуқбузарликлар сони **2013-йилда 2846 тадан 2020-йилнинг октябригача жами 33317 тага** етди. Бу эса ҳуқуқий давлат учун йўл қўйиб бўмайдиган ҳолатдир ва ушбу соҳада прокуратура ва бошқа масъул органларни сергак бўлишга чақирмоқда”².

Содир этилган қонунбузилишларининг аксарият кўпчилигини маъмурий ҳуқуқбузарликлар ташкил этган бўлиб, уларнинг асосий субъектлари эса қуйидаги давлат фуқароларидир: *Тожикистон (3831), Қозоғистон (2391), Қирғизистон (2096), Россия (1628) ва Туркия (1351)*.

2019-йилда Ўзбекистон Республикасига турли мақсадларда 8278996 нафар чет эл фуқаролари келган бўлиб, бу кўрсаткич 2018-йилдагига нисбатан 22%га ошган. (2018-йилда 6432983 нафар чет эл фуқароси). 2017 йилда 2847877, 2016-йилда 2157676, 2015-йилда 2034253, 2014-йилда 1938035, 2013-йилда 2028620 нафар мигрантлар Ўзбекистон Республикасида бўлган. Бундан шундай хулосага келишимиз мумкинки, ҳар йили Ўзбекистон Республикасига келадиган мигрантлар барқарор ўсиб бормоқда. Ушбу сабабдан, миграция соҳасида қонунчиликни

¹ Сухомлина М.П. Международно-правовые механизмы борьбы с незаконной миграции. Научно-методическое пособие. Деятельность прокуратур государств-участников СНГ по противодействию незаконной миграции. М. 2011. С. 124-129; Концепция развития Российского законодательства. М. 2010. – С. 530.

²Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ахборотномаси. Бош прокуратура академияси бошлиғининг 30/5-55967/20-сонли хатига жавоб. 16.11.2020.

такомиллаштириш, мигрантларга қонуний ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатларини ошириш, айниқса “Ўзбекистон Республикасининг миграция тўғрисида”ги Қонунини қабул қилишни даврнинг ўзи талаб қилмоқда. Ана шунда ушбу соҳадаги қонунчиликнинг самараси ошади. Қонуннинг ижроси устидан эса прокурор назорати кучайтирилади.

Мамлакатимизда миграция соҳасида содир этилаётган ҳуқуқбузарликлар сонининг ошиб бораётганлиги бўйича икки хулосага келиш мумкин:

Биринчидан, миграция сиёсати бўйича ваколатли давлат органлари томонидан назорат текширувлари яхши олиб борилмаяпти;

Иккинчидан, ваколатли давлат органларининг амалга ошираётган чора-тадбирларининг заиф профилактик ва огоҳлантирув йўналиши ҳуқуқбузарликларининг тайёрлов ва амалга ошириш босқичидаёқ аниқлаб, уларни ўз вақтида бартараф қилишга имкон бермаяпти.

“Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистоннинг миграция сиёсатида ваколатли бўлган давлат органи сифатида Ички ишлар вазирлиги, Ташқи ишлар вазирлиги, Бандлик ва меҳнат муносабатлари вазирлиги, шунингдек, Давлат Хавфсизлиги Хизмати ва Давлат чегарасини ҳимоя қилувчи Қўмитани санаб ўтишимиз мумкин”.

Ушбу органлар томонидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлган чет эл фуқаролари, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг бир ҳудудидан бошқа бир жойига турли мақсадларда кўчиб ўтган фуқаролар мамлакатда бўлиш ва унинг ҳудудида ҳаракатланиш қоидаларига амал қилинишини назорат қилиш бўйича тезкор-профилактик чора-тадбирларни биргаликда ўтказиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Миграция соҳасидаги мураккаб вазият гувоҳлик бермоқдаки, қонунийлик ҳолати ва ҳуқуқий тартиботга масъул бўлган органлар томонидан миграция муносабатлари соҳасидаги салбий жараёнга қарши зарур чораларни амалга оширмапти.

Яна шунингдек, мамлакат фуқароларини яшаш жойи бўйича рўйхатга олишда мансабдор шахслар томонидан содир этилаётган ҳуқуқбузарликлар ҳам мавжуд бўлиб, бу ўринда энг катта муаммо сифатида прописка тизимини келтириш мумкин. Ушбу соҳада ишларни ташкиллаштириш даражасини ошириш учун миграция хизмати билан шуғулланувчи органлар ва мансабдор шахслар орасида зарур бўлган ҳамкорлик мавжуд эмас.

“Ўзбекистоннинг халқаро бозорга босқичма-босқич кириб бораётганлиги ташқи (халқаро) меҳнат бозорида ёлланма иш мақсадида чет эллик фуқароларнинг кириб келиши ва Ўзбекистон Республикаси

фуқароларининг чиқиб кетиши шаклида ташқи меҳнат миграцияси жараёнлари ривожланиб бормоқда”¹.

Ҳар йили Ўзбекистонга ўртача 4 миллиондан ортиқ чет эллик фуқаролар кириб келмоқда. 2019-йилда Ўзбекистонга 8278996 нафар чет эллик фуқаролар келган бўлиб, уларнинг қарийб 54 минг нафари ишлаш мақсадида Ўзбекистонга келган. 2015-йилда 36412 нафар чет эллик фуқаро ишлаш мақсадида ташриф буюрган. 2019-йилга солиштирсак, ушбу кўрсаткич охириги беш йил ичида 1,5 баробар ошганини кўришимиз мумкин. Ишлаш мақсадида келган чет эллик фуқаролар сонининг кескин ошиши натижасида, чет эллик фуқаролар томонидан содир этилаётган ҳуқуқбузарликлар сони ҳам ошиб бормоқда².

Кўпинча чет эллик ишчиларни жалб қилиш хусусий иш берувчилар томонидан амалга оширилади. Иш берувчилар билан чет элдан келган ишчилар ўртасида тузилган меҳнат шартномалари эса зарурий меҳнат шароитларини ўз ичига олмайди. Айрим ҳолларда меҳнат шартномалари умуман расмий тарзда тузилмайди, ҳатто меҳнат хавфсизлигининг энг элементар шартлари ҳам уларда мавжуд эмас. Чет эллик ишчиларнинг иш берувчиларга қарамлиги ва ўз ҳуқуқларини яхши билмасликлари уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни мураккаблаштиради.

“Шунингдек, миграция соҳасида ягона давлат сиёсатини юритадиган давлат органининг мавжуд эмаслиги ва бир нечта давлат органлари бу иш билан шуғулланиши республика ҳудудида ёлланма меҳнат билан шуғулланадиган чет эл фуқаролари, юридик шахслар ва яқка тадбиркорлар ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлинмаслигига сабаб бўлмоқда”³.

Шундай қилиб, юқорида кўриб чиқилган муаммоларнинг долзарблигини инобатга олиб, прокурорлар миграция соҳасида қонунчилик ижросини таъминлашда назоратни кучайтиришлари керак. Ушбу ўринда, қонунийлик ҳолатини тизимли таҳлил қилишни таъминлаш муҳимдир. Сабаби, айнан унинг натижалари асосида юқорида айтиб ўтилган масалалар бўйича текширувлар режалаштирилади ва ўтказилади, ижро ҳокимияти органлари ва назорат қилувчи органларнинг фаолияти ва уларнинг миграциявий вазиятга таъсирига баҳо берилади, идоралараро ҳамкорликни кучайтиришга йўналтирилган қўшимча чоралар қабул қилинади. Лекин, асосий эътибор доимо ҳуқуқбузарликлар профилактикасига қаратилган бўлиши лозим.

¹ <https://www.uz.undp.org/content/uzbekistan/ru/home/post-2015.html> 09.04.2022

² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат персоналлаштириш маркази маълумоти

³ Исоқов Л.Х. Миграция соҳасидаги давлат бошқаруви. Монография / Сўз боши муаллифи ва масъул муҳаррир А.Саидов. – Тошкент: “Yosh kuch”, 2019. – Б. 47.

Миграция соҳасидаги қонунчиликнинг самарадорлигини ошириш учун амалдаги кодексларга ҳам тегишли ўзгартиришлар киритиш муҳимдир. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексида чет эл фуқароларининг Ўзбекистон Республикасида содир этган ҳуқуқбузарликлари учун жавобгарлик белгиланган бўлсада, ушбу чет эллик фуқароларни Ўзбекистон Республикасига ишга ёллаб олиб келган иш берувчилар учун жавобгарлик чораси йўқ, яъни улар *томонидан давлат ҳудудига кириш ва ундан чиқиш, унинг ҳудудига ҳаракатланиш ҳамда мамлакатда бўлиш рухсатномасида белгиланган муддат тугаганидан сўнг мамлакатдан чиқиб кетиш қоидаларини бажармасликда, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар билан бир қаторда, ушбу шартларни бажаришни таъминламаган иш берувчиларни ҳам жавобгарликка тортиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.*

ТЕРГОВЧЕНИНГ ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИДА ПРОЦЕССУАЛ МУСТАҚИЛЛИГИ ТУШУНЧАСИ

ЭЛМУРЗАЕВ Билолиддин Нурмон ўғли

Ўзбекистон Республикаси

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси

таянч докторантура докторанти

Жиноят-процессуал ҳуқуқи назариясига кўра терговчи ўзига берилган ваколат доирасида жиноят иши бўйича дастлабки терговни амалга оширувчи мансабдор шахс ҳисобланади. Шунингдек, у прокурор, суриштирувчи, жабрланувчи каби айбловдан манфаатдор жиноят процесси иштирокчиси ҳисобланади. Бошқача айтганда, терговчи жиноят процессининг айблов функциясини (жиноий таъқибни) амалга оширади. Жиноят-процессуал қонунчилигининг вазифалари жиноятларни тез ва тўла очишдан, жиноят содир этган ҳар бир шахсга адолатли жазо берилиши ҳамда айби бўлмаган ҳеч бир шахс жавобгарликка тортилмаслиги ва ҳукм қилинмаслиги учун айбдорларни фош этишдан ҳамда қонуннинг тўғри татбиқ этилишини таъминлаш жиноят-процессуал қонунчилигининг муҳим вазифаларидан саналади. Ушбу вазифаларни бажаришда терговчининг мақоми, унинг ўрнини белгилаш долзарб аҳамиятга эга.

Амалдаги жиноят-процессуал қонунчилигимизга кўра, терговчининг фаолияти устидан бевосита назоратни унинг раҳбари, шунингдек прокурор амалга оширади. Дастлабки терговга масъул шахс сифатида прокурор терговчи томонидан қабул қилинаётган қарорларнинг қонуний ва асослилигини текширади, улар бўйича томонлардан келиб тушаётган шикоятларни ўрганади, заруратга қараб ушбу процессуал ҳужжатларни бекор қилади. Бундан норози бўлган терговчи прокурорнинг қарорлари устидан юқори турувчи прокурорга шикоят қилиш ҳуқуқига эга. Шикоят бўйича эса яқуний қарорни яна прокурор қабул қилади, фақат юқори турувчиси. Бундан кўринадикки, жараёнга учинчи томонни жалб этишнинг имкони мавжуд эмас. Прокурор ва терговчи фаолиятининг умумий жиҳатлари кўп. Чунки улар умумий мақсад ва вазифаларга эга.

Ҳуқуқшунос олималар З.Ф. Иноғомжонова ва Г.З. Тўлагановаларнинг фикрича, прокурор жиноят процессининг энг фаол иштирокчиларидан бири бўлиб, фақат у жиноят иш юритувининг барча босқичларида, яъни жиноят ишини кўзғатиш босқичидан то шахсга нисбатан чиқарилган суднинг ҳукми кучга киритилгунга қадар иштирок этади¹. Прокурор барча жиноят ишлари кўрилишига бошчилик қилиб, ишлар бир босқичдан

¹ Иноғомжонова З.Ф., Тўлаганова Г.З. Жиноят процесси иштирокчилари. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮУ. 2006. – Б. 45. (Inogomjonova Z.F., Tulaganova G.Z. Participants in criminal proceedings. Study guide.- T.:TSIL.2006. - P. 45)

кейингисига ўтишида муҳим вазифаларни адо этади. Шу билан бирга, унинг процессуал ҳолати ҳам турли босқичларда турлича кўринишга эга бўлади. Прокурорнинг терговчи билан ўзаро муносабати, терговчининг мустақиллигига таъсири хусусида олимлар турлича фикр-мулоҳазаларни билдирганлар. Жумладан, Г.З.Тўлаганованинг фикрича, терговчининг мустақиллигини янада мустаҳкамлаш мақсадида унинг прокурор билан биргаликда қамоққа олиш масаласини ҳал этишда иштирок этиши шартлиги қонунда белгиланиши керак¹. Терговчи ишнинг ҳолатлари билан кўпроқ таниш бўлгани учун айнан мазкур чорани қўллаш лозимлигини судда исботлашда прокурорга катта ёрдам беради.

Прокурор билан терговчининг ваколатларини, процессуал имкониятларини солиштириб бўлмайди, албатта. Терговчи жиноят иши бўйича ўзининг позициясини прокурорга ўтказа олиш эҳтимоли жуда кам. Шунинг учун ҳам бу борада А.С.Александровнинг фикрларига қўшилмасликдан бошқа илож йўқ. Унинг билдиришича, терговчи жиноий таъқибни амалга оширувчи бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимлари каби “прокурорнинг процессуал хизматчилари” ҳисобланади². М.Х.Рустамбаев таъкидлаганидек “... терговчининг мустақил эканлигини кўплаб олимлар алоҳида таъкидлаган бўлсаларда, у чеклангандир”³. Дастлабки терговда қонунийлик устидан назорат қилиш прокурор учун жиноий таъқибга раҳбарлик қилиш воситаси саналади. Суриштирув ва дастлабки тергов, тезкор-қидирув фаолиятида қонунларга риоя этилиши, шунингдек мазкур фаолият турларини амалга оширувчи мансабдор шахслар томонидан қабул қилинаётган қарорларнинг қонунийлиги, асослилигини назорат қилиш орқали прокурор жиноят иши бўйича ўзаро ҳамкорликда иш олиб боровчи ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг раҳбари ҳамда уларнинг фаолиятини мувофиқлаштирувчи “ташкилотчи” вазифасини бажаради.

Жиноят-процессуал қонунчиликда терговчининг процессуал мустақиллиги нима эканлиги, унинг моҳияти, мазкур тушунчанинг мазмуни аниқ белгиланмаган. Шунинг учун ҳам мазкур масаланинг моҳияти юзасидан аниқ тўхтам мавжуд эмас. Шуни қайд этиш жоизки, В.В.Уланов фикрича, тергов органи раҳбари ёки прокурор томонидан терговчи фаолиятининг назорат қилиниши унинг процессуал

¹ Тўлаганова Г.З. Дастлабки тергов босқичида шахс ҳуқуқларини таъминлаш масалалари: Монография. – Т.: ТДЮУ, 2021. – 206. (Tulaganova G.Z. Issues of ensuring the rights of the individual at the stage of preliminary investigation: Monograph. –T.: TSUL, 2021. –P. 20)

² Александров А.С. Каким не быть предварительному следствию // Государство и право. (Aleksandrov A.S. How not to be a preliminary investigation // State and Law.) <https://www.lawmix.ru/comm/1096>

³ Рустамбаев М.Х., Никифорова Е.Н. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари. –Т.: ТДЮИ, 2005. – 363б. (Rustambaev M.X., Nikiforova E.N. Law enforcement agencies. –T.: TSIL, 2005. – P. 363)

мустақиллигига салбий таъсир ўтказмайди¹. В.Г.Мкртчян эса бошқа фикрда, унга кўра жиноят-процессуал қонунчилигида шундай нормалар борки, улар терговчининг процессуал мустақиллигига жиддий таъсир кўрсатади². Хусусан, тергов якуни бўйича прокурор томонидан айблов хулосасининг тасдиқланиши шундай ҳолатлардан биридир. Амалдаги тартибга кўра, прокурор айблов хулосасини тасдиқлаши ёки камчиликларни бартараф этиш юзасидан қўшимча терговга қайтариши мумкин (ЖПК 384-модда). Бир жиҳатга эътибор қаратиш керакки, жиноят процессининг институционал тузилишига кўра терговчи прокурор ва суддан бутунлай мустақил равишда фаолият юрита олмайди. Прокурор ва суд назорати терговчилар томонидан бўлиши мумкин бўлган турли ўзбошимчаликлардан ҳимоя қилади, фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларининг эҳтимолий бузилишидан асрайди. Умуман олганда, терговчининг мустақиллигини бир неча йўналишларда кўришимиз мумкин бўлади: 1) давлат органи, мансабдор шахс, жамоат бирлашмалари ва уларнинг вакилларининг ҳар қандай таъсиридан хоилилиги; 2) терговчининг ўзи фаолият юритувчи ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органдаги ва бевосита унинг фаолиятини назорат қилмайдиган юқори турувчи раҳбарлардан мустақиллиги. Бу ўринда А.В.Смирновнинг фикрини ҳам инобатга олишимиз жоиз, унга кўра терговчи ижро этувчи орган таркибида иш фаолиятини юритмаслиги керак³. Шу билан бирга, жиноятларни тергов қилиш билан шуғулланувчи мутлақо мустақил, ўзининг раҳбари, ўринбосарлари ва бошқа кўплаб бошлиқлар фаолият юритувчи давлат идорасининг ташкил этилиши ҳам терговчининг мустақиллигини тўлиқ таъминлай олмайди. Чунки, ҳокимият ва бўйсунув муносабатларига қурилган бундай тизимда мустақилликни таъминлаш муаммоли масала.

Дастлабки тергов бўйича барча процессуал фаолият махсус мансабдор шахслар – терговчилар томонидан амалга оширилади. Қонун бошқа ҳеч қандай идора ва шахсларга тергов олиб бориш ваколатини бермаган. Прокурор бундан мустасно. Суриштирув органларининг жиноят иши бўйича суриштирувни бошлашлари (ЖПК 340-модда) дастлабки тергов

¹ Уланов В.В. Самостоятельность и независимость следователя при осуществлении процессуальных полномочий в уголовном судопроизводстве. (Ulanov V.V. Autonomy and independence of the investigator in the exercise of procedural powers in criminal proceedings.) <https://cyberleninka.ru/article/n/samostoyatelnost-i-nezavisimost-sledovatelya-pri-osuschestvlenii-protsessualnyh-polnomochiy-v-ugolovnom-sudoproizvodstve>

² Мкртчян В.Г. Процессуальная самостоятельность следователя. Право: история, теория, практика: материалы III Междунар. науч. конф. (г.Санкт-Петербург, июль 2015 г.). – СПб.: Свое издательство, 2015. – iv, 144 с. (Mkrtychyan V.G. Procedural independence of the investigator. Law: history, theory, practice: materials of the III International scientific conf. (St. Petersburg, July 2015). - St. Petersburg: Own publishing house, 2015. - iv, 144 p.) <https://moluch.ru/conf/law/archive/142/8441/>

³ Смирнов А. В. Современные проблемы следственной власти в России. (Smirnov A. V. Modern problems of investigative power in Russia.) <https://center-bereg.ru/j1535.html>

ҳисобланмайди. Жиноят-процессуал кодексининг 344-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикасида дастлабки терговни прокуратура, ички ишлар органлари ва давлат хавфсизлик хизмати терговчилари олиб боради. Дастлабки терговни прокурорлар ҳам олиб боришлари мумкин. Бу терговчилар процессуал жиҳатдан бир хил мустақилликка эга бўлиб, уларнинг ваколатлари фақат тергов қилинаётган ишларнинг тегишлилиги бўйичагина аниқ белгилаб берилади.

Бугунги кунда терговчиларнинг давлат аппарати тизимидаги ўрни масаласи юридик адабиётларда кўплаб мунозараларга сабаб бўлган. Дастлабки терговни ким олиб бориши керак, деган масала бўйича ҳам турли хил нуқтаи назарлар билдирилган. Бир тоифадаги муаллифлар барча терговчиларни прокуратура органларида мужассамлаштириш керак деса, иккинчи тоифадагилари – ички ишлар органларида ва учинчи тоифадагилари – махсус тергов органларида мужассамлаштириш керак деган фикрларни билдирганлар¹. Юқоридаги ҳар бир таклиф ҳам ижобий ҳам салбий томонларга эга. Айни пайтда қонун чиқарувчи орган тергов аппаратлари прокуратура органлари, ИИБ ва ДХХда фаолият юритиши лозим, деб топган.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (08.12.1992 йилдаги)нинг 121-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жиноятчиликка қарши кураш бўйича тезкор-қидирув, тергов ва бошқа махсус вазифаларни мустақил равишда бажарувчи хусусий кооператив ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва уларнинг бўлинмаларини тузиш ҳамда уларнинг фаолият кўрсатиши тақиқланади.

Терговчининг ҳуқуқий мақомини белгилашда унинг жиноят иши доирасида қандай вазифани ёки функцияни бажариши жуда муҳим. Амалдаги жиноят-процессуал қонунчилигимизда иштирокчилар қуйидаги учта асосий функциядан бирини ёки бир нечтасини бажаришади: ҳимоя, айблов ва ишни ҳал қилиш. А.П.Блинков ва В.М.Быковларга кўра, терговчи жиноят ишини тергов қилиш орқали фақат айблов функциясини амалга оширади². С.А. Шейферага кўра эса терговчи жиноят иши доирасида ундаги енгиллаштирувчи ҳолатларни ўрганиш орқали ҳимоя функциясини ҳам қисман бажаради³. Чунки, иш бўйича исботланиши лозим бўлган барча

¹ Горюнов, В. В. Процессуальная самостоятельность следователя в свете реформы следственного аппарата / Горюнов В. В. // Юридическая наука: история и современность. – 2012. – № 10. – С. 98-102. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=19694216>

² Блинков А.П. Принципы состязательного и объективно-истинного уголовного процесса в деятельности следователя: сравнительный анализ: дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград. 2018. С. 84-85. Быков В.М. Правовое положение следователя в уголовном процессе России (часть 1) // Право и политика. № 5 (149). 2012. С. 880

³ Шейфер, С. А. Российский следователь - исследователь или преследователь? / С. А. Шейфер // Российская юстиция. – 2010. – № 11. – С. 34-36. <https://elibrary.ru/item.asp?id=15594436&>

ҳолатлар синчковлик билан, ҳар томонлама, тўла ва холисона текшириб чиқилиши керак. Ишда юзага келадиган ҳар қандай масалани ҳал қилишда айбланувчини ҳам фош қиладиган, ҳам оқлайдиган, шунингдек унинг жавобгарлигини ҳам енгиллаштирадиган, ҳам оғирлаштирадиган ҳолатлар аниқланиши ва ҳисобга олиниши лозим. Жиноят процессининг функциялари жиноят-судлов иш юритиш иштирокчиларининг вазифаларини ва жиноят-процессуал фаолиятнинг йўналишларини белгилаб беради. У ўз навбатида мазкур иштирокчиларнинг зарур процессуал мақомини юзага келтиради. Давлатнинг ваколатли органлари ёрдамида жиноят содир қилган шахс аниқланади, унга расмий айблов эълон қилинади, улар ўз нуқтаи-назарларини далиллар ёрдамида асослаб берадилар. Шу тариқа айблов фаолияти амалга оширилади. Бу ўринда асосий вазифани бажарадиган шахслардан бири терговчи ҳисобланади.

Кези келганда таъкидлаш жоизки, айнан айблов функцияси орқали шахснинг жиноят содир этишдаги айби фош этилади ва у жиноий жавобгарликка тортилади. Айблов функцияси муҳим процессуал аҳамиятга эга бўлиб, фақатгина процессуал қонунчилик билан тартибга солинишини тақозо этади. Айнан айблов функцияси орқали айбдор шахс аниқланади, ушбу шахс томонидан жиноий қилмиш содир қилинганлигини аниқлашга доир барча зарур ҳаракатлар амалга оширилади. Жиноят ишини юритишга масъул шахс сифатида терговчининг мустақиллиги жиноят-процессуал қонунчилигимизда мустаҳкамланган ва сўнгги йилларда суд-ҳуқуқ соҳасида олиб борилаётган ислохотлардан кўришимиз мумкинки, тергов сифатини ошириш устувор йўналишлардан бирига айланмоқда.

Амалдаги жиноят-процессуал қонунчилигига асосланиб айтиш мумкинки, дастлабки тергов ҳозирги кунда жиноятларни тергов қилишнинг асосий шакли бўлиб келмоқда ва фактларини батафсил, ҳар томонлама ва қатъий текширишдан иборат. Дастлабки терговни қатъий, ҳар томонлама, холисона ўтказиш лозим. У жиноятларни тўлиқ очиш, жиноятнинг барча иштирокчиларини аниқлаш ва топиш, иш учун керакли бўлган далилларни тўплаш ва текшириш, иш ҳолатларига аниқлик киритиш ҳамда айбсиз шахсларни асоссиз айблашнинг олдини олишга хизмат қилади.

Процессуалист олимлар терговчининг мустақиллигига унинг процессуал мақомининг бир элементи сифатида қарашади, бунда ҳал қилувчи мезон қарорлар қабул қилишдаги мустақиллик ҳисобланади. Мустақиллик жиноят процесси иштирокчисининг фақат ташқи фаолиятига хос хусусият бўлиши керак эмас, у процессуал муносабатлар

иштирокчисининг ҳолати, ички ишончини ҳам ўз ичига қамраб олади. А.Е.Жарова мазкур тушунчани тергов ҳаракатларини ўтказиш ва дастлабки терговнинг йўналиши бўйича терговчининг ҳар қандай қарорни мустақил қабул қила олиши билан изоҳлайди¹. Унга кўра, жиноят ишини юритиш доирасида терговчи эркин қарор қабул қила олиши, ўзининг ички ишончига асосланган ҳолда ҳаракат қилиши ҳамда иш натижаларига тўлиқ жавобгарликни бўйнига олиши зарур. В.В.Горюнов терговчининг процессуал мустақиллигини икки маънода ишлатган². Кенг маънода ушбу мустақиллик деганда терговчи хизмат фаолиятини олиб борадиган идоранинг ўзида, унинг иш фаолиятидаги эркинлик демакдир. Бироқ, терговчи давлат хизматчиси эканлигини ва унинг тергов органи раҳбарига боғлиқлигини инобатга оладиган бўлсак, мазкур эркинликни тўла амалга ошириш имкони мавжуд эмас. Тор маънода эса терговчининг мустақиллиги унинг процесс бошқа иштирокчилари билан муносабатида кўринади. Умуман олганда, қонунчилигимизда терговчи мустақиллигининг аниқ ва қатъий тартибга солинмагани ҳамда бевосита бир қанча идоравий бўйсунувнинг мавжудлиги тергов жараёнига, унинг сифатига салбий таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, терговчининг процессуал мустақиллигига дахл қилувчи мазкур турдаги тартиб-қоидалар унинг ижодий ишлашига, фаоллиги ва ташаббускорлигига ҳам таъсир қилади. Терговчи нафақат қонун нормаларига асосланган ҳолда, балки адолат, виждон каби ахлоқий мезонларига ҳам таянган ҳолда фаолият олиб боради. Шунинг учун ҳам ушбу касбнинг мавқеини ошириш тергов сифатининг ошишига ҳам хизмат қилади. Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, терговчининг процессуал мустақиллиги жиноят иши материалларига асосланган ҳолда ва ички ишончидан келиб чиқиб қарор қабул қилишда кўринади.

Терговчи терговнинг йўналиши ва тергов ҳаракатларини юритишга оид барча қарорларни, прокурор рухсатини олиш қонунда назарда тутилган ҳолларни истисно этганда, мустақил равишда қарор қабул қилади. Аммо, терговчининг мустақиллиги фақат шу масалаларда кўринади, дейиш хато фикр. Дастлабки терговни олиб бориш давомида процесснинг бошқа иштирокчилари билан ўзаро муносабатида ҳам унинг мустақиллигининг белгилари кўзга ташланади. Жумладан, терговчи прокурорнинг ЖПК 36-модда 3-қисмида назарда тутилган кўрсатмаларига рози бўлмаса, ўз эътирозларини ёзма равишда баён қилган ҳолда ишни

¹ Жарова А.Е. Процессуальная самостоятельность следователя в уголовном процессе. ЧОУ ВО «Сибирский юридический университет», г. Омск. <https://conf.siblu.ru/processualnaya-samostoyatelnost-sledovatelya-v-ugolovnom-processe>

² Горюнов, В. В. Процессуальная самостоятельность следователя в свете реформы следственного аппарата. <https://wiselawyer.ru/poleznoe/58817-processualnaya-samostoyatelnost-sledovatelya-svete-reformy-sledstvennogo-apparata>

юқори турувчи прокурорга тақдим этишга ҳақли эканлиги ҳам унинг процессуал мустақиллигини таъминловчи кафолатлардан бири ҳисобланади. Худди шундай кафолат тергов бошқармаси, бўлими, бўлинмаси, гуруҳининг бошлиғи ва унинг ўринбосарининг берган кўрсатмалари устидан прокурорга шикоят қилиш тартиби орқали ЖПКнинг 37-моддасида ҳам белгилаб қўйилган.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, тергов органи раҳбарининг бир қанча ваколатлари мавжудки, улар мазмунан терговчининг мустақиллигига дахл қилади. Хусусан, тергов органи раҳбарининг терговчига ижро қилиниши мажбурий бўлган кўрсатмалар бериши устидан фақат хизмат бўйсунуви тартибида шикоят қилиш мумкинлиги, юқори турувчи органга берилган шикоятни кўриб чиқишнинг аниқ механизми қонунчилигимизда акс этмаганлиги, тергов органи раҳбарида жиноят иши доирасида терговчини иш юритиш жараёнидан четлатиш билан боғлиқ ваколатнинг мавжудлиги. Жиноят-процессуал қонунчилик суд, прокурор ва тергов органи раҳбарига терговчининг фаолиятини назорат қилиш бўйича зарур ваколатлар берган бўлсада, мазкур мансабдор шахслар терговчининг жиноят иши доирасида мустақиллигига дахл қила олмайди. Бунда назорат мавжуд бўлиб, бироқ у терговчининг ҳар бир процессуал ҳаракатни амалга оширишига ёки ҳар бир процессуал қарор қабул қилишига тўсқинлик қилмайди. Улар терговчининг жиноятни фош қилиш бўйича фаолиятини, ташаббусларини қўллаб қувватлаши, унинг ички ишончини ҳурмат қилишлари, турли хилдаги маъмурий тартибларни белгилаб терговчининг иш услубига ҳалақит бермасликлари керак. Бунда ҳақиқатни аниқлаш йўлида амалга ошириладиган барча процессуал ҳаракатлар қўллаб қувватланиши лозим.

Терговчининг мустақиллиги жиноят иши бўйича дастлабки тергов жараёнига унинг жавобгар эканлигида ҳам кўринади. Бошқача айтганда, жавобгарлик терговчи мустақиллигининг белгиларидан бири ҳисобланади. Дастлабки тергов жараёнида тергов функциясини қўллаш жиноятчиликка қарши курашиш, баъзи ҳолларда, ишда қатнашаётган иштирокчиларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклашни назарда тутиши мумкин. Лекин бу чеклашлар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, ЖПК ва бошқа қонунларда назарда тутилган кафолатларга риоя этилган ҳолда амалга оширилади¹. Дастлабки тергов барча терговчилар учун умумий бўлган ва уларнинг фаолиятини асосий йўналишларини белгилаб берувчи бевосита процессуал вазифаларга эга. Улар ЖПКнинг 2-моддасида назарда тутилган умумий вазифалардан келиб чиқади.

¹ Уголовный процесс: учебник / коллектив авторов; под общ. ред. В.А. Лазаревой. - М.: ЮСТИЦИЯ, 2015. - 656 с.

Баъзи олимлар терговчининг вазифаси жиноят ишини тергов қилиш деб умумий қоида билан чекланишади¹. Лекин бундай ёндашув дастлабки терговни мазмун-моҳиятини очишга ёрдам бермайди. Амалдаги қонунларнинг таҳлили бу босқичнинг олдида бир қанча аниқ вазифалар ётганини кўрсатади ва булар терговчининг процессуал фаолиятининг асосий йўналишларини белгилаб беради. Терговчида процессуал мустақилликнинг мавжудлиги ундаги мавжуд ваколатлар чегараси билан белгиланади. Қаерда унинг мустақиллиги чекланадиган бўлса, ўша ерда унинг ваколатлари ҳам чегараланади (масалан, тергов ҳаракатларини ўтказиш учун суднинг қарори талаб этиладиган ҳолатлар). Шунингдек, терговчининг мустақиллиги унинг ўз ваколатларидан фойдаланишидаги кафолат ҳисобланади.

Жиноят-процессуал қонунчиликдан ташқари, жиноят ҳуқуқи ва маъмурий ҳуқуқда ҳам терговчининг мустақиллиги кафолатлари мустаҳкамланган. Жумладан, тергов қилишга аралашиш, яъни ишни ҳар томонлама, тўла ва холисона ўрганилишига тўсқинлик қилиш мақсадида терговчига турли шаклда қонунга хилоф равишда таъсир ўтказиш учун жиноий жавобгарлик назарда тутилган (ЖК 236-модда). Бундан ташқари, хизмат вазифасини бажараётган ҳокимият вакилининг қонуний фаолиятига ёки фуқаровий бурчини бажараётган шахсга фаол қаршилик кўрсатганлик учун ҳам жиноий, маъмурий жавобгарлик белгиланган бўлиб, мазкур ҳолат ҳам ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ходимлар, шунингдек терговчи фаолиятининг кафолатларидан бири саналади.

Терговчи процессуал мустақиллигини бошқа бир ҳолат билан ҳам изоҳлаш мумкин, масалан, у жиноят содир этилганлиги тўғрисида маълумотларга эга бўлади. Ҳеч бир ташқи таъсирларсиз жиноят ишини кўзғатиб тергов ҳаракатларини ўтказишни бошлайди ва иш ҳолатларидан келиб чиқиб, терговни олиб боради. Ҳеч ким, на прокурор ва на тергов бўлими бошлиғи унинг ўз мажбуриятларини қачон бажариши юзасидан топшириқ бера олмайди, процессуал жиҳатдан мустақил ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам баъзи олимлар² терговчининг мустақиллигини дастлабки терговнинг умумий шартларига киритиш зарурлигини таъкидлашган. Бизнингча, терговчининг мустақиллиги “умумий шартлар”дан ҳам кенгроқ тушунча бўлиб, жиноят процессида устувор аҳамият касб этади. Дастлабки терговнинг мазкур қоидага риоя

¹ Уголовный процесс: Учебник для вузов /Под общ. ред. В.И. Радченко. - 24 изд., перераб. и доп. - М.: Юстицинформ, 2006. - 784 с.

² Огородов А.Н. Процессуальная самостоятельность следователя в уголовном судопроизводстве. Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. –М: 2017. – С.57.
http://www.agprf.org/userfiles/ufiles/dis_sovet/diss/2018/Ogorodov

қилинмаган ҳолда ўтказилиши жиноят-процессуал қонунчилигининг вазифаларини таъминлашга ҳам жиддий салбий таъсир кўрсатади. Жиноят процесси бўйича принциплар ушбу соҳада амалга оширилиши учун асос бўладиган умумий қоидаларни ўзида мужассамлаштиради. Мазкур соҳадаги фаолият йўналишлари қонунчиликда белгиланган тартибда амалга оширилар экан, ушбу фаолиятга асос бўлувчи асосий қоидалар (принциплар) ҳам мустақамланиши лозим. Бундан келиб чиқиб, терговчининг мустақиллиги масаласини жиноят процессининг принципига тенглаштириш мумкин ва бунинг қонун даражасида мустақамлаш керак, деб ўйлаймиз. Хусусан, ЖПКга янги “Терговчининг процессуал мустақиллиги” деб номланган 14¹-модда киритиш лозим ва унда:

1) жиноят иши бўйича дастлабки терговни амалга оширишда терговчилар фақат Конституция ва қонунга бўйсунадилар;

2) терговчи мустақил равишда терговни амалга оширади, тергов ва бошқа процессуал ҳаракатларни бажариш юзасидан қарорлар қабул қилади, ушбу Кодексда белгиланган тартибда прокурор ва суднинг рухсати талаб этиладиган ҳолатлар бундан мустасно;

3) терговчининг жиноятларни тергов қилиш борасидаги фаолиятига бирон-бир тарзда аралашинишга йўл қўйилмайди ва бундай аралашув қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлиши белгиланиши зарур.

Терговчи дастлабки терговни амалга ошириш чоғида жиноят процессининг иштирокчилари билан ҳуқуқий муносабатга киришади. Терговчи жиноят ишини қўзғатиш ёки қўзғатишни рад этиш, гумон қилинувчини ушлаш, эҳтиёт чорасини танлаш (қамоққа олиш ва уй қамоғидан ташқари), жиноят ишида айбланувчи тариқасида иштирок этишга жалб этиш, экспертиза тайинлаш ҳақидаги ва бошқа қарорларни мустақил қабул қилади. Терговчи терговни режалаштириш, тергов ҳаракатлари ва бошқа процессуал ҳаракатларни амалга ошириш, тўпланган далилларни баҳолаш, жиноят иши бўйича қарорлар чиқариш ишларини мустақил амалга оширади. Терговчи ва унинг раҳбари (прокурор ёки тергов бошқармасининг бошлиғи) ўртасидаги процессуал муносабатлар ЖПКда аниқ тартибга солинган. Бунда терговчининг жиноятчини фош этишдаги ташаббускорлиги, маҳорати қўллаб-қувватланиши, унинг мустақиллигининг ва шу билан бирга дастлабки терговни ўз вақтида ва қонунга мувофиқ амалга ошириш учун масъулияти ошиб бориши мумкин.

Прокурорнинг дастлабки терговни назорат қилиши терговчини мустақилликдан маҳрум қилмайди ва обрўсини туширмайди, балки, аксинча, терговчининг барча ҳаракатлари қонун ҳужжатлари билан қатъий тартибга солинишини, айти пайтда, терговни амалга ошириш

чоғида қонунийликка риоя этилишини таъминлайди. Терговчи ўз қарорларининг қонунийлиги ва асосланганлиги учун тўла жавобгар. Прокурор, ўз навбатида, терговчининг жиноятларни тергов қилишнинг қонунда белгиланган тартибига оғишмай амал қилишини кузатиб туриши ва бу билан ҳар бир иш ҳолатларининг ҳар томонлама, тўла ва холисона текширилишини таъминлаши шарт. Шулардан келиб чиқиб айтиш жоизки, жиноят-процессуал қонунчилигини такомиллаштириш терговчининг бошқа мансабдорлардан рухсат олиб, қарор қабул қилиш имкониятини оқилона чегарасигача белгилаш йўлидан кетиши лозим. Ваколатли шахс сифатида терговчи қарор қабул қилиш ва процессуал ҳаракатларни амалга оширишда мустақил бўлиши ва қонунчиликда ўрнатилган тартибда ўз ваколати доирасида ҳаракат қилиши керак.

КОРРУПЦИЯГА ОИД ҲУҚУҚБУЗАРЛИКЛАР ТЎҒРИСИДА ХАБАР БЕРГАН ШАХСЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲИМОЯСИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ НОРМАТИВ-ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

МАЖИДОВ Шахзод Абдихалил ўғли
Ўзбекистон Республикаси
Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси
таняч докторантура докторанти

Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонунида мамлакатимизда коррупцияга қарши курашнинг давлат сиёсати, ушбу сиёсатни амалга оширувчи ваколатли органлар, шунингдек, коррупцияга оид фактлар тўғрисида хабар бериш мажбурияти, хабар берган ва хабар беришга кўмаклашган шахсларни рағбатлантириш масалаларининг ҳуқуқий асослари белгиланган бўлсада, давлат томонидан коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар ҳақида хабар берган шахсларнинг ҳуқуқий жиҳатдан ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг норматив-ҳуқуқий асослари мукамал тарзда белгиланмаган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонунининг 26-моддасида давлат органларининг ходимлари уларни коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар содир этишга кўндириш мақсадида бирор шахс ўзларига мурожаат этганлигига доир барча ҳолатлар тўғрисида, шунингдек, давлат органларининг бошқа ходимлари томонидан содир этилган шунга ўхшаш ҳуқуқбузарликларнинг ўзларига маълум бўлган ҳар қандай фактлари тўғрисида ўз раҳбарини ёхуд ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларни хабардор қилиши шартлиги эътироф этилган. Мазкур моддада назарда тутилган мажбуриятнинг давлат органлари ходимлари томонидан бажарилмаганлиги қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортилиши белгиланган¹.

Шунингдек, Қонуннинг 28-моддасида коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар тўғрисида хабар берган шахслар давлат ҳимоясида бўлиши, қонунда белгиланган ҳоллар бундан мустаснолиги, коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар тўғрисида хабар берган шахсларни жиноий ва бошқа ҳолатларда таъқиб этиш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлиши қайд этилган. Юқорида таъкидланганидек, бугунги кунда қонунда

¹Ўзбекистон Республикаси “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонуни (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 1-сон, 2-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 16.01.2019 й., 03/19/516/2484-сон; 24.05.2019 й., 03/19/542/3177-сон, 2019 й., 2-сон, 47-модда; Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон, 19.11.2021 й., 03/21/729/1064-сон).

хабар берган шахсларни ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилишнинг норматив-ҳуқуқий асослари белгиланган бўлсада, амалиётда бир қатор муаммолар юзага келмоқда.

Жумладан, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар амалиётида коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар ҳақида хабар берган шахсларнинг ҳуқуқий ҳимояси Ўзбекистон Республикасининг “Жабрланувчиларни, гувоҳларни ва жиноят процессининг бошқа иштирокчиларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонун асосида ҳимоя қилиб келинмоқда¹. Ваҳоланки, мазкур қонуннинг мақсади жиноят тўғрисида хабар берганлик учун ҳимоя билан таъминлашни назарда тутувчи жабрланувчилар, гувоҳлар ва жиноят процесси бошқа иштирокчиларини ҳимоя қилиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишга қаратилган. Қонун нормалари жиноят иши қўзғатилгандан сўнггина алоҳида мақомга эга бўлган жиноят процесси иштирокчилари ҳисобланган жабрланувчилар, гувоҳлар ва жиноят процессининг бошқа иштирокчиларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилинишини назарда тутди. Коррупциявий ҳуқуқбузарликлар ҳақида хабар берувчи шахслар эса аксарият ҳолларда коррупциявий жиноятларнинг фактлари ҳақида маълумот берувчи шахслар сифатида алоҳида мақомда жиноят процесси иштирокчиси ҳисобланмаслиги ўзига маълум бўлган коррупциявий жиноятларининг фактлари ҳақида маълумот берувчи шахслар сифатида эътироф этилади. Бу эса ўз навбатида, Ўзбекистон Республикасининг “Жабрланувчиларни, гувоҳларни ва жиноят процессининг бошқа иштирокчиларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунда коррупциявий ҳуқуқбузарликлар ҳақида хабар берган шахсларнинг ҳуқуқларини ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилишни шубҳа остида қолдирмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил Коррупцияга қарши курашиш бўйича Истанбул ҳаракатлар режасининг 4-раунд мониторинги ҳисоботларига асосан ташкилотнинг 14.7-тавсиясида кузатув гуруҳи ушбу қонун нормаси қоидалари жиноят процесси иштирокчиси ҳисобланмаган коррупцияга оид жиноятлар тўғрисида хабар берган шахслар учун қўлланилиши ёки қўлланилмаслиги хусусида ягона тўхтамга кела олмаганлиги, шунингдек, “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг қабул қилиниши билан 14.7-тавсия қисман расмий равишда бажарилган бўлса-да, уларда белгиланган нормалар коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар тўғрисида хабар берган шахсларнинг ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоясини етарли даражада таъминлай олмаслиги, шу жумладан хабар берувчиларнинг ҳуқуқий ҳимоясини таъминлашнинг норматив-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, ва

¹Ўзбекистон Республикаси “Жабрланувчиларни, гувоҳларни ва жиноят процессининг бошқа иштирокчиларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуни. 14.01.2019. ЎРҚ-515-сон. ; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.

мавжуд камчиликларни тўлдириш учун мос тавсиялар алоҳида қайд этиб ўтилган¹.

Фикримизча, “Жабрланувчиларни, гувоҳларни ва жиноят процессининг бошқа иштирокчиларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг мақсади сифатида жабрланувчилар, гувоҳлар ва жиноят процесси бошқа иштирокчиларини ҳимоя қилиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишга қаратилганлиги белгиланган. Лекин, мазкур қонун фақатгина жиноят иши қўзғатилгандан сўнггина жабрланувчилар, гувоҳлар ва жиноят процессининг бошқа иштирокчиларини ҳимоя қилиши мумкин.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш ўринлики, гувоҳлар ва хабар берувчи шахслар жиноят процессида алоҳида мақомга эга бўлиши лозимлигини, Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонунида коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ахборотни хабар қилувчи шахслар ва уларнинг яқин қариндошлари давлат ҳимоясида бўлишини кафолатловчи алоҳида норма борлигини инобатга олган ҳолда, коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги хабар берган шахслар ва уларнинг яқин қариндошлари алоҳида тоифа сифатида Ўзбекистон Республикасининг “Жабрланувчиларни, гувоҳларни ва жиноят процессининг бошқа иштирокчиларини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунида акс эттириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

¹[Электрон манба]. <http://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Uzbekistan-4th-Round-Monitoring-Report-2019-RUS.pdf>

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ СОТРУДНИКОВ ОПЕРАТИВНЫХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН, ЗАНИМАЮЩИХСЯ РАСКРЫТИЕМ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШЕННЫХ В ОТНОШЕНИИ ИНОСТРАНЦЕВ

АРХАНГЕЛЬСКАЯ Екатерина Константиновна

*Самостоятельный соискатель кафедры
оперативно-розыскной деятельности
Академии МВД Республики Узбекистан
Старший инспектор профилактики
Управления по обеспечению безопасного
туризма ГУВД г.Ташкента*

В период с 2016 по 2022 года в Республике Узбекистан произошли кардинальные изменения в области туристической политики. Развитие туристической сферы отмечено одним из стратегических направлений развития национальной экономики. Были приняты более 60 нормативных актов, направленных на создание благоприятных условий для местных и иностранных туристов, повышение инвестиционной привлекательности отрасли и обеспечение прав и свобод иностранцев.

С 1 февраля 2019 года Указом Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по ускоренному развитию туризма в Республике Узбекистан»¹ введен безвизовый режим сроком на 30 дней для граждан 45 стран. Одновременно введен упрощенный порядок оформления туристических виз для граждан 39 стран (всего таких стран — 51).

Граждане 76 государств, получили возможность получения электронной въездной визы, введены двукратные и многократные электронные въездные визы со сроком действия 30 дней.

С июля 2019 года были внедрены электронные визы, безвизовый въезд для иностранцев до 16 лет и 5-суточный безвизовый въезд для транзитных авиапассажиров из 101 страны.

Дополнительно введены новые категории виз для отдельных групп иностранных граждан (не электронные) — Vatandosh, Student visa, Academic visa, Medical visa и Pilgrim visa.

С 1 января 2020 года для граждан Китая, включая САР Гонконг, действует безвизовый режим въезда в Узбекистан сроком на 7

¹Указ Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по ускоренному развитию туризма в Республике Узбекистан» от 05.01.2019УП- № 5611.

дней¹ 27 января 2023 года Президентом Республики Узбекистан и Президентом Киргизстана Садыр Жапаровым подписана Декларация о стратегическом партнерстве между двумя странами. Граждане Узбекистана и Киргизстана получили возможность пересекать границу обеих стран, предъявив ID-карту.

Кроме того, в силу происходящих в мире политических событий: межгосударственных войн, финансово-экономического кризиса, экономических санкций, наблюдается тенденция ежегодного увеличения количества иностранных граждан, приехавших в Республику Узбекистан не только с туристической целью, но и с целью работы и развития бизнеса и предпринимательства.

По данным статистического агентства, в январе-декабре 2022 года 5,2 миллионов иностранных граждан посетили Узбекистан с туристической целью. Данный показатель на 3,4 млн человек или в 2,8 раза превышает соответствующий период прошлого года. Из них граждане Республики Казахстан-1551,1, Республики Таджикистан-1447,8 Республики Киргизстан-1356,9 Российской Федерации-567,7, Республики Турция-75,6, Республики Южная Корея-19,9, Республики Германия-17,7, Республики Индия-16,8, США-13,1, Республики Франция-11, Королевства Великобритания- 10,5, Республики Азербайджан – 10,4, Республики Италия- 8,8, Республики Испания-6,3, Китайской Народной Республики - 5,4 тысячи человек.²

Известно, что увеличение потока туристов и количества иностранных граждан положительно влияет на экономику страны, но вместе с тем растет и количество преступлений, совершенных в отношении иностранных граждан и туристов или с их участием.³

Особенностям раскрытия преступлений совершенных в отношении иностранцев посвящены труды, Иващука В.К.⁴, Науменко О.А.⁵, В.Н. Миткова,⁶ Хмелева С.А.⁷ в которых отмечается не только

¹ Указ Президента Республики Узбекистан «Об установлении безвизового режима въезда в Республику Узбекистан для граждан Китайской Народной Республики, включая специальный административный район Гонконг Китайской Народной Республики» от 12.09. 2019 года № УП-5819.

² /Сколько туристов посетило Узбекистан в 2022 году/[https:// kun.uz//news/2023/01.17// 12:39/](https://kun.uz//news/2023/01.17//12:39/)

³ Е.К.Архангельская /О необходимости совершенствования нормативно-правовой основы раскрытия преступлений совершенных в отношении иностранных граждан /Хуқуқий тадқиқотлар журналі/ 7 том, № 11/2022 стр.84.

⁴ Иващук В.К./Расследование преступлений, совершаемых иностранными гражданами или с их участием/. Автореф. дис. ... канд. юрид. Наук/ Москва/ 2008 г./<http://lawlibrary.ru/izdanie2094363.html>

⁵ О.А.Науменко//Некоторые проблемы расследования преступлений, совершаемых в отношении иностранных граждан// Сборник Краснодарского Края МВД России 2020 №3 (49), стр.62

⁶ В.Н.Митков //Оперативно-розыскное противодействие преступности иностранных граждан в условиях международного сотрудничества// Юридическая наука и правоприменительная практика 2015

⁷ С.А. Хмелев /Особенности расследования преступлений, совершаемых в отношении иностранных граждан/диссертация по ВАК РФ 12.00.09, кандидат юридических наук/ 2000г /<https://www.dissercat.com/content/osobennosti-rassledovaniya-prestuplenii-sovershaemykh-v-otnoshenii-inostrannykh-grazhdan>.

необходимость в совершенствовании законодательства в сфере раскрытия и расследования преступлений совершенных в отношении иностранцев, но и необходимость пересмотра существующего подхода к подбору и подготовке кадров, взаимодействующих с потерпевшими иностранцами на местах.

Если раньше, учитывая небольшое количества иностранцев, посещающих страну в этом не было необходимости, теперь оказание квалифицированной правовой помощи иностранцам, быстрое и полное раскрытие преступлений, обеспечение безопасного туризма, является важным направлением в совершенствовании деятельности органов внутренних дел Республики Узбекистан.

Свидетельство тому, организация в городах Бухаре, Самарканде, Хиве и Шахрисабзе¹, в городе Ташкенте и Ташкентской области² Управлений по обеспечению безопасного туризма в системе органов внутренних дел.

В функциональные обязанности сотрудников Управления входит:

- еженедельный анализ криминогенной обстановки на объектах туристического показа и инфраструктуры, выявление причин и условий, способствующих совершению преступления в отношении иностранцев и туристов, принятие надлежащих мер по их устранению.
- координация деятельности территориальных оперативных подразделений по раскрытию преступлений совершенных в отношении иностранцев и туристов, организация качественного взаимодействия между службами ОВД, направленное на раскрытие преступления «по горячим следам».
- выявление лиц склонных к совершению преступлений в отношении иностранцев и проведение профилактических бесед с ранее судимыми лицами, проживающими недалеко от объектов культурного наследия и туристического показа.
- систематизация и сбор сведений об туристических фирмах, гидах, переводчиках, лицах, занимающихся частным извозом, осуществляющих деятельность на туристических объектах, проведение с ними профилактических бесед о недопущении совершения правонарушений в отношении иностранных граждан и туристов.
- принятие мер по обеспечению быстрого и полного раскрытия преступлений совершенных в отношении иностранцев, путём осуществления прямого контакта с потерпевшим иностранным

¹ Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 939 от 23 ноября 2017 года «О мерах по обеспечению безопасного туризма в городах Бухаре, Самарканде, Хиве и Шахрисабзе»

² Постановление Президента Республики Узбекистан № 4229 от 6 марта 2019 года «О дополнительных мерах по внедрению эффективной системы обеспечения общественной безопасности на объектах транспорта и туризма»

гражданином, проведения оперативно-розыскных мероприятий, направленных на сбор оперативной информации, имеющей значение для дела и др.¹

Создание Управлений по обеспечению безопасного туризма первый шаг на пути к увеличению количества квалифицированных кадров, владеющих иностранными языками, имеющих возможность непосредственно контактировать с потерпевшими, эффективно раскрывать преступления, оказывать правовую помощь потерпевшим.

К сожалению, оперативно-розыскное отделение, входящее в состав Управлений по обеспечению безопасного туризма, было сокращено в связи со штатной реорганизацией в органах внутренних дел, в сентябре 2022 года.

Раскрытием преступлений совершенных в отношении иностранцев занимаются территориальные оперативно-розыскные подразделения, совместно с “отделом по борьбе с преступлениями связанными с иностранцами” при Оперативно-Розыскном Департаменте.

Загруженность территориальных оперативно-розыскных подразделений, формальный подход к раскрытию преступлений совершенных в отношении иностранцев, (составление планов и проведение оперативно-розыскных мероприятий без учёта языкового барьера, краткосрочности пребывания потерпевшего в стране, мобильности передвижения, различия в мировоззрении и других особенностей) служат причиной утраты оперативной информации, имеющей важное значение для раскрытия преступления.

К тому же, не владение сотрудниками органов внутренних дел иностранными языками, незнание оперативно-розыскной характеристики преступлений совершенных в отношении иностранцев, тактических приемов и методов проведения оперативно-розыскных мероприятий и особенностей личности потерпевшего, приводит ошибкам в составлении розыскных версий и утере возможности раскрыть преступление «по горячим следам».

20 января 2023 года Президентом Ш.Мирзиёевым принято постановление «О дополнительных мерах по преобразованию органов внутренних дел в народную профессиональную структуру и ориентированию их работы на более тесное взаимодействие с населением».² В соответствии с которым был утвержден Кодекс

¹ Приказ Министра МВД Республики Узбекистан № 77 от 01.04.2019 «Ички ишлар органларининг хавфсиз туризми таъминлаш соҳасидаги фаолиятини самарадорлигини ошириш тўғрисида»

²Постановление Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по преобразованию органов внутренних дел в народную профессиональную структуру и ориентированию их работы на более тесное взаимодействие с населением» от 20.01.2023 № ПП-10

профессиональной культуры и служебной дисциплины сотрудников органов внутренних дел.

Исходя из требований времени и актуальности задач повышения уровня кадрового потенциала одной из задач постановления является создание справедливой, объективной и прозрачной системы отбора кандидатов на службу в органы внутренних дел, принятие комплекса мер, направленных на кардинальное упрощение установленных порядков и устранение в них бюрократических барьеров. А также создание непрерывной системы повышения уровня физической, боевой и профессиональной подготовки личного состава органов внутренних дел, исходя из сферы общественной безопасности и борьбы с преступностью, осуществление её оценки на основе новых критериев.

На основании вышеизложенного отметим, проблема подбора, подготовки квалифицированных кадров в системе органов внутренних дел, поднята на государственный уровень. Следовательно, подбор и подготовка квалифицированных кадров, владеющих иностранными языками и обладающих знаниями о специфике преступлений совершенных в отношении иностранцев, является актуальной.

Таким образом, с целью совершенствования деятельности органов внутренних дел в борьбе с преступностью, повышения эффективности раскрытия и профилактики преступлений совершенных в отношении иностранцев, повышения квалификации сотрудников способных квалифицировано оказывать помощь потерпевшим, мы предлагаем пересмотреть существующий подход к организации раскрытия преступлений территориальными подразделениями органов внутренних дел.

В первую очередь, необходимо пересмотреть штатную расстановку кадров территориальных подразделений оперативно-розыскной службы.

1. С учетом требований времени, увеличения количества иностранных граждан постоянно или временно проживающих на территории Республики Узбекистан, необходимо выделить и закрепить конкретных опероуполномоченных, занимающихся раскрытием преступлений совершенных в отношении иностранцев в территориальных оперативно-розыскных подразделениях, на примере отделения по раскрытию имущественных преступлений, преступлений против личности, преступлений связанных с незаконным оборотом наркотических и психотропных веществ.

2. Обеспечить выезд закрепленных сотрудников на место совершения преступления в составе следственно-оперативной группы и их непосредственное участие в раскрытии преступлений, совершенных в отношении иностранцев.

3. На конкурсной основе из числа действующих сотрудников, кандидатов отобрать по личным качествам и возможностям, и в приказном порядке закрепить их за данной линией работы. Приоритет отдавать сотрудникам, владеющим иностранными языками.

4. Руководителям органа, обеспечить контроль за непривлечением данных сотрудников по другим направлениям работы.

5. На базе языкового центра при Академии МВД РУЗ, организовать базовые курсы изучения иностранного языка, со сдачей экзаменов по завершению курса подтверждающих уровень владения иностранным языком.

Во-вторых, с целью повышения профессиональной подготовки сотрудников и обмена опытом по закреплённой линии, организовать двухнедельный специальный курс “основы раскрытия преступлений совершенных в отношении иностранцев”, раскрывающий особенности и тактические приемы раскрытия преступлений рассматриваемой категории.

Автором предлагается примерная тематика специального курса “основы раскрытия преступлений совершенных в отношении иностранцев”, которая должна состоять из следующих разделов:

- Введение;
- Понятие и значение уголовно-правовой, криминалистической и оперативно-розыскной характеристики преступлений, совершенных в отношении иностранцев;
- Наиболее распространенные виды преступлений, совершенных в отношении иностранцев, отработка розыскных версий;
- Организация раскрытия преступлений, совершенных в отношении иностранцев;
- Взаимодействие опероуполномоченных с другими службами органов внутренних дел при раскрытии преступлений, совершенных в отношении иностранцев;
- Типичные недостатки сотрудников при организации раскрытия преступлений, совершенных в отношении иностранцев;
- Тактические приемы раскрытия преступлений в отношении иностранцев;
- Факторы, негативно влияющие на раскрытие преступлений совершенных в отношении иностранцев;
- Оперативно-розыскные меры по предупреждению совершения преступлений в отношении иностранцев.

Заключение.

В заключение отметим, важным элементом организационной стороны является работа с кадрами и их подготовка и обучение. Недостатки

профессиональной подготовки являются основными факторами, негативно сказывающимися на раскрытии преступлений. Поэтому, пересмотр существующего на практике подхода к раскрытию преступлений, совершенных в отношении иностранцев и серьёзное отношение к подготовке квалифицированных кадров, способных оказывать правовую помощь потерпевшим иностранцам, является важным шагом на пути к совершенствованию раскрытия преступлений совершенных в отношении иностранцев.

Необходимо помнить, что сотрудники органов внутренних дел являются представителями власти и закона Республики Узбекистан. Комплексная и слаженная работа, направленная на быстрое и полное раскрытие преступлений, позволит сохранить оперативно значимую информацию и достичь положительных результатов в раскрытии преступлений совершенных в отношении иностранцев. Это в свою очередь, оправдывает доверие иностранных граждан к органам внутренних дел Республики Узбекистан и обеспечит дальнейшее развитие туристической отрасли страны.

ЖИНОЯТ НАТИЖАСИДА ЕТКАЗИЛГАН ЗАРАРНИНГ ҚОПЛАНИШИГА ХИЗМАТ ҚИЛУВЧИ ДАВЛАТ ТУЗИЛМАЛАРИ (ҚОЗОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТАЖРИБАСИ МИСОЛИДА)

МАВЛОНОВ Темур Анвар ўғли

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси

Олий таълимдан кейинги

таълим факультети докторанти

Қозоғистон Республикаси қонунчилигида роман-герман қонунчилигига хос тарзда жиноят процессида фуқаровий даъво қўзғатиш мумкинлиги белгилаб қўйилган. Бунинг учун жиноятдан жабр кўрган шахс ёзма ёки электрон шаклдаги ариза билан мурожаат қилиши мумкин¹. **Бизнинг қонунчилигимизда эса айни шу ҳолатда электрон мурожаат қилиш тартиби ЖПК доирасида тартибга солинмаган.** Шунингдек, ушбу давлатда шахсни ишда фуқаровий даъвогар сифатида эътироф этиш, эътироф этишни рад этиш ёки шахснинг фуқаровий даъвогар сифатида ишда иштирок этишини тугатиш тўғрисида қарорлар чиқариши мумкинлиги тартибга солинган. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 282-моддасида даъводан воз кечишнинг қабул қилиниши даъво бўйича иш юритишни тугатишга асос бўлиши мумкинлиги қайд этилган бўлсада, ушбу ҳолатда фуқаровий даъвогар сифатида жалб қилинган шахсга нисбатан амалга ошириладиган процессуал ҳаракатлар тартибга солинмаган, яъни шахснинг фуқаровий даъвогар сифатида ишда иштирок этишини тугатиш тўғрисида қарор чиқарилиши қонун чиқарувчи эътиборидан четда қолган.

Қозоғистон Республикаси ЖПКнинг 166-моддасида² (Жиноят процессида кўриладиган фуқаровий даъволар) вакиллик харажатлари, суриштирув, дастлабки тергов ва судда иштирок этиш билан боғлиқ харажатларни қоплаш тўғрисидаги фуқаровий даъволар ҳам кўриб чиқилиши белгилаб қўйилган.

Мамлакатда 2018 йил 10 январь куни “Жабрланганлар учун компенсация жамғармаси тўғрисида”ги қонун³ қабул қилинганлиги жиноят натижасида зарар кўрган шахсларнинг ҳуқуқларини тиклаш учун ташланган катта қадам бўлди. Ушбу қонун жинсий зўравонлик билан

¹ Қозоғистон Республикаси Олий судининг 2005 йил 20 июндаги “Жиноят процессида фуқаровий даъвони кўриб чиқиш тўғрисида”ги 1-сон қарори // URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P05000001S> (Мурожаат этилган сана 20.04.2023)

² Қозоғистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси (02.03.2023 ҳолатига кўра) // URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231#z685> (Мурожаат этилган сана 20.03.2023)

³ Қозоғистон Республикасининг 2018 йил 10 январдаги “Жабрланганлар учун компенсация жамғармаси тўғрисида”ги қонуни // URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1800000131> (Мурожаат этилган сана: 20.03.2023)

боғлиқ жиноятларнинг қурбони бўлган вояга етмаганлар, одам савдоси ва қийноқлар билан боғлиқ жиноят жабрланувчилари, соғлиғига жиддий зарар етказилган ёки орттирилган иммунитет танқислиги вируси билан касалланган шахслар, жабрланувчи вафот этган тақдирда, унинг ҳуқуқлари ўтган шахсларга компенсация тўлаб беришни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солади.

“Жабрланганлар учун компенсация жамғармаси тўғрисида”ги қонун Қозоғистон Жиноят кодексининг 46 та моддасидаги 124 та жиноят таркиби бўйича жабрланган шахсларга компенсация тўлаб беришни назарда тутади¹.

Қонунга кўра шахс жабрланувчи деб эътироф этилгандан сўнг 3 йил давомида компенсация тўлаш тўғрисида ариза билан мурожаат қилиши керак. Унинг мурожаати қабул қилингандан сўнг 10 календарь кун ичида кўриб чиқиши ва суд компенсация ажратиши ёки мурожаатни рад этиш бўйича қарор чиқариши шарт. Суд қуйидаги ҳолларда мурожаатни рад этиши мумкин: Ариза бериш мумкин бўлган 3 йиллик муддат ўтказиб юборилган бўлса; сохта ҳужжатлар тақдим этилган бўлса; шахсга етказилган зарар айбдор шахс томонидан тўлиқ ҳажмда қопланган бўлса; тегишли орган томонидан шахснинг жабрланувчи сифатидаги мақоми тугатилган бўлса. Компенсация ажратиш бўйича суд қарор чиқаргандан сўнг 10 календарь кундан кечиктирмасдан компенсация тўлашга масъул орган томонидан жабрланувчи ёки унинг қонуний вакилининг банк ҳисоб рақамига тегишли миқдордаги пул суммаси ўтказиб берилади. Тўланадиган компенсация эса 30 дан 50 ойлик ҳисоб-китоб кўрсаткичига (бир ойлик ҳисоб китоб кўрсаткичи 3063 тенгени ташкил қилади²) қадар миқдорни ташкил этиши мумкин. Бу эса бизнинг мамлакатимизда 2023 йил апрель ойи ҳолатига кўра ўртача 2.300.000 сўмдан 3.800.000 сўмгача бўлган суммани ташкил этади³. Ушбу компенсация жамғармасининг пул маблағлари қуйидагилардан шакллантирилади:

- суд томонидан ундирилган мажбурий тўловлар;

- суднинг қонуний кучга кирган ҳукми асосида ундирилаётган ахлоқ тузатиш жазосидан ундирилаётган пуллар (Қозоғистон Республикаси Жиноят кодексининг 42-моддасига кўра ахлоқ тузатиш ишлари жазоси айбдор шахс даромадининг 10 фоизидан 50 фоизига қадар миқдорда белгиланиши мумкин, таққослаш учун Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 46-моддасига кўра бу миқдор 10 фоиздан 30 фоизга қадар бўлиши мумкин);

¹ Никитенко, И. В. Уголовно-правовой механизм компенсации материального вреда потерпевшим в Республике Казахстан / И. В. Никитенко, Н. К. Сливко // Научный портал МВД России. – 2020. – № 3(51). – С. 82. – EDN XDJIDP.

² URL: https://egov.kz/cms/ru/articles/article_mci_2012 (Мурожаат этилган сана: 25.03.2022)

³ 2023 йил 20 апрелдаги Марказий банк курси бўйича 1 тенге 24,95 сўмни ташкил қилади // URL: <https://cbu.uz/oz/> (Мурожаат этилган сана 20.04.2023)

- регресс талаби асосида ундирилган пул маблағлари (айбдор шахсдан);

- процесс иштирокчиларининг ўз мажбуриятларини бажармаганлиги учун қўлланилган жарима билан боғлиқ пул маблағлари.

Ушбу жамғарма орқали 2020 йилнинг иккинчи ярмида 260 дан ортиқ жабрланувчиларга 22 миллион 640 минг тенге (570 миллион сўмдан ошиқроқ), 2021 йилнинг 10 ойи давомида 720 нафар жабрланувчиларга 94 миллион тенгега яқин (2 миллиард 370 миллион сўмдан ошиқроқ сумма) пул тўланган.

Юқоридаги келтирилган қиймат жабрланувчилар сонига тақсимланганда унча ҳам кўп миқдорни ташкил этсада, бу ушбу соҳада амалга оширилаётган ислохотлар учун муҳим қадам ҳисобланади. Рус олимлари И.В. Никитенко ва И.В. Сливко “Жабрланувчиларга компенсация тўлаш ва жиноят қонунчилигига киритилган ўзгартиришнинг кучга кириши билан Қозоғистон Республикасида жиноят натижасида етказилган зарарни қоплашнинг чинакам самарали тизими вужудга кела бошлади”¹ дея таъкидлайдилар.

¹ Никитенко, И. В. Уголовно-правовой механизм компенсации материального вреда потерпевшим в Республике Казахстан / И. В. Никитенко, И.В. Сливко // Научный портал МВД России. – 2020. – № 3(51). – С. 85. – EDN XDJDPR.

ЖИНОЯТ ПРОЦЕССИДА ЭКСПЕРТИЗА ТАЙИНЛАШНИНГ НАЗАРИЙ- ҲУҚУҚИЙ ИФОДАЛАНИШИ

БОЙСАФАРОВ Равшанбек Бахтиёр ўғли

Ўзбекистон Республикаси

ИИВ Академияси олий таълимдан

кейинги таълим таянч докторанти

Юртимизда суд-ҳуқуқ тизимида амалга оширилаётган ислохотлар, аввало, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилиб, унда замон талабларидан келиб чиққан ҳолда ҳуқуқ нормалари яратилмоқда. Суд-ҳуқуқ тизимида ахборот технологияларининг кенг қўлланила бошлаётганлиги фуқароларимизнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашига катта ҳисса қўшаётганлиги бунга мисол бўла олади. Жиноят ишини юритишга масъул органларга ишга алоқадор шахслар тўғрисидаги маълумотларни қоғоз шаклида эмас, балки электрон кўринишда олиш имкониятининг яратилиши уларнинг ишни юритишда ошиқча вақт йўқотмаслигига, процессуал чиқимларнинг эса камайишига хизмат қилади.

Сўнгги йилларда мамлакатимиз суд-ҳуқуқ тизимида замонавий ахборот технологияларини жорий этиш бўйича салмоқли ишлар бажарилди. Хусусан, суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини рақамлаштириш орқали уларнинг очиқлиги ва шаффофлиги таъминланиб, фуқаролик жамияти институтлари, оммавий ахборот воситалари ва кенг жамоатчилик билан узвий ҳамкорлик йўлга қўйилди¹.

Бугунги кунда суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг жиноят ишларини юритиш, уларни фош этиш ва келгусида содир этилишининг олдини олиш билан боғлиқ фаолиятида замонавий технологиялар кенг қўлланилиб келинмоқда.

Тергов ва суд идоралари ҳамда экспертиза муассасалари ўртасида экспертиза тергов ҳаракати билан боғлиқ ҳужжатлар алмашинуви билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “Ишни судга қадар юритишда ягона идоралараро электрон ҳамкорлик тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-105-сон Қарори муҳим аҳамият касб этди. Жумладан, ушбу Қарорнинг 2-илоvasи билан тасдиқланган Йўл харитасининг 6-бандига асосан суриштирув ва дастлабки терговни амалга оширишда суд-экспертиза муассасалари билан суд экспертизасини

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “Ишни судга қадар юритишда ягона идоралараро электрон ҳамкорлик тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-105-сон Қарори // URL: <https://lex.uz/ru/docs/5840465> (Мурожаат этилган вақт: 04.02.2023 й)

ўтказишга сўров юбориш, экспертни суриштирув ёки терговга чақиртириш, эксперт хулосаларини ва суд экспертларининг қўшимча ёки бошқа зарур маълумотларни тақдим этиш тўғрисидаги илтимосномаларини қабул қилиш имконини берувчи ўзаро электрон маълумотлар алмашинувини жорий этиш лозимлиги белгиланди ¹.

Ушбу ижобий ўзгаришларга қарамасдан, ишни юритишга масъул бўлган мансабдор шахслар томонидан экспертиза тайинлаш билан боғлиқ айрим муаммоли масалалар юзага келмоқда. Қуйида тушунчалар таҳлили билан боғлиқ шу каби масалаларга тўхталиб ўтишга қарор қилдик.

Ушбу тушунчалардан бири бу – экспертиза тушунчасидир. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида қайд этилишича ушбу тушунча лотинча “expertus” сўзидан олинган бўлиб, “тажрибали, синалган” деган луғавий маънони англатади, қийин ёки чигал масалани очиш ва ҳал қилиш учун мутахассислар иштирокида уюштирилган текшириш, шундай текшириш ўтказувчи мутахассислар ҳаётини ифодалаш учун қўлланилади².

Ўзбекистон миллий энциклопедиясида эса “Экспертиза” сўзи (лот. тажрибали) — мутахассис ёки мутахассислар гуруҳи томонидан у ёки бу соҳада малакали ечим талаб қилинадиган масалаларни ўрганиш (тиббий экспертиза, суд экспертизаси, санъат экспертизаси, бухгалтерия экспертизаси, экологик экспертиза ва бошқалар). Экспертизанинг амалий ёки ҳужжат тарзидаги натижаси эксперт (мутахассис)нинг ёки экспертлар гуруҳининг хулосаси ҳисобланади. Экспертнинг фикри мажбурий ҳисобланмасада, унга қўшилмаслик тегишли қарорлар, ажримлар ва ҳукмда асослаб қайд этилиши керак. Агар экспертиза тўла ёки етарли даражада аниқ эмас деб топилса, қўшимча экспертиза тайинланиши мумкин³.

Ваҳоланки, юридик адабиётларга назар солганимизда эса, “Экспертиза – мутахассис ёки мутахассислар гуруҳи томонидан у ёки бу соҳада малакали ечим талаб қилинадиган масалаларни ўрганиш (тиббий экспертиза, криминалистик экспертиза, санъат экспертизаси, бухгалтерия экспертизаси, экологик экспертиза ва ҳ.) эканлигини, экспертизанинг амалий ёки ҳужжат тарзидаги натижаси экспертнинг ёки экспертлар гуруҳининг хулосаси ҳисобланади” деб қайд этилганлигини кўришимиз мумкин⁴.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “Ишни судга қадар юритишда ягона идоралараро электрон ҳамкорлик тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-105-сон Қарори // URL: <https://lex.uz/ru/docs/5840465> (Мурожаат этилган вақт: 04.02.2023 й)

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати / А.Мадвалиев таҳрири остида. Т.4. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. 27.

³ “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” “Э” ҳарфи Давлат илмий нашриёти, Тошкент-2006-Б.48

⁴ Юридик Энциклопедия/юридик фанлар доктори, профессор У. Таджихановнинг умумий таҳририда Тошкент “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти– 2001-Б.454

Кўриниб турибдики, юқоридаги тушунчаларда экспертиза ўтказиш билан боғлиқ элементларни ўз ичига қамраб олган. Лекин, мазкур тушунчалар процессуал жиҳатдан, яъни иш юритишга масъул бўлган мансабдор шахслар томонидан экспертиза тайинлаш билан боғлиқ ҳаракатлар акс этмаган.

Маълумки, экспертиза билан боғлиқ процессуал ҳаракатлар “Суд экспертизаси тўғрисида”ги Қонуни билан тартибга солинган. Хусусан, **суд экспертизаси** — фуқаролик, иқтисодий, жиноят ва маъмурий суд ишларини юритишда иш ҳолатларини аниқлашга қаратилган ҳамда суд эксперти томонидан фан, техника, санъат ёки ҳунар соҳасидаги махсус билимлар асосида суд-эксперт текширишларини ўтказиш ва хулоса беришдан иборат бўлган процессуал ҳаракат деб ифодаланган¹.

Шунингдек, махсус билимлар асосида суд-эксперт текширишларини ўтказиш ва хулоса бериш ўз-ўзидан амалга оширилмайди. Ваҳоланки, Суд экспертизаси тўғрисида”ги Қонунининг 17-моддасида “Терговга қадар текширувни амалга оширувчи орган мансабдор шахсининг, суриштирувчининг, терговчининг, прокурорнинг ёки судьянинг қарори, суднинг ажрими суд экспертизасини ўтказиш асосларидир. Суд экспертизаси тегишли қарор ёки ажрим чиқарилган кундан эътиборан тайинланган ҳисобланади.”² деб тартибга солинган.

Бевосита Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 172-моддасига назар ташласак, иш учун аҳамиятли ҳолатлар тўғрисидаги маълумотларни фан, техника, санъат ёки касб соҳаси бўйича билими бўлган шахс ўтказадиган махсус текшириш орқали олиш мумкин бўлганда экспертиза тайинланиши лозимлиги, бунда терговга қадар текширувни амалга оширувчи органнинг мансабдор шахси, суриштирувчи, терговчи, прокурор, судья, мутахассислар, холисларнинг бундай билимларга эга бўлиши экспертиза тайинлаш заруратидан озод этмаслиги, эксперт олдида қўйилган саволлар ва унинг берган хулосаси экспертнинг махсус билимлари доирасидан ташқари чиқиши мумкин эмаслиги, экспертизани белгиланган тартибга хилоф равишда ўтказиладиган текширув билан алмаштиришга йўл қўйилмаслиги, идоравий текширув хулосаси, тафтиш ҳужжатлари, мутахассислар маслаҳати экспертиза ўтказиш заруратини истисно этмаслиги белгиланган³ деб ифодаланган.

Юқоридаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларига назар ташласак, бевосита ҳақиқатни аниқлашда, фақатгина терговга қадар текширувни

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Суд экспертиза-си тўғрисида”ги 2010 йил 1 июнь кунги Қонунининг 3-моддаси <https://lex.uz/uz/docs/-1633102> (Мурожаат этилган вақт:21.02.2023 й)

² Ўзбекистон Республикасининг “Суд экспертиза-си тўғрисида”ги 2010 йил 1 июнь кунги Қонунининг 17-моддаси <https://lex.uz/uz/docs/-1633102> (Мурожаат этилган вақт:21.02.2023 й)

³ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси <https://lex.uz/uz/docs/111460#111495> (Мурожаат этилган вақт:21.02.2023 й)

амалга оширувчи органнинг мансабдор шахси, суриштирувчи, терговчи, прокурор, судья томонидан чиқарилган экспертиза тайинлаш тўғрисидаги қарори билангина экспертнинг тадқиқот ўтказиши учун асос эканлигини кўрсатилиб ўтилган.

Ваҳоланки, экспертизага оид бўлган илмий-назарий олимлар томонидан қайд этилган адабиётларга тўхталиб, билиб олишимиз даркор деб ўйлаймиз. Шунингдек, Б.А. Миренский бу борада “экспертиза – махсус билимларни талаб этадиган ва суриштирувчи, терговчи ва прокурорнинг қарори ёки суднинг ажрими асосида ўтказиладиган текширув”, деб ёзади¹.

Р.П. Инамов таърифига кўра экспертиза: “жиноят-процессуал қонун асосида фан ва техниканинг, саноат ва халқ хўжалигининг айрим соҳаларидаги мутахассислар, ҳунар-касб эгалари томонидан терговда ёки суд муҳокамасида келиб чиқадиган баъзи фактларнинг бўлган ёки бўлмаганлигини аниқлаш мақсадида объектлар устида лаборатория шароитларида олиб бориладиган текширишдир”².

С.А. Отахўжаев экспертизани “иш учун аҳамиятли бўлган фактни аниқлаш мақсадида суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд фаолиятида илмий техника тараққиёти ютуқларини татбиқ этишнинг асосий шакли” сифатида таърифлаб, унинг “мураккаб жиноятларни очиш, тергов ва судни инкор этиб бўлмайдиган далиллар билан таъминлашда муҳим роль ўйнашини” таъкидлайди³.

Л.Х. Ахмедованинг фикрича, экспертиза – тергов қилишда ва суд муҳокамасида жиноят ишини тўғри ҳал қилиш учун фан, техника, санъат ва ҳунармандчиликка доир махсус билимларнинг қўлланилиши орқали ўтказиладиган ва далиллар олишга қаратилган ҳаракатдир”⁴.

Зайцева Е.А ҳамда Чипура Д.П лар эса “Экспертиза – янги далилларни олиш ва мавжуд далилларни текшириш билан боғлиқ тергов ҳаракатлари сирасига киради. Процессуал ҳаракат сифатида экспертизанинг ўзига хослиги уни тайинлаш, ўтказиш ва процессуал расмийлаштириш шакллари мавжудлиги билан ажралиб туради. Унинг ўзига хослигининг яна бир жиҳати – экспертиза ўтказишда фактик маълумотлар терговчи томонидан эмас, балки терговчининг чиқарган процессуал ҳужжати (қарори)га асосан, илм, фан, техника, санъат ёки

¹ Миренский Б.А., Рахмонқулов А.Х., Кадилова В.В., Камолхўжаев Е. Ўзбекистон Республикасининг жиноят процесси. Дарслик. Муаллифлар жамоаси. – Тошкент: ЎзР ИИВ Академияси, 2004. – Б. 154.

² Инамов Р.П. Криминалистика. Ўқув қўлланма. “Фарғона” нашриёти, 2009. – Б.191.

³ Отахўжаев С.А. Суд экспертизасини тайинлаш ва экспертнинг ҳулосасини баҳолашнинг процессуал тартиби (услубий қўлланма). – Тошкент: РЦСЭ, 2006. – Б.5; Отахўжаев С.А. Суд экспертизанинг ҳозирги босқичда долзарб муаммолари // “Ўзбекистонда суд экспертизасининг ривожланиш истиқболлари” мавзусидаги Республика идоралараро илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2006. – Б. 24.

⁴ Жиноят процесси (Умумий қисм) 3.Иноғомжонованинг умумий таҳрири остида. Т., 2002.- Б 248-249

касб соҳасида махсус билимларга эга шахс – эксперт томонидан олинишидир деб ифодалайди¹.

Шу ўринда, Т.Т. Айдаров эса ўз навбатида “Экспертиза – процессуал ҳаракат бўлиб, терговчи (суриштирув идораси) ёки суд топшириғига кўра жиноят-процессуал қонуни талабларига риоя қилган ҳолда мутахассислар томонидан хилма-хил объектларни ўрганиш ва ушбу тадқиқотга доир махсус саволлари бўйича хулосалар беришдан иборатдир” деган фикрларни илгари суради².

Хусусан, И.Р Астанов томонидан ҳам берилган таърифда эса “Экспертиза – терговга қадар текширувни амалга оширувчи органнинг мансабдор шахси, суриштирувчи, терговчининг қарори ёки суд ажримига асосан тайинланадиган, жиноят иши учун муҳим бўлган фактик маълумотларни аниқлаш мақсадида тадқиқ этиш учун юборилган объектларни экспертнинг фан, техника, санъат, касб-ҳунар соҳалари бўйича махсус билимлардан фойдаланиб текшириши ва унинг бу ҳақда хулоса беришидан иборат процессуал ҳаракатдир” деб изоҳлаган³.

Юқоридаги олимлар томонидан билдирилган фикрларида ҳам назар ташлайдиган бўлсак, иш ҳолатига доир бўлган фактик маълумотларни аниқлашда айнан, тергов ва суд органлари томонидан тайинлаган қарори асосида махсус билимга эга бўлган шахслар орқали текшириш ўтказилиши ҳамда уларнинг бу ҳақда хулоса беришини кўришимиз мумкин. Яъни, процессуал жиҳатдан махсус билимга эга бўлган экспертлар фақатгина ишни юритишга масъул бўлган мансабдор шахслар томонидан тайинлаган қарори асосида объектга нисбатан тадқиқот ўтказади ҳамда бу ҳақда хулоса беради.

¹ Зайцева Е.А., Чипура Д.П. Использование специальных экономических знаний в досудебном производстве по уголовным делам: Монография. – Волгоград: ВА МВД России, 2007. – С. 79-80.

² Криминалистика тактика// У.Таджихановнинг умумий таҳрири остида. Т.1996.-Б 164.

³ Астанов И.Р. Жиноят ишлари бўйича махсус билимлардан фойдаланишнинг процессуал ва криминалистик жиҳатлари. Юридик фанлар доктори (Doctor of Science) илмий даражасини олиш учун тайёрланган Диссертация. – Тошкент:2018. – Б. 44. (326)

ҲУҚУҚНИ ҚЎЛЛАШ ЖАРАЁНИНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ

АТАМИРЗАЕВ Иброҳим Ҳакимович

Ўзбекистон Республикаси

Ички ишлар вазирлиги Академияси

“Давлат ҳуқуқий фанлар ва

инсон ҳуқуқларини таъминлаш

кафедраси” илмий-тадқиқотчиси

НОСИРХАНОВ Мубошер Насимхон ўғли

Наманган давлат университети

юриспруденция йўналиши 1-босқич талабаси

Янгиланаётган Ўзбекистонда амалга оширилаётган кенг қўламли ҳуқуқий модернизация жараёнларидаги яна бир муҳим вазифа ҳуқуқни қўллаш фаолиятини ислоҳ этиш ва уни янада ривожлантириш масаласидир. Ҳуқуқни қўллаш фаолияти ҳуқуқий тизимнинг зарурий элементларидан бири ҳисобланади. Ҳуқуқни қўллаш ҳуқуқни татбиқ этишнинг махсус шаклидир ва ўз навбатида, у – «ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятининг узвий давомидир. Мавжуд ҳуқуқий тизимнинг асоси сифатида ҳуқуқ нормаларини тушунсак, уларнинг яратиш яъни, ижодкорлик фаолияти қанчалик зарурий ҳисобланса, ижод натижасида яратилган нормани қўллаш ҳам шунчалик аҳамиятлидир. Бунини биз ҳаётда инсонлар эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда бирор бир буюмни яратиш ва ундан фойдаланиш билан қиёслашимиз мумкин. Ҳуқуқни қўллаш фаолиятида давлатнинг ваколат берилган органи томонидан яратилган ҳуқуқ айнан ана шундай ваколатли органи ёки мансабдор шахси томонидан қўлланилади»¹.

Ҳуқуқни қўллаш жараёнини модернизация қилиш хусусида фикр юритганда, унинг ташкилий жиҳати ҳисобланган «ҳуқуқни татбиқ этиш» масаласига эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир. Ҳуқуқни татбиқ этиш – ҳуқуқни амалга ошириш тушунчасининг синоними ҳисобланади. «Ҳуқуқни татбиқ этиш – давлат томонидан юридик жиҳатдан мустаҳкамланган ва қафолатланган имкониятларнинг амалга оширилиши ҳамда уларни кишилар ва уларнинг ташкилотлари фаолиятида ҳаётга татбиқ этишдир»². Ҳуқуқ принциплари ва нормалари ҳуқуқ субъектлари томонидан ҳаётга татбиқ этилгандагина, ўз моҳиятини намоён этади. Демак, ҳуқуқ нормаларини ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун ваколатли субъектлар томонидан амалга оширилиши ҳуқуқни

¹ Миллий ҳуқуқий тизим ва ҳуқуқий қадриятлар: Монография / Х.Т.Одилқориев, Ш.У.Якубов –Т.: SMI-ASIA, 2010. 278-бет.

² Давлат ва ҳуқуқ назарияси. // Бобоев Х.Б., Исломов З.М., Чориёров У. Масъул муҳаррирлар: Х.Б.Бобоев, Х.Т.Одилқориев / Тошкент: 2000 йил. 328-бет.

мазмун-моҳиятига мос ҳаракатини ифодалайди. Ҳуқуқни татбиқ этиш ҳуқуқ тизимининг жамият ҳаётига фаол таъсирини ифодаловчи омил бўлиб ҳисобланади. Бундан ташқари ҳуқуқни татбиқ этиш – бу қонунчилик кўрсатмаларини жамият ҳаётига жорий этишда ифодаланади.

Ҳуқуқий тизимнинг муҳим икки элементлари - ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни татбиқ этиш орасидаги узвий боғлиқлик асосида, энг аввало уларнинг функционал жиҳатдан бир – бирини тақозо этиши ётади. Бу борада бирламчи жараён қонун чиқариш ҳисобланса, қонунларни амалиётга татбиқ этиш иккиламчи жараёндир. Қонунлар амалда ўз ижросини топсаги-на, ҳақиқий маънода ўз функциясини бажарган ҳисобланади.

Ҳозирги модернизация жараёнларида ҳуқуқни қўллаш жараёнининг такомиллашуви ҳам ҳуқуқий тизим ривожига, ҳам фуқароларнинг ҳуқуқий ижтимоийлашувига самарали таъсир этади.

Ҳуқуқни қўллаш жараёнини модернизациялаш хусусида фикр юритганда, фикримизча, биринчи навбатда «ҳуқуқни қўллаш» тушунчаси ва унинг мазмун-моҳиятини илмий тадқиқ этиш лозим. Юридик адабиётларда «ҳуқуқни қўллаш» тушунчасига оид бир қанча фикрларни кўришимиз мумкин. Аксарият ҳуқуқшунослик адабиётларида, ҳуқуқни қўллаш давлат ёки жамоат ташкилотлари томонидан амалга ошириладиган ҳуқуқни татбиқ этишнинг «махсус шакли» сифатида тушунтирилади.¹ Масалан, бир гуруҳ ўзбек олимлари «ҳуқуқни қўллаш – маълум юридик ишлар бўйича юридик фактлар ёки муайян ҳуқуқ нормаларига асосланиб, ваколатли давлат органлари ёки мансабдор шахслар томонидан индивидуал қарорни тайёрлаш ва уни қабул қилиш билан боғлиқ бўлган юридик ҳокимлик фаолиятидир»², - дея талқин этсалар, бошқа бир гуруҳ олимларнинг таъкидлашларича, «ҳуқуқни қўллаш – ваколатли органлар ва шахсларнинг ўз мақсадларига кўра ҳуқуқий нормалардан фойдаланадиган субъектларнинг уларга берилган ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширишларида ёрдам кўрсатишларига оид (шу жараёни назорат қилиш) ҳокимият-ташкилий фаолиятидир»³. Шу билан бирга, ҳуқуқни қўллаш - аниқ ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларига нисбатан, ҳуқуқий нормаларни асосланган тарзда татбиқ этиш бўйича давлат томонидан амалга ошириладиган мураккаб, масъулиятли ҳуқуқий ва ташкилий фаолият сифатида қаралади.⁴

¹ Алексеев С.С., Дюрягин И.Я. Функции применения права. Государство и право 1972 № 2 –С. 26.

² Давлат ва ҳуқуқ назарияси. // Масъул муҳаррирлар: Ҳ.Б.Бобоев, Ҳ.Т.Одилқориев / Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2000. 331-бет.

³ Саидов А, Тожионов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Икки жилдли. 2 – жилд, 206 – бет. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. 330 – бет.

⁴ Қаранг: Марченко М.Н. Теория государства и права в вопросах и ответах. –М.: ПБОЮЛ Грачев С.М., 2001. 156-бет.

Ҳуқуқни татбиқ этиш жараёнини, механизмини ҳуқуқни қўллаш шаклисиз тасаввур этиш мумкин эмас. Айнан ҳуқуқий нормалардан фойдаланиш, уларни бажариш, риоя этиш ва ҳуқуқни қўллаш шакллариининг бир бутунлиги, ўзаро боғлиқлиги орқали ҳуқуқни татбиқ этиш механизми фаолият кўрсатади, ҳаракатда бўлади. «Ҳуқуқ назариясида ҳуқуқни қўллаш - махсус институт сифатида ҳар томонлама ва чуқур ўрганилган. Умумий тарзда шуни таъкидлаш мумкинки, ҳуқуқни қўллаш - ҳуқуқий нормаларни татбиқ этишнинг шакли сифатида ўзининг хусусиятлари, босқичлари ва принципларига эга. Ҳуқуқни қўллаш махсус бир институт сифатида чиқиб, ҳуқуқни жорий этиш механизмининг ажралмас таркибий қисмини ташкил этади»¹. Бизнинг фикримизча, ҳуқуқни қўллаш ҳуқуқни амалга оширишнинг махсус шакли ҳисобланади ва ўз навбатида бу жараён давлат органлари ёки мансабдор шахсларнинг ҳуқуқни татбиқ этишга аралашувини талаб этади.

Ҳуқуқшунослик адабиётларида ҳуқуқий нормаларни қўллашнинг турли қирраларига урғу бериш, уларни белги ёки хусусият сифатида кўрсатиб ўтиш учраб туради. Лекин шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳуқуқшунос олимлар, ҳуқуқий нормаларни қўллаш, ваколатли органлар ёки мансабдор шахслар томонидан амалга оширилиши; у муҳим давлат ҳокимлик фаолияти эканлиги; «махсус белгиланган процессуал шаклларда» амалга оширилиши; аниқ ҳаётий масала бўйича юридик қарор чиқариш билан яқунланиши тўғрисида ягона тўхтамга келганлар.

Ҳуқуқий нормани қўллаш - мураккаб жараён сифатида бир қанча босқичларда амалга оширилади. Аксарият тадқиқотчилар, ҳуқуқни қўллаш уч босқичдан иборатлигини таъкидлайдилар. Ушбу фикрга кўра, ҳуқуқий нормани қўллаш қуйидаги босқичлардан иборат: а) ишнинг фактик томонини ўрнатиш ва ўрганиш; б) ишнинг ҳуқуқий асосини аниқлаш, яъни «кўрилаётган юридик ишга мос келадиган ҳуқуқ нормасини топиш, уни таҳлил қилиш»; в) кўрилаётган иш бўйича қарор қабул қилиш ва уни расмийлаштириш.² Шу билан бирга, ҳуқуқшунос олимлар орасида ҳуқуқни қўллашнинг мазкур уч босқичини тўлиқ тан олган ҳолда, яна бир тўртинчи босқични қўшимча сифатида таъкидлаш учрайди. Бунда баъзи олимлар ҳуқуқни қўллашнинг тўртинчи босқичи сифатида қабул қилинган қарорни манфаатдор давлат органлари, жамоат ташкилотлари ва мансабдор шахслар эътиборига етказишни тушунсалар³, баъзи

¹ Қаранг: Янгибоев Б.Ж. Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий нормаларнинг амалга оширилиши муаммолари. Автореф. дис. ю.ф.н. илмий даражасини олиш учун. 2004 йил. 19-бет.

² Қаранг: Общая теория права и государства. Под ред. В.В.Лазарева. –М.: Юрист, 1996. 211-бет; Саидов А., Тожихонов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Икки жилдли, 2-жилд. Ҳуқуқ назарияси. –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2001. 213-бет; Давлат ва ҳуқуқ назарияси. // Масъул муҳаррирлар: Ҳ.Б.Бобоев, Ҳ.Т.Одилқориев –Тошкент. 2000. 331-бет; Исламов З.М. Общество. Государство. Право. –Т.: 2001.578-579-бетлар.

³ Қаранг: Марченко М.Н. Теория государства и права в вопросах и ответах. –М.: ПБОЮЛ Грачев С.М., 2001. 159-бет.

тадқиқотчилар, бу босқич, ҳуқуқий нормаларни қўллаш бўйича қабул қилинган қарорларни амалга оширишдан иборат деб биладилар.¹

Ҳуқуқий нормаларнинг ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари хатти-ҳаракатида мужассамланишида ҳуқуқни қўллаш бўйича қабул қилинган қарорларни тегишли субъектлар эътиборига етказиш ҳамда қабул қилинган қарорларни амалга оширишнинг муҳимлигини инобатга олган ҳолда, шуни таъкидлаш мумкинки, мазкур икки ёндошув, ўз моҳиятига кўра ҳуқуқни қўллаш босқичидан четга чиқади. Чунки бу ҳолда қабул қилинган қарорни амалга ошириш ҳуқуқни қўллаш бўла олмайди. Қабул қилинган қарорнинг ўзи бошқа бир ҳолатлар учун ишнинг «фактик ҳолатига» айланиши мумкин. Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси(1995й)да меҳнат шартномасининг тарафлар ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолат бўйича бекор қилиниши мустаҳкамланган (106-модда). Бунга кўра, ходим ҳарбий ёки муқобил хизматга чақирилган тақдирда меҳнат шартномаси бекор қилинади (106-модданинг I-банди). Меҳнат шартномасини бекор қилишни расмийлаштириш тартибига кўра, «меҳнат шартномасини бекор қилиш ишга қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар томонидан амалга оширилади ва буйруқ билан расмийлаштирилади» (107-модданинг I-банди). Мазкур буйруқ - ҳуқуқни қўллаш акти, бир томондан ходим билан корхона ўртасидаги меҳнат муносабатлари тугаганлигини мустаҳкамласа, иккинчи томондан ходимнинг ишдан бўшатиш нафақаси олиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи асос бўлиб хизмат қилади (109-модданинг 3-банди).

Демак, аксарият ҳолларда ҳуқуқни қўллаш бўйича қабул қилинган қарорни амалга оширишнинг ўзи бир бутун жараён сифатида такрорланади. Шундай қилиб, ҳуқуқни қўллаш босқичлари ишнинг фактик ҳолатларини ўрганиш ва ўрнатиш; иш бўйича юридик нормаларни аниқлаш ҳамда ишни амалда ҳал қилиш ва қарор қабул қилиш босқичларидан иборатдир.²

Проф. Л.С.Явичнинг ёзишича, «агар ҳуқуқнинг турли ҳолатлари инсонлар ва уларнинг ташкилотлари, жамоат ташкилотлари фаолиятида амалга оширилмаса, у ҳеч қандай қадр-қимматга эга эмас. Агар жамият ҳаётида ҳуқуқни татбиқ этиш механизмидан четга чиқилса, ҳуқуқни тушуниш мумкин эмас.³ Бу фикр ўттиз йил илгари айтилган, аммо ҳуқуқни татбиқ этишнинг назарий ва амалий аҳамияти бугун ҳам долзарблигича қолмоқда.⁴

¹ Қаранг: Тихомиров Ю.А. Закон в системе нормативных актов // Проблемы законотворчества Российской Федерации. –М., 1993. 7-бет.

² Қаранг: Янгибоев Б.Ж. Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий нормаларнинг амалга оширилиши муаммолари. Диссертация қўлёзмаси. ю.ф.н. илмий даражасини олиш учун. 2004 йил. –Б. 41-42.

³ Қаранг: Явич Л.С. Общая теория права. Из-во. Ленин. Ун-та. –1972. –С.201.

⁴ Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Под ред. проф. М.Н.Марченко. Том 2. Теория права. –М.: «Зерцало», 1998. 312-314-бетлар.

Ҳуқуқни татбиқ этиш жараёни кўпинча давлат органларининг иштирокисиз амалга оширилади. Ҳуқуқ субъектлари ўзларига давлат томонидан берилган ҳуқуқ ва мажбуриятлардан фойдаланган ҳолда ихтиёрий, ҳеч қандай мажбурловсиз, ўзаро келишган ҳолда муносабатларга киришадилар.

Ҳуқуқни қўллаш фаолиятини амалга оширувчи давлат органлари одатда, бошқача тарздаги ҳуқуқни амалга ошириш, яъни ҳуқуқни ишлаб чиқиш, ҳуқуқни ҳимоя қилиш вазифасини ҳам амалга оширади. Уларнинг айримлари – суд, хўжалик суди ҳуқуқни ҳимоя қилишни фақат ҳуқуқни қўллаш орқали амалга оширади. Бошқалари масалан, ички ишлар органлари ўз вазифаларини асосан, ҳуқуқни муҳофаза қилиш шаклида бажарадилар, ваҳоланки, бу ерда ҳуқуқни қўллаш улар фаолиятининг анчагина қисмини ташкил этади. Бу ерда ички ишлар органларининг маъмурий ҳуқуқбузарлик ишлари бўйича ҳуқуқни қўллаш фаолияти мисол бўлиши мумкин.

Ҳуқуқни қўлловчи ҳуқуқни ва қонунни амалга оширишнинг, йўналишига фақат қуйидаги ҳоллардагина аралашади: биринчидан, субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятларнинг бор ёки йўқлиги, низо келиб чиққан тақдирда, унинг чораси тўғрисида; иккинчидан, кимнингдир ҳуқуқ ёки мажбуриятларини амалда бўлиш вақти ёки тамом бўлишини аниқлаш зарурати бўлганда; учинчидан, ҳуқуққа эга бўлиш ва мажбуриятлар юклашнинг тўғрилигини қонунда кўрсатилган доирада назорат қилиш зарурати келиб чиққан бўлса.¹

Юқоридаги фикрлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, ҳуқуқни қўллаш – ҳуқуқни татбиқ этишнинг махсус шакли сифатида миллий ҳуқуқий тизим таркибий қисмлари ўртасида муносиб ўринга эга. Уни ислоҳ этиш бугуннинг долзарб вазифаларидан биридир.

¹ Қаранг: Миллий ҳуқуқий тизим ва ҳуқуқий қадриятлар: Монография / Х.Т.Одилқориев, Ш.У.Якубов –Т.: SMI-ASIA, 2010. 284-бет.

КЎРСАТУВЛАРНИ ОЛДИНДАН МУСТАҲКАМЛАБ ҚЎЙИШ ТУШУНЧАСИ ВА АҲАМИЯТИ

МУҲАММАДАЛИЕВ Минҳожидин Қурбонали ўғли
*ИИБ Академияси олий таълимдан кейинги таълим
факультети докторантура докторанти*

Мамлакатимизда суд-ҳуқуқ тизимида кенг ислохотлар олиб борилмоқда. Жумладан, мавжуд жиноят-процессуал қонунчилик халқаро тажрибалар, инсон ҳуқуқ ва эркинликларига оид халқаро нормалар асосида такомиллашиб бормоқда. Мисол учун, суд-ҳуқуқ тизимида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 10 август кунидаги “Суд-тергов фаолиятида шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6041-сон фармони қабул қилинди. Ушбу фармон билан жиноят ишини судга қадар юритиш босқичида гувоҳ ва жабрланувчининг ҳуқуқ ва эркинликларини янада кафолатловчи нормалар жорий қилиш назарда тутилди.

Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 18 февралдаги ЎРҚ-675-сон «Ўзбекистон Республикасининг жиноят ҳамда жиноят-процессуал кодексларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Қонуни қабул қилиниб, жиноят-процессуал қонунчилигида кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш, жиноят иши бўйича дастлабки эшитув ва айбга иқдорлик тўғрисида келишув институтлари жорий қилиш ҳамда мазкур институтлар орқали шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини янада ҳимоя қилиниши белгиланди. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси 12¹-боби (кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш) киритилиб, ушбу бобнинг 122¹-моддасига кўра, ишни судга қадар юритиш босқичида прокурорнинг илтимосига биноан гувоҳ ва жабрланувчини (фуқаровий даъвогарни) кўрсатувларини олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш кўрсатиб ўтилди.

Бироқ, ҳозирда жиноят процесси иштрокчилари томонидан кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш институтининг мазмун-моҳиятини тўлиқ англамаганлиги сабабли шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини таъминлаш бўйича механизмлар тўлиқ ишга солинмаганлигидан далолат бермоқда. Бу эса, мазкур институтни чуқур ўрганишни ва таҳлил қилишни талаб қилади.

Юридик адабиётларда ҳамда мамлакатимиздаги олимлар томонидан кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш тушунчасига аниқ таъриф берилмаганлиги сабабли ушбу тушунчага аниқлик киритишимиз мақсадга

мувофиқ. Бунда кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш сўз бирикмасини ҳар бир сўзларига алоҳида ёндашишимизни талаб қилади.

Шунга кўра, кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш институтидаги ҳар бир сўзни луғавий маъносини билиб олишимиз лозим бўлиб, уларга чуқурроқ ёндашадиган бўлсак, “Кўрсатув” сўзининг луғавий маъноси суриштирув, дастлабки тергов ва судда ҳал қилинаётган ишга оид бирор аҳамиятли ҳолатни аниқлаш учун шахснинг сўроқда берган тушунтиришидир. Кўрсатув ишдаги фактик маълумотларни изоҳлаш, таҳлил қилиш, бирор воқеага ва унинг иштирокчиларига алоқадор фикр-мулоҳаза, ваз, тахмин ва илтимос тарзида ҳам бўлиши мумкин. Жиноят ишлари бўйича эса — гумон қилинувчи, айбланувчи, судланувчи, гувоҳ ва жабрланувчи, баъзан мутахассис ҳамда бошқа шахслардан сўроқ қилиш орқали кўрсатув олинади¹.

Бироқ айрим манбаларда ва амалиёт ходимлари ўртасида кўрсатув тушунчаси билан биргаликда кўрсатма тушунчаси ҳам ишлатилади. Бу икки тушунчалар айтиб бериш маънони ифодалайдими ёки бир биридан маъно жиҳатдан фарқ қиладими?

“Кўрсатма” сўзининг луғавий маъноси қандай ҳаракат қилиш, ишлаш лозимлигини кўрсатувчи йўл-йўриқ, қўлланма маъносида ҳам ишлатилади. Бундан ташқари иккинчи маъно сифатида тергов-суд жараёнида бирор аҳамиятли ҳолат бўйича шахснинг берган маълумотидир². Юқоридагиларга кўра, бу икки тушунчалар морфологик жиҳатдан синоним сўзлар деб баҳолашимиз мумкин. Бироқ бизнинг жиноят-процессуал қонунчилигимизда шахснинг берган тушунтириши сифатида фақатгина “кўрсатув” тушунчаси ишлатилган бўлиб, “кўрсатма” тушунчаси эса юқори турувчи органнинг бажарилиши лозимлигини кўрсатувчи йўл-йўриқ сифатида ишлатилган. Шу сабабли бу икки тушунчани ўз ўрнида ишлатишимиз мақсадга мувофиқдир.

Амалдаги қонунчилигимизга кўра, жиноят ишида гувоҳ ва жабрланувчи кўрсатув беришдан бош тортиши мумкин эмас бўлиб, уларнинг ҳаққоний кўрсатув бериши фуқаролик бурчи ҳисобланади (ЖПК 55 ва 65-м). Гумон қилинувчи ва айбланувчи эса кўрсатув бериш, кўрсатув беришдан бош тортиш, шунингдек, кўрсатувларидан жиноят ишида ўзига нисбатан далил сифатида фойдаланиши мумкинлиги ҳақида хабардор бўлиш ҳуқуқига ҳам эга (ЖПК 46 ва 48-м). Кўрсатув бериш уларнинг мажбурияти эмас, балки ўзини ҳимоя қилиш йўлидир. Гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчининг яқин қариндошлари гумон қилинувчига, айбланувчига тааллуқли ҳолатлар ҳақида гувоҳ ва жабрланувчи

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. – Б.882. // <http://n.ziyouz.com>.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида. – Т. - Б. 471. // <http://n.ziyouz.com>.

тариқасида фақатгина ўзларининг розилиги билан кўрсатув бериши мумкин (ЖПК 116-м)¹.

Иштрокчилардан сўроқ қилиш давомида кўрсатув олишда алдаш, қийнаш, руҳий ва жисмоний тазйиқлар, кўрсатувларни шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклайдиган йўллар билан олиниши қонун билан тақиқланади ҳамда тегишли тартибда жиноий жавобгарликка сабаб бўлади(ЖК 235-м)². “Олдиндан” сўзининг луғавий маъноси “Бирор иш, воқеа-ҳодиса бошланмасдан, рўй бермасдан илгари” маъносида тушунилиши назарда тутилган³. “Мустаҳкамлаб қўйиш” сўзининг луғавий маъноси эса мустаҳкамламоқ, маҳкамламоқ маъноларида тушунилиши қайд этилган⁴.

Хорижий давлатлар қонунчилигида кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш институти кўрсатувларни суд депозитига қўйиш маъносида акс этган. Шу орқали гувоҳ ва жабрланувчиларни кўрсатувлари олдиндан сақлаб ва мустаҳкамлаб қўйилади.

Шунингдек, “депозит” сўзи (лот. depositum — омонат, асраб қўйилган) банкка қўйилган омонатлар, кредит муассасаларига сақлаш учун топширилган қимматли коғозлар (акция ва облигациялар) ҳамда пул воситалари маъносида акс этган⁵.

Инглиз тилининг изоҳли ҳуқуқий луғатида эса “Депозит” тушунчаси суд мажлиси бошланишидан олдин гувоҳни ёки томонларни жиноий, фуқаролик судларида сўроқ қилиш сифатида талқин қилинади. Депозит кўрсаткичлари оғзаки равишда амалга оширилади ва ушбу вақтда депонентга (сўроқ қилинувчи) саволлар берилади. Сўроқ қилиш жараёни аудио ва видеоёзувга ёзиб борилади⁶.

Суд ҳукми суд муҳокамасида текширилган ва баҳоланган далилларга асосланиб чиқаришини инобатга олиб, гувоҳ ва жабрланувчини кўрсатувларини суд муҳокамасида текшириб, уларга баҳо бериш муҳим ҳисобланади. Бироқ ҳозирда жабрланувчи ва гувоҳларни суд муҳокамасига жалб қилишга тўсқинликлар вужудга келмоқда.

Бунда гувоҳ ва жабрланувчини судга келишида тўсқинлик қиладиган сабабларни қуйидагича кўрсатиш мумкин, яъни:

- республика ҳудудидан хизмат сафари ёки бошқа сабабларга кўра чет эл мамлакатларига чиқиб кетганлиги;

¹Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси// <https://lex.uz/docs/111460> (Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси).

² Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси// <https://lex.uz/docs/111453> (Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси).

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида. – Т. - Б. 110.// <http://n.ziyouz.com>.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида. – Т. - Б. 652.// <http://n.ziyouz.com>.

⁵ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т. – Б.201. // <http://n.ziyouz.com>

⁶The free dictionary by Farlex Source. URL: <http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/deposition> (Электрон манбага мурожаат этилган вақт: 22.02.2023).

- мамлакатда доимий яшаш жойи йўқлиги ва бу билан суд муҳокамасига таъминлашнинг имкони йўқлиги;

- чет эл фуқароси бўлганлиги ва бу билан суд муҳокамаси вақтига келиб чет эл давлатига чиқиб кетиши сабабли уни суд жараёнига таъминлашнинг имкони йўқлиги;

- соғлиғи ёмонлиги сабабли суд муҳокамаси даврида кўрсатув бера олмаслиги;

Юқоридаги ҳолатларни тез-тез учраб туриши суд муҳокамасини адолатли кўриб чиқилишига тўсқинлик қилиши билан бирга, кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш институтини ижтимоий-ҳуқуқий зарурлигини янада кўрсатиб беради.

Кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш институти шахс ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилишнинг қонуний кафолати бўлиб, жиноят ишида исботлаш жараёнида ҳамда иш якуни бўйича қонуний ва адолатли қарор қабул қилинишида *ижтимоий-сиёсий*, *жиноят-ҳуқуқий* ва *жиноят-процессуал* жиҳатдан жуда катта аҳамият касб этади.

Кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйишнинг *ижтимоий-сиёсий* аҳамияти қуйидагиларда яъни:

- кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш натижасида жиноят-процесси иштрокчилари яъни гувоҳ, жабрланувчи ва фуқаровий даъвогарларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатланиши янада мустаҳкамланади;

- жиноят иши бўйича суд муҳокамаси даврида далиллар тўлиқ текширилиб, баҳоланишига ҳамда иш якуни бўйича қонуний ва адолатли қарор қабул қилинишига эришилади;

- жиноят иши бўйича фуқароларнинг қонунчиликка нисбатан ишончи ошишига ҳамда ҳуқуқий онги юксалишига кўмаклашади.

Кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйишнинг *жиноят-ҳуқуқий* аҳамияти эса мустаҳкамланган далиллар орқали суд муҳокамасида даврида жиноятни квалификация қилишнинг асосий белгиларини ва шахснинг айнан эълон қилинган айби бўйича айбли ёки айбсизлигини янада аниқлашни белгилаб беради.

Кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйишнинг *жиноят-процессуал* аҳамияти эса қуйидагиларни ўз ичига олади:

- кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаш орқали тўпланган барча далиллар чуқур таҳлил қилиниб, уларга баҳо берилиши ҳамда баҳо берилган далиллар асосида адолатли қарор қабул қилиниши;

- қонунчилик талабларига кўра, суд томонидан ҳукм чиқаришда айнан суд томонидан суд муҳокамасида текширилган далилларга асосланган ҳолда қонуний хулосага келилиши;

- фуқароларнинг ноқонуний равишда жиноий жавобгарликка тортилмаслиги ва жазо тайинланмасликлари учун процессуал кафолатлар яратилиши;

- ҳимоячиларга далилларни тўплашда иштирок этиш ҳуқуқидан фойдаланишга имкон бериши;

- жиноят иши доирасида жиноят-процесси иштрокчиларининг текширилиши керак бўлган далиллар юзасидан берган фикрлари ўрганилади ва текширилган кўрсатувларидан исботлаш жараёнида адолатли қарор қабул қилинишига хизмат қилади.

Жиноят-процессуал қонунчилигимизга асосан кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш гувоҳ, жабрланувчини (фуқаровий даъвогарни) объектив сабабларга кўра Ўзбекистон Республикасидан ташқарига чиқиб кетиши, уларда жиноят ишини юритиш давомида иштирок этишни истисно қиладиган оғир ва давомли касаллик мавжудлиги ишни судга қадар юритиш ёки суд муҳокамаси вақтида кейинчалик сўроқ қилиш мумкин бўлмай қолади деб тахмин қилиш учун асослар мавжуд бўлган ҳолларда, уларнинг кўрсатувлари олдиндан мустаҳкамлаб қўйилади. Кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш суд томонидан амалга оширилиб, сўроқ қилишдан иборат бўлади.

Жиноят-процессуал қонунчилигига кўра, асосан гувоҳ ва жабрланувчиларни кўрсатувлари мустаҳкамлаб қўйилади. Бироқ айрим ҳолларда фуқаровий даъвогарнинг ҳам кўрсатувлари олдиндан мустаҳкамлаб қўйилиши мумкин.

Кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш бўйича гувоҳ, жабрланувчи, фуқаровий даъвогар, гумон қилинувчи, айбланувчи ҳамда ҳимоячи мурожаат қилади.

Жаҳонда дунё мамлакатлари ривожланиб бораётганлиги сабабли давлатлараро ҳамкорликлар ҳам кун сайин кучайиб бормоқда. Бундан ташқари фуқароларнинг ҳам чет эл давлатларига турли мақсадларда чиқиб кетиши (ишлаш, саёҳат, яшаш, бизнес ва ҳ.к.лар мақсадида) жуда кўпаймоқда. Шу сабабли жиноят иши доирасида иш учун кўрсатувлари жуда муҳим бўлган гувоҳ ва жабрланувчилар ишни судга қадар юритиш босқичида бошқа мамлакатларга чиқиб кетиши, натижада суд жараёнида қатнашмаслиги сони тобора ортиб бормоқда. Бу эса кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш институтини ижтимоий-ҳуқуқий зарурлигини янада ифодалаб беради.

Хулоса қилиб айтганда, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли таъминлашда, ишни судга қадар юритиш босқичида жиноят ишини тўлиқ, адолатли ва объектив кўриб чиқилишида, жиноят содир қилган шахсларни айбдорлигини исбот қилишда, умуман олганда адолат қарор топишида кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш институти муҳим ўрин тутди.

ИШТИРОКЧИЛИКДА СОДИР ЭТИЛГАН ЖИНОЯТЛАРНИ КВАЛИФИКАЦИЯ ҚИЛИШДА ОБЪЕКТИВ БЕЛГИЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

НАРМАНОВА Клара Эшназаровна

Мирзо Улуғбек тумани Ички ишлар
органлари фаолиятини мувофиқлаштириш
бошқармаси ҳузуридаги Тергов бўлими катта
терговчиси, Ўзбекистон Республикаси ИИБ
Академияси мустақил изланувчиси

Маълумки, жиноятда иштирокчилик объектив ва субъектив белгилар йиғиндисидан ташкил топади. Иштирокчиликнинг объектив ва субъектив хусусиятларига хос бўлган белгилари амалдаги Жиноят кодексининг 27-моддасида иштирокчиликка берилган таърифда ҳам қисман ўз ифодасини топган. Бироқ, мазкур белгилар жиноят қонунчилигида алоҳида тарзда ажратилмаганлиги ҳамда уларнинг ҳуқуқий маънолари қонунда акс этмаганлиги боис фанда бу борада турли фикрлар билдирилган. Бироқ, жиноят ҳуқуқида «объектив белги» деганда, ҳар бир ҳодиса, ҳолат ёки воқеликнинг ташқи томони¹ тушунилиши умумэътироф тарзда ифода этилган. Шу билан бирга, объектив томон белгилари ўз таркибига жиноятнинг объекти ва объектив томонини қамраб олади. Демак, иштирокчиликнинг объектив белгилари ҳам ушбу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда тушунтирилади.

Жиноятнинг объекти иштирокчиликда содир этилган жиноят таркибининг элементларидан бири ҳисобланади ва жиноятда иштирок этган шахсларнинг жиноий жавобгарликка тортиш учун асослардан бири сифатида хизмат қилади. Ҳамкорликда ва ўзаро келишган ҳолда жиноятда иштирок этаётганлар жиноят қонуни нормалари билан қўриқланадиган ягона, иштирокчилар учун умумий ҳисобланган жиноят объектига зарар етказди. Шундай экан, иштирокчилик фактини тасдиқлаш ва иштирокчиларни жиноий жавобгарликка тортиш учун асос сифатида уларнинг ҳамкорликдаги ҳаракатлари айнан жиноят қонуни нормалари билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларни бузишга йўналтирилганлигини аниқлаш лозим бўлади.

Бинобарин, иштирокчиликнинг ўзи ягона тизим, муайян бутунликини ташкил қилар экан, демак иштирокчиликда жиноят содир этаётган шахслар бир вақтнинг ўзида қонун билан қўриқланадиган турли жиноят объектларига тажовуз қила олмайдилар. Шунинг учун ҳам жиноятнинг эксцесс иштирокчиси бошқа иштирокчиларнинг жиноий нияти билан

¹ Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish: IIV oliy ta'lim muassasalari uchun darslik / R. Kabulov, A.A. Otajonov, I.A. Sottiyev va boshq. – T., 2012. – B.119.

қамраб олинмаган қилмиши натижасида бошқа жиноят объектига тажовуз қилганда унинг ҳаракатларига иштирокчиликдан ташқари умумий асосларда ҳуқуқий баҳоланади.

Иштирокчиликда содир этилган жиноят таркибларининг *объектив томони деганда*, жиноят иштирокчиларининг умумий жиноий натижага эришиши учун йўналтирилган ҳаракатларининг ташқи томонини ифодаловчи белгилари тушунилади. Иштирокчиликнинг ташқи томонини ифодаловчи белгилари уларнинг ҳамкорликдаги ҳаракатларида акс этади.

Таъкидлаш керакки, иштирокчиликнинг ҳуқуқни қўллаш амалиёти ҳамда назарияда кўпроқ қийинчилик туғдирадиган белгиси сифатида унинг объектив белгиларини аниқлаш билан боғлиқ муаммолар ётади. Шу боис ҳуқуқшунос олимлар ўртасида айнан ушбу белгини тушунтириб бериш борасида турлича фикрлар баён этилган. Айрим муаллифлар жиноятда иштирокчилик учун унда қатнашаётган шахслардан бирининг жиноят субъекти белгиларига жавоб беришининг ўзи кифоя¹ десалар, бошқа гуруҳ муаллифлар эса бу ҳолат иштирокчиликни ташкил этмайди², деган фикрни билдирадилар. Жиноят қонунида эса бунга аниқлик киритилмаган. Натижада бу суд амалиётига ўз таъсирини кўрсатиб, мазкур тоифадаги жиноятларнинг бир хилда квалификация қилинмаслигига олиб келмоқда.

Шу ўринда айтиш керакки, жиноий жавобгарликка тортилмайдиган шахсларнинг жиноятда иштирок этиши нафақат уларнинг жавобгарликка тортилиши мумкин бўлган шахслар билан биргаликда қатнашиши, балки жавобгарликка тортиладиган шахсларнинг таклифи (жиноятга ундаши ёки ташкил этиши) бўйича уларнинг иштирокисиз ҳам содир этилиши мумкинлигини назарда тутати. Афсуски, юқорида таъкидлаганимиздек, айрим муаллифлар жиноятни иштирокчиликда содир этилган деб баҳолаш учун унда қатнашаётган шахслардан бирининг жиноят субъекти белгиларига эга бўлиши кифоя³ деб ҳисоблашади. Уларнинг назарида жиноятда иштирокчиликнинг «икки ёки ундан ортиқ шахс» белгиси иштирокчиликнинг субъектив белгисига киради ҳамда жиноятни иштирокчилик деб баҳолаш учун бундай қилмишнинг ижтимоий хавфлигини ҳам асос қилиб кўрсатишади. Аммо, биз бу фикрни қўллаб-қувватлай олмаймиз. Тўғри, агар бундай шахсларнинг (жавобгарликка тортилмайдиган) кучи жавобгарликка тортиладиган бошқа шахсларнинг

¹ Панкратов М.В. Особенности совершения преступления в группе с лицом, не подлежащим уголовной ответственности // Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации. – 2013. – № 4. – С. 62–67; Jackson M. Complicity in international law / Oxford University Press, 2015. – P. 154 ва бошқ.

² Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. I том. Умумий қисм. Жиноят тўғрисида таълимот: Олий таълим муассасалари учун дарслик. – Т., 2010. – Б. 259; Jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish: IIV oliy ta'lim muassasalari uchun darslik / R. Kabulov, A. A. Otajonov, I. A. Sottiyev va boshq. – Т., 2012. – Б. 119–120 ва бошқ.

³ Stratenwerth G Schweizerisches Strafrecht. – Bern, 2011. – S. 146. Richard G, Edward A. Smith. Criminal law / School of Law. New York: Wolters Kluwer Law & Business, [2013]. – P. 389-400.

қилмиши билан бирлашса, қилмишнинг хавфи янада ортади. Бундай вазиятни жабрланувчилар ҳам битта шахс томонидан эмас, балки бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилган, деб қабул қилиши табиий ҳолдир.

Бироқ, бизнингча, бундай тоифадаги жиноятларнинг ижтимоий хавфи аслида ҳуқуқий жиҳатдан мавжуд бўлмаган иштирокчилик ҳисобидан эмас, балки жиноятнинг содир этилиш усули ҳисобидан ортади. Шунингдек, ақли норасо ёки жавобгарлик ёшига тўлмаган шахснинг жавобгарликка тортиладиган шахслар билан биргаликда содир этадиган жинояти натижасида келиб чиқадиган жиноий оқибат, шубҳасиз, уларнинг умумий қасди доирасига кирмайди ва одатда улар ўртасида жиноятни биргалашиб содир этиш учун ўзаро келишув ҳам юз бермайди, балки улар ташкилотчи ёки бошқа иштирокчиларнинг жиноий хатти-ҳаракатни содир этишга қаратилган кўрсатмаларини бажарадилар, холос.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, ўн тўрт ёшгача бўлган шахслар атрофдаги ҳодисаларнинг мазмунини тўлиқ англаб етмайди ва шу пайтда уларнинг руҳий ҳолати ва ақлий ривожланиши ҳам етарли даражада шаклланмаган бўлади¹. Ўз-ўзидан аёнки, ақли норасо шахс ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англамайди ёки ҳаракатларини бошқара олмайдилар. Шу боис бўлса керак, айбдорлар ўзларининг жиноий мақсадларига эришишлари учун бундай тоифадаги шахсларни жиноят содир этишга осонлик билан жалб қилишга эришадилар.

Демак, юқорида таъкидланган асосларни инобатга олсак, мазкур ҳолатларни иштирокчилик деб баҳолаш мантиқан нотўғридир. Чунки, Жиноят кодексининг 17 ва 18-моддалари талабига мувофиқ, шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун жиноят субъектининг муайян ёшга тўлиши ва ақли расо бўлиши тақозо этилади. Яъни, жиноят содир этаётган шахснинг кўрсатилган белгиларга эга бўлмаслиги эса унинг жиноий жавобгарликка тортилишини инкор этади. Ушбу қоидадан келиб чиқилса, иштирокчилик учун жиноий жавобгарликнинг ҳуқуқий асоси унда қатнашган шахсларнинг белгиланган талабларга жавоб бериши лозимлигидир.

Инсон танасининг ҳар қандай тарзда ҳаракатга келиши унинг ҳаракати бошланганлигидан далолат беради. Шу боис ҳам иштирокчилар ҳаракатининг бошланиши ва давомийлигини аниқлаш учун, аввало, улар ҳаракатининг ижтимоий хавфлилиги ва ҳуқуққа хилоф эканлигини баҳолаш лозим. Маълумки, икки ёки ундан ортиқ шахс ҳаракатларининг бошланиши ва давомийлиги иштирокчиликнинг тизимли тузилиши билан мувофиқ тарзда ўрганилганда унинг ижтимоий хавфлилигини ифода этади. Шунинг учун иштирокчиларнинг ҳаракатлари Жиноят

¹ Искандарова Ш.Т., Шойимова Ш.С., Мирзаева Н.А. Психология: Дарслик. – Т., 2009. – Б. 158.

кодексининг Махсус қисм моддаси диспозициясида белгилаб қўйилган жиноий қилмишлар билан ўзаро боғлиқ бўлиб, унинг содир этилиши (формал таркибли) ёки жиноий оқибат келиб чиқиши (моддий таркибли) билан аниқланади¹.

Адабиётларда жиноятда иштирокчиликнинг объектив томони ҳаракатсизликда ифодаланиши тўғрисидаги муаммо баҳс-мунозарага сабаб бўлаётган масалалардан ҳисобланади. Бу масалада М. Д. Шаргородский қуйидаги фикрни билдиради: «Инсон ҳаракатсизлиги ҳеч қачон, ҳеч нарсага зарар етказмайди ва шу сабабли бундай хулқ-атвор ҳеч қандай оқибат билан сабабий боғланишни келтириб чиқармайди. Шу боис ҳам ҳаракатсизликни муайян жиноий натижа билан сабабий боғлиқ бўлишини ҳал қилиш муҳим масалага айланмаслиги керак. Чунки у муайян ҳолатда инсоннинг ҳаракатсизлик учун жавоб беришини англатади, холос»².

Ҳаракатсизликни иштирокчиликка нисбатан татбиқ қилганда, жиноят бажарувчисининг жиноят қонуни нормаси орқали бажариши талаб этиладиган муайян ҳаракатларни содир этишга реал имконият ва мажбурият бўла туриб, уни бажармаганлигидан келиб чиқади ҳамда жиноят содир этишга ёрдам бериши ҳам ҳаракатсизликда намоён бўлиши мумкин³, деб таъкидлайди А. Р. Кадиров. Ушбу фикрга қисман қўшилиш мумкин, аслида ҳаракатсизлик – хулқ-атворнинг пассив шакли. Шу сабабли, бизнингча, жиноят иштирокчиларининг ёрдамчи, далолатчи ва ташкилотчи турларининг юридик белгилари уларнинг ҳаракатсизликда содир этилиши мумкинлигини инкор этади.

Шунингдек, иштирокчиликнинг ҳамкорликда ҳаракат қилиши (ягона жиноятни содир этиш учун биргаликда ўз ҳиссасини қўшиши)ни ҳам кўпчилик муаллифлар иштирокчиликнинг объектив белгисига киритадилар⁴. Ҳамкорликда содир қилинган жиноят ўзида иштирокчиларнинг умумий жиноий оқибат келтириб чиқаришига қаратилган қилмишини англатади. Шу боис ҳам жиноятда қатнашаётган шахслардан бири кўпроқ (жиноятнинг объектив томонини содир этиш, фаол ҳаракатлари билан жиноий оқибат келиб чиқишига шароит яратиши ва бошқалар), бошқаси эса камроқ (маслаҳат бериш ва бошқалар) ҳиссасини қўшиши мумкин. Бу ҳолатлар қилмишни иштирокчиликда жиноят содир этилган деб квалификация қилишга таъсир этмайди, аммо суд жазо тайинлаш вақтида ҳар бир иштирокчининг жиноятга қўшган

¹ Отажонов А.А. Жиноятда иштирокчиликнинг объектив белгилари ва уларнинг жиноят-ҳуқуқий аҳамияти // Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси ахборотномаси. – Тошкент. 2013. – № 2. – Б. 53-57.

² Шаргородский М. Д. Избранные труды. – СПб., 2004. – С. 460.

³ Кадиров А.Р. Уголовно-правовые меры борьбы с соучастием в организованных группах и преступных сообществах: Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Т., 2006. – С. 17.

⁴ Акбаров Н. Иштирокчилик ва унинг турлари // Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ахборотномаси. – 2013. – № 2. – Б. 7.

ҳиссасини (жиноий оқибат келиб чиқишига қўшган фаоллик даражасини) инobatга олиб, жазо муддатларини турлича белгилайди.

Ҳамкорлик бир жиноятни содир этиш ёки жиноий фаолият билан шуғулланишда икки ёки ундан ортиқ шахснинг иштирокидан далолат беради. Иштирокчиларнинг жиноят содир этишда биргалашиб ҳаракат қилиши объектив белгининг асосий қисмини ташкил этади. Жиноят содир этишда биргалашиб қатнашишнинг моҳияти шундаки, айбдорларнинг ҳаракати бир-бирига алоқадор бўлади ҳамда барча иштирокчилар учун ягона бўлган жиноий оқибатга олиб келади.

Бир нечта шахслар томонидан ҳамкорликда содир қилинган жиноят уларнинг умумий жиноий оқибат келтириб чиқаришга биргалашиб ўз ҳиссасини қўшишини англатади. Ҳамкорликдаги ҳаракат: 1) жиноят бир неча шахсларнинг умумий ҳамкорликдаги кучлари йиғиндиси орқали содир этилиши; 2) жиноий оқибат ушбу шахслар учун умумий, ягона бўлиши; 3) ҳар бир иштирокчининг ҳаракати умумий жиноятни содир қилишда бошқа иштирокчиларнинг ҳаракат қилиши учун зарур ва шарт ҳисобланиши; 4) жиноий оқибат ёки содир этилган жиноий қилмиш (формал таркибли жиноятларда) ҳар бир иштирокчининг қилмиши билан сабабий боғлиқликда бўлиши каби элементлардан ташкил топади. Аммо жиноятда иштирокчиликдаги ҳаракатлар доимо ихтиёрий бўлади, яъни ҳар бир иштирокчи ўзига юклатилган вазифани (қилмишни) бажариш ёки бажармаслик ихтиёрига эга бўлиши керак.

Бироқ, мажбурлаш тарзида қилинган зўрлик натижасида шахс мавжуд шароитда муайян ҳаракат қилиш имкониятидан бутунлай маҳрум бўлмаган бўлса, жавобгарликдан озод этилмаслик масаласини кўриб чиқиш керак. Чунки шахс бундай вазиятларда ўз иродасига боғлиқ ҳолда ҳаракатланиш эркинлигидан бутунлай маҳрум бўлмайди.

Руҳий зўрлик эса, жисмоний тазйиқдан фарқли ўлароқ, шахс иродасини бутунлай қамраб олмайди. Бундай қўрқитиш шахснинг онги ва иродасига таъсир қилиши мумкин, лекин шахс бирон-бир қарорга келишда ўзининг хоҳиш-иродаси билан пухта ўйлаб ҳаракат қилиш имкониятидан маҳрум этилмайди. Шу сабабли юқорида келтирилган вазиятларда шахсни жиноий жавобгарликка тортиш ёки озод қилиш масаласини ҳал этишда, албатта, шахс ҳаракатларини охириги зарурат ҳолатида бўлган ёки бўлмаганлигини аниқлаш керак. Шу боис шахсни жиноят иштирокчиси тариқасида жиноий жавобгарликка тортиш учун унинг бевосита содир этган қилмишинигина аниқламасдан, балки ушбу қилмишни бажариш имкониятлари мавжуд ёки мавжуд эмаслиги тўғрисидаги масалани аниқлаш зарур бўлади. Агар шахс қилмишини содир этаётганда ўзини ёки бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва қонуний

манфаатларини ҳимоя қилиш имкониятга эга эмаслиги аниқланса, қилмиш иштирокчилиқни истисно этади¹.

Икки ёки ундан ортиқ шахс томонидан жиноят содир қилинаётган вақтда ҳар бир иштирокчининг ҳаракати гуруҳнинг барча аъзолари ёки бир нечта аъзолари ёхуд битта аъзоси ҳаракати билан узвий (тўғридан-тўғри) боғлиқ бўлади. Қилмишни иштирокчилиқ деб баҳолаш учун шахс камида гуруҳнинг битта аъзоси билан алоқада бўлиб, ҳаракатни содир этиши лозим. Иштирокчилар ҳаракати ўзаро боғлиқлигининг хусусияти шундаки, битта иштирокчининг ҳаракати бажарувчининг ҳаракати учун зарур ва шароит яратиб берган бўлиши лозим.

Юқоридагилардан келиб чиқиб хулоса қиладиган бўлсак, жиноят иштирокчилари улар учун умумий бўлган жиноий оқибатни келтириб чиқаришга ўз ҳиссасини (кам ёки кўплигидан қатъи назар) қўшишининг ўзиёқ уни жиноий жавобгарликка тортишга асос бўлади. Бирга бажарувчиликда (барча иштирокчилар жиноятнинг объектив томонини бажаришида) жиноий оқибатнинг келиб чиқишига иштирокчилар бевосита алоқадор бўладилар. Жиноятда жиноят иштирокчиларининг турлари (ташкilotчи, ёрдамчи ва далолатчи) мавжуд ҳолатда эса улар жиноятнинг объектив томонини бажаришда бевосита қатнашмаган бўлсалар, гуруҳ учун умумий бўлган жиноий оқибатнинг келиб чиқишига билвосита, яъни бажарувчининг ҳаракати орқали унга шароит яратиб бериши (жисмоний ёки маънавий ёрдами) билан ўз ҳиссасини қўшиши лозим. Демак, жиноятда иштирокчилиқнинг *объектив белгиларини* иштирокчилиқнинг миқдор ва сифат белгиси, жиноят иштирокчилари учун умумий бўлган жиноий оқибат, уларнинг қилмиши ва келиб чиққан жиноий оқибат ўртасидаги сабабий боғланиш ташкил этади. Жиноятда иштирокчилиқнинг миқдор белгиси жиноятда жиноий жавобгарликка тортиладиган икки ва ундан ортиқ шахснинг иштирок этишини, сифат белгиси эса, жиноят иштирокчиларининг қилмишни ҳамкорликда ва ўзаро хабардорлик асосида содир этишини назарда тутати.

Ўз навбатида, ижтимоий хавфли қилмишни ҳамкорликда содир этиш, жиноят бир нечта шахсларнинг ҳамкорликдаги кучлари орқали содир этилганлиги; келиб чиқадиган жиноий оқибат ушбу шахслар учун умумий бўлиши; ҳар бир иштирокчининг ҳаракати, умумий жиноятни содир қилишда бошқа иштирокчиларнинг ҳаракат қилиши учун зарур ва шарт ҳисобланишидан иборат бўлади.

Икки ёки ундан ортиқ шахс қилмишида юқорида таъкидланган белгиларнинг аниқланмаганлиги қилмишни иштирокчилиқ деб баҳолашни истисно этади.

¹ Otajonov A.A. Criminal-legal encouragement of accomplices' positive behavior as a trend of liberalization of criminal legislation // International Journal of Current Research. Vol 8, Issue, 10, pp. 40177-40179, October, 2016. (Scientific Journal Impact Factor, IF – 6.226), (Global Impact Factor, IF – 0.765).

ОИВ КАСАЛЛИГИ /ОИТСГА ҚАРШИ КУРАШИШНИНГ ЖИНОИЙ-ҲУҚУҚИЙ ЧОРАЛАРИ

РЎЗИЕВ Иззатулло Неъматуллоевич

*Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
Олий таълимдан кейинги таълим
факультети докторанти*

ОИВ ва ОИТС оқибатида келиб чиққан касаллик бугунги кунда барча мамлакатларда жиддий муаммога айланди. Бу касаллик мамлакатнинг иқтисодий ва миллий хавфсизлигига жиддий хавф туғдирмоқда. У аҳолининг меҳнатга қобилиятли қисмига зарар етказиши, ОИВ касаллигига чалинганларни ижтимоий ҳимоя қилиш мажбурияти юзага келиши ва унга кетадиган сарф-харажатларнинг катталиги, шунингдек, мамлакатнинг демографик ҳолатига таъсир қилиши билан иқтисодий тараққиётга хавф туғдириб, ушбу касалликка чалинганларнинг камситишларга учраши мумкинлиги туфайли ва аҳолининг соғлом, беҳавотир турмуш кечиришига хавф туғдириши орқали миллий тараққиёт ва барқарорликка ҳам салбий таъсир кўрсатади¹.

Ўрганилган манбаларимиз таҳлиliga кўра, XX аср охирида инсоният дуч келган энг катта ва муҳим ижтимоий муаммолардан бири бу ОИВ/ОИТС касаллиги ҳисобланади. Ҳозирги кунда жаҳонда ОИВ/ОИТС билан касалланган 50 миллиондан ортиқ одамлар расман рўйхатига олинган². Афсуски, бу касалликлар юртдошларимиз орасида ҳам аниқланмоқда. 2022 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра Ўзбекистонда ОИВ билан касалланганлар сони 45 мингга ташкил қилмоқда³. Бундай ҳолатда бепарволикка берилиб бўлмайди. Миллат генофонди, фарзандлар келажагини ушбу офатдан асраш нафақат тиббиёт ходимлари, балки бутун жамиятнинг вазифасидир.

Илк бор беморларда ОИТС ташхиси қўйилганига 40 йилдан ортиқ вақт ўтганлигига қарамасдан (1981) бугунги кунга келиб касаллик бутун дунё мамлакатлари ҳудудига кириб борди, инсонларни миллатидан, динидан,

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг « Ўзбекистон Республикасида одам иммунитет танқислиги вируси инфекцияси тарқалишига қарши кураш бўйича ёшлар фаоллигида олиб бориладиган тизимли тарғибот тадбирлари концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги 2022 йил 21 февралдаги ВМ-84-сон қарори [Электрон манба]. Кириш йўли: <https://lex.uz/ru/docs/5870549> (мурожаат қилинган сана: 14.02.2023).

²[Электрон манба]. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/hiv-aids> (мурожаат қилинган сана: 20.04.2023й).

³ [Электрон манба]. <https://t.me/ssvuz/11540> (мурожаат қилинган сана: 20.04.2023й).

ирқидан қатъий назар ушбу касаллик билан хасталанишга мажбур этмоқда, натижада ОИТС билан касалланган беморлар сони йилдан-йилга ортиб бормоқда¹.

Одам иммунитет танқислиги вируси (ОИВ) чақирадиган инфекция ОИВ-инфекцияси деб аталади. Ушбу инфекция узоқ давом этадиган (сурункали) инфекциялар тоифасига кириб, клиник жиҳатдан 4 босқичдан иборат ва унинг охирги босқичида орттирилган иммун танқислик синдроми (ОИТС) ривожланади. ОИВ-инфекцияси одам иммун тизими фаолиятининг, асосан Т-лимфоцитларни ишдан чиқаради. Бу эса, организм иммун тизимининг пасайиб кетишига олиб келади².

Орттирилган иммун танқислиги синдроми (ОИТС) асосан жинсий йўл билан юқадиган, сурункали кечадиган, инфекцион табиатга эга касаллик бўлиб, касалликнинг ўзига хос томони шундаки, вақт ўтиши билан беморларда иммун кучларининг пасайиши ва иммун танқислиги ҳолати вужудга келади, натижада касалликнинг клиник кўринишлари босқичма-босқич намоён бўлади³. Шунини таъкидлаш лозимки, ҳозирги кунга келиб, касалликка олиб келувчи сабаб ва касалликнинг табиати яхши ўрганилганлигига қарамасдан, касалликнинг давоси шу кунга қадар топилмай қолмоқда. Бу шунини англатадики бу касалликни юқтирган бемор инсонлар доимий равишда шифокор кўригида бўлиб, белгиланган дори воситаларини истеъмол қилиш натижасида ёши катта инсон ўртача 10-12 йил, болалар ўртача 8-9 йил умр кўриши тиббиёт томонидан исботланди. Бу жуда ачинарли ҳолат бу касалликка қарши курашиш нафақат тиббиёт ходимларининг вазифаси қолаверса ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ҳам вазифаси ҳисобланади. Мазкур ОИВ/ОИТС касаллигига чалинган бемор томонидан соғлом инсонларга ўзида ушбу касаллик борлигини била туриб юқтирганлик учун Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 113-моддаси билан жиноий жавобгарлик белгиланган. Ҳуқуқшунос олим М.Х. Рустамбаев ушбу жиноятнинг объектига қуйидагича таъриф берган “шахснинг ҳаёти ёки соғлиғини таъминловчи ижтимоий муносабатлар” дея изоҳ берган⁴. Ҳуқуқшунос олим А.Н. Бурдинская ҳам ушбу жиноят объектини “инсон

¹ Болалар тери ва таносил касалликлари: Дарслик/Маннанов А.М., Хаитов Қ.Н.; Ўзбекистон Республикаси ОЎМТВ. Тошкент педиатрия тиббиёт институти; Т.: «Iqtisod-Moliya», 2016. 385 б.

² ОИВ-инфекцияси бўйича назарий ва амалий асослар: ўрта тиббиёт ходимлари учун ўқув-қўлланма / ЎЗР ССВ, Тиббий таълимни ривожлантириш маркази. Тошкент : Мехри дарё, 2012, 2-Б.

³ Болалар тери ва таносил касалликлари: Дарслик/ Маннанов А.М., Хаитов Қ.Н.; Ўзбекистон Республикаси ОЎМТВ. Тошкент педиатрия тиббиёт институти; Т.: «Iqtisod-Moliya», 2016. 385 б.

⁴ Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. Том 3. Махсус қисим. Шахсга қарши жиноятлар. Тинчлик ва хавфсизлигига қарши жиноятлар. Дарслик. 2-нашр, тўлдирилган ва қайта ишланган –Т.: Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси Ҳарбий-теника институти, 2018. Б-166.

ҳаёти ва соғлиғини сақлашни таъминлайдиган ижтимоий муносабатлар” дея изоҳ келтирган¹.

В.А.Казакова эса ушбу жиноятнинг объектини иккига бўлиб асосий объект инсон соғлиғини таъминловчи ижтимоий муносабатлар қўшимча объект жамоат хавфсизлиғини таъминловчи ижтимоий муносабатлар дея таъриф берган.

Юқоридаги олимлар томонидан ушбу жиноят объектига берилган таърифларни таҳлил қилишимиз натижасида М.Х. Рустамбаев ва А.Н. Бурдинскаялар томонидан берилган таъриф, ушбу жиноят объектини мазмун-моҳиятини тўғри талқин қилишда ижобий самара беради.

Мазкур мавзуни ёритар эканмиз, ушбу жиноятнинг субъектив томонига асосий эътиборни қаратмоқчимиз. Ҳуқуқ назариясига мурожаат қилганимизда бир гуруҳ ҳуқуқшунос олимлар томонидан ушбу жиноят субъектив томонига таъриф беришган. Жумладан, М.Х. Рустамбаев берган таърифга кўра, ЖК 113-моддасининг 1-4 қисмларида назарда тутилган жиноятлар *тўғри* ва *эгри* қасд билан содир этилади. Чунки айбдор ўзида таносил ҳамда ОИВ/ОИТС касаллиғини ўзида борлиғини била туриб, уни жабрланувчига юқиши мумкин бўлган ҳаракатларни содир этади ва бундай оқибатлар келиб чиқишини хоҳлайди ёки бунга йўл қўяди. Мазкур модданинг 5-қисмидаги жиноятнинг субъектив томони эҳтиётсизликдан содир этилади дея таъриф берилган. Е.Н. Москалева эса ушбу жиноят субъектив томонини қуйидагича таърифлайди: “жиноят содир этган шахс ўзи юқтирган одамни ўлимига турлича муносабатда бўлиши мумкин. Лекин асосан бу жиноят фақат қасддан содир этилади, чунки бу жиноятни содир этган шахс ўзида ушбу касалликни борлиғини аниқ билиб содир этади” дея таъриф берган². Мазкур жиноятнинг субъектив томонига ҳуқуқшунос олимлар берган тарифларни таҳлил қилишимиз ва суд-тергов амалиётида ушбу жиноятга тўғри ҳуқуқий баҳо беришда субъект ва субъектив томон билан боғлиқ ноаниқликлар юзага келмоқда.

Жумладан, биринчидан, аввало, ЖК 113-моддаси жиноятнинг қасддан содир этилишини кўзда тутса, касб юзасидан ўз вазифаларини лозим даражада бажармаслик ҳар доим эҳтиётсизлик орқасидан содир этилади. Бу, ўз навбатида, ушбу модда бўйича қилмиш субъектив томонини баҳолашда чалкашликларни келтириб чиқаради. Бошқача айтганда, ЖК 113-моддаси барча қисмларида қасддан содир этиладиган жиноятлар тўғрисида сўз борсада, унинг бешинчи оғирлаштирувчи

¹ Бурдинская А.Н. Преступное инфицирование вирусом иммунодефицита человека: уголовно-правовая и криминологическая оценка: дис. ... канд. юрид. наук, Владивосток, 2017. 239 с.

² <https://iiste.org/Journals/index.php/RHSS>

қисмида эҳтиётсизлик орқасидан қилмишни содир этганлик учун жавобгарлик белгиланганлиги, бизнингча, мантиққа зиддир.

Иккинчидан, касб юзасидан ўз вазифаларини лозим даражада бажармаслик, махсус субъект томонидан содир қилинади. Бунинг учун жавобгарлик ЖК 116-моддасида назарда тутилган.

Шуни инобатга олган ҳолда, ушбу моддани қўллашдаги ноаниқликни бартараф этиш мақсадида, ЖК 113-моддаси бешинчи қисмини чиқариш мақсадга мувофиқ бўлади, чунки бундай ҳолатларда, яъни шахснинг касб юзасидан ўз вазифаларини бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги оқибатида бошқа шахсга ОИВ касаллиги/ОИТСни юқтиришида қилмиш бевосита ЖК 116-моддаси тегишли қисми таъсир доирасига тушади. Шуларни инобатга олиб, бизнинг фикримизча, янги таҳрирдаги ЖК 116-моддасига иккинчи қисми сифатида “шахснинг касб юзасидан ўз вазифасини бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги оқибатида, бошқа шахсга ОИВ касаллиги/ОИТСни юқтириши” ҳамда, учинчи қисми “б” банди сифатида “шахснинг касб юзасидан ўз вазифасини бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги оқибатида, икки ёки ундан ортиқ шахсга ОИВ касаллиги/ОИТСни юқтириши” деб берилиши мақсадга мувофиқ. Қонун нормасига мазкур таҳрирда ўзгартиш ва қўшимчанинг киритилиши юқоридаги каби салбий ҳолатларнинг олдини олишга хизмат қилган бўлар эди.

ПРОЦЕССУАЛ КЕЛИШУВЛАРДА ЖАБРЛАНУВЧИНИНГ ҲУҚУҚЛАРИНИ ТАЪМИНЛАШ МУАММОЛАРИ

*АЗИМОВ Дониёр Эсанович жиноят
ишлари бўйича Қуйи Чирчиқ туман
суди судьяси.
Ўзбекистон Республикаси Олий
Кенгаши ҳузуридаги Судьялар олий
мактаби мустақил изланувчиси*

Процессуал келишувларда жабрланувчининг ҳуқуқлари масаласи унинг жиноят процессидаги мақомига бориб тақалади.

Жиноят процессида жабрланувчининг мақоми икки ёқлама характерга эга: у ўзининг қонуний манфаатини ҳимоя қилади ва айни вақтда жиноят-процессуал қонунга мувофиқ жиноий таъқибни амалга оширувчи айблов томонига мансуб¹.

Бироқ амалдаги ЖПКга мувофиқ, жабрланувчининг шикоятига асосан қўзғатиладиган жиноят ишлари юзасидан ҳам давлат айбловини қувватлаш прокурорга юклатилган, яъни жабрланувчи хусусий айблов функциясини бажармайди ва жиноий таъқибни амалга оширмайди.

ЖПКнинг 2-моддасига мувофиқ, жиноят ишларини юритишнинг жиноят-процессуал қонунчиликда белгиланган тартиби қонунийликни мустаҳкамлашга, жиноятларнинг олдини олишга, шахс, давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя этишга ёрдам қилмоғи лозим.

Жабрланувчининг розилигисиз тузилган бундай келишув кейинчалик унинг жазонинг адолатлилигидан қониқмаслигига олиб келиши мумкин².

Жабрланувчига хусусий айбловчи эмас балки ўзининг қонуний манфаатини ҳимоя қилувчи шахс сифатида қараш, процессуал келишувда унинг ўрнини аниқ белгилашда муҳим аҳамиятга эга.

ЖПКнинг 586³-моддасига кўра зарур ҳолларда, прокурор жабрланувчини ёки фуқаровий даъвогарни ҳам келишув тузиш масаласини кўриб чиқиш учун жалб қилади. Яъни қонун келишув жараёнига жабрланувчи ёки фуқаровий даъвогарни жалб қилиш масаласини ҳал қилишни прокурорнинг ихтиёрида қолдирган.

Жабрланувчининг процессуал келишувдаги иштироки юзасидан 2 хил нуқтаи-назар мавжуд:

1) Жабрланувчи фақатгина айбга иқдорлик ҳақида келишув субъекти бўлиши;

¹ Баранов А.М., Кузора С.А., Овчинников Ю.Г., Чердынцева И.А. Равенство в уголовном процессе России. М.: Юрлитинформ, 2013. С. 106–107

² Қўшаев Н.М. Жиноят ишларини юритишда айбига иқдорлик бўйича келишув институтини жорий қилишнинг айрим масалалари // Ҳуқуқий тадқиқотлар журнали. 2020. № 11. 74-б

2) Жабрланувчи ҳам айбга иқрорлик ҳақида келишув ҳам тергов билан ҳамкорлик ҳақида келишув субъекти бўлиши мумкин.

Амалдаги ЖПКда процессуал келишувлар дифференциация қилинмаганлиги, жабрланувчининг келишувдаги иштирокига турлича ёндашишга тўсқинлик қилишини алоҳида таъкидлаш мумкин. Сабаби айбга иқрорлик ҳақида келишувда жабрланувчининг розилиги зарурий шарт эканлигини ЖПКнинг 586¹-моддасида келтирилган зарарни бартараф этиш шартидан ҳам англаш мумкин.

Бироқ келтирилган зарарни бартараф этишнинг ўзи ҳар доим ҳам жабрланувчининг келишувга рози эканлигини англатмайди. Айрим ҳолларда жабрланувчиларнинг ишни судга қадар юритиш босқичидаги иштироки пассивлиги, хатто жиноят иши материаллари билан танишиб чиқишга ҳам келмаслиги бир қатор саволларни юзага келтиради. Яъни жабрланувчининг келишувга розилиги мажбурийми? Агар мажбурий бўлса бу қандай тартибда аниқланади? Айбланувчи томонидан келишув тузиш ҳақида илтимоснома берилгандан сўнг жабрланувчининг бунга муносабатини аниқлаш имкони бўлмаса масала қандай тартибда ҳал қилинади?

Фикримизча, ЖПКнинг 375-моддаси тартибда жиноят иши тамомлангандан кейин ундаги материаллар билан танишиб чиқиш ҳуқуқини таъминлаш вақтида суриштирувчи, терговчи жабрланувчининг процессуал келишувга муносабатини аниқлаши шарт.

Бунинг учун иш материаллари билан танишиш ҳуқуқи тушунтирилиши ҳақида хабарномада келишув тузиш ҳақида илтимоснома келиб тушганлиги ҳақида маълум қилиб, келишув тузилишига жабрланувчининг муносабатини аниқлаш зарур.

Бироқ бундан фарқли равишда тергов билан ҳамкорлик қилиш ҳақида келишувда оммавий манфаатлар яъни жамият учун хавfli бўлган ўта оғир жиноятни фош қилиш мақсади устун бўлади. Яъни келишувнинг мазкур шаклида жабрланувчининг розилигини мажбурий шарт сифатида белгилаш тергов билан ҳамкорлик қилаётган шахснинг ҳуқуқларига бевосита таъсир қилади.

Сабаби, ҳамкорлик қилаётган шахс жиноятнинг очилишига фаол кўмаклашиб, тергов учун зарур бўлган барча маълумотларни тақдим қилиши ва келишувнинг ўзига боғлиқ барча шартларини бажариши, бироқ фақатгина жабрланувчининг позицияси туфайли қонун билан белгиланган имтиёзларга эга бўлмаслиги адолат принципларига мос бўлмайди.

Жабрланувчининг манфаатлари тор эгоистик характерга эга бўлиши мумкин ва оммавий мақсадларга эришишни уларга боғлиқ қилиб қўйиш мумкин эмас¹.

Процессуал келишувларда жабрланувчининг ҳуқуқларини таъминлаш, шу жумладан етказилган зарарни қоплашнинг процессуал келишувнинг зарурий шартларидан бири эканлигини инкор қилиб бўлмайди. Бироқ, жабрланувчининг ҳуқуқи фақатгина зарарни қопланиши масаласи билан чекланиши, ҳуқуқларни суистеъмол қилиш, шу жумладан бошқа мотивлар, масалан судланувчига оғирроқ жазо берилиши мақсадида келишув тузилишига тўсқинлик қилинишига йўл қўйилмаслиги зарур. Яъни процессуал келишувларда гарчи жабрланувчининг манфаатларига зарар етказилган бўлсада, шахсни жазолаш ёки унга енгилроқ жазо тайинлаш масаласини ҳал қилишда жабрланувчининг манфаатидан эмас, балки оммавий манфаатлардан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ. Ярашув тўғрисидаги ишларда ҳам жазолаш ҳуқуқидан жабрланувчи воз кечмайди, балки жабрланувчининг розилиги асосида давлат мазкур ҳуқуқдан воз кечади ва бунда жабрланувчининг фикри ҳал қилувчи бўлмайди. Мазкур ўринда, жабрланувчи билан ярашганлик жиноий жавобгарликдан озод қилиш шартларидан бири холос, ярашилганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг бошқа шартлари мавжуд эмаслиги, масалан оғир ёки ўта оғир жиноятларни содир этганлик учун судланганлик ҳолати тугалланмаган ёки судланганлиги олиб ташланмаганлик ярашувни қўллашга монелик қилади.

Жабрланувчига одил судловга эришиш ҳуқуқи берилиши унинг у ёки бу тартибни мазкур ҳолатда соддалаштирилган тартибни қўллашга розилик беришидан эмас, балки ўз ҳуқуқларини амалда ҳимоя қила олишидан иборат. Яъни жабрланувчи томонидан фақатгина жазонинг оғирлиги масаласи кўтарилганда уни одил судловда иштирокини рад қилиш, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш ҳақида Конвенциянинг 6-моддасига зид эмас, яъни жабрланувчи “шахсий қасос”га бўлган ҳуқуққа эга эмас².

Айрим ҳолларда муайян иш юзасидан келишув тузиш масаласини ҳал қилишда жамият манфаатлари ва алоҳида шахснинг манфаатлари бири-бирига зид бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда қонун, суд ва прокурорга мазкур манфаатларнинг мутаносиблигини таъминлаш мажбуриятини юклайди.

¹ Александров А. С., Александрова И. А. Соглашение о досудебном сотрудничестве со следствием: правовая сущность и вопросы толкования норм, входящих в главу 40.1 УПК РФ/Уголовный процесс. 2009. № 8. С.10.

² Информация о Постановлении ЕСПЧ по делу «Михова (Mihova) против Италии» от 30 марта 2010 г. (жалоба №25000/07) // Бюл. Европейского Суда по правам человека. 2010. №9. С. 26–27.

Бироқ, бизнинг фикримизча А.А.Плясунованинг агар судланувчи фуқаровий даъво талабларига рози бўлмаса, иш умумий тартибда кўриб чиқилиши зарурлиги ҳақида фикри асосли, сабаби процессуал шаклни соддалаштириш ва жабрланувчига етказилган зарарни қоплаш мақсадларига бир-бирига зид бўлган ҳолда, албатта жабрланувчининг манфаатлари инобатга олинishi зарур¹.

Жиноят ишлари бўйича Косон туман судининг 2022 йил 12 сентябрдаги ажрими билан Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 205-моддасининг 1-қисми ва 209-моддасининг 1-қисми билан судланувчи С.га оид жиноят иши бўйича келишувни тузишда процессуал қонунчилик талаблари бузилганлиги сабабли келишувни тасдиқлаш рад этилган ва иш прокурорга юборилган.

Иш ҳужжатларига кўра, дастлабки тергов органи С.нинг мансаб ваколатини суистеъмол қилиб, ҳужжатларни сохталаштирганлиги натижасида Б., Қ., О. ва Ш.ларнинг ҳуқуқлари ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатларига жиддий зиён етказилишига сабабчи бўлганликда С.га Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 205-моддасининг 1-қисми ва 209-моддасининг 1-қисми билан айб эълон қилган бўлса-да, Б., Қ., О. ва Ш.нинг манфаатига етказилган жиддий зиён ёки зарар миқдорини аниқламаган, ушбу зарарлар қопланмаганлигини эътибордан четда қолдириб, юқоридаги қонун талабларига зид равишда С.га оид иш бўйича айбга иқрорлик келишуви тузган.

Ваҳоланки, фуқаровий даъвогар деб топилган Б., Қ. ва Ш.лар суд мажлисида, С.нинг хатти-ҳаракати натижасида уларга етказилган моддий ва маънавий зарарлар қопланмаганлигини баён қилишган.

БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1985 йил 29 ноябрда қабул қилинган “Жиноят қурбонлари ва ҳокимиятни суистеъмол қилиш учун одил судловнинг асосий принциплари тўғрисида”ги Декларациянинг 6-моддасида, ратификация қилган давлатларга “суд ва маъмурий процедуралар уларнинг шахсий манфаатларига дахл қилган ҳолларда, айбланувчиларга зарар етказмаган ва жиноят ишлари бўйича одил судловнинг миллий тизимига мувофиқ ҳолда, суд муҳокамасининг тегишли босқичларида уларнинг фикри ва хохишларини кўриб чиқиб имконини таъминлаган ҳолда, қурбоннинг эҳтиёжларига мос бўлишига кўмаклашишлари” қайд қилинган.

¹ Плясунова А.А.Особый порядок судебного разбирательства как упрощенная форма уголовного судопроизводства: автореф. дис. канд. юрид. наук.-Оренбург, 2008.-С.8.

ИСБОТЛАШ ЖАРАЁНИДА ТАРАФЛАР ТОРТИШУВИ ПРИНЦИПИНИНГ АҲАМИЯТИ

ХУСАИНОВА Умида Абдихаликовна

Ўзбекистон Республикаси

Судьялар Олий Кенгаши ҳузуридаги

Судьялар олий мактаби

таянч докторантура докторантии

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 2-боби “Фуқаролик суд ишларини юритиш принциплари” деб номланган. Ушбу принциплар, таъбир жоиз бўлса, суднинг қиёфасини белгилайди, кишилик жамияти минг йиллардан буён айнан суддан кутган ва суддан истаган адолатнинг рўёбга чиқиш ёки, аксинча, адолат қарор топмаганига, бошқача айтганда, адолат тарозуси суд томонидан қандай кўтарилди деган мазмундаги қадимий ва бугунги кунда ҳам долзарб бўлиб турган саволларга жавоб беради.

Мазкур принципларга тўлиқ риоя этилса, суд адолатни ҳимоя қилган деб ҳисобланилади. Мабодо, бирор-бир принцип талаблари фуқаролик ишини кўриш чоғида суд томонидан бузилса, албатта, ишда иштирок этувчи шахсларда муайян эътироз юзага келади.

Аслида суд қарорига нисбатан ишда иштирок этувчи шахс ёки ишда иштирок этмаган шахс томонидан эътироз билдирилгани, процессуал ҳуқуқ нуқтаи назаридан қаралганда, судга нисбатан ишончсизлик юзага келганини англатмайди. Зеро, ҳар қандай низода иккита бир-бирига қарама-қарши тараф (даъвогар ва жавобгар) мавжуд бўлади, суднинг ҳулосаси, суд қабул қилган ҳужжатнинг қарор қисми фақатгина бирор-бир тарафнинг (даъвогар ёки жавобгарнинг) хоҳиш-истак ва далилларига мос келади. Суднинг қарори эса қарама-қарши тарафнинг талабига зид бўлади. Бундан, тарафларнинг медиатив ёки келишув битими суд ҳужжати билан тасдиқланган ҳоллар мустасно.

Шу сабабли суд қарорига билдирилган эътироз - эътироз эмас, балки суд томонидан ФПКда белгиланган принципларга риоя этилгани ёки ушбу принципларга риоя этиш таъминланмагани муҳим аҳамият касб этади.

Фикрга аниқлик киритиш мақсадида, ФПКда белгиланган принципларга қисқача тўхталсак. Маълумки, фуқаролик процессуал ҳуқуқи мамлакатимиз ҳуқуқ тизимининг муҳим соҳаларидан ҳисобланиб, суд процесси доирасида вужудга келадиган процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг мазмуни ва моҳиятини белгилаб берувчи бир қатор

асосий принципларга асосланади. Ушбу принципларда умумхуқуқ принципларининг бир қатор белгилари ўз ифодасини топган¹.

Э.Эгамбердиевнинг фикрича, ҳуқуқ принциплари фуқаролик ишларини судларда ҳал қилишда қонунийликни таъминлайди, ишларни адолатли ҳал қилиш ва кўрилган фуқаролик иши юзасидан қонуний ҳолда одил судлов ҳужжатларини қабул қилишни кафолатлайди. Судларда фуқаролик ишларини процессуал тартибда амалга ошириш принципига қатъий риоя қилиб ҳал этиш, суд қарорлари устидан ишда иштирок этувчи шахслар, тарафлар, арз қилувчи ва манфаатдор шахсларнинг эътирозини келтириб чиқармайди².

Ш.Шорахметовнинг фикрича, фуқаролик жараёнининг принциплари деб, фуқаролик процессуал ҳуқуқининг асосий раҳбарий қоидаларига айтилади. Ўзининг мазмуни бўйича бу принциплар суднинг фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш борсидаги вазифалари ва фаолиятидаги принциплардир³.

М.Мамасиддиқов ва Д.Хабибуллаевларнинг фикрича⁴, фуқаролик процессуал ҳуқуқи принциплари – бу қонун нормаларида мустаҳкамланган, процессуал институтларнинг барча тизимлари учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган, фуқаролик ишларининг ўз вақтида, тўғри ва тез кўриб чиқилишида одил судловни амалга оширишни таъминлайдиган асосий раҳбарий қоидалардир. Улар барча фуқаролик процесси институтларини ўз ичига олиб, қонуний, асосли ҳамда адолатли ҳал қилув қарори чиқарилишини ва уларнинг ижро этилишини таъминлашга хизмат қилади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг барча принциплари қуйидаги икки хил вазифани амалга оширишга қаратилган бўлади: биринчидан, судларнинг ҳуқуқни қўллаш фаолиятини амалга ошириш (масалан, ишларни амалдаги қонун ҳужжатлари асосида ҳал қилиш, ишнинг ҳақиқий ҳолати, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари суд томонидан аниқланиши); иккинчидан, ишда иштирок этувчи шахсларга берилган

¹ Мамасиддиқов М.М. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи, Дарслик / Мамасиддиқов М., Ёдгоров Х., Давлетов Ў. - Тошкент: Complex Print, 2020. – 380б. (Mamasiddikov M.M. Civil procedural law, Textbook/ Mamasiddikov M., Yodgorov X., Davletov O'. - Tashkent: Complex Print, 2020. - 380 p.)

² Эгамбердиев Э. Эркин ҳуқуқчилик ва тортишувчилик принципи // Ж.Ҳаёт ва қонун. – Тошкент, 1998. 7-сон. - 45 б (Egamberdiyev E. The principle of dispositionsmaxime and adversarial nature, Journal “Hayot va qonun” – Tashkent, 1998, N7, 45 p.)

³ Шорахметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи. Дарслик. -Тошкент: Адолат. 2001. - 24 б. (Shorahmetov SH.SH. Civil procedural law of the Republic of Uzbekistan, Textbook – Tashkent: Adolat. 2001 – 24p.)

⁴ Мамасиддиқов М.М. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи, Дарслик/ Мамасиддиқов М., Ёдгоров Х., Давлетов Ў. - Тошкент: Complex Print, 2020. – 380б; Хабибуллаев Д.Ю. Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг конституциявий тамойиллари. Ўқув қўлланма // Ш.Ш.Шорахметов таҳрири остида. -Тошкент: ТДЮИ, 2006. -23 б. (Mamasiddikov M.M. Civil procedural law, Textbook/ Mamasiddikov M., Yodgorov X., Davletov O'. - Tashkent: Complex Print, 2020. - 380 p.; Khabibullayev D.Yu. Constitutional principles of civil procedural law, Tashkent: TSUL, 2006 -23p.)

ҳуқуқларнинг амалга оширилишини таъминлаш (масалан, одил судловнинг фақат суд томонидан ҳамда фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги асосида амалга оширилиши, тарафларнинг тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги) бўйича мажбуриятларини белгилайди. Принципларнинг амалий аҳамияти ҳақида шуни айтиш керакки, улар фуқаролик ишлари бўйича қонуний, асосли ва адолатли қарорлар қабул қилинишининг кафолати ҳисобланади. Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг принциплари қонунлар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, шунинг учун ҳам икки тарафлама хусусият касб этади. Биринчидан, ҳар бир принцип қонун ҳужжатлари билан мустақамлаб қўйилиши лозим. Зеро, қонун билан мустақамланмаган принциплар процессуал ҳуқуқий саналмайди. Иккинчидан, принциплар фуқаролик процессуал ҳуқуқи барча нормаларининг мантиқий бирлигини таъминлашга ва шу орқали мазкур ҳуқуқ соҳасининг барқарорлигига хизмат қилади.

Бизнинг фикримизча, аввало, фуқаролик процессуал ҳуқуқининг принципларини, уларни амалга ошириш учун масъуллик нуқтаи назаридан, қуйидаги гуруҳларга бўлган ҳолда ўрганиш диққатга сазовордир:

биринчи гуруҳ фақатгина судга тааллуқли бўлган принциплардан иборат ва бу тоифага қуйидаги принципларни киритиш мумкин: одил судловнинг фақат суд томонидан амалга оширилиши (7-модда), суд муҳокамасининг ошкоралиги (12-модда), ишларни қонунчилик асосида ҳал қилиш (14-модда), ишнинг ҳақиқий ҳолати, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини суд томонидан аниқланиши (15-модда);

иккинчи гуруҳ фақатгина судга ва ишда иштирок этувчи шахсларга тааллуқли бўлган принциплардан иборат ва бу тоифага қуйидаги принципларни киритиш мумкин: тарафлар тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги (10-модда), суд ишлари юритиладиган тил (11-модда), суд муҳокамасининг бевоситалиги ва оғзакилиги (13-модда);

учинчи гуруҳ судга, ишда иштирок этувчи шахсларга ва бошқа шахсларга, яъни барчага тааллуқли бўлган принциплардан иборат ва бу тоифага қуйидаги принципларни киритиш мумкин: қонун ва суд олдида тенглик (7-модда), судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг фақат қонунга бўйсунishi (9-модда), суд ҳужжатларининг мажбурийлиги (16-модда).

Мазкур мавзу доирасида иккинчи гуруҳга тегишли икки принципга, яъни тарафлар тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги ҳамда суд муҳокамасининг бевоситалиги ва оғзакилиги принципларида белгиланган умумий характерга эга айрим жиҳатларга, хусусан, далиллар доирасини белгилаш, далилларни ишга қўшиш ва далилларни баҳолашга тўхталиб ўтишни жоиз деб ҳисоблаймиз.

Бугунги кунда суд-ҳуқуқ ислохотларининг асосий вазифасидан бири ҳам суд процессларида тортишувчилик приципини кучайтириш,

тарафларнинг суд процессидаги фаоллигини ошириш, уларга иш бўйича далиллар тўплаш ва уни судга тақдим этиш бўйича кенг имкониятлар яратишдан иборатдир. Зеро, Ҳаракатлар стратегиясининг “Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари” деб номланган иккинчи йўналишида ҳам суднинг мустақиллиги ва беғаразлиги, суд процессида томонларнинг тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги принципларини ҳар томонлама татбиқ этиш назарда тутилган¹. Ушбу ислохотларнинг мантиқий давоми сифатида 2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегиясининг иккинчи йўналиши сифатида ҳам адолат ва қонун устуворлигига эришиш учун суд процессида томонларнинг ҳақиқий тенглиги ва тортишуви принципларини рўёбга чиқариш зарурлиги алоҳида таъкидланди².

Фуқаролик суд ишларини юритиш тарафларнинг тортишуви ва тенг ҳуқуқлилиги асосида амалга оширилиши Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси 10-моддасида қайд этилган бўлса-да, ушбу норма тортишувчилик принципининг мазмун-моҳиятини аниқ кўрсатиб бермайди.

Атоқли процессуалист олим Ш.Шорахметовнинг фикрича, фуқаролик жараёнида тортишувчилик принципи қуйидагилардан иборат: биринчидан, ишда иштирок этувчи ҳар қандай шахс фуқаролик иши тўғрисида арз қилиши, баёнотлар бериши, эътироз билдириши, илтимослар қилиши, судга далиллар топшириш билан ўзининг ҳақлигини исботлаши, иш мазмуни бўйича ўз фикрларини айтиши мумкин; иккинчидан, прокурор иш ҳолатларини исботлаши, ишнинг айрим масалалари юзасидан, шунингдек ҳамма иш бўйича судга ўз фикрини бериши мумкин; учинчидан, суд ҳолисона усул билан ҳақиқатни белгилаш мақсадида ўз ташаббуси билан далиллар тўплаш ҳуқуқига эгадир³.

М.Мамасиддиқовнинг фикрича, тортишувчилик принципи ишда иштирок этувчи шахсларнинг иш юзасидан ўз талаб ва эътирозларини исботлашдаги фаоллигини, улар томонидан иш материалларини тузиш тартибини белгилайди, процессда суднинг ролини оширади ва шу орқали суд томонидан қонуний, асосли ва адолатли қарор қабул қилинишини таъминлайди. Тортишувчилик принципининг моҳияти шундан иборатки, фуқаролик суд ишларини юритишда тарафлар ўз манфаатлари юзасидан бир-бирларига қарама-қарши бўладилар ҳамда ишларни судда муҳокама

¹ 2017-2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси <https://lex.uz/acts/-3107036> (Strategy actions in five priority areas of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021 years)

² 2022-2026-йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси <https://lex.uz/docs/5841063> (New Development Strategy of Uzbekistan for 2022-2026)

³ Шорахметов Ш.Ш. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик-процессуал ҳуқуқи. -Т: Адолат. 2001. 40-41 б. (Shorahmetov SH.SH. Civil procedural law of the Republic of Uzbekistan, Textbook – Tashkent: Adolat. 2001 – 40-41p.)

қилиш улар ўртасидаги низоли масалани ҳал қилиш асосида олиб борилади. Д.Ю.Хабибуллаевнинг фикрича, тортишувчилик принципи бу ишда иштирок этувчи шахсларнинг иш учун аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни исботлаш йўли билан ўз талаб ва эътирозларини суд олдида билдириш, барча процессуал ҳаракатларда иштирок этиш ва ҳал қилиниши лозим бўлган барча масалалар юзасидан ўз фикрларини баён қилиш, шунингдек судга иш ҳолатларини аниқлаш ҳамда тегишли далилларни тўплашга фаол ёрдам кўрсатишдаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари йиғиндисидир¹.

А.А.Моховнинг сўзларига кўра, тортишувчилик принципи – «... ишнинг натижасига қизиққан шахслар низо бўйича далилларни тақдим этиш, бошқа шахслар тақдим этган далилларни ўрганишда иштирок этиш, ўз фикрини билдириш орқали ўз ишини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга бўлган қоидадир. Хулоса шуки, томонлар, суд мажлисида кўриб чиқиладиган барча масалалар бўйича гўё суд олдида курашиб, далиллар ёрдамида уни ишонтиришга ҳаракат қилишади. Яъни қарама-қаршилик принципи қарама-қарши манфаатларга эга бўлган томонларнинг табиий ва адекват хатти-ҳаракатларини кўрсатади².

А.П. Рыжаковнинг фикрига кўра тарафлар томонидан далилларни текшириш, тарафларнинг ҳуқуқлари бўйича тенглиги, иш юритиш жараёнида судга раҳбарлик қилиш, суд томонидан далилларни тўлиқ ва ҳар томонлама ўрганиш учун шарт-шароит яратиш, ишни фақат суд томонидан ҳал этилиши - бу қоидалар тортишувчилик принципининг асосидир³.

Э.А. Ханнинг фикрича, тортишувчилик принципини ишнинг ҳақиқий ҳолатларини аниқлашда суднинг фаол ролини назарда тутувчи принцип билан бир вақтда амал қилиши суд низо тарафларининг мутлақ масъулияти бўлган функцияларнинг муҳим қисмини ўз зиммасига олганлигини англатади. Бундай шароитда томонлар ҳақиқатда ҳаракатсиз бўлиши мумкин ва ўзларининг ҳаракатсизлиги натижасида салбий

¹ Хабибуллаев Д.Ю. Фуқаролик-процессуал ҳуқуқининг тамойиллари ва уларни суд амалиётида татбиқ этиш муаммолари. Юрид. фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган автореферат. – Тошкент, ТДЮИ. 2007, -18 б. (Khabibullayev D.Yu. Principles of civil procedural law and problems of their application in judicial practice (dissertation) Tashkent -2007, 18p.)

² Мохов А.А. Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации: Научно-практический комментарий / под ред. А.А. Мохова. – М.: Контракт; Волтерс Клувер. 2011. – С. 533. (Mokhov A.A. Commentary on the Civil Procedure Code of the Russian Federation: Scientific and Practical Commentary / ed. A.A. Mokhov. - M.: Contract; Walters Kluwer. 2011. – 533p.)

³ Рыжаков А.П. Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации // СПС «Консультант Плюс». 2010. – С. 432. (Ryzhakov A.P. Commentary on the Civil Procedure Code of the Russian Federation // SPS "Consultant Plus". 2010. – 432p.)

процессуал оқибатларни келтириб чиқаради ва тортишувчилик принципнинг ҳақиқий маънода амал қилишига тўсқинлик қилади¹.

Хорижий давлатлар қонунчилигини ўрганадиган бўлсак, мазкур принципти фуқаролик процессуал қонунчилигида белгиламаган давлатлар санокли. Хусусан, Эстония ва Туркменистон Республикалари, шунингдек, Хитой Халқ Республикаси айнан шундай давлатлардандир. Бир қатор давлатлар, хусусан, Россия, Украина, Грузия, Қирғизистон давлатлари фуқаролик процессуал қонунчилиги тарафлар тортишуви ва тенглиги принципини белгилайди. Аммо мазкур принцип айнан қандай мазмунга эга эканлигини кўрсатиб ўтмайди. Шу сабабли агар ушбу принцип бўйича қонун шарҳларида, Пленум қарорларида тушунтиришлар берилмаса, уни амалда қўллаш жараёнида турли қийинчиликлар, нотўғри шарҳлаш ва амалиётга нотўғри татбиқ этиш ҳолатлари юзага келиши мумкин.

Шунингдек, яна бир қатор давлатларнинг фуқаролик процессуал қонунчилиги ушбу принципти белгилабгина қолмасдан, балки унинг мазмуни ҳақида ҳам изоҳ беради. Хусусан, Озарбайжон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси 9-моддасида одил судлов тарафларнинг тортишувчанлиги ва тенглиги асосида амалга оширилиши белгиланган (9.1) Қонунда назарда тутилган ҳоллардан ташқари судда низо ишда иштирок этувчи шахсларнинг чақируви ва сўроғисиз кўриб чиқилиши мумкин эмас. Ишда иштирок этувчи шахслар қарши томон (иккинчи томон) ўзини ҳимоя қила олишига шароит яратиш мақсадида, ўзларининг талабларини асословчи далиллар ва уларнинг ҳуқуқий оқибатлари ҳақида ўзаро хабардор қилишлари шарт (9.2). Судья ҳар қандай ҳолатда процесснинг тортишувчанлик принципини таъминлашга мажбур. У ўз қарорини фақатгина тарафлар тақдим этган далиллар билангина асослаши мумкин (9.3). Ушбу мазмундаги қоидалар шунингдек, Қозоғистон, Болгария, Латвия, Молдова қонунчилигида ҳам белгиланган.

Маълумки, фуқаролик процессуал ҳуқуқи соҳасида суд ва тарафларнинг роли, улар томонидан амалга ошириладиган вазифалар бўйича иккита йирик тизимнинг классик бўлиниши мавжуд: 1) тарафлар тортишуви (эркинлигига)га асосланган тизим; 2) инквизициявий (суд терговига асосланган) тизим. Ҳар иккала тизимда ҳам фуқаролик процесси манфаатлари ўзаро қарама-қарши бўлган икки тараф ўртасидаги низоли масалани ҳал этиш вазифасини бажаришга қаратилади. Лекин ушбу жараённи айнан қандай тартибда амалга оширишига қараб бир қатор жиҳатлари билан бир-биридан фарқ қилади. Япония фуқаролик процессуал қонунчилиги инквизициявий (суд терговига асосланган)

¹ Хан Э.А. Значение принципа состязательности в гражданском судопроизводстве // International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol. 5-3 (68), 2022 (Khan E.A. The Importance of the Adversarial Principle in Civil Litigation // International Journal of Humanities and Natural Sciences, vol. 5-3 (68), 2022)

тизимдан тарафлар тортишуви (эркинлигига)га асосланган тизимга босқичма-босқич ўтиб келди. Айтиш мумкинки, Япония юқоридаги классик икки тизимнинг ижобий жиҳатларини ва элементларини ўзида мужассамлаштиришни мақсад қилган фуқаролик процессуал қонунчилигига эга. Шу сабабли ушбу тажрибадан ўрганиладиган жиҳатлар ҳам бир талай.

Япония фуқаролик процессуал ҳуқуқи “Бенрон-шуги – Тарафлар тортишуви” принципага асосланади. Ушбу принцип немис ҳуқуқидаги “Verhand-lungsmaxime” принциpidан кириб келган.

Бенроншуги – суд қарорига асос бўладиган процессуал материаллар (фактлар, далиллар)ни тақдим этишни тарафларнинг ҳуқуқи ва мажбурияти сифатида белгиловчи тарафлар тортишуви принципи бўлиб, Япония фуқаролик процессуал ҳуқуқининг энг асосий қоидаларидан бири ҳисобланади. Ушбу принцип Фуқаролик процессуал кодексида тўғридан-тўғри белгиланмаган. Лекин унинг мазмуни ҳақида бугунги кунга қадар жуда кўплаб илмий изланишлар ўтказиб келиниб, турли назариялар мавжуд. Улардан умумий тан олинган назарияга кўра, фуқаролик процессуал ҳуқуқи билан тартибга солинадиган муносабатлар эркин ҳуқуққа асосланган муносабатлар бўлиб, процессуал ҳуқуқ ҳам шундай эркин иродага асосланиши керак. Иш ҳолатларини аниқлашда ҳам тарафларнинг хоҳиш-иродаси ва эркинлиги устувор аҳамият касб этиши керак.

Япония фуқаролик процессуал ҳуқуқига кўра, тарафлар тортишуви принципи мазмуни қуйидаги 3 тезисни ўз ичига олади:

1) Суд тарафлар даъво қилмаган фактлардан суд қарорининг асоси сифатида фойдаланиши мумкин эмас;

2) Суд тарафлар ўртасида низо мавжуд бўлмаган фактларни ўша ҳолатида қабул қилиши керак;

3) Низо мавжуд бўлган фактлар бўйича исботлашни қоида тариқасида, фақатгина тарафлар тақдим этган далилларга асосланиб амалга ошириш керак.

Лекин суднинг ҳал қилув қарори бошқа шахсларнинг манфаатларига (учинчи шахсларга) дахлдор бўладиган ҳолатларда ушбу қоидаларга истисно қоидалар ҳам белгиланган. Бундай қоидалар асосан оилавий низолар, меҳнат низолари, соғлиққа етказилган зарарни қоплаш масалалари каби исботлаш учун далиллар тўплаш тарафларга қийинчилик туғдирадиган ҳолатлар бўлиб, бундай истисно ҳолатлар қонун ҳужжатлари билан тартибга солиб кўрсатилган.

Суд амалиётини кенг миқёсда таҳлил қилганимиздан хулоса қилишимиз мумкинки, ҳозирги вақтда суд қарорига рози бўлмаган процесс иштирокчиси томонидан қонунбузарлик тўғрисида асоссиз равишда шикоят қилган фуқаролик ишларига оид кўплаб мисоллар

мавжуд. Шунингдек, судлар ҳам кўпинча қарама-қаршилик принципининг айрим бузилишига йўл қўядилар. Бундай қонун бузилишларига қуйидагилар киради: фуқаролик процесси иштирокчиларига суд муҳокамасининг вақти ва жойи тўғрисида нотўғри хабар бериш; тарафлар томонидан тақдим этилган далилларни ўрганиш ва баҳолаш тўлиқ ҳажмда эмаслиги; суд томонидан ўз ташаббуси билан далиллар тўплаш; суднинг тарафнинг илтимосномасини қаноатлантиришни асоссиз рад этиши. Мазкур ҳолатларга сабаб судьяларнинг иш юкламаси кўплиги, бунинг натижасида улар иш материалларини ўрганишга етарли даражада вақти етишмаслиги; судьянинг билимсизлиги, қонуннинг айрим нормаларини билмаслиги натижасида; тарафлар томонидан тақдим этилган далилларнинг етарли эмаслиги, бу эса оқилона ва адолатли қарор қабул қилишни қийинлаштиришида ифодаланади.

Амалда, тортишувчилик принципини таъминлаш билан боғлиқ айрим муаммолар мавжуд бўлиб, у иш бўйича тарафлар томонидан далилларни тақдим этишни назарда тутди. Аммо томонлар ҳар доим ҳам керакли далилларни тақдим эта олмайди. Бундай шароитда суд кўпинча ишнинг барча материалларига эмас, балки фақат томонлар тақдим этган материалларга асосланиб қарор қабул қилишга мажбур бўлади. Натижада, қарор ишнинг ҳақиқий ҳолатларига мос келмаслиги ва шунинг учун адолатсиз бўлиши мумкин. Шу туфайли судлар юқоридаги муаммони ҳал этиш мақсадида айрим ҳолларда фуқаролик ишларини тўғри ва ўз вақтида кўриб чиқиш ва ҳал этиш ҳамда қонуний, асосли ва адолатли қарор қабул қилиш мақсадида, ўз ташаббуси билан зарур маълумотларни тўплайди. Суднинг ўз ташаббуси билан далилларни тўплаши, бир томондан тарафларнинг тортишувчилик принципини бузиш ҳисобланади, чунки суд бу ҳаракатлари билан тарафлардан бирига ёрдам беради. Бошқа томондан, иш бўйича барча зарур далилларнинг тўпланиши адолатли қарор қабул қилинишига ва объектив ҳақиқатнинг ўрнатилишига ёрдам беради¹.

Н.А. Грешнованинг фикрича, ушбу босқичда суднинг раҳбарлик кучи ва процесс иштирокчиларининг фаоллиги ўртасида мувозанатга эришиш керак. Шундай қилиб, диспозитивлик ва тортишувчилик принципидан кўзланган мақсадга эришилади².

Демак, далиллар билан боғлиқ ушбу принцип юзасидан фуқаролик процессуал ҳуқуқи назариясида айрим изланишларда далилларни судга ишда иштирок этувчи шахслар тақдим этиши лозим деб ҳисобланса,

¹ Михайлова В.М. Проблемы соблюдения судами принципа состязательности сторон в гражданском процессе // «Евразийский Научный Журнал №12 2016» (Mikhailova V.M. Problems of observance by courts of the principle of competitiveness of the parties in civil proceedings // "Eurasian Scientific Journal No. 12 2016")

² Грешнова Н.А. Формы закрепления принципа состязательности в гражданском процессе / Н.А. Грешнова // Арбитражный и гражданский процесс. – 2014. – №8. – С. 9 (Greshnova N.A. Forms of securing the principle of competitiveness in civil proceedings / N.A. Greshnova // Arbitration and civil process. - 2014. - No. 8 -9 p.)

бошқа бир йўналишда судлар ўз ташаббуси билан далилларни талаб қилиб олиши лозимлиги ҳақидаги қоида илгари сурилади.

Назаримизда, айнан ушбу фарқ ҳар қандай суд тизими ҳақида хулоса қилишда қўлланиладиган илк ва энг муҳим масаладир. Айнан ушбу тафовут туфайли судга мурожаат этувчи шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига баъзи ҳолларда бевосита, бошқа ҳолларда билвосита таъсир этувчи омиллар юзага келади. Ушбу қоидалар қўлланилишига қараб қайд этилган принциплар ўртасида бир-бирига зид ҳолатлар мавжудлиги ёки ўзаро мувофиқлик таъминлангани ҳақида хулоса қилиш мумкин.

Маълумки, суд судга мурожаат этувчи шахснинг талаби асосида муайян низо юзасидан иш қўзғайди. Фуқаролик иши ҳеч қачон суднинг ташаббуси билан қўзғатилмайди. Суд низони ҳал этишга ташаббус кўрсатувчи эмас, низони ҳал этиш ҳақида мурожаат берилгандан кейингина мазкур низони ҳал этувчи шахс ҳисобланади.

Суд алоҳида давлат ҳокимияти ҳисобланади, шу билан биргаликда суд муайян низони ишда иштирок этувчи шахслар билан биргаликда ҳал этади, яъни кенгроқ маънода айтганда, суд низонинг қонуний ҳал этилишидан ишда иштирок этувчи шахслар каби манфаатдордир.

Эътиборлиси шундаки, ишда иштирок этувчи шахслар низони ўз манфаати нуқтаи назаридан ҳал этишга кўмаклашувчи ҳар қандай далилни судга тақдим этади, суд эса ушбу далилларнинг низога алоқадор қисмини қабул қилади ва қабул қилинган далилларни қонун талаби бўйича баҳолайди.

Судга тақдим этилиши мумкин бўлган далиллар доираси миқдор жиҳатидан чексиздир, негаки, ҳар қандай низонинг ечимига оид далиллар чекланмаган.

Низони ҳал этиш учун муайян далиллар етарли бўлиши мумкин, бироқ бундан мазкур низони ҳал этиш учун бошқа далил мавжуд эмас деган хулоса келиб чиқмайди. Шу сабабли барча далиллар судга тақдим этилди, булардан бошқа далил мавжуд эмас деб хулоса қилиш хатоликдир.

Айнан ушбу жиҳат процессуал ҳуқуқ изланувчилари ўртасида турлича қарашларнинг юзага келишига замин яратган. Биринчи тоифадагилар исботлаш тарафларнинг мажбурияти деб ҳисобласа, бошқалари фақатгина суд исботлаши лозим деган фикрни илгари сурадилар.

Шу тариқа, низода ким ҳақ эканини исботлашни ким исботлаши кераклиги ҳақидаги масала юзага келади.

Бир қараганда оддийгина тузилган, гўёки исбот ҳам талаб қилмайдиган аксиома мазмунидаги ушбу муаммо аслида суднинг бутун фаолиятига дахлдордир. Ким исботлайди деган саволнинг жавоби судга ҳам, судлов жараёнига ҳам, тарафлар тақдим этган далилга муносабатни ҳам жиддий тарзда ўзгартиради.

Муайян ишда далилни ишда иштирок этувчи шахслар тақдим этиши лозим, суднинг далилни талаб қилиб олиш функциясига эга бўлиши суднинг ҳаққоний ва холислиги шубҳани юзага келтириши мумкин.

Бинобарин, ишда иштирок этувчи шахс барча далилларни судга тақдим этиш чораларини кўра олмаса, бундан унинг ўзи зиён кўриши мумкин. Судга далилни талаб қилиб олиш ҳуқуқи берилган ҳолларда суднинг барча далилларни талаб қилиб олганини исботлаб бўлмайди. Бошқача айтганда, суд талаб қилиб олмаган қандайдир далил низони ҳал этишда муҳим аҳамият касб этиши мумкин. Суд томонидан мазкур далилни талаб қилиб олиш таъминланмагани аслида мазкур далил кимнинг манфаатига хизмат қилса, суд ўша тарафнинг ҳуқуқи бузилишини билиб-билмай кўшилиб қолганини англатади.

Процессуал ҳуқуққа оид қонун ҳужжатларининг аксарият қисмида “исботлаш” ишда иштирок этувчиларнинг вазифаси сифатида белгиланган. Масалан, ФПКнинг 72-моддасида “ҳар бир тараф ўзининг талаблари ва эътирозларига асос қилиб кўрсатган ҳолатларни исботлаши шарт” деб белгиланган.

Исботлашга оид назарий муаммо ФПКда ўрнатилган ушбу қоидага ҳам таъсир этади, яъни ушбу норма ҳам аслида назарий жиҳатдан мунозаралидир.

Далилларни судга ишда иштирок этувчи шахслар тақдим этади. Судга далилни тақдим этувчи шахс, табиийки, ушбу далил унинг судга билдирган важларини исботлайди деб ўйлайди. Акс ҳолда, у мазкур далилни судга тақдим этмасди.

Бироқ далилнинг судга тақдим этилгани бу ҳали мазкур далил билан муайян ҳолат исботланди дегани эмас. Судга тақдим этилган далилнинг бирор-бир ҳолатни исботлагани ёки исботламагани мааласини суд аниқлайди. Суддан бошқа ҳеч ким бундай исботлашни амалга ошира олмайди. ФПКнинг 7-моддасида белгиланган принципга кўра, фуқаролик ишлари бўйича одил судлов фақат суд томонидан амалга оширилади.

ФПК талабига кўра, “исботлаш” сўзи фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларини, эркинликлари ва қонуний манфаатларини, Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқлари ва манфаатларини, шунингдек корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг (бундан буён матнда ташкилотлар деб юритилади) ҳуқуқлари ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида фуқаролик ишларини тўғри, ўз вақтида кўриб чиқиш ва ҳал этишни англатади.

Содда қилиб айтганда, суд муҳокама қилаётган иш доирасида исботлаш деганда ишда иштирок этувчи шахсларнинг судга тақдим этган далилларига суд билдирган ҳуқуқий баҳони тушунмоқ лозим. Яъни

исботлашни амалга ошириш ишда иштирок этувчи шахсларнинг эмас, балки суднинг энг асосий вазифаси, энг муҳим мажбуриятдир.

Тараф ўзининг талаби ва эътирозига асос бўлган далилларни судга тақдим этишга ҳақли, бунда у ўзи судга тақдим этган далиллар асосида ўз важини исботлашга интилади, холос. Исботлашни эса суд амалга оширади.

Шундай экан, амалиётдаги суд қарорларида кузатиш мумкин бўлган даъвогар (ёки жавобгар) ўзининг талаблари ва эътирозларига асос қилиб кўрсатган ҳолатларни исботлай олмади қабилидаги суд хулосасига қўшилиб бўлмайди.

Исботлашнинг тааллуқлилиги масаласини ечиш суднинг ҳам, тарафларнинг ҳам низога нисбатан фаоллигига жиддий таъсир этади. Бинобарин, исботлаш ваколати тарафга берилса, суднинг фаоллиги, аксинча, тарафлар эмас, суд исботлайдиган йўналиш танланса, суднинг фаоллиги камайгандек туюлади.

Тарафлар низонинг ечимидан, судга билдирган талабининг ижобий ҳал этилишидан манфаатдор ҳисобланади, бу эса исботлаш ваколати кимга берилишидан қатъий назар тарафларнинг фаоллиги камаймаслигини англатади. Низо бўйича қайси тараф манфаатига хулоса қилиниши суд учун аҳамиятли эмас, бу эса исботлаш деб аталадиган яқуний характердаги ҳаракатнинг судда юкланмаслиги суд фаоллигига салбий таъсир этиши мумкин.

Шу сабабли далилни исботлаш кимга тегишли экани масаласи борасида пухта ва ҳар томонлама тадқиқотлар олиб бориш, бу борадаги мавжуд илмий изланишларни таҳлил этиш, суд жараёнида иштирок этувчи шахсларнинг манфаатларини бузмайдиган, уларнинг судма-суд сарсон юрмасликларини таъминлайдиган ягона ечимни топиш мақсадга мувофиқдир.

SIYOSIY BARQARORLIKNI TA'MINLASHDA INSON HUQUQLARIGA RIOYA ETILISHI MASALASI

ABDURASULOV Xolmuhammad
Muhammadqodir o`g`li
Inson huquqlari bo`yicha
O`zbekiston Respublikasi Milliy markazi
tayanch doktorantura doktoranti

“...mojarolarni oldini chinakam va mustahkam olishda hal etuvchi tarkibiy qismlari – demokratiyalash, huquqiy davlat tashkil etish va inson huquqlariga hurmatdir.”

BMT Bosh kotibi Kofi Annan

Avvalo, siyosiy barqarorlik davlat barqarorligining ajralmas qismi sifatida barcha jamiyatlar boshqaruv stolining ustidagi eng muhim masalalardan biridir. Umumiy qaralganda, har qanday jamiyat ham barqaror tarzda rivojlanishni istaydi va barcha resurslarni aynan shu uchun safarbar etadi.

Albatta, siyosiy barqarorlikdan tashqari iqtisodiy yoki madaniy barqarorlik tushunchalari ham mavjud. Biroq, bu tushunchalar ijtimoiy munosabatlardagi o`zgarmas siyosiy taraqqiyotni taqozo etib, uning zahirida vujudga keladi.

Shunday ekan, siyosiy barqarorlik – davlatning ichki va tashqi siyosatdagi jamiyatning turli jabhalari: ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma`rifiy va boshqa sohalarda stabil holatdagi rivojlanishni ta`minlash demakdir.

“Bizning fikrimizcha, — deydi professor A.X.Saidov, — “umume`tirof etilgan inson huquqlari” atamasi xalqaro hujjatlar ahamiyatini “xalqaro standartlar” atamasidan kam bo`lmagan darajada aks ettiradi”, chunki ular davlatlararo darajada ishlab chiqiladi, davlatlararo hamkorlikni tartibga solishga mo`ljallanadi, o`z yurisdiksiyasi doirasida inson huquqlariga hurmatni ta`minlab bera olmaydigan ahvolda qolgan, o`z xalqi va xalqaro hamjamiyat oldida inson huquqlariga rioya etish yuzasidan javobgarlikka tortiluvchi davlatga nisbatan yo`naltiriladi”¹.

Inson huquqlari masalasi – siyosiy barqarorlikni ta`minlashda muhim element hisoblanib, mexanizmning qoq markazida joylashgan. Chunki nafaqat siyosiy balki ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy, shuningdek, boshqa sohalardagi barqaror rivojlanish o`z o`zidan jamiyatning o`zagi hisoblangan insonning inson sifatida o`z xohish-irodasini qanchalik darajada ro`yobga chiqara olishi bilan xarakterlanadi.

Jamiyat insonlarning turli ijtimoiy mavqe va layoqatga ega guruhlaridan iborat bo`lib, bu guruhlar orasidagi tafovutga qaramay o`zaro teng va adolatli munosabatni talab qiladi. Ya`ni ayollar, bolalar, nogironlar, ijtimoiy himoyalangan qatlam, shuningdek, milliy va diniy ozchilik vakillari jamiyatning ajralmas bo`lagi sifatida teng huquq va erkinliklarga ega bo`lishi kerak.

¹ Саидов А.Х. Международное право прав человека: Учебное пособие / Отв.ред. акад. Б.Н. Топорнин. М., 2002. - С. 80.

Shuningdek, jamiyat rivojlanishni istasa, avvalo insonni qadriyat sifatida e'zozlashi shuningdek uning barcha ezgu maqsadlarini ro'yobga chiqarishga shart-sharoit yaratishi lozim.

Inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro Billning asosiy tarkibiy qismidan biri hisoblangan "Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risida"gi Xalqaro paktga muvofiq, "...barcha insoniyat oilasining a'zolariga xos qadr-qimmatni hamda ularning teng va ajralmas huquqlarini tan olish ozodlik, adolat va yalpi tinchlikning asosi ekanligi" belgilab qo'yilgan.¹

Inson huquqlariga rioya etmagan davlatlar va siyosiy tizimlar, oddiy tilda aytganda, insonlarning erkinligi va huquqlari bilan kelishmaydilar va turli antidemokratik usullar orqali uni nazorat ostida tutishga harakat qiladilar. Bu esa o'z navbatida, ayniqsa yangi jamiyatlardagi mavjud guruhlar orasida norozilik keltirib chiqaradi. Natijada jamiyat hayoti izdan chiqib, ikki qarama qarshi kuchlar orasida siyosiy boshboshdoqlik yoki beqarorlik paydo bo'ladi.

Yigirmanchi asrda insoniyatga ma'lum bo'lgan eng dahshatli jinoyatlar majmuyi – harbiy jinoyatlar, genotsid, insoniyatga qarshi jinoyatlar, doimiy asoslarda qiynoq amaliyotidan foydalanish, hech qanday asoslarsiz ozodlikdan mahrum etish (qatl etish) va o'z erkin, ixtiyoriga zid tarzda bedarak yo'qolish singarilar – butun dunyo bo'ylab xalqaro urushlar, mintaqaviy qurolli to'qnashuvlar hamda hattoki tinchlik davrida ham sodir etib kelinmoqda.

Shuningdek, gap siyosat va inson huquqlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik haqida borar ekan, dunyo siyosiy maydonidagi yaqin o'tmishda ro'y bergan bir qator hodisalar bu tushunchalardagi aloqalar qay darajada ahamiyatli ekanligiga yaqqol misol bo'la oladi.

Xususan, Yaqin Sharq masalasi yaqin o'n yilliklar davomida konfliktlar markazi bo'lib kelmoqda. O'z xohish-irodasini ifodalash maqsadida namoyishga chiqqan tinch aholi hukumat tomonidan shafqatsizlarcha bostirilishi oqibatida butun boshli mamlakatni tanazzulga yetaklagan fuqarolar urushi boshlanib ketdi. 2011-yilda 22 million aholisi bo'lgan mazkur davlatda 10 yil ichida qariyb 72%ga yaqin infrastrukturalar, bebaho tarixiy yodgorliklar vayron bo'ldi, 600 ming kishi halok bo'ldi, 6,5 milliondan ortiq suriyalik o'z uyidan ko'chishga majbur bo'lgan. Iqtisodiy zarar miqdori 300 mlrd dollardan ortiqqa baholandi. Vaholanki, mamlakat urushdan avval o'rtacha 5,2 foizlik iqtisodiy o'sish hamda oziq-ovqat mahsulotlarining arzonligi bilan faxrlana olardi.²

Bundan tashqari, 2017-yilda Janubiy-sharqiy Osiyoda joylashgan Myanma Respublikasining Rakxaynda joylashgan diniy ozchilik vakillarining huquqlarini poymol qilishi oqibatida boshlangan siyosiy beqarorlik haligacha davom etmoqda. Natijada, bir milliondan ortiq aholi mamlakatni tark etdi, mamlakat iqtisodiyoti 20% ga pasaydi, ta'lim va ijtimoiy sohalarga jiddiy shikast yetdi³.

¹ Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to'g'risida xalqaro pakti. Preambula. 1966-yil 16-dekabr, Nyu-York

² <https://kun.uz/uz/93297188?q=%2F93297188>

³ <https://www.trt.net.tr/uzbek/dunyo/2021/04/12/1234567890-1294-1619534>

XXI asrda sodir bo'layotgan bunday vayronkor ssenariylarni Sudan, Efiopiya, Liviya, Shimoliy Koreya yoki Afg'oniston misolida ham ko'rib chiqish mumkin. E'tiborlisi, umumiy belgi sifatida barcha mojarolarning tag zahirida fuqaroviy huquqlarning buzilishi yoki inson qadriyatining toptalishi masalasi o'rin tutadi. Inson huquqlari faoli Lourens Britt fashizmning eng asosiy alomatlarini haqida fikr yuritarkan ekan "... Inson huquqlarini mensimaslik va toptash"ni alohida sanab o'tadi.

Har bir fuqaro bevosita yoki bilvosita siyosatni ichida bo'lishi lozim. O'z navbatida, o'z huquqlarini ro'yobga chiqarishda davlatning homiyligi alohida muhim hisoblanadi. Inson huquqlarini qadrlash, qo'llab-quvvatlashda jamiyat va davlat manfaatlarining hamohangligi, ichki va tashqi barqarorlik hamda yalpi tinchlikni ta'minlashdagi muhim qonuniyatdir.

Shunday ekan, inson huquqlarini rioya etilishi masalasida davlatlar o'zi uchun ustuvor yo'nalishlarni belgilab olish zarur. Bu masalada quyidagi omillar alohida ahamiyat kasb etadi:

Xususan, davlat siyosatining ochiqlik va shaffoflik asosida tashkil etilishi. Har qanday muammo va konfliktlar shaffoflik va ochiqlik tamoyili asosida davlat va xalq hamkorligida hal qilinishi lozim.

Ikkinchi yo'nalish, inson huquqlari to'g'risidagi qonunchilik masalasi. Inson huquqlari bo'yicha xalqaro-hujjatlarni milliy qonunchilikka joriy etish;

Agarda xalqaro huquqiy majburiyatlar davlat miqyosida milliy qonunchilikka tatbiq etilmasa, tegishli shartnomalar qoidalarini karaxt bo'lib qolaveradi. Barcha sohalar, xususan, mehnat, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot va ta'lim qonunchiligi sohalarida zarur shartnoma qoidalarini milliy qonunchilikka (fuqarolik, jinoiy, va ma'muriy huquq) doimiy implementatsiya qilinishi zarur.

Uchinchi yo'nalish, jamiyat ijtimoiy faolligini oshirish masalasi. Jamiyat a'zolarini inson huquqlari va unga aloqador masalalardan xabardor etish hamda jamoatchilik fikrini shakllantirish; NNTlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash, jamoatchilik nazoratini amalga oshirish.

Qonun chiqaruvchi hokimiyatlar inson huquqlariga oid masalalar bo'yicha ular tomonidan qabul qilinadigan normativ-huquqiy hujjatlar, ommaviy murojaatnomalar aholining muhokama etilayotgan masala bo'yicha fikrini shakllantirishga ko'rsatadigan ta'siriga hech qachon befarq bo'lmasligi lozim.

To'rtinchi yo'nalish, inson huquqlari sohasida xalqaro hamkorlik. Inson huquqlari sohasidagi xalqaro majburiyatlarni bajarish va hamkorlik aloqalarini kengaytirish masalasi;

Xalqaro universal tashkilot sifatida Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) doirasida inson huquqlarini himoya qilishning universal xalqaro mexanizmi va mintaqaviy mexanizmlar bilan bevosita hamkorlikni kengayishi demokratiyaning zamonaviy va inson huquqlari mezonlariga javob beradigan barqaror siyosiy tizim sifatida barpo etilishini ta'minlaydi.

Mamlakatda barqarorlikka erishishda inson huquqlari joriy etish va erkinliklarni ta'minlashning o'zigina yechim bo'la olmaydi. Ya'ni uni doimiy nazorat qilish, takomillashtirish va homiylik qilish taqozo etiladi. Bundan tashqari, zamonaviy inson huquqlari sohasida bir qator e'tibor qaratish lozim bo'lgan omillar mavjud:

So'z va fikr erkinligi bilan bog'liq muammolar – mazkur erkinliklarning yo'qligi siyosiy plyuralizmga xafv soladi; siyosiy partiyalarning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Natijasi ularoq, mamlakatda totalitar tuzum shakllanishiga sharoit yaratadi.

Diniy erkinlikning suiste'mol qilinishi – diniy radikalizmni kuchaytiradi; yashirin harakatlarni keltirib chiqaradi. Diniy ekstremizm va terrorizm paydo bo'lishida imkoniyat beradi.

Inson huquqlariga inklyuziv yondashuv: inson huquqlarining buzilishini keltirib chiqaruvchi ijtimoiy sabablarni aniqlashtirish va bartaraf etishni taqozo etadi.

Murojaat qilish huquqining kafolatmasligi davlat va shaxs o'rtasidagi muloqotning uzilishiga sabab bo'ladi, boshqaruvchi va boshqariluvchi o'rtasidagi munosabatlarni buzilishiga olib keladi. Natijada, jamiyatda davlatga nisbatan ishonchsizlik muhiti qaror topishi mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, O'zbekistonda inson huquqlarini rag'batlantirish, unga rioya qilish va himoya qilish masalalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda mamlakatimizda demokratiya va inson huquqlarining zamonaviy me'zonlariga javob beradigan barqaror siyosiy tizim yaratilgan.¹

Mamlakatimiz tarixidagi so'nggi yillarda amalga oshirilgan samarali islohotlar, shubhasiz, inson huquqlari sohasida yangi davr bo'ldi. 2022-yil 22-iyunda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni bilan Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy strategiyasini e'lon qildi, hamda uning asosida 78 banddan iborat "Yo'l xaritasi" ishlab chiqildi.

2022-yil 5-6-dekabr kunlari Samarqand shahrida O'zbekiston Prezidentining BMT Bosh assambleyasi 76-sessiyasida va Inson huquqlari bo'yicha kengashning 46-sessiyasida ilgari surgan tashabbuslarini amalga oshirish maqsadida, "Inson huquqlari sohasidagi ta'lim" Global forumi tashkil etildi. Keng masshtabda o'tkazilgan mazkur forumda, 120 dan ortiq xalqaro ekspertlar va 2000 dan ortiq milliy tashkilotlar vakillari ishtirok etdi. Global forumning yakuniy hujjati sifatida "Inson huquqlari sohasidagi ta'limni rivojlantirish bo'yicha Samarqand harakatlar rejasi" qabul qilindi.

Shu kunlardagi dolzarb masala, inson huquqlari siyosati tarixida yangi davr boshlanishining muhim huquqiy poydevori sifatida O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi qabul qilinish arafasida. Konsitutsiyaviy qonun

¹ Saidov A.X. Inson qadri uchun. (Yuridik publitsistika). – Toshkent: Inson huquqlari Milliy markazi, 2022. – 280 bet.

loyihasiga ko'ra, Konsitutsiyaning 60 dan ortiq moddasiga, jumladan, inson huquqlariga taalluqli 34 moddaga o'zgartirish kiritish, shu jumladan, inson huquqlariga taalluqli 5 ta yangi moddani kiritish nazarda tutilgan. Shuningdek, xalqaro standartlarga muvofiq, "Xabeas korpusi", Miranda qoidalari hamda sudlangan shaxslar, ularning yaqin qarindoshlari huquqlarining buzilishiga chek qo'yish haqidagi normalar loyihada aks ettirildi.

Raqamlarga murojaat qilinsa, 2021-2022-yillarda qonun ustuvorligi, norma ijodkorligi sifati, hukumat faoliyati samaradorligi, so'z va axborot erkinligi, jinoyatchilik va korrupsiyaga qarshi kurash, biznesni olib-borish shart-sharoitlari kabi jami 24 ta reyting va indekslarning 15 tasida O'zbekiston 5-14 pog'ona yuqorilab, 3 ta reytingda ilk bor e'tirof etildi¹.

NENO JUDEX IN CAUSA SUA «ҲЕЧ КИМ ЎЗ ИШИДА СУДЬЯ БЎЛИШИ КЕРАК ЭМАС» ПРИНЦИПИ КОНСТИТУЦИЯВИЙ СУДГА НИСБАТАН ТААЛЛУҚЛИМИ?

АБДУЛЛАЕВА Мафтуна Мурот қизи, (PhD)

¹ O'zbekiston Respublikasida inson huquqlari bo'yicha xalqaro majburiyatlarga rioya qilinishining holati to'g'risida axborot. – Toshkent: Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi, 2023 – 38 b.

Мамлакатимиз суд ҳокимияти тизимида Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди алоҳида ўринга эга. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди доимий фаолият юритувчи суд ҳокимияти органи бўлиб, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият ҳужжатларининг Конституцияга мувофиқлиги тўғрисидаги ишларни кўради.

Конституциявий суд фаолиятининг муҳим йўналишларидан бири бу унинг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқидир. Хорижий мамлакатларда қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига, одатда, парламент, унинг қўмиталари ва аъзолари, давлат раҳбари, ҳукумат, суд ҳокимияти, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, умуммиллий ваколатларга эга бўлган алоҳида идоралар ҳамда халқ (фуқаролар) эга бўладилар. Айрим мамлакатларда, хусусан, Ўзбекистонда Конституциявий суд қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга. Илмий манбаларда қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи мунозарали масалалардан бири ҳисобланади. Айрим ҳуқуқшунос олимлар, Конституциявий суднинг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига нисбатан “*nepo judex in causa sua*” «ҳеч ким ўз ишида судья бўлиши керак эмас¹» принципини қўллашади.

Айрим олимлар Конституциявий суднинг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини унинг фаолиятини шубҳа остига қўшувчи мезонлардан бири сифатида таъкидлашади. Хусусан, Е.С.Ганичева: Конституциявий суднинг қонунчилик ташаббусидан фаол фойдаланиши генетик жиҳатдан Конституциявий суд билан боғлиқ бўлган “имтиёзли” меъёрларнинг тоифаси пайдо бўлишига олиб келади. Шунингдек, у ўз фикрида қуйидагиларни қайд этади: Бундай ҳолларда конституциявий суд иш юритуви белгиланган тартибни расмий равишда амалга ошириш сифатида қабул қилинади, яъни, адолатсиз суд иш юритуви сифатида, чунки ўз ишида судья бўлиш керак эмас². Шунингдек, “Россия Федерацияси Конституциявий судининг қонун ижодкорлиги жараёнида иштирок этиши судни сиёсий жараёнга жалб қилиш бўлиб, бу эса Россия Федерацияси Конституциявий судининг конституциявий қоидаларнинг руҳи ва харфларини ҳимоячиси ва қўриқчиси сифатидаги табиатида зид³.”

¹ *nepo judex in causa sua* принципи суднинг беғаразлиги ва холислиги принципларининг бир қисми бўлиб, ўз навбатида, суд жараёнида тарафларнинг адолатлилиги ва тенглиги принципларининг мазмунини ташкил этади.

² Ганичева Е. С. Пределы осуществления законодательной инициативы высшими органами судебной власти // Журнал российского права. — 2014. — № 11.

³ П.Б.Айтов Право законодательной инициативы конституционного суда Российской Федерации и Верховного суда Российской Федерации. Пробелы в российском законодательстве. 5. 2015. – С32.

Бу борада миллий ҳуқуқшунос олим, А.Рахимов: “Конституциявий суд ўзи киритган қонун лойиҳасининг бирон-бир нормасини озроқ муддат ўтгандан кейин, Конституцияга мувофиқлигини аниқлаш ҳақидаги ишни кўриб чиқмайди, деб ким кафолат беради. Айнан шу нуқтаи-назардан олганда, кўпчилик мамлакатларда Конституциявий судга қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини берилмаслиги тўғри бўлган. Келгусида, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини бекор қилиш масаласини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади¹” деб қайд этади.

Бизнингча *nemo iudex in causa sua* «ҳеч ким ўз ишида судья бўлиши керак эмас²» принципи Конституциявий суднинг қонучилик ташаббуси ҳуқуқини амалга оширишига нисбатан қўллаш нотўғри. Шунини таъкидлаш керакки, Ўзбекистон қонунчилиги таҳлили асосида Конституциявий суд томонидан қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини амалга ошириш, қонун лойиҳасининг асл маъно-мазмунига эга бўлган қонунни қабул қилишни англатмайди. Бундан ташқари, конституциявий судлов органи ҳуқуқни қўллаш амалиётини ҳисобга олган ҳолда қонунчилик ташаббусини амалга оширади. Конституциявий суд қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият ҳужжатларининг Конституцияга мувофиқлиги тўғрисидаги ишларни кўриш жараёнида, тегишли соҳага мавжуд ҳуқуқий бўшлиқлар, ҳуқуқий тартибга солишдаги камчиликларни аниқлаш бўйича кенг имкониятларга эгадир. С.Э.Несмянова ҳақли равишда таъкидлаб ўтганидек, “Бугунги кунда айнан Конституциявий суд алоҳида қонун лойиҳаларини ишлаб чиқишга лаёқатли бўлиб, чунки у тез-тез муайян қонун ҳужжатлари, қонуности ҳужжатлари таҳлиliga мурожаат қилади, бошқа ҳеч ким норматив ҳужжатнинг зарур мазмунини ёритиб беролмайди. Айнан шунинг учун у қонунчиликни ёки унинг бир қисмини такомиллаштириш бўйича қонунчилик ташаббускори бўлиши мумкин³.”

Маълумки, Ўзбекистон қонунчилигига мувофиқ *Қонун Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб, Сенат томонидан маъқулланиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзолангач* юридик кучга эга бўлади, яъни қонуннинг ташаббускори Конституциявий суд бўлсада, у бир нечта “муҳокамалардан” ўтади. Яъни қонун қонун даражасига етгунча бир қанча чиғириқлардан ўтади. Б.А.Збарацкий ҳақли равишда таъкидлаб ўтганидек, “Парламентга киритилган идеал қонун

¹ А.Рахимов. Конституциявий ислохотлар: Суд ҳокимияти мустақиллигини янада мустаҳкалашга хизмат қилиши шубҳасиз. <http://www.konstsud.uz/uz/news/2022/07/01/konstitutsiyaviy-islohotlar-sud-hokimiyati-mustaqilligini-yanada-mustahkalashga-khizmat-qilishi-shubhasiz>.

² *nemo iudex in causa sua* принципи суднинг беғаразлиги ва холислиги принципларининг бир қисми бўлиб, ўз навбатида, суд жараёнида тарафларнинг адолатлилиги ва тенглиги принципларининг мазмунини ташкил этади.

³ Несмянова С. Э. О возможном влиянии Конституционного Суда Российской Федерации на законодателя // Журнал конституционного правосудия. 2010. № 3. С. 6—9.

лойиҳаси ҳам ўзгариши мумкин ва у эълон қилинганидан кейин ҳуқуқий соҳада мутлақо бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжат вужудга келади. Бундай шароитларда қонун ижодкорлигида турли субъектлар иштирок этганлиги сабабли, Россия Федерацияси Конституциявий суди томонидан бундай қонуннинг конституцияга мувофиқлиги кўриб чиқиляётганда, "ҳеч ким ўз иши бўйича судья бўла олмайди" принципининг бузилиши кузатилмайди¹".

МДҲга аъзо давлатлар ичида фақат Россия Федерацияси, Тожикистон ва Қирғизистон Республикаларининг қонунчилигидагина суд ҳокимияти олий органларининг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи белгиланган. Қирғизистонда бундай ҳуқуққа Конституциявий суд эга эмас. Айни пайтда, ушбу давлатларда суднинг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи унинг ваколат доираси билан чегаралаб қўйилганлигини ҳам қайд этиш лозим². Ўзбекистон Республикасининг "Конституциявий суди тўғрисида"ги Қонунининг 5-моддасига мувофиқ, Конституциявий суд қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгаллиги, Конституциявий суднинг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи унинг томонидан қонунлар лойиҳаларини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш орқали амалга ошириши белгиланган. Бироқ қонунда Конституциявий суд ўз ваколатларига кирадиган масалалар юзасиданми ёки исталган қонун бўйича қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини амалга ошириши очиқ қолдирилган.

2015-2019 йилларда қонунчилик ташаббуси субъектлари томонидан қонунчилик ташаббуси ҳуқуқидан фойдаланганлик нисбати таҳлил қилганда, Ўзбекистон Республикаси Президенти – 10,1%, Бош прокурор – 9,7%, Олий суд – 7,6%, Олий ҳўжалик суди – 0,4%, Қорақалпоғистон Республикаси – 0%, Конституциявий суд – 0,6% ни ташкил этади. Конституциявий суд томонидан мазкур йилларда Қонунчилик палатасига 3 та қонун лойиҳаси киритилган³. Мазкур таҳлил асосида Конституциявий суднинг қонунчилик ташаббуси асосан, ўз ваколатлари доирасида амалга оширилган деган хулосага келишга асос бўлади.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг 2008 йилдаги қарорига асосан, "Ўзбекистон ҳаво йўллари" миллий авиакомпанияси Бош директори В.Тян Конституциявий судга йўллаган мурожаатида боқувчининг вафот этганлиги муносабати билан зарарни

¹ Збарацкий Б. А. Участие судов в законотворчестве: критический анализ теории и практики законодательной инициативы // Актуальные проблемы российского права. — 2020. — Т. 15. — № 8. — С. 55—65. — DOI: 10.17803/1994-1471.2020.117.8.055-065.

² Зарубежные конституции // [Электронный ресурс] Режим доступа: свободный. Основы парламентского права: научно-практическое пособие / Под ред. д.ю.н., проф. Т.Я.Хабриевой; предисловие Председателя Государственной Думы Б.В.Гризова. - М.: Издание Государственной Думы, 2006. -С. 79.

³ Учинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг фаолияти тўғрисида ахборот. – Тошкент – 2019 йил.

тўлаш тартибини белгиловчи Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1009-моддаси ва Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 192-моддаси нормаларининг бир хилда эмаслигини таъкидлаб, ушбу нормаларнинг қайси бири амалиётда қўлланилиши лозимлиги юзасидан тушунтириш беришни сўраган¹. Конституциявий суд Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 192-моддасига мувофиқ ўн саккиз ёшдан катта ва йигирма уч ёшга тўлмаган, ўқув юртининг кундузги бўлимида таҳсил олаётган шахслар зарарни ундириш ҳуқуқига эга бўлмайдилар, ваҳоланки Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 1009-моддасининг нормаларига асосан эса улар бундай ҳуқуққа эгадирлар. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси ва Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг боқувчининг ўлими муносабати билан зарарни тўлаш тартибини белгиловчи нормаларидаги мазкур фарқ ушбу нормаларнинг амалиётда қўллаш муаммовий эканлигини қайд этади, ҳамда Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси 192-моддасининг бешинчи қисмини Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 1009-моддасининг учинчи қисмига мувофиқлаштириш мақсадида, "Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 192-моддасига ўзгартиш киритиш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни лойиҳаси қонунчилик ташаббуси тартибида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига киритиш тўғрисида қарор қабул қилади. Мазкур қарор таҳлилидан хулоса қилиш мумкинки, Конституциявий суд муайян ишни кўриш жараёнидаги қонунчиликдаги бўшлиқлар, тафовутлар ҳамда бошқа камчиликлардан келиб чиқиб, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини амалга оширади. Бироқ бу масала қонунда аниқ кўрсатиб ўтилмаган. Шу боис, қонунчиликда Конституциявий суднинг қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи билан боғлиқ масалалар, уларни амалга оширишнинг механизми аниқ ёритилиши керак.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда конституциявий ислохотлар "инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, кадр-қиммати, дахлсиз ҳуқуқлари ва манфаатлари масаласи"га қаратилган бўлиб, инсон ҳуқуқларини таъминлашда Конституциявий суднинг роли аҳамиятлидир. Бу ҳақда Президент Ш.Мирзиёев Конституциявий комиссия аъзолари билан учрашувидаги нутқида: "...Асосий қонуннинг ҳимоячиси бўлган Конституциявий суд фаолиятини янада такомиллаштиришни тақозо этмоқда. Мазкур суд бошқа судлардан фарқли ўлароқ, фақат Конституцияга бўйсунди ҳамда Асосий қонуннинг устунлиги

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси 192-моддасининг бешинчи қисмини Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 1009-моддасининг учинчи қисмига мувофиқлаштириш мақсадида "Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 192-моддасига ўзгартиш киритиш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни лойиҳаси қонунчилик ташаббуси тартибида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига киритиш тўғрисида қарори. <https://nrm.uz/contentf?doc=432318>.

принципини таъминлайди. Конституциявий суд қонун чиқарувчи ҳамда ижро этувчи ҳокимият чиқарган ҳужжатларда инсон ҳуқуқ ва эркинликлари устуворлигига оид конституциявий принцип ҳамда Конституция нормаларига амал қилинишига эътибор қаратади¹. Конституциявий ислохотлар жараёнида, Конституциявий суднинг нуфузини ошириш, фаолиятини янада такомиллаштириш фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини кенгайтириш, конституциянинг устунлигини таъминлашга оид фаолиятни сифат жиҳатдан янги босқичга олиб чиқишига имкон яратади.

БИЛИМЛАР ИҚТИСОДИЁТИ ШАРОИТИДА ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛКНИ ТИЖОРАТЛАШТИРИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТЛАРИ

ТОШКАНОВ Нурбек Баҳриддинович,
Тошкент давлат юридик университети

¹ Президент Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Конституциясига ўзгартириш киритиш борасида таклифлар берди. <https://review.uz/oz/post/prezident-shavkat-mirziyoyev-ozbekiston-respublikasi-konstituciyasiga-ozgartirish-kiritish-borasida-takliflar-berdi>.

Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Осиёда ҳамкорлик ва ишонч чоралари бўйича кенгашнинг жорий йил 13 октябрь куни Қозоғистон пойтахти Остона шаҳрида бўлиб ўтган навбатдаги Саммитидаги нутқида қуйидаги фикрларни билдириб ўтган эди:

“Жаҳон саноат инқилобининг янги босқичига ўтишнинг асоси бўлган **билимлар иқтисодиётини** ривожлантириш барқарор тараққиётга қарши қаратилган таҳдидларнинг олдини олишга хизмат қилади. Инновациялар трансфери соҳасидаги салоҳиятни янада тўлиқ ишга солиш, рақамлаштиришни фаол рағбатлантириш, “булутли” технологиялар, сунъий интеллект, “буюмлар интернет”ни ривожлантириш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Бу йўналишларда Осиё мамлакатлари глобал даражада етакчи бўлишга биргаликда эришиш учун барча имкониятларга эгадир¹”.

Хўш, биз учун ҳам, минтақамиз учун ҳам жуда муҳим бўлган билимлар иқтисодиётининг ўзи нима?

Иқтисодиёт фанлари доктори, профессор Аҳмаджон Маматовнинг фикрича, билимлар иқтисодиёти инсон капиталини кўпайтириш ва ҳаёт сифатини яхшилаш мақсадида юқори технологиялар, инновациялар ва сифатли хизматлар билан таъминлаш тизимидир. Бугунги замонавий дунё айнан шу тизим — инсон капитали, интеллектуал салоҳият, инновацион ғоялар, юқори технологиялар асосида жадал ривожланмоқда. Мана шу жиҳатлар барқарор тараққиётнинг фундаментал асосини ташкил қиляпти. Ўзбекистон ҳам ривожланган мамлакатлар билан барабар қадам босишни мақсад қилган экан, билимлар иқтисодиётини ривожлантириши керак, усиз бунга эришишнинг иложи йўқ.

М.В.Ченцова фикрига кўра билимларга асосланган иқтисодиёт ўз ичига тўртта иқтисодиётни жамлайди:

- постиндустриал иқтисодиёт. Билимлар иқтисодиётида постиндустриал иқтисодиётга хос хизматлар соҳаси устунлик қилади;
- ахборотлар иқтисодиёти. Билимлар иқтисодиёти ахборотсиз ишлай олмайди, у асосий ролни эгаллайди;
- инновацион иқтисодиёт. Инновацион иқтисодиёт билимларсиз бўлмагани каби, билимлар иқтисодиёти ҳам у сиз яшолмайди, чунки

¹ Авазбек Худойкулов, Билимлар иқтисодиёти: тафаккур ҳодисасига ўтувчи кўприк. URL: <https://yuz.uz/news/bilimlar-iqtisodiyoti-tafakkur-hodisasiga-otuvchi-koprik>

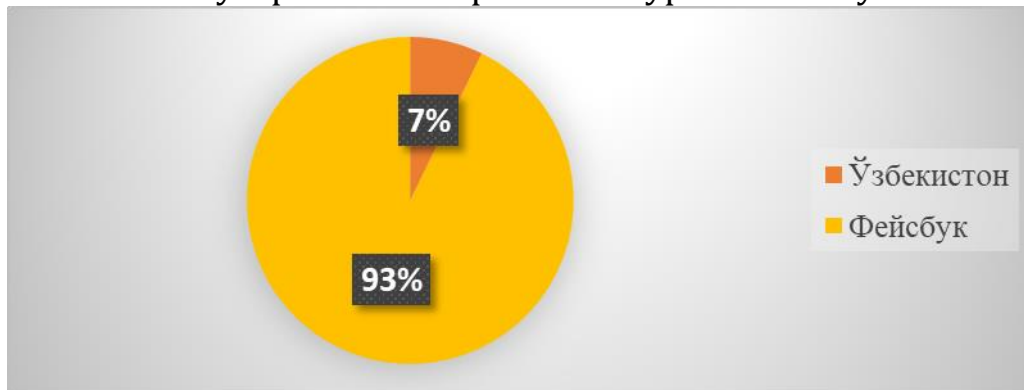
жамиятнинг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш инновацияларни қўллаган ҳолда амалга оширилади;

- глобал тармоқ иқтисодиёти. Бугунги кунда билимлар иқтисодиёти глобал интернет тармоғисиз яшай олмайди. Чунки у масофавий иқтисодий муносабатларни таъминлаб туради¹.

Бугунги ривожланган ва жадал ривожланган давлатлар иқтисодиётида билимлар иқтисодиётининг ўрни ортиб бораётганини кўришимиз мумкин. “McKinsey Global” тадқиқот институти ҳисоб-китобларига кўра, Хитойда 2025 йилда ялпи ички маҳсулотнинг 22 фоизгача ўсиши интернет технологиялари ҳисобидан содир бўлиши мумкин. АҚШда 2025 йилда рақамли технологиялар ҳисобидан яратилган қийматнинг кутилаётган ҳажми 1,6-2,2 триллион долларни ташкил этиши прогноз қилинмоқда.

Билимга асосланган корпорация ва компанияларнинг қиймати ҳам шунчалик даражада ўсганки, мисол учун “Apple” компаниясининг бозор қиймати – 2 трлн. АҚШ доллари, Амазон – 1,66 трлн. АҚШ доллари, “Microsoft” – 1,6 трлн. АҚШ доллари, “Facebook” – 731 млрд. АҚШ доллари. 2022 йилда Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ҳажми жорий нархларда 888,3 трлн сўмни ташкил этди².

Қуйидаги диаграммада “Facebook”, яъни “Meta” компаниясининг ва Ўзбекистон ЯИМнинг ўзаро солиштирмасини кўришимиз мумкин:

Билимлар иқтисодиёти ўз номи билан билимларнинг иқтисодиёти. Унда технологиялар, уларга оид билимлар трансфер қилинади. Асосий ўринни интеллектуал капитал эгаллайди. Товар сифатида биз ҳаммамиз биладиган моддий ашёлар эмас, балки номоддий ашёлар – интеллектуал мулк объектлари ҳаракатланади. Бу эса мазкур объектларни тижоратлаштиришни тақозо этади. Гарчи интеллектуал мулк объектларини тижоратлаштиришга иқтисодий категория сифатида

¹ Ченцова М.В. Концепция экономики знаний как новое направление формирования современной экономической парадигмы. Вестник ФА. №1. 2018. - С. 121.

² Apple капитализацияси 2 трлн долларга етган АҚШдаги илк компания бўлди. URL: <https://www.gazeta.uz/uz/2020/08/21/apple/#>!

қаралсада, уларни тижоратлаштиришнинг ҳуқуқий механизмлари бунда катта ўрин эгаллайди.

Аксарият ривожланган давлатлар тажрибасида интеллектуал мулк ҳуқуқидан фойдаланишнинг қуйидаги анъанавий усуллари мавжуд:

1. Тўғридан-тўғри фойдаланиш: Интеллектуал мулк эгасининг ўзи томонидан фойдаланилишини билдиради. Мазкур усул маҳсулот ва хизматнинг рақобатбардошлигини таъминлашда муҳим ўрин тутади.

2. Билвосита фойдаланиш: Интеллектуал мулк эгасининг рухсати билан учинчи шахслар томонидан фойдаланишни назарда тутади.

3. Интеллектуал мулк ҳуқуқини сотиш: Интеллектуал мулк ҳуқуқига нисбатан франчайзинг ёки лицензия бериш орқали амалга оширилади.

Шунингдек, интеллектуал мулк эгаси учинчи шахслар билан стратегик альянслар ва ҳамкорликда юридик шахс таъсис этишлари мумкин¹.

Ўзбекистон қонунчилигида инновацион фаолият ва яратилган интеллектуал мулк объектларини тижоратлаштиришни амалга ошириш соҳасида шартномавий механизмлар белгиланган. Интеллектуал мулк объектларини тижоратлаштириш, асосан, қуйидаги анъанавий шартнома конструкциялари орқали амалга оширилиши мумкин:

- лицензиялаш;
- мутлақ ҳуқуқларни ўтказиш (бегоналаштириш);
- кредитлаш;
- венчур молиялаштириш;
- комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг);
- тижорат сири ҳисобланган ошкор қилинмайдиган маълумот ва ноу-хауларни ўтказиб бериш;
- муаллифлик буюртмаси шартномаси ва муаллифлик шартномаси.

Шу билан бирга, мазкур соҳада олий таълим ва илмий-тадқиқот муассасаларининг роли каттадир. Зеро Университет 4.0 концепцияси илгари сурилаётган экан, университетлар ҳақиқатданда миллий иқтисодиётнинг саноат ва ишлаб чиқариш соҳаларини фундаментал ўзгартириб, янги йўналишларни очиш, ҳаражатларни максимал даражада минималлаштириш орқали даромадларни максималлаштириш, инсон омилини чеклаш орқали иқтисодиётнинг ҳар бир жабҳасини

¹ Б.К.Ходжаев. Интеллектуал мулкни тижоратлаштиришнинг умумий масалалари. “Инновация ва интеллектуал мулк соҳасидаги халқаро стандартларни Ўзбекистонда қўллаш муаммолари: интеллектуал мулк объектлари тижоратлаштириш ва баҳолаш” мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами (2020 йил 29 сентябрь) / “Интеллектуал мулк объектларини тижоратлаштириш ва баҳолаш тизимини яратиш” мавзусидаги И-АВ-2019-18 рақамли инновацион лойиҳа доирасида амалга оширилган илмий ишлар тўплами. – Т.: ҲСТИ, Электрон нашр, 2020 й. – 72-бет

рақамлаштиришга эришиш, иқтисодий ўсишни таъминловчи янги инновацион моделларни таклиф қилиш билан шуғулланиши лозим¹.

Бироқ, 2022 йил якунларига кўра, ОТМнинг асосий даромадини талабаларни тўлов-контракт асосида ўқитиш учун тушган тушумлар (71,6 фоиз) ташкил этган². Шу билан бир қаторда, ўзини-ўзи қоплай оладиган тадқиқот институтлари ҳам ўзлари ишлаб топган пулни ўзлари ишлата олмаётган ҳолатлар ҳам мавжуд. Хусусан, ЎзФА Ядро физикаси институти қошида 3 та шўъба корхона мавжуд бўлиб, уларнинг 2 таси – «Радиопрепарат» давлат корхонаси ва «Тезлатгич» МЧЖ тиббиёт ва саноат эҳтиёжлари учун радиоизотоп маҳсулотлар ишлаб чиқаради. Бу корхоналар 50 дан ортиқ радиофармацевтик воситаларни ишлаб чиқариб, республикамиз тиббиёт клиникаларининг бундай маҳсулотларга бўлган талабини тўлиқ қондириш билан бирга, дунёнинг 14 мамлакатига экспорт қилади ва йилига 3 млн. АҚШ доллари миқдорида даромад олади. Бюджетдан олинган пул билан ишлаб топилган пул 1га 1,7 нисбатда бўлган (2020)³. Аммо молиявий мустақиллик бўлмаганлиги сабабли ўзи ишлаб топган пулни ўз эҳтиёжлари учун ишлата олмайди.

Бундан ташқари илм-фан учун хорижий грантлар ва инвестициялар жалб қилиниши ҳар доим зарур бўлсада, уларни Ўзбекистонга олиб кириш ва тасарруф қилишнинг ҳуқуқий механизмлари йўқлиги яққол кўзга ташланмоқда. Масалан, Японияда диссертация ёқлаб келган олим Искандар Абдуллаев Ўзбекистонда биологик тадқиқотлар ўтказиш учун Жаҳон банкдан 600 минг АҚШ доллари миқдоридаги грант ютган. Маблағларни олишда Ўзбекистон томонида муаммо бўлган. Оммавий ахборот воситалари ва жамоатчилик эътибори натижасида пуллар 2,5 ой деганда илмий муассаса ҳисоб рақамига ўтказиб берилган⁴.

Бу каби ҳолатларнинг мавжудлиги қонунчилиқни халқаро тажриба, жумладан, ривожланган хорижий давлатлар тажрибаси, хусусан, АҚШ,

¹ Қ.М.Меҳмонов. Интеллектуал мулк объектларини тижоратлаштиришнинг айрим жиҳатлари. Интеллектуал мулкни тижоратлаштиришнинг умумий масалалари. “Инновация ва интеллектуал мулк соҳасидаги халқаро стандартларни Ўзбекистонда қўллаш муаммолари: интеллектуал мулк объектлари тижоратлаштириш ва баҳолаш” мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами (2020 йил 29 сентябрь) / “Интеллектуал мулк объектларини тижоратлаштириш ва баҳолаш тизимини яратиш” мавзусидаги И-АВ-2019-18 рақамли инновацион лойиҳа доирасида амалга оширилган илмий ишлар тўплами. – Т.: ХСТИ, Электрон нашр, 2020 й. – 77-бет

² 2022 йилда энг кўп даромад ва зарар кўрган олий таълим муассасалари маълум қилинди. URL: <https://m.kun.uz/news/2023/02/24/2022-yilda-eng-kop-daromad-va-zarar-korgan-oliy-talim-muassasalari-malum-qilindi>.

³ «Институт ишлаб топган пулига ўзи учун ускуна сотиб ололмайди» — Ядро физикаси институти директори. URL: <https://kun.uz/26360083>

⁴ Жаҳон банкдан 600 минг доллар грант ютган ўзбек олими маблагини ололмапти URL: <https://kun.uz/news/2021/10/18/innovatsiya-vazirligi-yetkazib-bergan-664-ming-dollarlik-ilmiy-laboratoriya-asbob-uskunalari-ishlatilmayotgani-aniqlandi>

Швеция, Франция каби давлатлар қонунчилиги асосида қуйидаги йўналишларда такомиллаштириш мақсадга мувофиқ бўлади:

Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти (БИМТ)нинг университетлар ва илмий-тадқиқот муассасалари учун интеллектуал мулк соҳасидаги сиёсати тўғрисидаги Намунавий низом қоидаларини олий таълим муассасалари фаолиятида қўллаш мақсадга мувофиқ;

Бюджет маблағларини жалб қилиш ёки унинг ҳисобига яратилган интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқ давлат тадқиқот ташкилотларига тегишли эканлигини белгилаш керак;

Университетларга ўз холдинг компаниялари орқали бизнес юритиш ва тушган маблағларни эркин тасарруф этишнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш керак;

Давлат илмий-тадқиқот институтларининг стартап компаниялар (квазикорхона)ни ташкил этишда қонуний иштирокини таъминлаш ва уларнинг истиқболдаги йўналишларини мустақил белгилаш ҳуқуқини бериш зарур;

Давлат маблағлари ҳисобига яратилган интеллектуал мулк объектларини тижоратлаштириш ҳуқуқини тадқиқот муассасаларининг ўзига бериш, бунда даромадлардаги улушларни, ишланмага кетган ҳаражатларни белгилаш мезонларини ишлаб чиқиш керак.

Шунингдек, роялти тўловларини солиқдан озод қилиш олимларнинг интеллектуал мулк объектларидан даромад топишга бўлган рағбатининг ортишига хизмат қилади.

ИНТЕРНЕТ ТАРМОҒИНИ ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТДАН ТАРТИБГА СОЛИШДА ДАВЛАТ ВА НОДАВЛАТ СУБЪЕКТЛАРИНИНГ ЎРНИ

ИЛХОМБЕКОВ Жасурбек

Илхомбек ўғли

*Тошкент давлат юридик
университети мустақил изланувчиси*

Ахборот-коммуникация глобаллашуви шароитида давлат, бизнес, жамоатчилик институтлари ва фуқаролар ўртасида самарали мулоқотни ташкил этиш учун ушбу соҳа технологиялари салоҳиятидан кенг фойдаланиш устувор аҳамиятга эга. Бунда аҳолининг сиёсий, иқтисодий фаоллигини, уларнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги реал иштирокини янада оширишга қаратилган қонунчилик базасининг ўрни ниҳоятда каттадир.

Энг муҳими, давлат органларининг жамият олдида ҳисобдорлиги, шаффофлигини таъминлаш, аҳолига тақдим қилинадиган интерактив давлат хизматларини ривожлантириш мақсадида маъмурий давлат тартиб-таомилларини қайта кўриб чиқиш замонавий, ижтимоий коммуникация ҳуқуқий асосларининг муҳим тамойиллари ҳисобланади.

Бугунги кунда иқтисодиёт, давлат бошқаруви, жамият ва фуқаролар орасидаги муносабатларнинг кенгайиши, шунингдек ахборот технологияларининг ривожланиши, ҳамда улардан фойдаланишнинг ортиб бориш тенденциялари кузатилмоқда. Ушбу ҳолат эса бевосита мураккаб технологияларнинг жамият ҳаётига интеграциялашувини тобора тезлаштирмоқда.

Мазкур жараён хусусида олимлар ҳам турлича қарашларга эга бўлиб, ўз тадқиқотларида бунга тўхталиб ўтганлар. Шу ўринда фикримизни А.А. Тедеевнинг қарашлари билан давом эттирсак... Унга кўра, глобал компьютер тармоқларининг ахборот муҳитидан фойдаланиш жараёнида шаклландиган ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш зарурати кўплаб омиллар билан боғлиқлигини таъкидлаб ўтади. Хусусан ахборот-коммуникация технологияларининг глобаллашуви, жамиятдаги муҳим ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларини ахборотлаштириш, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг бошқарув фаолияти, электрон иқтисодий фаолият натижаларини солиққа тортиш соҳасида халқаро фискал рақобатнинг кескинлашуви, глобал компьютер тармоқларидан фойдаланган ҳолда амалга ошириладиган халқаро иқтисодий муносабатларнинг жадал ривожланиши каби омиллар ахборот муҳитидан фойдаланишда келиб

чиқадиган ҳуқуқий муносабатлардир. Глобал компьютер тармоқларидан фойдаланган ҳолда ахборот фаолияти жараёнида ривожланаётган ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг самарали механизмини танлаш муаммолари кўпчилик саноати ривожланган давлатлар, шу жумладан уларнинг назорат органлари ҳамда халқаро ташкилотлар томонидан тақдим этилган давлатлар билан бир қаторда Интернет тармоғидан фойдаланган ҳолда тарқатиладиган (бажариладиган ва кўрсатиладиган) турли хил товарлар, ишлар ва хизматлар, шунингдек Интернет тармоғидан фойдаланган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи жисмоний ва юридик шахслар учун ҳам долзарб бўлиб бормоқда.¹

Шу ўринда олимларнинг Интернет тармоғи хусусидаги фикрларига назар солсак, улар орасида С.В. Петровский ва В.А. Острейковскийларнинг фикрлари диққатга сазовор. Уларнинг фикрича, Интернет техник нуқтаи назардан, ҳар хил турдаги ўн минг беш юздан ортиқ телекоммуникация тармоқларини бирлаштириш натижасида шаклланган энг йирик телекоммуникация тармоғидир. Бундай бирлаштириш турли хил телекоммуникация тармоқлари ўртасида маълумотларни узатишда стандартларнинг ўзига хос таржимони ролини ўйнайдиган Интернет протоколи - TCP/IP дан фойдаланиш туфайли мумкин бўлди. Интернет - бу атрофдаги дунё, унинг объектлари, жараёнлари ва ҳодисалари тўғрисидаги маълумотларни узатиш воситаси бўлиб, уларни тўғридан-тўғри компьютерда қайта ишлашга имкон берадиган шаклда объективлаштирилган, бундан ташқари, бу юзлаб миллион компьютерларни бирлаштирган кенг қўламли ижтимоий-техник тизимдир².

Шунингдек, Интернетга нисбатан анъанавий бўлмаган ёндашувлар ҳам мавжуд. Хусусан, Интернетни саноат қонунчилиги нуқтаи назаридан кўриб чиқиш ва баҳолаш зарурати билан боғлиқ бўлган ноанъанавий ёндашувларга тўхталсак. С.В. Малаховнинг қарашларига кўра, Интернетни “маълум бир мулк тўплами сифатида, жамоат бирлиги сифатида (Интернет ҳамжамияти Интернет фойдаланувчилари тўплами сифатида) ва ниҳоят, ахборот билан алоқалар тўплами сифатида” тавсифлаш мумкин.³

Интернетнинг ижтимоий ҳолати ва ижтимоий ролини тавсифлашда унинг ахборот-коммуникация функцияси биринчи ўринга чиқади.

¹ Тедеев А.А. Концепция установления правового регулирования общественных отношений, формирующихся в процессе использования информационной среды сети Интернет. // Электронный ресурс: <https://www.slideshare.net/gridnev/ss-1337159>

² Петровский С.В. Интернет-услуги в правовом поле России. - М.: Издательский сервис, 2003. - С. 9-10; Острейковский В.А. Информатика. - М.: Высшая школа, 2000. - С. 466.

³ Малахов С.В. Гражданско-правовое регулирование отношений в глобальной компьютерной сети Интернет: Автореф. дис. ... канд. юр. наук. - М., 2001. - С. 13.

С.В. Михайлов ўз тадқиқот ишида таъкидлашича, ўзининг интерактивлиги туфайли “Интернет оммавий ахборотни оммавий алоқа ҳолатига айлантиради”¹. Яъни, тескари алоқа имконияти туфайли пассив субъектларни мулоқотнинг фаол иштирокчиларига айлантиради. Эндиликда, Интернетнинг ахборот ресурсларини истеъмол қилган ҳолда, фойдаланувчи ўзи кўрган, эшитган ёки бошқа сир бўлган нарсага ўз муносабатини билдириш имкониятига эга бўлди. Ушбу ҳолат эса Интернетда маълумот тарқатувчи шахсга ўзининг ахборот хабарини тузатишга, қўшимча далиллардан фойдаланишга имкон беради, яъни маълумотни янада ишончли ва самаралироқ етказиш имконияти пайдо бўлади.

Шунингдек, социологик нуқтаи назардан таҳлил қилинганда олим Шеремет А.П. Интернетга “телекоммуникация технологияларидан фойдаланиш орқали шахслар ва гуруҳларнинг ахборот-коммуникация эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган глобал ижтимоий-коммуникация тармоғидир”², деб таъриф беради.

Умуман олганда, глобал тармоқ ҳақидаги олимларнинг фикрлари турлича бўлгани билан уларнинг хулосалари ўхшашдир. Уларнинг тадқиқотлари Интернетда ахборот олиш ва уни тарқатишда юзага келадиган ҳуқуқий муносабатларнинг моҳиятини очиб беришга хизмат қилади.

Кўриб таҳлил қилаётганимиз виртуал макондаги ҳуқуқий муносабатлар ҳуқуқ соҳасининг таркибий қисмини ташкил этади. Мақоламизда ахборот олиш ҳуқуқи, ундан эркин фойдаланиш, виртуал макондаги ҳуқуқий муносабатлар каби муаммоларни таҳлил қилмоқдамиз. Кўриб чиқаётганимиз виртуал макондаги ҳуқуқий муносабатларнинг таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, ушбу йўналишни ҳуқуқий тартибга солиш долзарб масаладир. Бу ерда асосий масала виртуал оламни ҳуқуқий тартибга солишни амалга оширувчи ташкилотни белгилаб олиш муҳимдир. Интернетдаги ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш жараёнида давлат ушбу соҳага умуман аралаша оладими, уни қандайдир тартибга солувчи ва бундан ташқари, чекловчи нормалар билан фаолиятига таъсир қилиши мумкинми, деган саволга жавоб бериш ўринли, назаримизда. Фикримизча, ушбу соҳани давлат томонидан тартибга солиниши тўғри бўлади.

Демак, давлат бизнинг назаримизда, Интернетни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишни амалга оширишга ҳақли орган ҳисобланади. Давлат ушбу жараёнда нафақат соҳани тартибга солишга ҳақли, балки амалга оширишга мажбур деб ҳам ҳисоблаймиз.

¹ Михайлов С.В. Интернет как социальное явление: Дис. ... канд. социол. наук. Ульяновск, 2003. С. 99

² Шеремет А.П. Интернет как средство массовой коммуникации: социологический анализ: Дисс... канд. социол. наук. Екатеринбург. 2003. С. 62.

Шу ерда ҳақли савол туғилади. Давлат ушбу муносабатларни қандай қилиб тартибга солади?

Олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, дунё миқёсида, айниқса ривожланган мамлакатларда Интернетни давлат томонидан бошқарилиши унинг самарадорлигини янада оширади. Ушбу соҳада давлат бошқарувининг (шу жумладан ҳуқуқий тартибга солишнинг) ахборот ва телекоммуникация муносабатларида, шу жумладан Интернетни бошқаришда энг самарали усули бу комбинацияланган (қўшма) императив-диспозитив усул бўлиб, унинг таркибидаги ўлчов хусусиятларига кўра, айнан диспозитив усулнинг давлат томонидан фуқаролик жамияти институтлари билан ҳамкорликда амалга оширилган шакллари устунлик қилади, деган хулосага келишимизга имкон беради.

Масалан, бу борада виртуал маконнинг ватани бўлмиш АҚШ ҳукумати Интернетни қисман назорат қилиш вазифасини “Тайинланган номлар ва рақамлар Интернет корпорацияси”га (Internet Corporation for Assigned Names and Numbers — ICANN)¹ топширгани ҳам бежиз эмас. Бугунги кунга келиб, Интернет ICANNга қараганда анча кенгроқ ташкилотлар томонидан бошқарилади, бироқ бу ташкилот ҳали ҳам бу соҳада анча таъсирга эга.

Бизнинг фикримизча, давлат томонидан ушбу соҳанинг бошқарилиши ва уни муайян бир йирик корпорацияларга ишониб топширилиши Интернетдаги ҳуқуқий муносабатларнинг ривожига ҳисса қўшади.

Интернет бошқарувида давлат ва нодавлат субъектларнинг ваколатларини қуйида кўриб ўтамиз.

Давлатнинг ваколатларига давлат бошқарувининг қуйидаги масалалари (шу жумладан ҳуқуқий тартибга солиш) киради:

- давлат ваколатлари доирасида Интернет тармоғи ва унинг элементлари, ахборот-коммуникация технологиялари, Интернетни бошқаришнинг норматив-ҳуқуқий техник ва ташкилий масалалари;

- Интернет билан боғлиқ, лекин унинг кўлами бўйича Интернет доирасидан ташқарига чиқадиган (интеллектуал мулк, электрон тижорат ва Интернетдан ёрдамчи восита сифатида фойдаланган ҳолда хизматлар кўрсатиш ва бошқалар) масалаларни ҳуқуқий тартибга солиш;

- ахборотнинг қонунийлигини, Интернет доирасидаги телекоммуникация муносабатлари ва Интернетга оид бошқа муносабатларни, шунингдек ушбу соҳада фуқароларнинг ҳуқуқларини, шу жумладан интеллектуал мулк ҳуқуқлари ҳамда шахсий дахлсизликни ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиш;

- Интернет тармоғида жиноятчилик ва ноқонуний хатти-ҳаракатларга, Интернетдан ёки унинг элементларидан жиноят қуроли ёки ноқонуний тажовуз объекти сифатида фойдаланадиган жиноятлар (шу

¹ Қаранг: Электрон манба: <https://en.wikipedia.org/wiki/ICANN>

жумладан кибержиноят, экстремизм, болалар ёки бошқа ноқонуний порнография, ҳақорат, туҳмат, ахлоқсизлик, зўравонлик, шафқатсизлик ва ҳоказо.) ташвиқотларига қарши курашиш;

- Интернет ва Интернет билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатлар доирасида юзага келадиган баҳсларни, низоларни ҳал қилиш бўйича суд жараёнларини тайинлаш;

- ушбу ҳуқуқнинг турли элементлари нуқтаи назаридан ахборотга бўлган конституциявий ҳуқуқ кафолатларини амалга ошириш учун Интернетдан фойдаланиш (кибермаконга универсал киришни таъминлаш, расмий ҳужжатлардан бепул фойдаланиш ҳуқуқини таъминлаш, маълумотлар тўпламини тақдим этиш, бирор бир ташкилот ҳақидаги маълумотларга кириш ҳуқуқини таъминлаш, давлат ҳокимияти органлари, муассасалар, ташкилотлар, шунингдек маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолияти билан эркин танишиш ва бошқалар);

- Интернет соҳасида ва Интернетнинг ўзида ижтимоий аҳамиятга эга ташаббусларни қўллаб-қувватлашни амалга ошириш (инсониятга даҳлдор бўлган ҳамда алоҳида халқларнинг маданий меросини сақлаш, кўп тиллиликни қўллаб қувватлаш ва бошқа йўналишлар).

Нодавлат субъектларнинг ваколатларига (ўзини ўзи тартибга солувчи ташкилотлар ва бошқалар) қуйидагилар киради:

- инфратузилма ва Интернет ресурсларини бошқариш масалалари (домен манзиллари ва IP манзиллар тизимини, илдиз серверлар тизимини бошқариш, домен манзилларини тақсимлаш, домен манзилларини тарқатиш ҳуқуқини бериш ва бошқалар), техник стандартлаштиришнинг бошқа масалалари, уларни таъминлаш ва қўллаб-қувватлаш;

- профессионал ҳамда оддий фойдаланувчиларнинг тармоқ этикасини ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш масалалари.

Юқорида кўриб ўтиб таҳлил қилганимиз,

давлат ва нодавлат субъектларининг ваколатлари доираси демократик давлатлар учун сезиларли даражада мос келади. Лекин авторитар сиёсат юритадиган ва Интернетни максимал даражада назорат остига олишга интилаётган давлатларга ушбу ваколатлар у қадар мос келмайди.

Интернет билан боғлиқ бўлган ҳуқуқни қўллаш амалиётини таҳлил қилиш бизга ҳуқуқий тартибга солиш ва қонунни қўллашнинг умумий (энг кенг тарқалган) хусусиятларида (кенг маънода) асосий семантик доминант ва долзарблиги жиҳатидан энг муҳим деган хулосага келишимизга имкон беради. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига таъсир кўрсатадиган муҳит, жамоат муносабатлари воситаси сифатида биз Интернетнинг ўзига хос хусусиятлари сифатида далилларни аниқлашнинг қийинлиги, жиноят ҳодисасини аниқлаш, айбдорларни аниқлаш ва бошқаларни кўриб чиқишимиз мумкин. Интернетнинг унинг ҳуқуқий

тартибга солинишига сезиларли таъсир кўрсатадиган хусусиятлари юқорида кўрсатилган иккита йўналишнинг биринчисига кўпроқ боғлиқ, яъни Интернетга оид ҳуқуқий муносабатлар ва унинг фаолиятининг айрим жиҳатлари ёки ресурсларининг ишлаши билан боғлиқ. Бунда Интернет тармоғига кириш, Интернет ресурсларини яратиш, модернизация қилиш, қайта ташкил этиш, тугатиш, бегоналаштириш, Интернет тармоғида ёки (тўлиқ ёки қисман) Интернет тармоғи ёрдамида реклама қилиш, турли хизматларни кўрсатиш, истеъмол қилиш ва бошқа имтиёзлар масалалари киради.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, Интернет тармоғини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиниши ундан фойдаланувчилар ҳақ-ҳуқуқларининг кафолатланишига асос бўлиб хизмат қилади. Мазкур жараённинг тўғри йўлга қўйилиши эса глобал тармоқдан фойдаланувчиларнинг фойдасига хизмат қилади.

КОНСТИТУЦИОННЫЕ РЕГУЛИРОВАНИЯ ДОСТУПА К ПУБЛИЧНОЙ ИНФОРМАЦИИ В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

ШАГИЛОВА Гульхатиша Коптлеуовна

*Докторант Каракалпакского
государственного университета*

Конституционными гарантиями свободы выражения мнений, слова и информации является статья 29 Конституции Республики Узбекистан, которая закрепляет право каждого на свободу мысли, слова и убеждений. В соответствии с этой статьей, каждый имеет право искать, получать и распространять любую информацию, за исключением направленной против существующего конституционного строя и других ограничений, предусмотренных законом¹.

Гарантии защиты этих прав и свобод нашли свое отражение в ст. 33 проекта Конституционного закона Республики Узбекистан «О Конституции Республики Узбекистан», часть первая которой определяет, что «Каждый имеет право на свободу мысли, слова и убеждений»; часть вторая – «Каждый имеет право искать, получать и распространять любую информацию»; часть третья – «Государство создает условия для обеспечения доступа к сети Интернет»; часть четвертая – «Ограничение права на поиск, получение и распространение информации допускается только в соответствии с законом и лишь в той мере, в какой это необходимо в целях защиты конституционного строя, здоровья и нравственности народа, прав и свобод других лиц, обеспечения общественной безопасности и общественного порядка, а также предотвращения разглашения государственных секретов или иной охраняемой законом тайны»².

Необходимость внесения этих изменений и дополнений обусловлена несколькими факторами.

Во-первых, само признание права доступа во Всемирную паутину одним из неотъемлемых прав человека, которое должно быть обеспечено государством и гарантировано нашей новой Конституцией, является важным событием для Нового Узбекистана.

Во-вторых, сегодня в нашей стране продолжается процесс развития информационных и коммуникационных технологий, увеличивается

¹ Конституция Республики Узбекистан. Национальная база данных законодательства, 06.03.2019 г., № 03/19/527/2706, 05.09.2019 г., № 03/19/563/3685; 09.02.2021 г., № 03/21/670/0089, 09.02.2021 г., № 03/21/671/0093

² Проект конституционного закона Республики Узбекистан «О Конституции Республики Узбекистан». Газета Народное слово. <https://xs.uz/ru/post/proekt-konstitutsionnogo-zakona-respubliki-uzbekistan>

количество пользователей сети Интернет, что требует закрепления в основном законе неприкосновенности права на доступ к сети Интернет.

В-третьих, превращение Интернета в необходимую, неотъемлемую составляющую нашей жизни возлагает на государство задачу создания эффективных методов правоотношений в данной сфере с целью предупреждения нарушений прав, свобод и интересов граждан, обеспечения полной реализации позитивных возможностей, то есть создание на основе Конституции нормативно-правовой базы, регулирующей отношения в сети Интернет. Очевидна важность того, чтобы любая информация, полученная из сети Интернет, не противоречила действующему конституционному строю, нормам, установленным нашим национальным законодательством, чтобы сведения, признанные государственной тайной или личной тайной, не распространялись, интеллектуальное имущество человека охраняется.

Обновляемая Конституция гарантирует право на доступ в Интернет. В рамках, проводимых в нашей стране Конституционных реформ часть третья 33 статьи гарантирует права доступа к Всемирной сети Интернет.

Ученые и специалисты характеризует Интернет исходя из его специфических особенностей. С точки зрения функционального назначения – это система, в которой концентрируется практически вся информация, созданной человечеством. Любой обитатель нашей планеты, имеющий необходимые технические средства, может пользоваться этой информацией (хранить, искать, передавать, использовать и т.д.).

С организационной стороны – это совокупность коммун кантов (субъектов), которые, находясь между собой в определенных взаимоотношениях, принимают участие в функционировании данной системы. Это: владельцы программно-аппаратных средств, реализующих инфраструктуру Интернета; сообщество специалистов, определяющих стандарты и правила функционирования Всемирной Сети; владельцы онлайн-платформ, которые предоставляют пользователям конкретные сервисы; владельцы компаний-провайдеров, обеспечивающие подключение пользователей к Интернету; компании (предприятия), ведущие бизнес через Интернет; простые пользователи Сети – лица, использующие Интернет для удовлетворения своих информационных потребностей и др.

Сегодня, в век стремительного технологического развития, деятельность Интернета связывает громадное количество людей на Земле. Несмотря на расстояния и границы, всемирная сеть Интернет предоставляет человеку безграничные возможности в области получения, передачи и распространения информации. Это, в свою очередь, ставит перед обществом и государством задачу создать такие способы правоотношений в данной сфере, чтобы не допустить нарушения прав,

свобод и интересов гражданина. При этом очень важно максимально сохранить полную реализацию положительных возможностей, которые предоставляет нам данная Всемирная паутина.

Именно этим обуславливается необходимость внесения поправок в Конституцию нашей страны, 29-статья которой констатирует неотъемлемое право на свободу мысли, слова и убеждений, право искать, получать и распространять любую информацию, за исключением направленной против существующего конституционного строя и других ограничений, предусмотренных законом.

Однако, обратите внимание, данная норма не предусматривает вопросы использования Интернетом, который сегодня стал неотъемлемой частью нашей жизни, образовательных процессов, профессиональной деятельности, досуга. В условиях глобальной цифровизации и стремительного технологического развития в целом такая весомая составляющая нашей жизнедеятельности должна быть защищена законом, а все отношения в этой сфере должны регулироваться правовыми нормами национального законодательства. Необходимость эта обусловлена острой потребностью использовать Интернет в рамках закона, в правовом поле. То есть каждый гражданин должен беспрепятственно реализовывать свое конституционное право искать, получать, обрабатывать, использовать нужную ему информацию.

Примечательно, что огромное количество стран признают доступ в Интернет неотъемлемым правом человека. И это не случайно. В соответствии с Резолюцией от 3 июня 2011 года ООН признает право на доступ к Интернету в качестве одного из неотъемлемых прав человека¹. Аналогичные нормы содержатся в конституциях таких стран, как Грузии, Эстонии, Мексики, Италии и др. Так, статья 5^A Конституции Греции признаёт право на участие в информационном обществе неотъемлемым правом человека и обязанности государства способствовать этому². Парламент Эстонии еще в 2000 году принял Закон о признании Интернет-доступа неотъемлемым правом человека³. В Италии так же были внесены поправки в конституцию, признавшие доступ к Интернету неотъемлемым правом личности⁴.

Таким образом, право на доступ к Интернету подразумевает доступ в Интернет как одно из неотъемлемых прав человека, которое должно быть обеспечено государством, так как оно само обеспечивает реализацию права на свободу слова.

Сегодня в нашей стране идет процесс развития информационно-

¹ <https://www.un.org/securitycouncil/ru/content/resolutions-adopted-security-council-2011>

² <https://legalns.com/download/books/cons/greece.pdf>

³ https://legaklinic.uz/digrights_ru/tpost/3aa4tk1b11-pravo-na-internet

⁴ <https://legalns.com/download/books/cons/italy.pdf>

коммуникационных технологий, многократно увеличивается количество пользователей Интернетом, что обуславливает необходимость закрепления в основном законе незыблемость права доступа к Всемирной сети, которое в свою очередь, будет способствовать формированию и совершенствованию нормативной правовой базы, регулирующей отношения в сети Интернет.

Более того, поправка к Конституции относительно свободы доступа к Интернет должен благоприятствовать повышению позиций нашей страны в международных рейтингах. Так, в Узбекистане, как отмечается в Докладе неправительственной правозащитной организации Freedom House (*PDF*), зафиксировано некоторое увеличение свободы Интернета — страна в четвертый год подряд улучшает свои баллы в международном рейтинге «Свобода в Интернете».

Внесение поправок в 29-статью действующей Конституции нашей страны соответствует также целям и задачам Стратегии нового Узбекистана. Так, цель 89 Стратегии предусматривает дальнейшее укрепление прав граждан в области свободы получения и распространения информации; разработку проекта единого систематизированного нормативно-правового акта, регулирующего сферу информации; повышение культуры пользования гражданами информационно-коммуникационными средствами; предотвращение нарушения права неприкосновенности, связанного с опубликованием в сети Интернет личных и конфиденциальных данных; создание системы предупреждения кибер преступности¹.

Безусловно, закрепление в основном законе страны права свободного доступа к Интернету значительно расширяет возможности пользования им.

Следующая - четвертая часть статьи 33 отвечает на вопрос о правомерности ограничения свободы слова во всемирной информационной сети. Там чётко прописано: «Ограничение права на поиск, получение и распространение информации допускается только в соответствии с законом и лишь в той мере, в какой это необходимо в целях защиты конституционного строя, здоровья и нравственности народа, прав и свобод других лиц, обеспечения общественной безопасности и общественного порядка, а также предотвращения разглашения государственных секретов или иной охраняемой законом тайны».

То есть ограничение прав в просторах Интернета может быть допущено, как вы понимаете, в том случае, если представляемая

¹ Национальная база данных законодательства, 29.01.2022 г., № 06/22/60/0082, 18.03.2022 г., № 06/22/89/0227; 10.02.2023 г., № 06/23/21/0085)

информация в интернете угрожает нашему конституционному строю, нашим многовековым культурным и моральным ценностям, свободам других лиц.

Ни для кого не секрет, что наряду с беспрецедентными позитивными особенностями, имеется и негативное влияние, к примеру, социальных сетей на нашу молодежь. Молодое поколение Узбекистана должно быть здоровым не только физически, но и в духовном плане. Это залог правильного развития общества и эффективной реализации поставленных перед нами задач.

Контенте в Интернете и их содержание не должны угрожать нашему конституционному строю, противоречить национальному и международному законодательству, наносить ущерб нашему политическому строю, экономическому, техническому, культурному развитию, здоровью нации, причем как физическому, так и духовному.

EKOLOGIK MIGRANTLARNING XALQARO-HUQUQIY MAQOMI: QIYOSIY-HUQUQIY TAHLIL

RADJABOV Dilshod Ikromovich

*O'zbekiston Respublikasi
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi
magistratura tinglovchisi*

“Dunyoda sanoat jadal rivojlanayotgan XXI asrda ekologik kun tartibi birinchi o'ringa chiqadi. Biz avlodlarga sog'lom muhit qoldirishimiz kerak. Buning uchun tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish, nafaqat bugungi kun haqida o'ylash, harakat qilish kerak.”

Shavkat Mirziyoev

Asosiy xalqaro ekologik muammolardan biri okean suvlaridagi zaharli kimyoviy va radioaktiv moddalar, cho'llanish jarayonining davom etayotganligi va kuchayishi, sayyora, tropik o'rmonlar va shimoliy qor maydonining qisqarishi, Yer aholisining haddan tashqari ko'payishi va boshqa sabablar tufayli grinhaus gazlari natijasida kuchaygan tabiiy geologik jarayonlar, atmosferaning kimyoviy ifloslanishi, okeanlarning ifloslanishi va neft mahsulotlari tufayli okean suvlari xususiyatlarining o'zgarishi natijasida iqlim o'zgarishi muammosidir. Iqlim o'zgarishi masalalari global kun tartibida birinchi o'rinda turadi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh kotibi iqlim o'zgarishiga qarshi kurashda doimo birdamlik va hamjihatlikka chaqiradi¹. Iqlim o'zgarishi aholining ko'chishiga shu qadar katta tahdid solmoqdaki, bu oldin kuzatilmagan darajada hisoblanadi. Ko'chirilganlarning umumiy soni qancha bo'lishini hech kim aniq ayta olmasa ham, ehtimol, o'n millionlab odamlar bo'lishi mumkinligi taxmin qilinmoqda². Afsuski, ko'plab hukumatlar, xalqaro tashkilotlar va institutlar hozirda bu chaqiruvga javob berishga tayyor emas va moddiy texnik bazasi ham mavjud emas. Iqlim bilan bog'liq migratsiyani hal qilishning yagona yechimi yo'q, chunki ekologik migratsiyaning aniq bir ildiz sababi bo'lmaydi. Misol uchun, bir kun kelib Tinch okeani orollari va Bangladesh aholisi dengiz sathining ko'tarilishi sababli o'z yurtidan ketishga majbur bo'ladi, bu jarayon yashash uchun qulay maydonni kamaytiradi. Janubiy Amerika, ehtimol, qurg'oqchilikka duchor bo'ladi, bu esa hosildorlikni pasaytiradi. Dunyoni ushbu potensial seysmik siljishlardan himoya qilish uchun olimlar ekologik muhojirlarning ahvoliga jiddiy e'tibor qaratish va bu jarayonni ilg'or rejalashtirishni tavsiya etadi. Iqlim o'zgarishi sababli yashash joyini o'zgartirish turli omillar ta'sirida yuzaga keladi. Bu omillar dengiz sathining

¹ Страница Генерального секретаря ООН официального сайта ООН. URL: <https://www.un.org/sg/ru> (дата обращения 01.10.2018). – Режим доступа: свободный. – Текст: электронный.

² Environmental and Energy Study Institute. 1112 16th Street, NW, Suite 300. Washington, DC 20036. (202) 628-1400. www.eesi.org

ko'tarilishi va haroratning oshishi kabi bevosita atrof-muhitning ta'siri yoki tanqis resurslar va iqtisodiy tanazzullarining kuchayishi kabi bilvosita ta'sir bo'lishi mumkin. Xalqaro Migratsiya Tashkiloti(XMT) ekologik migratsiyaning uch turini tavsiflagan:

1. To'satdan ekologik ofat natijasida yuzaga kelgan;
2. Atrof-muhitning asta-sekin buzilishi natijasida yuzaga kelgan;
3. Kelajakda iqlim bilan bog'liq tahdidlardan qochish natijasida yuzaga kelgan¹.

Xalqaro miqyosda ekologik muammolarning oqibatlarini kamaytirish va bartaraf etish maqsadida inson faoliyatining atrof-muhitga ta'sirini kamaytirish bo'yicha chora-tadbirlar faol ishlab chiqilmoqda va amalga oshirilmoqda. Biroq, odatdagi yashash joyidan tashqariga ko'chib o'tishga majbur bo'lgan shaxslarning huquqlarini himoya qilish muammosiga - ekologik muhojirlarning huquqlariga yetarlicha e'tibor berilmayapti. Ekologik muhojirlar ham transchegaraviy qochqinlar, ham ichki ko'chirilganlar (IKO) bo'ladi, ularning bir joydan ikkichi bir joyga harakati tanqis resurslar va o'zi shunday ham kam er uchun mojaroning kuchayishiga olib kelishi mumkin. Atrof-muhit migratsiyasiga qarshi siyosat va moliyaviy choralarni ishlab chiquvchi Osiyo taraqqiyot banki loyihasi iqlim o'zgarishi Osiyo va Tinch okeanidagi ekologik buzilishlar tufayli majburiy migratsiyani kuchaytirishini aniqladi. Biroq, o'z vaqtida qabul qilingan siyosat va dasturlar bunday migratsiyani tahdiddan turmush sharoitini yaxshilash va barqaror rivojlanishga ko'maklashish imkoniyatiga aylantirishi mumkin. Loyiha zaif jamiyat a'zolarining salohiyati va chidamliligini oshirish muhimligini ta'kidlaydi. Osiyo va Tinch okeani mintaqasi iqlim o'zgarishidan eng jiddiy ta'sir ko'rsatadigan global mintaqalardan biri bo'lishi kutilmoqda, eng og'ir zarar Tinch okeani, Janubiy Osiyo va Janubi-Sharqiy Osiyoda kuzatilishi mumkin. Qattiq ob-havoning ta'siri allaqachon sezilmoqda. 2010-yilda mintaqadagi 30 milliondan ortiq kishi ekologik ofatlar, jumladan, suv toshqini va bo'ronlar tufayli o'z uyini tark etgan. Ko'chirilganlarning ko'pchiligi keyinchalik suv toshqini pasaygach, uylariga qaytgan bo'lsa-da, ba'zilar boshqa joyda xavfsizroq hayot izlashga qaror qilgani yoki shunchaki o'z jamoalariga qaytib kela olmagan uchun migrant bo'ldi. Mintaqa ekologik xavf-xatarlarga juda moyil bo'lib, har qanday hududda, ayniqsa, qirg'oq bo'ylab eng yuqori aholi zichligiga ega va qashshoqlikda eng ko'p odamlar yashaydi. Dunyo miqyosida past balandlikdagi qirg'oq zonalarida eng ko'p aholi istiqomat qiladigan 10 mamlakatdan 8 tasi shu mintaqada joylashgan. Atrof-muhit omillari ta'siri ostidagi migratsiya hokimiyat mutasaddlaridan shoshilinch e'tibor talab qiladigan jiddiy tashvishga aylanmoqda. Hozirda amalga oshirilayotgan siyosat choralari zarar ko'rgan jamoalarda chidamlilikni, jamoalarni qabul qilish qobiliyatini oshirish va ichki va tashqi migratsiyaning tartibli, yaxshi boshqariladigan oqimini rag'batlantirish orqali kelgusi yillarda gumanitar

¹ Environmental and Energy Study Institute. 1112 16th Street, NW, Suite 300. Washington, DC 20036. (202) 628-1400. www.eesi.org

inqirozlar paydo bo'lishining oldini oladi. XXI asr boshlarida 20-25 millionga yaqin odam ekologik sabablarga ko'ra fuqarolik davlati doirasida ko'chirilganligi qayd etilgan¹. 2008-yildan 2010-yilgacha tabiiy ofatlar natijasida 95 millionga yaqin odam o'z fuqaroligi bo'yicha ko'chirildi². Keyingi yillarda esa bu ko'rsatkich sal pasayganligini ko'rishimiz mumkin. 2012-yilda toshqin, bo'ron va zilzila kabi ofatlar tufayli 32,4 million kishi uyini tashlab ketishga majbur bo'lgan. Osiyo, G'arbiy va Markaziy Afrika eng katta yukni ko'targan bo'lsa-da, 1,3 million kishi boy mamlakatlarga ko'chirildi, ayniqsa AQShga ko'chib o'tgan ekologik migrantlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Favqulodda vaziyatlar tufayli ko'chirilganlar va ko'chib ketish xavfi ostida bo'lgan migrantlarga insonparvarlik, rivojlanish va inson huquqlari muammolarini yaxshiroq hal qilish uchun hukumatlar va nodavlat tashkilotlarning xabardorligini oshirish va xabardor qilishni davom ettirish ko'zda tutilgan³.

Birinchi marta ekologik migratsiya muammosini xalqaro huquqiy tartibga solishdagi bo'shliq Birlashgan Millatlar Tashkilotining Qochqinlar bo'yicha Oliy Komissarligi boshqarmasining (BMT Qochqinlar bo'yicha Oliy komissarligi, BMT Qochqinlar bo'yicha agentligi) 2010-yildagi "Xalqaro huquqiy himoya va ularga javob berishdagi bo'shliqlar" hisobotida qayd etilgan. 1-sessiya "Xalqaro himoyadagi kamchiliklar va uni amalga oshirish" deb nomlanadi va BMT Qochqinlar bo'yicha Oliy komissarligi "ayrim toifadagi shaxslarning xalqaro huquqiy maqomi belgilanishi mumkin emas, bu birinchi navbatda iqlim o'zgarishi natijasida ko'chirilgan shaxslarga tegishli" deb hisoblaydi⁴. Xalqaro huquq ekologik muhojirlarni huquqlari xalqaro darajada ta'minlanishi mumkin bo'lgan shaxslarning har qanday toifasiga kiritmaydi va ularga maxsus xalqaro huquqiy maqom bermagan. Ekologik muhojirlar "huquqiy maqomga ega emasligi va shunga ko'ra, hech qanday yordamga yoki huquqlarini himoya qilishga umid qila olmasligi" sababli, ekologik sabablarga ko'ra harakatlar sonining ko'payishi sharoitida xalqaro hamjamiyat oldida ekologik muhojirlarning xalqaro huquqiy maqomini belgilash va ta'minlash vazifasi turibdi. Rasmiy ta'rifning yo'qligi ekologik migrantlarni Birlashgan Millatlar Tashkilotining 1951-yildagi Qochqinlar to'g'risidagi konvensiyasi bilan kafolatlangan huquqiy himoyani, xususan,

¹ Forced Migration Review, №20, May 2004, p. 40. URL:

<http://www.fmreview.org/sites/fmr/files/FMRdownloads/en/sustainable-livelihoods.pdf> (date of access: 01.10.2018). – Mode of access: free. – Text: electronic.

² Displacement due to natural hazard-induced disasters. Global estimates for 2009 and 2010, June 2011, P. 14-15. Norwegian Refugee Council's Internal Displacement Monitoring Centre (NRC-IDMC). URL:

https://www.preventionweb.net/files/20220_idmcnaturaldisasters200920101.pdf (date of access: 01.10.2018). – Mode of access: free. – Text: electronic.

³ URL: <https://www.preventionweb.net/publication/people-displaced-disasters-global-estimates-2012>

⁴ UNHCR. *Guidelines on Temporary Protection or Stay Arrangements*. – P.3. [Electronic resource] // Content Management System of the UNHCR Emergency Handbook. – Mode of access: <https://ckk.ru/KqALd> (Date of access: 01.10.2018)

qaytarib yubormaslik (vatanga majburan qaytishdan himoya qilish) va harakat erkinligi, shuningdek, yordamdan keng foydalanish huquqlarini rad etadi. Ekologik jarayonlar eng ko'p ta'sir ko'rsatadigan mamlakatlar bilan quruqlik chegaralarining nisbiy yo'qligiga qaramay, iqlim tufayli kelib chiqqan migratsiya Qo'shma Shtatlarga ta'sir qilish ehtimoli yuqori. Atrof-muhit omillari ta'siri ostida migratsiya qaror qabul qiluvchilardan shoshilinch e'tibor talab qiladigan jiddiy tashvishga aylanmoqda. AQShga borayotgan ekologik migrantlarning eng ko'pi Osiyo va Tinch okeanidan boradi, Osiyo va Tinch okeanlari keng va tez ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Bu yerda 4 milliard odam istiqomat qiladi, bu insoniyatning beshdan uch qismini tashkil qiladi. Shuningdek, u butun dunyo bo'ylab xalqaro migrantlarning eng muhim manbai hisoblanadi.

Bizning fikrimizcha, "ekologik migrant" atamasi eng to'g'ri va aniq tarif hisoblanadi. Hozirgacha ushbu atama o'rniga "atrof-muhitning yomonlashuvi tufayli ko'chib o'tayotgan migrantlar" atamasi qo'llanilgan, chunki "atrof-muhit" atamasi o'rganilayotgan shaxslar toifasining ko'chishi sabablari doirasini aks ettiruvchi atamadir. Xuddi shunday pozitsiyani mahalliy olimlar D.V. Ivanov va D.K. Bekyashevlar ham qo'llab-quvvatlagan, ammo ular "migrantlar" atamasi o'rniga "qochoqlar" atamasini ishlatadilar. Biroq, hozirgi zamon ruhiga mos va xos atama "ekologik migrant" atamasi hisoblanadi degan fikrdamiz.

2016-yilning oxiriga kelib, 65 milliondan ortiq odam ichki ko'chirilgan yoki qochqin bo'lgan, bu Ikkinchi Jahon urushi tugaganidan beri har qanday boshqa davrdan ko'proqni tashkil etadi¹. Har yili 26,4 millionga yaqin odam tabiiy ofatlar tufayli o'z uyini tark etadi, bu soniyada bir kishiga to'g'ri keladi². Insoniyat doimiy ravishda migratsiya muammosiga duch keladi. "Ba'zilar yangi iqtisodiy imkoniyatlar va istiqbollarni izlab harakat qilishadi. Boshqalar esa qurolli to'qnashuvlar, qashshoqlik, oziq-ovqat ta'minoti, ta'qiblar, terrorizm yoki inson huquqlari buzilishidan qochmoqda. Yana boshqalar, iqlim o'zgarishi yoki tabiiy ofatlarning yoki boshqa atrof-muhit omillarining salbiy oqibatlarini oldini olish uchun kurashmoqda³. Iqlim o'zgarishi bo'yicha hukumatlararo panel (IO'BHP) tomonidan 2014-yil Beshinchi baholash hisobotida iqlim o'zgarishi haqiqatan ham ro'y berayotgani va antropogen grinhaus gazlari emissiyasi iqlim o'zgarishining asosiy sababi ekanligini tan olgan⁴. Xalqaro hamjamiyat ekologik

¹ United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). *Global trends: Forced displacement in 2016*. URL: <https://www.unhcr.org/5943e8a34.pdf> (Date of access: 01.10.2018); United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (UN-OCHA). *Global humanitarian overview 2017*. URL: https://www.unocha.org/sites/unocha/files/GHO_2017.pdf (Date of access: 01.10.2018).

² Internal Displacement Monitoring Center (IDMC). Norwegian Refugee Council Global Estimates 2015: People displaced by disasters. URL: <http://www.internal-displacement.org/sites/default/files/inline-files/GE-2015-HighlightsFINAL.pdf> (date of access: 01.10.2018). – Mode of access: free. – Text: electronic.

³ ГА ООН, Резолюция от 19 сентября 2016 г., Нью-Йоркская декларация о беженцах и мигрантах: офиц. текст // A/RES/70/302.

⁴ Воздействие изменения климата на осуществление права на здоровье. URL: <https://www.ohchr.org/RU/Issues/HRAndClimateChange/Pages/RightHealth.aspx> (дата обращения 01.10.2018). – Режим доступа: свободный. – Текст: электронный; Intergovernmental Panel on Climate Change, 2014: *Climate Change 2014: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth*

muammolarning soni va intensivligi ortib borayotganidan xavotirda va iqlim o'zgarishining ta'siri inson huquqlaridan to'liq va samarali foydalanishga bevosita tahdid solayotganini tan oladi¹. Atrof-muhit o'zgarishining salbiy oqibatlari shunchalik halokatli bo'lishi mumkinki, butun shtatlar yoki ularning alohida hududlari yashash uchun yaroqsiz holga kelishi mumkin. Bu kichik orol davlatlari va past tog'li mamlakatlarga (masalan, Kiribati Respublikasi, Maldiv orollari, Marshall orollari, Mikroneziya Federativ Shtatlari, Nauru Respublikasi, Palau Respublikasi, Seyshel orollari, Sulaymon orollari)ga taalluqlidir. Bu esa, ushbu shtatlarning aholisi xavfsizroq va yashash uchun maqbulroq hududlar va hududlarga ko'chib o'tishga majbur bo'lishiga olib keladi. Biroq, "biron-bir davlat o'z hududiga bunday muhojirlarni joylashtirish uchun xalqaro huquqda bevosita xalqaro majburiyat yo'q"². Har bir davlat «shu davlatning xalqaro majburiyatlarini inobatga olgan holda o'z hududiga kimni qabul qilish kerakligini belgilashga suveren huquqqa ega»³.

Iqlim o'zgarishi sababli transchegaraviy harakatga oid qonunchilik hujjatini ishlab chiqish taklifi yangi qoidalar va tamoyillarni yaratadi hamda amaldagi xalqaro huquqdagi ko'plab bo'shliqlarni bartaraf qiladi. Ekologik muhojirlarning xalqaro huquqiy maqomini mustahkamlashga oid yuqorida keltirilgan pozitsiyalar bilan bir qatorda migrantlarning inson huquqlari bo'yicha sobiq maxsus ma'ruzachisi F.Krepo tomonidan taklif etilgan ekologik muhojirlarni xalqaro himoya qilish varianti alohida qiziqish uyg'otadi. F.Krepo iqlim o'zgarishining salbiy ta'siri migratsiyaga ta'siri va bunday ta'sir yanada yaqqol namoyon bo'layotganiga e'tibor qaratgan bo'lsa-da, u "ekologik sabablarga ko'ra shunday holga kelgan migrantlarni maxsus taqsimlash ideal qaror bo'lmasligi mumkin" ta'kidlaydi⁴.

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, ekologik muhojirlarning xarakterli belgilarining tasnifi orqali ekologik migrantlar va maqomi xalqaro huquqda mustahkamlangan boshqa toifadagi shaxslar o'rtasidagi farqni ko'rsatadi. Ekologik migrantlarning xususiyatlarini tushunish ularning xalqaro huquqiy maqomi doirasida ekologik muhojirlarga qanday huquq va erkinliklar berilishi kerakligini aniqlash imkonini beradi. Hozirgi vaqtda insonning ekologik huquqlari umuminsoniy darajada rasman tan olinmagan va mustahkamlanmaganligiga qaramay, xalqaro hamjamiyat inson huquqlaridan to'liq va samarali foydalanish atrof-muhit holatiga bog'liqligini tan oladi. Biroq, insonning kafolatlangan huquqlari va asosiy erkinliklarini amalga oshirishga ta'sir qiluvchi atrof-muhit

Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Core Writing Team, R.K. Pachauri and L.A. Meyer (eds.)]. – Geneva, Switzerland.URL: <https://www.ipcc.ch/report/ar5/syr/> (date of access: 01.10.2018). – Mode of access: free. – Text: electronic.

¹ Воздействие изменения климата на осуществление права на здоровье.

² Васильева А.А. Указ. соч. С. 104.

³ ГА ООН, Резолюция от 21 декабря 2016 г., Международная миграция и развитие. : офиц. текст // A/RES/71/237. § 29.

⁴ Права человека мигрантов : офиц. текст // A/67/299. § 65.

holatining doimiy ravishda yomonlashishi va bir vaqtning o'zida ekologik migrantlar sonining ko'payishi sharoitida insonning ekologik huquqlarini, xususan, qulay atrof-muhitga bo'lgan huquq va ekologik sabablarga ko'ra harakat qilish huquqini tan olish zarur.

**XUSUSIY SEKTORDA PORAXO'RLIK UCHUN JAVOBGARLIK BO'YICHA
XALQARO STANDARTLAR**

OBLAKULOV Davlat Oltinboyevich,

ABDIRAYIMOV Durbek Samat o'g'li
O'zbekiston Respublikasi
Huquqni muhofaza qilish akademiyasi
magistratura tinglovchilari

Ma'lumki, korrupsiya – har qanday davlatning siyosiy tuzilishi, iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish darajasidan qat'i nazar, butun dunyoda global muammo hisoblanadi.

Shunga ko'ra, xalqaro miqyosda korrupsiyaga qarshi kurashga ta'sir ko'rsatadigan 100 dan ortiq normativ hujjatlar qabul qilindi.¹ Mazkur hujjatlarda umuman korrupsiyaga qarshi kurashishga qaratilgan normalar ham, korrupsiya bilan bog'liq alohida jinoyatlar, shu jumladan xususiy sektorda sodir etilgan jinoyatlar ham mavjud.

Xususan, 1990-yilda BMT maxsus "Davlat boshqaruvi sohasidagi korrupsiya deb nomlangan rezolyusiyasini qabul qilgan. 1996 yildagi "Korrupsiga qarshi kurash" rezolyusiyasida davlatlarni korrupsiyaning xalqaro aloqalarga bog'liq bo'lgan jihatlariga, ayniqsa korparativ tashkilotlarning xalqaro iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda ro'y beradigan noqonuniy bitimlarni jiddiy o'rganib ko'rishga chaqirgan. Bu to'g'risida BMTning "Xalqaro savdo operatsiyalarida korrupsiya va poraxo'rlikka qarshi kurash to'g'risida"gi Deklaratsiyasi ham mavjud.

Shu o'rinda xalqaro standart tushunchasiga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, bu borada V.V.Zimin "korrupsiyaga qarshi xalqaro standart" tushunchasi, boshqa har qanday huquqiy standart kabi, tor ma'noda doktrinal talqin nuqtai nazaridan "norma" tushunchasi bilan sinonimdir deb qayd etadi.²

Hozirgi vaqtda xalqaro-huquqiy hujjatlar, shu jumladan korrupsiyaga qarshi asosiy va maxsus standartlar ham BMT doirasida, ham boshqa xalqaro hukumatlararo tashkilotlar, birinchi navbatda IHXT, Yevropa Kengashi tomonidan qabul qilingan. Boshqa xalqaro platformalar ham korrupsiyaga qarshi xalqaro standartlarni shakllantiradi, ularning huquqiy ta'sir doirasi tegishli xalqaro tashkilotning mintaqaviy tabiati va o'ziga xos xususiyatlari bilan cheklangan.³

Korrupsiyaga qarshi xalqaro standartlarni ko'rib chiqishda mutaxassislar birinchi navbatda xalqaro huquqiy standartlarga, ya'ni xalqaro huquq manbalarida mavjud bo'lgan normalarga e'tibor berishadi. Bunday manbalarga, birinchi navbatda, tegishli xalqaro shartnomalar (Konvensiyalar) kiradi. Konvensiya mexanizmi xalqaro huquq mexanizmining bir qismi bo'lib, xalqaro huquq normalarini amalga oshiradigan vositalar va institutlar to'plamidir.

¹ В.В.Зимин. Уголовно-правовые и криминологические аспекты реализации Россией международных антикоррупционных стандартов. Диссертации на соискание ученой степени к.ю.н М.:2022 Б.22-61

² В.В.Зимин. Уголовно-правовые и криминологические аспекты реализации Россией международных антикоррупционных стандартов. Диссертации на соискание ученой степени к.ю.н М.:2022 Б.22-61

³ Каширкина А.А.Международно-правовые модели имплементации антикоррупционных стандартов. М.: ИЗиСП при Правительстве РФ, 2015. С. 14.

Korrupsiyaga qarshi kurashning xalqaro standartlari bir qator ko'p tomonlama xalqaro shartnomalar bilan belgilanadi.

Korrupsiyaga qarshi kurashning xalqaro standartlari sifatida xalqaro shartnomada rasman mustahkamlangan, milliy qonunchilikning barcha tartibga soluvchi talablariga javob berishi kerak bo'lgan normalarni hisobga olish kerak.

O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitusiyasi xalqaro huquqning umume'tirof etilgan prinsip va normalariga asoslanganligi uning muqaddimasida belgilangan. Konstitusiyamizning 15-moddasida O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari xalqaro huquqning umume'tirof etilgan prinsip va normalari bilan bir qatorda O'zbekiston Respublikasi huquqiy tizimining tarkibiy qismi hisoblanadi. Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining qonunida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasi qoidalari qo'llaniladi deb belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi bugungi kunda BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasi va BMTning Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi konvensiyasiga a'zo hisoblanadi. Shuningdek, O'zbekiston korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida, jumladan, korrupsiyaga oid jinoyatlar uchun javobgarlikni belgilashda "yumshoq huquq"ning muhim manbalaridan biri submintaqaviy tashabbus – Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotining Korrupsiyaga qarshi kurashish bo'yicha Istanbul harakatlar rejasiga qo'shilgan. Harakatlar rejasi qonuniy kuchga ega hujjat emas, ammo ishtirokchi mamlakatlar hukumatlari bu sohada korrupsiyaga qarshi siyosatni ixtiyoriy ravishda amalga oshirishga siyosiy qat'iyliklarini bildiradilar.¹

BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasi² (UNCAC) - dunyoning 186 davlatini birlashtirgan universal xalqaro shartnoma hisoblanib, bugungi kunda jahon davlatlarining aksariyati BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasida ishtirok etayotganligi sababli uning qoidalari umume'tirof etilgan xalqaro huquq normalari xususiyatiga ega va O'zbekiston unga qo'shilgan holda milliy qonunchiligiga muvofiqlashtirish majburiyatini o'z zimmasiga oldi.

Mazkur konvensiyaning 3-bobi qoidalari korrupsion xarakterdagi jinoiy harakatlar tarkibini belgilaydi va shuning uchun xalqaro va jinoiy huquq nazariyasida bunday harakatlar "an'anaviy jinoyatlar" deb ataladi, chunki normalar xalqaro shartnoma ularni kriminallashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Qayd qilish lozimki, konvensiyalarni imzolash va ratifikasiya qilish faktining o'zi hali huquqni muhofaza qilish organlari va sudlar tomonidan ularning normalarini avtomatik ravishda qo'llashni anglatmaydi. O'zbekiston

¹Е.В.Коленко "Пора олиш учун жавобгарлик: Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунчилигини халқаро стандартларни ҳисобга олган ҳолда такомиллаштириш истиқболлари" мавзусида юридик фанлар бўйича фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси Т.:2023

Respublikasining Jinoyat Kodeksining 14-moddasiga binoan, ushbu Kodeks bilan taqiqlangan, aybli ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) jazo qo'llash tahdidi bilan jinoyat deb topiladi. Mazkur Kodeks qilmishlarning jinoiyligi va jazolanishini belgilovchi yagona normativ-huquqiy hujjat hisoblanadi. Shu sababli, uni xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish uchun bir qancha o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish zarurati yuzaga keladi.

BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasining 12-moddasi xususiy sektordagi korrupsiyaga bag'ishlangan bo'lib, unga ko'ra "Har bir ishtirokchi davlat, o'z ichki qonunchiligining asosiy tamoyillariga muvofiq, xususiy sektorda korrupsiyaning oldini olish, buxgalteriya hisoboti va auditi standartlarini kuchaytirish va tegishli hollarda, bunday choralarga rioya qilinmasligi uchun samarali, mutanosib va tiyib turuvchi ta'sir ko'rsatadigan fuqarolik-huquqiy, ma'muriy yoki jinoiy jazolarni belgilash choralari ko'radi".

Ushbu Konvensiyasining "xususiy sektorda poraxo'rlik" deb nomlangan 21-moddasida: har bir ishtirokchi davlat iqtisodiy, moliyaviy yoki tijorat faoliyati davomida quyida ko'rsatilgan harakatlar ataylab sodir etilganda buni jinoiy javobgarlikka tortiladigan harakat sifatida e'tirof etish uchun talab qilinishi mumkin bo'lgan qonuniy va boshqa choralar ko'rish imkoniyatini ko'rib chiqadi: a) xususiy sektor ishini tashkil qilishga rahbarlik qilayotgan yoki ushbu tashkilotda istalgan lavozimda ishlayotgan shaxsning o'ziga yoki boshqa shaxsga, ushbu shaxs o'z xizmat vazifalariga xilof bo'lgan biron harakatni amalga oshirishi yoki harakat qilmasligi evaziga shaxsan yoki vositachilar orqali biron afzallikni va'da qilish, taklif etish yoki taqdim etish; b) xususiy sektor ishini tashkil qilishga rahbarlik qilayotgan yoki ushbu tashkilotda istalgan lavozimda ishlayotgan shaxsning o'ziga yoki boshqa shaxsga, ushbu shaxs o'z xizmat vazifalariga xilof bo'lgan biron harakatni amalga oshirishi yoki harakat qilmasligi evaziga shaxsan yoki vositachilar orqali biron noqonuniy afzallikni talab qilib yoki qabul qilib olish.

Yuqoridagilarga asosan, Korrupsiyaga qarshi Konvensiyaning normasi nafaqat olish uchun balki tovlamachilik qilish, ya'ni so'rash, berishga majbur qilish uchun ham javobgarlikni belgilashni tavsiya qiladi: nafaqat qabul qilish uchun, balki poraxo'rga predmetini berish uchun, balki uning va'dasi va taklifi uchun ham; nafaqat mulkni, balki noqonuniy afzalliklarni, ya'ni moddiy yoki nomoddiy haq yoki mulkiy tUSDagi ish, xizmat yoki boshqa imtiyozlar yoxud boshqacha nafni taqdim etish, boshqa noqonuniy imtiyozlarni ham qabul qilish va ta'minlash uchun; nafaqat boshqaruv funksiyalarini bajaradigan shaxslarga, balki oddiy xodimlarga ham pora berish uchun xam javobgarlikni belgilashni tavsiya qiladi.

Bizning fikrimizcha, O'zbekiston Respublikasi JKning 192⁹-moddasi BMTning Korrupsiyaga qarshi Konvensiyasining 21-moddasi tavsiyalariga to'liq mos kelmaydi.

Jumladan, tijoratda pora evaziga og'dirib olish sub'yektining va'dasi va taklifi faol tijoratda pora evaziga og'dirib olishga tayyorgarlikdir. Kodeksning 192⁹-moddasi 1-qismida (faol nodavlat sektor poraxo'rligining asosiy qismi) faqat pora oluvchilarga mulkiy imtiyozlar berganlik uchun javobgarlikni nazarda tutadi. Va'dalar va imtiyozlar takliflari ko'rinishidagi faol nodavlat sektori poraxo'rligiga tayyorgarlik Jinoyat Kodeksining 25-moddasiga asosan jinoiy javobgarlikka olib kelmaydi. Nazarimizda mazkur bo'shliqni to'ldirish o'rinli hisoblanadi. Zero, bu jinoyatning xavfi pora olganlarni boyitishda emas, balki nodavlat sektordagi boshqaruv apparatini normal ishlamasligiga olib keladi. O'z-o'zidan, noqonuniy foyda taklifi va uni qabul qilish ishonib topshirilgan manfaatga xiyonat qilish shaklida to'liq tajovuzni shakllantiradi. Jinoiy bitim taraflari o'rtasidagi keyingi hisob-kitoblar uning ijtimoiy xavfli oqibatlarini kuchaytirmaydi.

Bu borada Y.V.Kolenko pora olish tarkibini kesik tarkibda tuzish maqsadga muvofiqligi haqidagi ilmiy nuqtai nazarini himoya qilgan holda jinoyatning tamom bo'lishi mukofot so'ralgan paytdan boshlab belgilash lozimligi bilan asoslaydi.¹ Xuddi shunga o'xshash fikrni D.A.Konov ham bildirgan.²

Keyingi yana bir masala, Jinoyat Kodeksining 192⁹- moddasida tijoratda pora evaziga og'dirib olish sifatida mulkiy bo'lmagan imtiyozlarni qabul qilish va taqdim yetishni nazarda tutilmagan. Bunday imtiyozlar nimani anglatishi ham aniq emas. Masalan, oddiy og'zaki minnatdorchilik "pora olganlarga" zavq bag'ishlashi mumkin. Yuqori lavozimga tayinlash yoki hech bo'lmaganda manfaatlar to'qnashuvi va suiiste'mollik bo'lmasa, poraxo'rlik deb hisoblanmaydi. Shunday qilib, Jinoyat Kodeksining 192⁹-moddasida insonga nomoddiy imtiyozlar berish shaklida minnatdorchilik bildirishni taqiqlovchi qonunlar yo'qligi ko'rinadi. Shunga asosan, Jinoyat Kodeksiga bu borada tegishli o'zgartirish kiritish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

BMTning Korrupsiyaga qarshi konvensiyasidan farqli o'laroq, O'zbekiston ishtirok etmayotgan korrupsiya uchun jinoiy javobgarlik to'g'risidagi Yevropa Konvensiyasining³ (Strasburg 27.01.1999 yil) tavsiyalar emas, balki reseptlar mavjud.

Xususan, mazkur Konvensiyaning "xususiy sektorda faol pora berish" deb nomlangan 7-moddasida: har bir tomon o'z ichki qonunchiligiga binoan tadbirkorlik faoliyatida va'da, taklif yoki ta'minotni to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita taqdim etish orqali qilingan xatti-harakatlar yuzasidan jinoiy javobgarlikka tortish uchun zarur bo'lgan qonunchilik va boshqa choralarni ko'radi. Xususiy sektor

¹Е.В.Коленко. "Пора олиш учун жавобгарлик: Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунчилигини халқаро стандартларни ҳисобга олган ҳолда такомиллаштириш истиқболлари" мавзусида юридик фанлар бўйича фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация Автореферати Т.:2023 Б.36

²Д.А.Кононов, Злоупотребление полномочиями и коммерческий подкуп: уголовно-правовая характеристика 12.00.08 – Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва – 2016

³"Коррупцияга қарши жиноий жавобгарлик тўғрисида" Конвенция муқаддима, 5-бўлим, 42-та моддадан иборат.

korxonalarini u yoki bu tarzda, o'zlari yoki boshqa biron bir shaxsning manfaatlari uchun boshqaradigan shaxslar o'z vazifalarini buzgan holda bunday xatti-harakatlarni sodir qilishlari jinoiy javobgarlikka sabab bo'ladi.

Xuddi shuningdek, ushbu Konvensiyaning 8-moddasi "xususiy sektorda passiv poraxo'rlik" deb nomlanib, unga ko'ra, har bir tomon o'z faoliyati davomida to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita xususiy sektor korxonasini boshqaradigan har qanday shaxs tomonidan so'ralishi yoki olinishi ichki qonunchiligiga binoan jinoiy javobgarlikka tortilishiga sabab bo'ladigan xatti-harakatlarni sodir etish yuzasidan zarur bo'lgan qonunchilik va boshqa choralarni ko'radi.

Jinoyat Kodeksining 192⁹-moddasida 1-qismi noqonuniy imtiyozlarni va'da qilish va taklif qilish uchun jazo belgilash to'g'risidagi Yevropa Konvensiyaning 7-moddasiga mos kelmaydi.

Bizga ma'lumki, Jinoyat Kodeksining 17-moddasiga asosan yuridik shaxslar jinoyat sub'yekti hisoblanmaydi. BMTning Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi Konvensiyada yuridik shaxslarning jinoiy javobgarlik choralari belgilash imkoniyati ko'rsatilgan. Xuddi shuningdek, BMTning 2003-yildagi Korrupsiyaga qarshi Konvensiyasi (26-moddasiga asosan) har bir ishtirokchi yuridik shaxslarning, shu jumladan jinoyatchilarning xususiy sektorda korrupsiya jinoyatlarida ishtirok etganliklari uchun javobgarligini belgilash choralari ko'rishi kerak bo'lgan qoidani o'rnatdi. Ushbu Konvensiyaning BMTning Transmilliy uyushgan jinoyatchilikka qarshi konvensiyadan o'ziga xos xususiyati yuridik shaxslarning jinoiy javobgarligini belgilash imkoniyati taqdim etilgan jinoyatlarning aniq ro'yxati ko'rinishidagi cheklovlarning yo'qligi hisoblanadi.

Konvensiyalar qoidalariga qo'shimcha ravishda, guruhning ishtirokchisi bo'lgan pul yuvish bilan kurashish bo'yicha moliyaviy chora-tadbirlarni ishlab chiqish bo'yicha juda qattiq talabi ham mavjud, shu jumladan O'zbekiston Respublikasi uning tavsiyalari asosida yuridik shaxslarning jinoiy javobgarligini belgilashni nazarda tutadi. Korrupsiya uchun jinoiy javobgarlik to'g'risidagi Yevropa Konvensiyaning "yuridik shaxslarning javobgarligi" deb nomlangan 18-moddasiga ko'ra, har bir tomon yuridik shaxslarning faol pora olish, mansab lavozimidan shaxsiy manfaatlari uchun foydalanish va shu kabi jinoyatlar sodir etish orqali qo'lga kiritilgan mablag'larini legallashtirishga oid jinoyatlarni sodir etganlik uchun javobgarlikka tortilishini ta'minlash yuzasidan zarur bo'lgan qonunchilik va boshqa choralarni ko'rishi lozim. Mazkur Konvensiyaning 19-moddasida: har bir tomon yuridik shaxslarni korrupsiya bilan bog'liq jinoyatlarni sodir etganligi uchun jinoiy xususiyatga ega bo'lmagan sanksiyalar, xususan moliyaviy sanksiyalarni qo'llashni ta'minlaydi deb belgilangan.

Shunday qilib, korrupsiyaviy jinoyatlar, shu jumladan biz ko'rib chiqayotgan O'zbekiston Respublikasining Jinoyat Kodeksining 192⁹-moddasi bo'yicha yuridik shaxslarning jinoiy javobgarlikka tortishdan asosiy sabab va maqsad sifatida quydagilarni keltiramiz:

1) yuridik shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish, bitta uning boshlig'ining faoliyatini emas, balki uning jinoiy faoliyatini tan olishni anglatadi, shu sababli bunday tashkilotni yashirish bilan shug'ullanadigan davlat sektorining yuqori martabali vakillarining faoliyati ham fosh etilishi mumkin, chunki xususiy va davlat sektoridagi korrupsiya o'zaro bog'liq;

2) jinoiy ta'qib qilish salbiy hissiyotlarni keltirib chiqaradi, ya'ni javobgarlik belgilanishning o'zi jinoyat sodir qilinishini oldini olishda ham muhim bo'lgan ta'sir chora hisoblanadi.

3) agarda jinoiy javobgarlikka tortish chorasini ko'rilmasa jazosiz qolgan yuridik shaxs jinoiy faoliyatni davom ettiradi.

4) agarda ushbu qilmish uchun ma'muriy javobgarlik chorasini qo'llasak ma'muriy javobgarlik xavfini o'z zimmasiga olgan holda jinoiy faoliyatni davom ettiradi.

Bugungi kunda dunyoning 70 dan ortiq mamlakatlarida, xususan, O'zbekiston Respublikasining huquq tizimiga yaqin bo'lgan Romano-german huquq oilasiga kiruvchi Fransiya, Ispaniya, Chexiyada, shu bilan birga, Ozarbayjon, Gruziya, Latviya, Moldova, Ukraina va Estoniya yuridik shaxslarning jinoiy javobgarlikni joriy qilgan¹. Shunga ko'ra, xalqaro standartlar va xorijiy davlatlarning ilg'or tajribasini inobatga olgan holda, O'zbekiston Respublikasining jinoyat kodeksida yuridik shaxslarning jinoiy javobgarligi asoslarini va qaysi jinoyatlar uchun jinoyat subyekti bo'lishini belgilash lozim.

Yuqoridagi o'zgartirish kiritilishi xalqaro standartlarga mos keladi hamda o'zgartirish kiritilishi amaliyotda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammoni bartaraf etishga, shuningdek, javobgarlik muqarrarligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

ФАРОБИЙ, ЮСУФ ХОС ХОЖИБ, НИЗОМУЛМУЛК АСАРЛАРИДА КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШИШ МАСАЛАЛАРИ

**ОБЛАКУЛОВ Давлат Олтинбоевич,
НОРЖИГИТОВ Санжар Абдукаюмович**
Ўзбекистон Республикаси
Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси
магистратураси тингловчилари

¹Н.В.Бугаевская. (к.ю.н.доц) Перспективы введения уголовной ответственности юридических лица коррупционные преступления применения отдельных видов уголовного наказания// Уголовно-исполнительное право. 2019. Т. 14(1-4), № 2, шунингдек, бу борада яна қаранг: Б.И.Исмаилов Хорижий мамлакатларда юридик шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш: зарурати, аҳамияти ва моделлари//Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари (мақолалар тўплами)/Масъул муҳаррир Е.В.Коленко. Т.:2020. Б.153-160; Б.И.Исмаилов Коррупцияга қарши кураш борасида хорижий давлатлар амалиёти ва халқаро стандартлар тизими шаклланиши. Ўқув қўлланма.Т.:2019 Б.169-198

Маълумки, коррупция ижтимоий-ҳуқуқий ҳодиса сифатида барча даврларда олимлар, файласуфлар, тарихчиларнинг диққат марказида бўлиб келган. Жумладан, машҳур файласуф Арасту шундай ёзади: “Ҳар қандай давлат тузумида энг муҳими — бу қонунлар ва тартиб-қоидалар воситасида ишни шундай ташкил этиш лозимки, мансабдор шахслар қинғир йўл билан бойлик орттира олмаслиги керак. Давлат фаолиятининг барқарорлигини фақатгина коррупцияни бартараф этиш ҳисобигагина таъминлаш мумкин”.¹ Давлат хизмати тизимидаги коррупция ҳақидаги биринчи битиклар Бобил архивларидан топилган. Ўша пайтда Лагаш шаҳри мансабдор ва судьяларининг вазифаларини суиистеъмол қилишини олдини олиш мақсадида давлат бошқарувини ислоҳ қилади. Ҳаммурапи қонунларида судьяларнинг жавобгарлиги (5-м) масаласи кўрсатилган.²

Пора олиш ва бериш Қадимги Римда³ амал қилган 12 жадвал қонунларида тилга олинган. Коррупция муҳокама қилинган дастлабки асар — Мауря империяси асосчиси Чандрагуптанинг (Мауря давлати. Мил. ав. IV - II асрлар.) маслаҳатчиси Каутилье томонидан ёзилган «Артахашастра» етиб келган бўлиб⁴, унда муаллиф «подшоҳнинг мулки, ҳатто кичик миқдорда бўлса ҳам, бу мулкни идора қиладиганлар томонидан ўзлаштириб олиниши мумкин эмас» деган хулоса чиқарган.

Коррупция тарихи аслида қадимги инсоният цивилизацияси тарихидан кам эмас, бундан ташқари у ҳар қандай давлатда давлат бошқарувининг барча шаклларида мавжуд бўлган. Шу билан бирга, жамиятдаги ўзгаришларга боғлиқ ҳолда коррупция ҳодисаси ҳам ўзгариб, мукаммаллашиб ва шаклан ўзгариб борган.

Ижтимоий-сиёсий фанлар соҳасидаги жаҳон сиёсий-ҳуқуқий тафаккури манбалари ва замонавий илмий-тадқиқот материалларини ўрганиш шуни кўрсатадики, коррупция, унинг намоён бўлиши, жамият ва давлат ҳаёти учун оқибатлари каби ижтимоий ҳодисани тушуниш дунёнинг турли мамлакатларида ва турли тарихий даврларда турли хил бўлган ва шундайлигича қолмоқда. Худди шунингдек, коррупция ҳодисасини ўрганишга ҳам илмий ёндашувлар ҳам ўзига хосдир.

¹ Аристотел. Очинея: в 4 томах, М, 1983 Б.456-457; //С.Бойдедаев Коррупция генезиси ва унга қарши қонунчилик шаклланишининг тарихий-ҳуқуқий ва халқаро-ҳуқуқий жиҳатлари// Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Ахборотномаси №2(50) 2022 Б.92-95

² Профессор Зиёдулла Муқумовнинг қайд қилишича, Ҳаммурапи қонунларига кўра, агар судья ўз қарорини тош тахтага ёзгандан кейин уни ўзгартирса, шу қарордаги даъво қийматининг 12 баравари миқдорида жарима тўлаши лозим бўлган// Зиёдулла Муқумов Чет (хорижий) мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. Дарслик. Т.:“Akademnashr” 2012 Б.36

³ Рим ҳуқуқида "коррупция" атамаси ҳуқуқий шаклга эга бўлди. "corruptio" сўзи синдириш, бузиш, зарар етказиш, сохталаштириш, сотиб олиш маъноларини билдиради.// В.Д.Шевчук Коррупция: опасная болезнь государства. Ярославль 2018. Б.8

⁴ Бу борада батафсилроқ қаранг. Зиёдулла Муқумов Чет (хорижий) мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. Дарслик. Т.:“Akademnashr” 2012 Б.37

Ўтган давр мутафаккирлари томонидан коррупциянинг моҳияти, намоён бўлиш шакллари ва оқибатларини тақдим этишнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларнинг аксарияти ушбу ҳодисанинг ўзига эмас, балки унинг барча турлари ва кўринишларига, шу жумладан жамиятнинг сиёсий ҳаётига хос тавсиф берган. Уларнинг асарларида коррупция жамият ҳаётининг барча шакллари ва кўринишларида алоҳида ҳодиса сифатида тасаввур қилинмайди. Шу муносабат билан коррупция муаммоси узоқ вақт давомида махсус ўрганиш объекти бўлмаган ва бошқа ижтимоий-сиёсий ҳодисалар ва жараёнларнинг кўплаб жиҳатларидан бири сифатида қаралади.

Хусусан, Афлотун ва Арасту коррупцияни сиёсий категория¹, Н.Макиавелли² давлат умумий касаллигининг кўрсаткичи, Ж.Монтескье эса уни дисфункционал жараён эканлиги сабабли яхши сиёсий тартиб ёки тизим яроқсиз бўлиб қолади, деб баҳолаган.

Ўз навбатида айтиш лозимки, Шарқ уйғониш даври мутафаккирларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида коррупциявий иллатларга қарши курашиш ҳамда адолат масалаларига алоҳида эътибор қаратилган бўлиб, ушбу таълимотларда кўплаб файласуфлар, олимлар томонидан бундан минг йиллар олдин коррупция каби иллатларга қарши курашиш ва уни келтириб чиқарувчи омилларга оид қимматли фикрлар келтирилган.

Хусусан, илк ўрта асрлар буюк мутафаккири Абу Наср Фаробий қарашларида ҳам коррупция ва унга сабаб бўлувчи омиллар³ қаттиқ қораланади. Жумладан, Фаробий “Талҳису навомиси Афлотун” (Афлотун қонунлар моҳияти) (“Фозил одамлар шаҳри” асарида келтирилган) асарида шундай деб ёзади: Афлотун жиноятлар ва жазолар ҳақида гапиради. Жиноятлар икки хил бўлади. Улардан биринчиси қонунга бўйсунмаслик, бошқаси эса қонун маъқул кўрмаган ишларни қилишдир. Агар жиноят фуқаро томонидан қилинган бўлса, у ҳолда ҳоким қонун томонидан кўзда тутилган жазони кўллайди. Энг катта жиноят – раҳбар шахс томонидан қилинган жиноятдир. Бундай ҳолатда бошқа ҳокимлар уни тарбиялаш ва таъсир ўтказиш чораларини кўришлари керак. Агар

¹ Арасту. Ахлоқи кабир. Тошкент “Янги аср авлоди” 2004. Б.164. Аристотел. Очиня: в 4 томах, М,1983 Б.456,457, яна қаранг. Қ.Р.Абдурасулова Коррупция жиноятчилигининг умумий тавсифи, сабаблари ва олдини олиш//Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Ахборотномаси №4(36) 2018 Б.5-8

² Николо ди Бернардо Макиавелли (1469–1527) коррупцияни касаллик, масалан, сил касаллиги билан тенглаштирган. Агар касал ўтқазиб юборилган бўлса, уни аниқлаш осон, лекин даволаш жуда қийин.// Макиавелли Н. Избранное. — М., 1989. — С. 78-79.// Таирова Нэлли Михайловна “Коррупция как социальное явление: историко-философские и политологические аспекты мировой мысли и практики» Управленческое консультирование N 2. 2014 Б.160

³ Фаробий фозиллар шаҳрига зид бўлган шаҳарлар ҳақида келтирган. Бу борада батафсилроқ қаранг: Абу Наср Фаробий Фозил одамлар шаҳри Т:“Янги аср авлоди” 2018. Б.245, шу билан бирга, яна қаранг Ф.Мухитдинова Абу Наср Фаробийнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти ю.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Т:2000.

бунга эътибор берилмаса, бундай жиноятлар шаҳар иллатларининг кўпайишига ва шаҳарнинг инқирозига сабаб бўлади¹.

Бу борада Фаробий Афлотунга мурожаат қилиб шундай дейди: “...бировлар ҳисобига мулк орттирганлар жазоланмасалар, у ҳолда шаҳар аҳолисидан инсоф ва шуҳрат йўқолади”².

Соҳиби қонун биринчидан, қонунларни жорий қила олиши, иккинчидан, фармон беришни билиши зарур. Агар у ўзи буюрган нарсани жорий этолмаса, агар бошқалар бўйсунган нарсага ўзи амал қилмаса, у ҳолда унинг сўзлари қўл остидагиларга таъсир этмайди.

Фаробий шундай фикрга келадик, қонунлар турли чекловлар ва жазоларни суистеъмол қилмасликлари керак. Шунингдек, у ижтимоий-иқтисодий соҳаларни тартибга солувчи қонунлар ҳақида ҳам эслаб ўтади. “Қонунлар аҳоли ўртасида ер тақсимлар эканлар, қонун лойиҳасидаги улар киритмоқчи бўлган бўлимларини аҳолидан яширмасликлари керак”. Бундан ташқари, Фаробийнинг қайд қилишича, қонун чиқарувчиларнинг фаолияти доимий ўтказиладиган умумий йиғилишлар, форумлар шаклида бўлиши керак. бу жараён аҳоли учун очиқ бўлиши ва муносиб даражада олиб борилиши шарт.³

Фаробий мансабдорларни лавозимларга тўғри тайинлаш улкан фойда келтирилишини ҳамда адолатли жамият ва фозил давлатда раҳбарликка даъвогар номзодлар комил инсонга хос бўлган ахлоқий қадриятлар ва сифатларга эга бўлиши кераклигини таъкидлайди.

Фаробий адолатли бошқариш учун ҳукмдорга керак бўлган 12 та⁴, ҳосил қилиниши зарур бўлган 6 та фазилатни эътироф этади, аммо бу фазилатнинг ҳаммаси битта эмас, балки ўша фазилатлар билан бир-бирини тўлдирувчи бир неча шахс томонидан бошқарилиши лозимлигини баён этади.

Юқоридагилардан англаш мумкинки, Фаробий “Фозил шаҳар”да ҳокимга қўйилган энг муҳим хислат сифатида адолатли бўлиш кераклигини қўяди. Адолат сўзининг мазмунида поклик, тўғрилиқ, ҳақиқат, мужассамдир. Инсоният яралгандан бери адолатни қадрлаб келган. Адолат бўлган жой гуллаб-яшнаган, халқ эркин бўлган. Адолат –

¹ Абу Наср Фаробий Фозил одамлар шаҳри Т: “Янги аср авлоди” 2018. Б.55

² Абу Наср Фаробий Фозил одамлар шаҳри Т: “Янги аср авлоди” 2018. Б.62

³ Аль –Фараби. Историко-философия трактаты. Алма-Ата: Наука, 1985, Касимжанов А.Х. Абу Наср аль Фараби. М.: Мысль, 1982. Бахадиров Р. Из истории классификации наук на мусулманском Востоке. Т.: Академия, 2000, бу борада батафсилроқ қаранг Ф. Мухитдинова Абу Наср Фаробийнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти ю.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Т.: 2000., яна қаранг. Ф. Мухитдинова Абу Наср Фаробийнинг қонун ва уни тарғиб этиш ҳақидаги қарашларининг аҳамияти ва долзарблиги Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Ахборотномаси №2(34) 2018 Б.32-36

⁴ Фаробий давлат раҳбари учун зарур 12 хислат бир кишида мужассам бўлиши амри маҳол эканлигини билади. Шу боис ана шу хислатларга эга бўлган икки ёки ундан ҳам кўп кишиларни шаҳар ҳокимлигига қўйишни таклиф этади. Бу борада батафсилроқ қаранг Абу Наср Фаробий Фозил одамлар шаҳри Т: “Янги аср авлоди” 2018. Б.245

оёқ ости қилинган жойларда эса разолат ҳукм суриб, жамият тубанликка юз тутган.

Қорахонийлар саройида хизмат қилган Юсуф Хос Ҳожиб¹нинг «Қутадғу билиг» асарида давлатни бошқариш усули, қонун-қоидалари, сиёсати, мафкуриси, ижтимоий гуруҳлараро муносабатлар, одоб-ахлоқ, масалаларига оид фикрлар илгари сурилган. Жумладан, у «Қутадғу билиг» асарида жамиятнинг тўрт устунини қуйдагича белгилаб берган: **АДОЛАТ** (чиққан кун у подшоҳ [Қунтуғди](#) тимсолида), **ДАВЛАТ** (тўлган ой [вазир](#) Ойтўлди), **АҚЛУ ЗАКОВАТ** (ақлга тўлган вазирнинг ўғли Ўғдилмиш), **ҚАНОАТ** (уйғонган, унинг қариндоши Ўзғурмиш қиёфасида).

Муаллиф асарда ушбу тўртта хислат ўртасида бўлиб ўтадиган савол-жавоб, мунозаралар жараёнида авом халқдан тортиб Қорахонийлар салтанатининг энг олий ҳокими ва барча табақа ва тоифаларнинг ахлоқ-одоб, хатти-ҳаракат, муносабат чегаралари ҳақида баҳс боради. Бунда муаллиф баҳсли масалалар юзасидан ҳам ахлоқ-одоб, илм, инсонийлик ва адолат доирасида фикр юритади ҳамда [подшоҳ](#) ва амалдорлардан тортиб деҳқону ҳунармандгача — жамиятдаги барча тоифаларнинг [ҳуқуқ](#) ва бурчлари ҳақида ўз мулоҳазаларини билдиради.

Юсуф Хос Ҳожиб раҳбарларни танлашда билимдан кейинги ўринга тил, муомала ва тилга нисбатан эҳтиёт бўлишни қўяди. “Қутадғу билиг” асарида муаллиф мансабдор шахсларнинг фазилатлари, уларга бўладиган ахлоқий талабларни баён қилганлар. Жумладан, у беклар, яъни ҳокимлар билимли, етук, кўзи, кўнгли тўқ бўлмоғи лозим, очик юзлик бекнинг фазилатларидан бири деб ҳисоблайди. Унинг қайд қилишича, вазир бўлиши мумкин бўлган шахслар “пишиқ ва одил бўлиши, бошқаларни ҳам шу йўлга ундаб туриши лозим, вазирлик улуг иш, бу ишга вазирлик ишга ишончли, етук ва сара, уқув-идрокли, доно ва юмшоқ кўнгил, айни пайтда дадил ва журъатли кишилар керак. Вазирликка ростгўй, ёзув-чизув ишларидан тўла хабардор бўлган киши керак. Унинг хулқ-атвори кўпчиликка манзур, тили билан дили бир бўлиши лозим. Уят-андиша эгаси, дили кирсизлар бу амалга муносибдир. Кўзи тўқ, абжир, билағон, сезгир, яхши-ёмоннинг фарқига боровчилар вазирликка лойиқ бўлади.

¹ Юсуф Хос Ҳожиб (асл исми Юсуф) (Юсуф Баласоғуний Еттисув ўлкасидаги Кузўрда (Баласоғун) шаҳрида тахм. 1016-1018 йиллар орасида дунёга келади)— шоир, мутафаккир, давлат арбоби. Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» («Саодатга йўловчи билим»), асарини ҳижрий 462-йилда милодий 1069—1070 йилда ёзиб тугаллаган. Муаллиф асарига «Қутадғу билиг» деб ном қўйган у бахт ва саодатга элтувчи билимдир. Мазкур асар «Шоҳнома» каби мутақориб вазнида ёзилган ва «Туркий Шоҳнома» номи билан шухрат қозонган. Батафсилроқ қаранг Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” (тўртликлар) Т.:“Ғафур Ғулом” номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1971, Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент, «Юлдузча», 1990 йил; М.Саидов Юсуф Хос Ҳожибнинг ўрта аср маданияти тарихида тутган ўрни ф.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация Т.1995

Бошлиқ тили ва кўнглини тўғри тутадиган бўлса, унинг ходимлари, қўл остидаги ишчилари ҳам тўғрилиқ йўлини танлайди¹.

Профессор Б.Салимовнинг қайд қилишича, Юсуф Хос Ҳожиб бошлиқлар ва раҳбарлар Фаробий айтганидек 12 та эмас, балки 4 та ижобий фазилатлар эгаси бўлиш зарурлиги ҳақида фикр юритган ва “буларнинг бири – тили тўғри, сўзи чин, бутун бўлсин. Иккинчи, эл-юрт учун қонун-қоидалар мутлақо мувофиқ тузилсин. Очиққўнгил, саховат – учинчи хислат. Эл-элат бошлиқдан доимо мурувват кўришсин. Ниҳоят, тўрттинчи хислат, бошлиқнинг жасур ва ботир бўлишидир. Токи ёв, душманлар бўйин эгиб қолсин». Бу ўринда Юсуф Хос Ҳожиб ҳам бошқа мутафаккирлар сингари қонун-қоидалар халқ манфаатини кўзлаган ҳолда тузилиши керак деган хулосага келади.²

Юсуф Хос Ҳожиб нуқсон иллатлар ичида энг ёмони нафсдир, нафсинг сенинг асиринг дейди³ ва шундай ёзади:

Кимни давлат туғи этса бахтиёр,
Ҳалол сиёсатни қилгай ихтиёр.
Улус узра қай бир зот дасти узун,
Феълию атвори хўб бўлгай фузун .

Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрига кўра, ҳукмдор учун ҳалоллик ҳокимиятни сақлаб қолиш шарти бўлмоғи зарур⁴. Чунки ушбу хислат ортида қонун ва қарорларга ҳурмат ҳамда уларга сўзсиз риоя этиш, халқнинг ғаму-ташвиши билан яшаш ҳалолликнинг энг асосий атрибутларидир. Ҳалол раҳбар халқнинг ҳақиқа кўз олайтирмайди, уни талон-тарож қилишдан жирканади.

Бугунги кунда Янги Ўзбекистонда олиб борилаётган улкан ислохотлар жараёнида ҳам давлат хизматчисининг ҳалоллиги масаласи долзарб аҳамият касб этади. Шу маънода давлат хизматчиларига мажозий маънода ҳалоллик вакцинаси билан эмлаш масаласи ҳам кўтарилган эди. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Ҳалоллик вакцинасини қаердан оламиз? Бу таъбир — мажозий, албатта, лекин биз шундай муҳитни яратишимиз керак”. Шу

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент, «Юлдузча», 1990 йил 50-54, Қутадғу билиг: (Билим саодати)/Юсуф Хос Ҳожиб, Абдуҳамид Пардаев таъдиди. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. – Б. 419. бет//Б.Қ.Маликов Шарқ мутафаккирларининг давлат хизматларига доир сиёсий қарашлари «SCIENTIFIC PROGRESS» Scientific Journal ISSN: 2181-1601. Volume: 1, ISSUE: 4

² Salimov, Bakhridin Lutfullaevich (2023). OPINIONS OF CENTRAL ASIAN SCHOLARS ON SOCIAL RELATIONS. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (1-2), 178-182//Б.Салимов, А.Анваров, С.Раупов Инсон ва жамият муносабатларида адолат тамойилининг муҳим аҳамият касб этиши Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 3(3), March, 2023

³ Батафсилроқ қаранг М.Саидов Юсуф Хос Ҳожибнинг ўрта аср маданияти тарихида тутган ўрни ф.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация Т.1995

⁴ А.Мухамедов “Қутадғу билиг”да ҳукмдорнинг ҳалоллиги масалалари // «Zamonaviy dunyoda amaliy fanlar: muammolar va yechimlar» nomli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiya// [file:///C:/Users/User/Downloads/ZDAF2801%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/ZDAF2801%20(1).pdf) (22.03.2023)

билан бирга, Президент Шавкат Мирзиёев “биз бу балога вакцина қилиб курашмасак, келажагимиз бўлмайди. Бу оёғимиздаги кишан», деб таъкидлайди.¹

Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, Юсуф Хос Ҳожиб тарғиб қилган давлат ва жамият муносабатларида мансабдорларнинг масъулияти, ҳалоллиги ва жавобгарлиги масалалари бугунги кунда ҳам долзарб ҳисобланади.

Шарқ тарихида ўзининг 1091 йилда ёзилган “Сиёсатнома” (ёки Сияр ул-мулк) асари билан ўчмас из қолдирган ҳамда Салжуқий шоҳларга 30 йил вазирлик қилган Абу Али Ҳасан ибн Али Тусий Низомулмулк қарашларида ҳам коррупция, жумладан ўзлаштириш, порахўрлик қаттиқ қораланади.

Хусусан, Низомулмулк “Сиёсатнома” асарида қайд қилинишича, давлат мушрифлари ва уларнинг маошлари ҳақида тўхталар экан, ишончли кишинигина ашрофликка тайинлайдилар, чунки улар сарой сирларидан доимо хабардор бўлиб, лозим бўлган пайтдагина айтиб берадилар. Улар ишончли ва тўғри сўз кишиларни давлат мол-мулкани муҳофаза қилиш учун шаҳар ҳамда ноҳияларга ноиб сифатида юборадилар. Ашрофлар ўз мартаба ва билимларига кўра маош олишлари зарур. Уларнинг ойлик харажат ва маошларини раият ҳисобидан эмас, балки хазинадан берадилар.

Шунда халқ, бошига ранж-у азоб тушмайди, ашрофлар ва ноибларнинг ҳожатлари хиёнатга ва пора олишга тушмайди, зеро, ростлиг-у ҳалолликдан топилган мол-у давлат уларга кифоя қилади². Бу билан Низомулмулк коррупцияни олдини олиш учун ходимларга ойлик бериш кераклигини, ойлик тўланиб турилса, пора олишга эҳтиёж туғилмаслигини билдирган.

Низомулмулк ҳукмдорнинг фуқароларга муносабати ҳақида тўхталар экан «Подшоҳнинг бир ҳафтада икки кун зулм кўрганларни қабул қилмасдан иложи йўқ. У зулмкорни жазоламоғи, инсофга чақирмоғи, раият³ сўзларни ўз қулоғи билан воситачисиз эшитмоғи керак. Арзчилар энг муҳим сўзларини айтмоқлари, (ҳукмдор эса) улар бўйича ҳукм чиқармоғи лозим. Шунда мамлакатда подшоҳ эзилган ва адолат истовчиларни ҳафтада икки кун қабул қилиб, уларнинг сўзини тинглар

¹ Ш.Мирзиёв. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. – Тошкент: Ўқитувчи, 2021. – Б. 42.

² Низомулмулк Сиёсатнома (Сияр ул-мулк)/ Низомулмулк. Масъул муҳаррир Шариф Холмурод.-Форс тилидан таржима, сўз- боши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳид, Афтондил Эркинов. - Тошкент: Янги аср авлоди, 2017.

³ Салжуқийларда давлат хазинасидан фойдаланадиган табақа вакилларида ташқари барча одамлар раият деб номланган.// Muntajabuddin Bediy, Atabat ul-kataba (nshr, Muhammad Qazviniy – Abbos Iqbol), Tehron 1329 hsh., 20, 23-24, 29, 41, 56-betlar.// бу борада батафсилроқ қаранг З.М. Қодиров. Салжуқийлар даврида аҳолининг ижтимоий табақаланиши / Oriental Journal of Social Sciences SJIF for 2022: 5.908

экан, овозаси таркайди. Золимлар бундан чўчийдилар, қўлларини калта қиладилар» деб таъкидлайди.¹

Низомулмулк бу билан фуқароларнинг мурожаат қилиш ҳуқуқларини таъминлаш долзарблигини, бу ҳам ўз навбатида коррупцияга йўл қўйганларни фош қилинишида ҳамда суиистеъмолчиликларни олдини олишда муҳимлигини кўрсатади.

Кези келганда айтиш лозимки, Салжуқийлар давлатида вилоятлардаги суд ишларини вали бошқарган. Шу билан бирга, вали ҳарбий бошлиқ ҳисобланган. У қозилар фаолиятини кузатиб, уларнинг шарият қонунларига мувофиқ иш тутишини назорат қилган. Фуқаролар ўртасидаги барча низоларни қозилар ҳал этган. Қозилар лавозимига исломга эътиқод қўйган, шарият қонунларидан хабардор кишилар сайланган. Аслида қози наслдан-наслга ўтадиган лавозим ҳисобланган².

“Низомулкнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари” мавзусида илмий изланишлар олиб борган олима З.Рахмонованинг қайд қилишича, қози сайланганда нафақат шаҳар амалдорларининг шу билан бирга бошқаларнинг фикри ҳам инобатга олинган. Маслан Нишо-Пур Бурхониддиннинг адолатли иш тутгани боис, вилоятда осойишталик, тинчлик сақлангани учун аҳолидан саройга миннатдорчилик номалари келиб тушганлиги ҳақида хабар берган ҳужжат сақланиб қолган. Аммо ҳамма қозилар, мухтасиблар ҳам адолат билан иш юритмаган албатта. Шу боис девон-у қози улар фаолиятини кузатиб борган³. О.Г.Большаковнинг ёзишига кўра, қозиларни сайлаш ва тайинлаш тизимида тартиб йўқ эди, шаҳар ҳокимининг ўзгартирилиши билан қозиларни ҳам алмаштириш одат бўлган. Худди шунингдек, суд ишларидаги адолатсизлик, уқувсизлик, бебошлик, порахўрлик раиятда кишиларда қозиларга нисбатан салбий фикрларни, муносабатларни уйғотишга сабаб бўлган⁴.

Шунга кўра, Низомулмулк “Сиёсатнома” асарида қозиларнинг фаолиятига тўхталади, ҳамда қозиларнинг порахўрлик ва суиистеъмолчиликларига мурасасиз қарши курашиш лозимлигини ҳикоят тарзида баён қилади. Мазкур ҳикоятда бир савдогар йигит узоқ сафарга кетиши олдида 20 минг динорини иккита мис офтобага 10 минг олтиндан солиб, қозига омонатга қолдиради ва бир неча йил ўтиб, савдогар йигит омонатини қайтаришни сўраб қозининг ҳузурига келади.

¹ Низомулмулк Сиёсатнома (Сияр ул-мулк)/ Низомулмулк. Масъул муҳаррир Шариф Холмурод.-Форс тилидан таржима, сўз- боши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳид, Афтондил Эркинов. - Тошкент: Янги аср авлоди, 2017.// Азамат Зиё Ўзбек давлатчилиги тарихи: (Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар) //Масъул муҳаррир: Б.Аҳмедов/.—Т.:«Шарқ»,2000.

² З.Рахмонова Низомулкнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ю.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Т.:2004.

³ З.Рахмонова Низомулкнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ю.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Т.:2004

⁴ Большаков О.Г Средиевековый город Блжежного Востока. VII-середина XII вв. М. 1984// З.Рахмонова Низомулкнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ю.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Т.:2004

Бироқ, қози савдогар йигитнинг омонатини қайтаришни истамайди. Подшоҳ Азадуддавла бу воқеадан мунҳий жосуслар орқали хабар топади ва савдогар йигитга, ... “Энди бу иш нафақат сенинг, балки менинг ҳам елкамга тушди. У менинг одамимдир, (қозини назарда тутмоқда Д.О) бу ишнинг тадбирини мен қилишим керак, ... Мен қозини мусулмонлар мол-мулки, номус ва шарафини ҳимоя этиш учун қўйганман, токи шариат билан ҳукм чиқариб, муҳоботга йўл қўймасин, пора олмасин”.

Подшоҳ сўзини давом эттириб, қозига маош тайинлаганлигини ҳам келтиради. Мазкур ҳикоят сўнггида порахўр қози фош қилиниб, подшоҳ ва давлат улуғлари олдида подшоҳнинг амрига кўра, ялангбош салласини бўйнига ташлаган ҳолатда олиб келинади. Унинг барча тўплаган мол-мулки пора олиш ҳисобидан эканлиги аниқланиб, давлат хазинаси ҳисобига ўтказилади ҳамда унга бошқа амал берилмайди¹. Икки офтоба зарни йигитга бериб, қўйиб юборади.

Юқоридаги мисолда порахўр, бировнинг мулкани ўзлаштирган қози жамоат олдида изза қилинган ҳолда муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиниб, унинг ноқонуний ортирган барча мол-мулклари давлат ҳисобига мусодара қилганлигини кўришимиз мумкин.

Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асари кенг ва бой мазмунга эга асар бўлиб, унда қози ва қозихона ишлари ҳақида кўплаб ибратли маслаҳат ва қоидалар баён қилинган жумладан у “қозилар ҳақида тўхталар экан, мамлакат қозиларининг аҳволини тўла-тўқис билиш зарурлиги ва улардан қайсилари олим-у зоҳир тарбия қилиб, шулар билан иш юритиш кераклигини, вазифасига нолойиқларини ишдан олиб, ўринларига бошқа лойиқ кишиларни қўядилар. Ҳақиқатдан ҳам судья мартабасидаги киши тамасиз, кўзи тўқ, маърифатли, диёнатли, маънавиятли бўлмоғи жоиз. Аксинча, тамагир, маънавияти ва маърифати ноқис бўлган киши адолатли судья бўлиб ишлаши қийин бўлиб, бундай кишида адолат ва ҳақиқат бўлмайди.

Шу билан бирга, Низомулмулк қозиларнинг ҳар бирига зарур даражада маош берадилар, токи хиёнат қилишларига ҳожат қолмасин, чунки, қозилик вазифаси жуда ҳам нозик иш бўлиб, улар мусулмонларнинг яхши ва ёмонликлари устидан ҳукм чиқарадилар деб таъкидлайди. Асардаги яна бир диққатга сазовор жойи шундаки, унда қозилик амалини жоҳил ва нопок кишиларга ишониб бўлмаслиги, фақат пок, адолатли, диёнатли кишиларга қозилик мансабини бериш кераклиги таъкидланган. Агар бирор-бир қози жаҳл устида ва зулм билан ҳукм чиқарса, бу ҳақда подшоҳга маълум қилиб, уни қозилик вазифасидан озод этиб, жазолаш

¹ Мазкур ҳикоят бўйича тўлиқ маълумот олиш учун батафсилроқ қаранг Низомулмулк Сиёсатнома (Сияр ул-мулк)/ Низомулмулк. Масъул муҳаррир Шариф Холмурод.-Форс тилидан таржима, сўз- боши ва изоҳлар муаллифлари Шодмон Воҳид, Афтондил Эркинов. - Тошкент: Янги аср авлоди, 2017.- Б.93-104

кераклиги баён қилинган. Зеро, қози жаҳл отига миниб, одамларга зулм қиладиган ҳукм чиқарса, бундан халқ жабр кўради. Шу сабабли, Низомулмулк шариат тартибларини бузган қозилар аёвсиз жазоланиш тарафдори бўлган.

Юқоридагиларга кўра, Низомулмулк қозилар орасида коррупция ва порахўрликнинг олдини олишнинг зарурий шарти сифатида қозиларни тўғри ижтимоий таъминлаш долзарб масала эканлигини билдиради.¹ Низомулмулк давлат бошқариш ишларидан жуда яхши хабардор ва бу борада ўзи ҳам катта ҳаётий тажрибага эга бўлганлиги учун адолатли давлатни шакллантириш, жамиятда ижтимоий адолатни қарор топтиришнинг аниқ йўллари ва ҳуқуқий механизмларини ишлаб чиқишга интилади.

“Сиёсатнома” соф ҳуқуқшуносликка оид асар эмас, шунинг учун унда “жиноят” ва жазо” категориялари “номуносиб хулқ-атвор”, “гуноҳ”, “ўз вазифасига муносиб бўлмаслик”, “шум ва нодон фикрлар”, “ақлдан зайифлик”, “очкўзлик”, “енгилтаклик” каби ижтимоий ахлоқий тушунчалар орқали очиб берилади. Айнан ушбу ёндашув Низомулмулк жиноятни жуда кенг талқин қилишга олиб келади. Унинг назарида нафақат юқорида санаб ўтилган ҳоллар ва нормалар, айниқса шоҳ, султон фармонларини ўз вақтида бажармаслик, ноўрин солиқ йиғишлар ҳам жиноят ҳисобланади. Низомулмулк жиноятларни уч турга бўлади:

1. Динга қарши жиноятлар
2. Давлатга, султон ва саройига қарши жиноятлар²
3. Фуқароларга қарши жиноятлар³

Низомулмулк давлат мулкига хиёнат, уни талон-тарож қилиш давлатга, султон ва саройига қарши жиноятлар тоифасига киритади ва уларни алоҳида-алоҳида жиноят сифатида тасвирламасада, бироқ улар ўртасида маълум бир фарқ борлигини эътироф қилади. Шу билан бирга, ушбу жиноятни содир қилган амалдорларни ўз вазифасидан озод этиши,

¹ Батафсилроқ қаранг: Коленко Е.В., Маликова Г.Р. Где тонко, там и рвется, или ретроспективный анализ истории коррупции //Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения 2021 том 17№6 С65-77

²Изоҳ: Низомулмулк ушбу тоифадаги жиноятларни қуйидаги турларга бўлади, 1) шоҳ ҳокимиятига қарши исёнлар ёки шоҳга ва оила аъзоларига қарши жиноятлар; 2) давлат мулкига хиёнат, уни талон тарож қилиш; 3) шоҳ фармонларини ва сарой қарорларини бажармаслик ёки уларни бажаришни кечиктириш, менсимаслик; 4) солиқ тўлашдан бош тортиш; 5) шариат қонунларини бузиш. /батафсилроқ қаранг З.Рахмонова Низомулкнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ю.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Т.:2004.

³Изоҳ: Низомулмулк ушбу тоифадаги жиноятларни қуйидаги турларга бўлади 1) кишилар ҳаётига хавф солиш; 2) раият мол-мулкни тортиб ёки ўзлаштириб олиш; 3) ҳокимлар ва амалдорлар раият, ҳалойиқ ҳуқуқларини поймол қилиши; 4) солиқларни ватидан олдин зўрлик ишлатиб йиғиш; 5) ижтимоий –ҳуқуқий институтларнинг фуқароларга қарши зўравонликлари/ батафсилроқ қаранг З.Рахмонова Низомулкнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ю.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Т.:2004.

жуда оғир жиноят содир этган бўлса, мол-мулкини мусодара қилишни тавсия этади.

Юқоридагилардан биз таҳлил қилган Фаробий, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк асарларида коррупцияга қарши курашиш ва уни олдини олишга оид ўзига хос қарашларни гувоҳи бўлдик, хусусан;

1. Фаробий “Фозил одамлар шаҳри” асарида шаҳарни “фозил” ва “жоҳил” шаҳарга ажратади. Назаримизда у “жоҳил” шаҳар ҳақидаги келтирган фикрларида бевосита коррупциялашган муҳитни кўрсатиб ўтади. Фаробий қарашларида бошқарув тизимида фаолият кўрсатувчи раҳбар кадрларни бир қатор фазилатларга эга бўлиши кераклигини улардан бири ёшлигидан шаклланган, аввал-бошданоқ қобилиятга айланган 12 та фазилат, ҳосил қилиниши зарур бўлган 6 та фазилатни эътироф этади, аммо бу фазилатнинг ҳаммаси битта эмас, балки ўша фазилатлар билан бир-бирини тўлдирувчи бир неча шахс томонидан бошқарилиши лозимлигини баён этгани аҳамиятлидир.

2. Буюк бобокалонимиз Амир Темур машҳур “Темур Тузуклари”да эътироф қилган Низомулмулк ўзининг “Сиёсатнома” асарида қозилар ҳамда ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимлари орасида коррупция ва порахўрликнинг олдини олиш мақсадида энг аввало адолатли, ишни кўзини биладиган, кишилар лавозимга тайинланиши, уларга етарлича ойлик маош белгиланиши, қозилар фаолиятини билиш лозимлигини билдиради. Бу ҳолат вазир Низомулмулкнинг кун тартибига қўйгани шундан далолат берадики, коррупция ва порахўрликнинг олдини олишнинг зарурий шарти бўлган қозиларни тўғри ижтимоий таъминлаш муҳим ҳисобланади. Шу билан бирга, Низомулмулк ҳар ким қилган жиноятига яраша жазоланиши зарур деган фикрни илгари суради. Кўриниб турибдики, Низомулмулк ўз даврида мансабдорлар ўз ишларига жиддий муносабатда бўлиш, зиммасидаги ишларни ҳалоллик ва поклик билан бажаришга даъват этган.

3. Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг “Қутадғу билиг” асарида давлат бошқаруви тизимидаги мансабга танлашда бир қанча усулларни эътироф этади, улардан биринчиси билим, кейинги тил, муомала ва тилга эҳтиёт бўлишни қўяди. Юсуф Хос Ҳожибнинг қайд қилишича, вазир оқил, илмли, довюрак, имонли, кўзи тўқ, ҳисоб-китобни пухта эгаллаган бўлиши керак, шундагина ундан элга наф тегади.

Таҳлил қилганларимиздан шуни англаш мумкинки, коррупция ижтимоий ҳодиса сифатида барча даврларда олимлар, файласуфлар, тарихчиларнинг диққат марказида бўлган. Ўз даврининг етук алломаларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида коррупция мамлакат тараққиёти учун ўта юқори даражадаги хавф сифатида кўрилиб, коррупцияга қарши курашиш ва уни олдини олиш долзарб масала ҳисобланган.

**ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИДА ҚЎШИМЧА ЖАЗОЛАРНИНГ
ТУШУНЧАСИ ВА МАЗМУНИ**

КАХАРОВ Фируз Елмуратович

*Ўзбекистон Республикаси
Ҳуқуқни муҳофаза қилиш
академияси магистратура
тингловчиси*

Мамлакатимиз ривожининг ҳозирги босқичида асосий мақсад ҳуқуқий тизимни такомиллаштириш, уни ўзгариб бораётган ижтимоий муносабатларга мувофиқлигини таъминлашдан иборат. Ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш механизмини ва ҳуқуқнинг айрим тармоқларининг ўзаро таъсирини комплекс равишда ўрганиш зарур. Жиноят ҳуқуқининг асосий институтларидан бири бўлган жазо ва уни тайинлаш муаммоси ҳам бундан мустасно эмас. Айниқса, ҳуқуқни либераллаштириш шароитида жиноий жазо институтининг моҳияти, жазонинг самарадорлиги каби масалаларга алоҳида эътибор қаратилиши лозим.

Жазони кенг, умумижтимоий маънода шахсга таъсир кўрсатиш, инсон онгини шакллантириш ва унинг хулқ-атворини тартибга солиш усули сифатида тушуниш¹ амалда эътироз уйғотмаса-да, жиноят-ҳуқуқий категория сифатида жазонинг мазмун, моҳияти ва турлари атрофида қизғин баҳслар узоқ йиллардан бери давом этиб келади.

Жумладан, мамлакатимиз жиноят қонунчилигида жазоларнинг икки тоифаси – асосий ва қўшимча жазолар фарқланади. Мазкур ёндашувга биз аксарият хорижий мамлакатларнинг жиноят қонунчилигида ҳам дуч келишимиз мумкин.

Жазо турлари бундай фарқланиши муносабати билан қўшимча жазоларнинг мазмуни, мақсади, вазифалари ва ижтимоий-ҳуқуқий моҳияти тўғрисидаги масалалар табиий равишда юзага келади.

ЖҚда жазо тушунчасига умумий таъриф берилгани, яъни мазкур таърифда жазонинг асосий ва қўшимча турлари фарқланмагани ҳам қўшимча жазоларнинг моҳияти ва юридик мазмуни муаммосини янада мураккаблаштиради. Шунга ўхшаш вазиятга биз жазо мақсадларини, унинг вазифаларини тартибга солишда ҳам дуч келишимиз мумкин. Қўшимча жазолар хусусияти фақат қўшимча жазолар сифатида тайинланиши мумкин бўлган айрим жазо турларини қўллаш шартлари ва уларнинг мазмунини (ЖҚнинг 43, 45, 52-моддалари), жазони ўташдан озод қилиш (69, 73-моддалар), судланганлик, амнистия ва афв этишни (76, 80-моддалар) тартибга солишдагина ўз аксини топади.

Ўш, қўшимча жазоларнинг моҳияти ва ижтимоий мазмуни нимада ўз ифодасини топади?

ЖҚнинг 8-моддаси 2-қисмида мустаҳкамланган қоидага мувофиқ, “ҳеч ким айнан битта жиноят учун икки марта жавобгарликка тортилиши мумкин эмас”. Жиноят қонунининг мазмунидан битта жиноят учун фақат

¹ Стурова М.П. О социально-педагогическом назначении уголовного наказания как методе воздействия на личность осужденного. // Совершенствование воспитательной деятельности органов, исполняющих наказания. – Рязань, 2003. – С. 22.

бир (асосий) жазо тайинланиши мумкин, деган маъно келиб чиқади. Агар қонун ҳужжатларида қўшимча жазолар назарда тутилмаганида, муаммони ечишнинг икки йўли мавжуд бўлар эди: ё битта жиноят учун иккита асосий жазо тайинланиши мумкинлигига йўл қўйиш, ё ҳозирги вақтда мавжуд принципини сақлаб қолиш: битта жиноят ва бир асосий жазо. Мазкур муаммони ечишнинг биринчи йўли, бизнингча, одиллик принципининг бузилишига, жиноий репрессия доирасининг кенгайишига олиб келган бўларди, шу сабабли жиноят қонунчилиги вазифаларини янада самарали ҳал этишга имкон бермасди.

“Асосий ва қўшимча жазолар” тузилишига кўра одиллик принципи бузилмайди – битта жиноят учун бир асосий жазо тайинланади, суд унга қонунда қўшимча жазолар қаторига киритилган бошқа жиноят-ҳуқуқий чорани қўшиб қўяди. ЖКнинг 42-моддаси 1-қисмида жазо тушунчасига унинг асосий ва қўшимча турларини фарқламасдан таъриф берилган: “Жазо жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми билан қўлланадиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чорасидир”.

Жазонинг кўрсатилган барча белгилари айна вақтда қўшимча жазоларни ҳам тавсифлайди. Қўшимча жазолар ҳам, худди асосий жазолар сингари, қуйидаги белгилар билан тавсифланади:

- 1) *қўшимча жазо – бу мажбурлов чораси;*
- 2) *қўшимча жазода давлат мажбурлови ўз ифодасини топади;*
- 3) *қўшимча жазо фақат жиноят учун ва айнан уни содир этишда айбдор деб топилган шахсга нисбатан тайинланиши мумкин;*
- 4) *қўшимча жазо фақат жиноят қонунида назарда тутилган;*
- 5) *қўшимча жазо суд ҳукмига биноан тайинланиши мумкин;*
- 6) *қўшимча жазо жиноят қонунида назарда тутилган маҳкумнинг ҳуқуқлари ва эркинликларидан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат бўлади.*

Кўриб турганимиздек, жазони давлат мажбурлови чораси сифатида таърифлаш унинг энг муҳим белгиларига ишора қилади. Бу фикр қатор муаллифлар томонидан илгари сурилган^{1,2}. Ўз навбатида, В.К.Дуюнов мазкур нуқтаи назарни муфассал эмас³, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, жиноят учун жазо тушунчасини фақат “суд ҳукми билан тайинланадиган чора” тушунчаси билан боғлаш, мазкур тушунчанинг сермаънолигини эътиборга олмаслик тўғри бўлмайди. Ахир жиноят ҳудудида жазо – бу “жазо” умумий тушунчаси – ҳуқуқий институт ва “жазоларнинг муайян

¹ Новое уголовное право России. Общая часть. – М., 1996. – С. 95.

² Уголовное право Российской Федерации. Общая часть. Под ред. А.И.Рарога. – М., 2001. – С. 332.

³ Дуюнов В.К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике. – Курск, 2000. – С. 38.

турлари”, “санкцияда кўрсатилган жазо чораси”, “суд ҳукми билан белгиланган жазо чораси”дир. В.К.Дуюнов фикрига кўра, жазонинг “энг муҳим белгиси” мажбурловдир, деб ҳисоблаш асосдан холи, чунки жиноят учун жазонинг моҳиятини давлат мажбурловининг ўзигагина боғлаш мумкин эмас. Зеро, жазонинг моҳияти “унинг айбдор жиноий ҳуқ-атворида давлат муносабатининг моддийлаштирилган ифодаси (шакли), айбдорни ва у содир этган жиноятни қоралаш шакли бўлиш хусусиятида намоён бўлади”.

Бизнинг фикримизча, жазода ўз объектив хусусиятларига кўра маҳкумнинг азоб чекишига олиб келиши лозим бўлган давлат мажбурлови ўзининг моддий ифодасини топади. Б.С.Никифоров таъбири билан айтганда, “жазо азоб чекишга мажбурлашни кўзда тутди”¹. Н.А.Беляев фикрига кўра, “жазо, албатта, жиноятчини фақат маҳрумликлар ва азоб-уқубатларга гирифтор қилиши лозим”². Ҳуқуқий чеклашлар жазо, яъни жиноятни ва уни содир этган шахсни давлат томонидан қоралаш моҳиятининг моддий ифодаси сифатида, бир томондан, маҳкумнинг азоб чекиш манбаи сифатида, бошқа томондан эса – ижтимоий адолатни тиклаш ва янги жиноятлар содир этилишининг олдини олиш воситаси сифатида амал қилиши лозим.

Қўшимча жазоларга уларнинг айрим турлари сифатида эмас, балки яхлит, ягона ҳодиса, яъни “жазо” умумий тушунчаси ёки ҳуқуқий институт элементи сифатида қарайдиган бўлсак, шуни тан олишимиз лозимки, ўз моҳиятига кўра улар шу нуқтаи назардан қараладиган асосий жазолардан фарқ қилмаслиги керак. Қўшимча жазолар ҳам жиноят содир этганлик учун давлат мажбурлови чораларини қилмиш учун шахсни қоралашнинг моддий ифодаси сифатида ўз ичига олади.

Жиноят учун жазо назариясида жазонинг “қўшимчалилиги принципини тушунтириш” ўта мураккаб муаммолардан бири ҳисобланади. Бу борада Г.А.Кригер ва Г.Л.Кригер шундай деб ёзган эди: “Ахлоқ тузатиш ва қайта тарбиялашни жазонинг мақсадлари сифатида тўғри тушуниш ва қонунда жиноят учун турли жазо чораларининг мавжудлиги асосий ва қўшимча жазоларни шундай бирлаштириш учун кенг имкониятлар яратадики, бунда асосий жазони амалга ошириш жараёнида ҳеч бўлмаса маҳкумни ахлоқан тузатишга эришилади, уни қайта тарбиялаш эса қўшимча жазони ўташ жараёнида охирига етказилади”³. Муаллифлар фикрини биз шу маънода тушунамизки, қўшимча жазолар, аниқроғи, уларни ижро этиш маҳкумга ижобий таъсир кўрсатишга қодир.

Аммо И.М.Гальперин ва Ю.Б.Мельникова фикрига кўра, ахлоқан тузатиш ва қайта тарбиялашга алоҳида ҳодисалар сифатида қараш учун

¹ Никифоров Б.С., Решетников Ф.М. Современное американское уголовное право. – М.: Наука, 1990. – С. 28.

²Беляев Н.А. Уголовно правовая политика и пути ее реализации. – Л., 1986. – С. 64.

³Кригер Г.А., Кригер Г.Л. О дополнительных мерах наказания. // Росс. юстиция, 2012. №1 – С. 12-13.

етарли асослар йўқ. Шу нарса айниқса муҳимки, айрим жазолар, улар асосий ёки қўшимча жазолар сифатида қўлланилишига қараб, жазонинг мақсадларига эришиш нуқтаи назаридан ҳар хил таъсир кўрсатади, деган хулоса чиқариш учун бирон-бир маълумот мавжуд эмас¹. Бинобарин, жазонинг “қўшимчалилиги” принципини гўёки асосий ва қўшимча жазолар олдида турадиган турли мақсадлар билан асослашга уринишлар асоссиз деб эътироф этилиши лозим. Жазолар тизимидаги кирадиган жазо турларининг барчаси бир-биридан уларнинг олдига қўйилган пировард мақсадга кўра эмас, балки унга эришиш воситаларига кўра фарқ қилади. Бинобарин, қўшимча жазолар хусусиятини уларнинг моҳияти ва мақсадларидан эмас, балки мазмуни, вазифалари, жиноят қонунчилиги вазифаларини ҳал этиш ва жазонинг мақсадларига эришишни таъминлаш қобилиятидан излаш ўринли бўлади. Асосий ва қўшимча жазолар ўртасидаги энг муҳим фарқлар уларни тайинлаш, шу жумладан, қўшиш, ижро этиш ва уларни ўташ ёки ижро этишдан озод қилиш тартибида намоён бўлади.

Адабиётларда ва суд амалиётида қўшимча жазолар, одатда, жазони индивидуаллаштириш воситаси сифатида қаралади. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларида ҳам қўшимча жазоларни тайинлаш амалиёти жиноий жавобгарлик ва жазони индивидуаллаштириш вазифалари билан боғланади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги “Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида”ги қарорида жазо адолатли бўлиши – ҳар бир ҳолатда индивидуал тайинланиши, жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилиқ даражасига, айбдорнинг шахсига, шунингдек жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларга мувофиқ бўлиши кераклиги кўрсатиб ўтилган (3-банд)². Мазкур қарорнинг 40-бандида берилган тушунтиришларга кўра, қўшимча жазо чоралари янги жиноятлар содир этилишининг олдини олишда катта аҳамиятга эга, шу сабабли Пленум судларга ҳукм чиқариш пайтида асосий жазо билан бирга тегишли қўшимча жазо қўллаш масаласини ҳам муҳокама қилишни тавсия этади.

Айни пайтда Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми судьяларга бу жазони тайинлаш вақтида тегишли асослар мавжуд бўлган ҳамда жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда, ушбу фаолият касб ёки тирикчилик манбаи бўлган шахсларга нисбатан (масалан, тадбиркорлик фаолияти, транспорт воситаларини бошқариш ва ҳ.к.) қўллашнинг қанчалик мақсадга мувофиқлигини муҳокама қилишни тавсия этади. Бундай ҳолларда ЖК моддасининг

¹ Гальперин И.М., Мельникова Ю.Б. Дополнительные наказания. – М.: Юридическая литература, 2011 – С.7.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги “Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида”ги 1-сон қарори. // www.lex.uz/docs/1455976

санкцияси қўшимча жазо тайинлаш шартлигини кўрсатган бўлса-да, фақатгина ЖК 57-моддасига асосланган ҳолда уни қўлламаслиги мумкин¹.

Қўшимча жазолар, ҳеч шубҳасиз, жиноий жавобгарлик ва жазони индивидуаллаштиришнинг муҳим воситаларидан бири бўлиб, улар асосий жазоларни оғирлаштиради ва уларга ўзига хос тус беради. Бироқ адабиётларда бир муҳим ҳолатга, одатда, эътибор қаратилмайди: қўшимча жазолар, агар улар ЖКнинг Махсус қисми нормасининг санкциясида мажбурий жазолар сифатида кўрсатилган бўлса, жавобгарлик ва жазони дифференциация қилишнинг муҳим воситаси сифати ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, қонунда мажбурий қўшимча жазоларни ҳисобга олиб, жавобгарлик ва жазо чегарасини содир этилган жиноятларнинг хусусияти инобатга олинган ҳолда белгиланган.

Қўшимча жазоларни тавсифлашда адабиётларда одатда уларнинг ёрдамчи хусусиятига урғу берилади. Масалан, Н.Ф.Кузнецова қўшимча жазолар ёрдамчи роль ўйнайди², деб ёзади. Л.Л.Цветинович фикрига кўра, асосий жазолар билан таққослаганда, қўшимча жазолар маҳкумга мажбурлов йўли билан таъсир ўтказишнинг ёрдамчи воситаси ҳисобланади^{3,4}. Айрим муаллифлар қўшимча жазолар мустақил равишда тайинланиши мумкин эмаслигини қайд этиш билангина кифояланадилар⁵. Бизнинг назаримизда, бу фикрга тўла қўшилиш қийин, чунки жиноят қонунида жазонинг икки тури назарда тутилган бўлиб, улар ё асосий, ё қўшимча жазолар сифатида тайинланиши мумкин. Қўшимча жазоларнинг моҳияти ва мазмунини тавсифлашда маҳкумга мажбурлов йўли билан таъсир кўрсатишда улар ёрдамчи хусусият касб этишини кўрсатиш билан кифояланиш мумкин эмас. Худди шундай ёрдамчи хусусиятга, масалан, жазо билан бир қаторда қўлланиладиган тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари ҳам эга бўлади.

Айни вақтда, адабиётларда қўшимча жазоларнинг бир қатор кенг ва шу сабабли диққатга сазовор бўлган таърифлари ҳам таклиф қилинган.

М.Рустамбаевнинг қайд этишича, қўшимча жазолар давлат мажбурловининг асосий чораларига қўшилади ва мутақил тарзда қўлланилиши мумкин эмас⁶. Бунда уларни тайинлаш ЖК Махсус қисмининг муайян моддасидаги санкциясида шундай жазо турининг мустақамланиши

¹ Суюнова Д.Ж. Жиноий жазоларни тайинлаш муаммолари: Ўқув қўлланма. Т.: Полиграф, 2008. – Б. 10.

² Курс уголовного права. Т.2 Общая часть. Учение о наказании. Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: Зерцало, 2002. – С. 29.

³ Цветинович А.Л. Дополнительные наказания. – Куйбышев, 2009. – С. 18.

⁴ Становский Н.М. Назначение наказания. – СПб, 1999. – С. 29.

⁵ Наумов А.В. Уголовное право. Общая часть. Курс лекций. – М.: БЕК, 1996. – С. 374.

⁶ Рустамбаев М.Х. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқи курси. Том 2. Умумий қисм. Жазо тўғрисида таълимот:Дарслик. –Тошкент:ILM ZIYO,2011. –Б.30.

билан боғлиқ эмас, яъни Олий суд инстанциясининг тавсиясидан келиб чиққан ҳолда, уни ҳар қандай ҳолатда тайинлаш мумкин¹.

А.Л.Цветинович фикрига кўра, “қўшимча жазо жиноий жавобгарликни индивидуаллаштириш учун мўлжалланган, жиноят содир этганлик учун суд томонидан асосий жазога қўшимча равишда қўлланиладиган, у билан яхлит ва ягона жазони ҳосил қиладиган, маҳкумларни ахлоқан тузатиш ва қайта тарбиялаш, улар ва бошқа одамлар жиноятлар содир этишларининг олдини олишнинг ягона мақсадларига маҳкум шахсиятининг алоҳида томонларига танлаб таъсир кўрсатиш йўли билан эришишга кўмаклашадиган қонунда назарда тутилган давлат мажбурлови чорасидир”².

Бизнингча, қўшимча жазолар: жиноий жавобгарликни индивидуаллаштириш учун мўлжалланганига, улар асосий жазо билан яхлит бир бутун ҳисобланиши ва маҳкум шахсиятининг алоҳида томонларига танлаб таъсир кўрсатиш учун қўлланилишига эътиборнинг қаратилиши тўғри. Шу билан бир вақтда, мазкур “давлат мажбурлови ёрдамчи чоралари” жазолар рўйхатига киритилганини ва бундан ташқари, улар жиноий жавобгарликни дифференциация қилишни ҳам таъминлашини кўрсатиб ўтиш, ўринли бўлади.

Л.Л.Кругликов ҳам қўшимча жазо тушунчасига умуман олганда шу нуқтаи назардан таъриф беради: “Қўшимча жазо жиноят содир этганлик учун суд томонидан асосий жазога қўшимча равишда қўлланиладиган, у билан яхлит ва ягона жазони ҳосил қиладиган, маҳкум шахсиятининг алоҳида томонларига танлаб таъсир кўрсатиш йўли билан жазони индивидуаллаштиришга хизмат қиладиган қонунда назарда тутилган давлат мажбурлови ёрдамчи чорасидир”³. Мазкур муаллиф ҳам қўшимча жазоларни жиноий жавобгарлик ва жазони дифференциация қилиш вазифалари билан боғламайди, аммо дарсликнинг “Жазонинг мақсади” деб номланган кейинги бобида у дифференциация қилиш воситалари орасида асосий ва қўшимча жазоларни белгилашни кўрсатиб ўтади⁴.

В.К.Дуюнов қўшимча жазоларга уларнинг белгиларини тавсифлаш йўли билан таъриф беради. Унинг фикрича, “қўшимча жазолар – бу жиноят қонунида назарда тутилган, жазо олдида турган мақсадларга эришишда ёрдамчи ролни бажариши лозим бўлган жазо турларидир. Улар тайинлаш учун мажбурий ёки факультатив (номажбурий) бўлиши мумкин. Санкцияларда барча жиноятлар учун ҳам кўрсатилавермайди. Улар суд томонидан фақат асосий жазоларга қўшимча равишда тайинланади –

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2006 йил 3 февралдаги “Судлар томонидан жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида”ги 1-сон қарори. // www.lex.uz/docs/1455976

² Цветинович А.Л. Дополнительные наказания. – Куйбышев, 2009. – С. 18.

³ Наумов А.В. Уголовное право. Общая часть. Курс лекций. – М.: БЕК, 1996. – С. 374.

⁴ Уголовное право России. Часть Общая. Под ред. Л.Л.Кругликова. – М.: БЕК, 1999. – С. 352.

ишнинг ҳолатларига кўра ва айбдор шахсининг хусусиятларини ҳисобга олганда умумий жазо чорасининг жазоловчи-тарбияловчи ва огоҳлантирувчи имкониятларини кучайтириш, жазо мақсадларига янада самарали эришиш учун унга алоҳида тус бериш зарур бўлган ҳолларда. Қўшимча жазолар асосий жазолар билан бир турга мансуб бўлмаслиги керак ва улар қўшилаётган асосий жазо чорасидан оғирроқ бўлиши мумкин эмас”¹. Қаршимизда қўшимча жазолар белгиларининг анча тўлиқ тавсифи намоён бўлади, аммо унда қўшимча жазолар жиноий жавобгарлик ва жазони дифференциация қилиш ва индивидуаллаштириш талаблари билан бевосита боғланмаган.

Бизнинг фикримизча, таърифда: 1) қўшимча жазоларнинг юридик мазмунига; 2) уларнинг мажбурийлиги ёки факультативлигига; 3) уларни тайинлаш асосларининг хусусиятига; 4) жазо мақсадларига эришишда улар ёрдамчи хусусият касб этишига; 5) қоида тариқасида, жазонинг барча мақсадларига эмас, балки уларнинг айримларига эришишга қаратилганлигига; 6) асосий жазолар билан биргаликда улар ягона ва яхлит жазо чорасини ҳосил қилишига; 7) уларнинг асосий вазифаларига доир қоидалар акс эттирилиши лозим.

Шундай қилиб, баён этилган мулоҳазаларни ҳисобга олган ҳолда, қўшимча жазоларнинг қуйидаги таърифини таклиф қилиш, бизнингча, ўринли бўлади:

қўшимча жазо – бу жиноий жазолар рўйхатига киритилган, қоида тариқасида, жазонинг алоҳида мақсадларига эришиш учун ёрдамчи хусусиятга эга бўлган, содир этилган жиноятнинг хусусиятини ва айбдорнинг шахсини тавсифлайдиган маълумотларни ҳисобга олган ҳолда, ё қонуннинг тўғридан-тўғри кўрсатмасига кўра, ё суд ихтиёрига кўра яхлит ва ягона жазо чорасини кучайтириш учун тайинладиган, маҳкум ҳуқуқий мақоми, шахсиятининг алоҳида хусусиятларига танлаб таъсир кўрсатиш йўли билан жиноий жавобгарлик ва жазони индивидуаллаштириш учун мўлжалланган мажбурлов чорасидир.

MEHNATNI MUHOFAZA QILISH QONUNCHILIGI IJROSI USTIDAN NAZORATNING AHAMIYATI

ALISHER Raxmatullayev,
O'zbekiston Respublikasi
Huquqni muhofaza qilish

¹ Дуюнов В.К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике. – Курск, 2000. – С. 38.

Bugungi rivojlangan zamonda fuqarolarning mehnatini har tomonlama muhofaza qilish sohasi mehnat munosabatlaridagi eng muhim sohalardan biri hisoblanadi, shu sababli ham davlat uni o'z vakolatlari yordamida aniq tartibga soladi. Mehnat muhofazasi O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 211-moddasi¹, "Mehnatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni asosida ishlab chiqilgan bo'lib, korxonalarda mehnat sharoitlarini yaxshilash, ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalar va kasb kasalliklarining oldini olish, xodimlarni sanitariya-maishiy sharoitlar bilan ta'minlashni rejali ravishda amalga oshiriluvchi tashkiliy-texnikaviy va sanitariya-sog'lomlashtiruv tadbirlarini belgilaydi².

Ma'lumki, erkin mehnat qilish, ish joyi, kasbi va ishini tanlash huquqi insonning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy huquqlaridan biri sifatida xalqaro huquqiy hujjatlarda ham, O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va boshqa qonunlarda ham to'la e'tirof etilgan, huquqiy jihatdan kafolatlangan va himoyalangan. Shu tufayli, mehnat qilish huquqi va bu huquqni ro'yobga chiqarilish masalalari har qanday dunyoviy va demokratik mamlakat milliy huquq tizimining inson huquqlariga oid blokida yetakchi o'rinda turadi³.

O'zbekiston Respublikasida inson huquq va erkinlarini himoya qilishning xalqaro standartlariga muvofiq huquqiy asoslarni yaratish bo'yicha aniq va maqsadli ishlar olib borilmoqda. Xalqaro hamjamiyat a'zosi sifatida xalqaro huquqning umume'tirof etilgan normalarining ustuvorligini tan olgan holda Konstitutsiya bilan mustahkamlagan⁴.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida belgilangan har bir shaxsning mehnat qilishi, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash kafolatlari O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi va "Mehnatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonun va qonunosti hujjatlari orqali amalga oshiriladi.

Mehnatni muhofaza qilishning umumiy masalalari ushbu sohaning qonuniy asoslari, xavfsiz va sog'lom ish sharoitlarini tashkil qilish, mehnat sharoitini tahlil qilish kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Mehnat sharoiti – insonning mehnati davomida uning sog'lig'iga va ish faoliyatiga ta'sir qiladigan ishlab chiqarish omillari yig'indisi bo'lib, uning xavfsizligi zararli va xavfli ishlab chiqarish omillarining xodimga ta'sirini istisno etiladigan yoxud ularning ta'siri darajasi belgilangan normativlardan ortiq bo'lmagan holatlar bilan belgilanadi.

Mehnatni muhofaza qilish – bu mehnat sharoitlarini yuqori darajaga oshirishga, ish vaqtidagi jarohat va ziyonlarni eng kam darajaga tushirishga,

¹ O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi.

² O'zbekiston Respublikasining "Mehnatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni, 22.09.2016 yil. O'RQ-410-son.

³ Y. Tursunov, M.A. Usmanova. Mehnat huquqi. Darslik. -T.: TDYI nashriyoti. 2006-yil -238-bet.

⁴ Ijtimoiy sohada qonunchilik ijrosi ustidan prokuror nazorati. Uslubiy qo'llanma // yu.f.f.d. (PhD) A.B. Komilov va boshqa mualliflar jamoasi. O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori o'rinbosari E.T.Yuldashevning umumiy tahriri ostida. – T.: O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi Akademiyasi, "EFFECT-D" nashriyoti. 2021. b. 29– 49

shuningdek, kasbiy kasalliklar yoki baxtsiz hodisalardan ishchilarni himoyalashga qaratilgan chora-tadbirlar yig'indisidir¹.

Korxonaning har qanday darajadagi boshqaruvida mehnat muhofazasi va xavfsizligi bo'yicha qonunchilik va boshqa me'yoriy hujjatlarga amal qilinishiga mas'ul shaxs korxona rahbari hisoblanadi. Hozirgi kunda ko'plab korxonalarga yoki biror ishlab chiqarish subyektlariga borsangiz mehnat xavfsizligining oddiy qoidalariga ham rioya qilinmayotganiga guvoh bo'lishingiz mumkin. Misol uchun qo'lqop yoki bosh kiyim kiyish. Xavfsizlik texnikalariga rioya qiladigan korxona va tashkilotlar ham bor, lekin shunday tashkilotlar ham borki, ish beruvchi tomonidan beparvolik qilinadi². Unda ishchilar na tibbiy ko'rikdan o'tkazilgan, na himoya vositalari olib berilgan. Bugungi asosiy muammolar va baxtsiz hodisalar ham shularning orqasidan kelib chiqadi. Agar ish beruvchilar mehnatni muhofaza qilish madaniyatini o'zlariga joriy qilishsa, kuchaytirishsa, ish joylarida ro'y beradigan har xil baxtsiz hodisalarning kelib chiqishi bartaraf etiladi³. "Mehnatni muhofaza qilish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 22-23-moddalarida ish beruvchi va ishchilarning mehnat muhofazasidagi huquq va majburiyatlari belgilangan, ushbu qoidalariga rioya qilish ish beruvchining ham, ishchining ham majburiyati hisoblanadi⁴.

Mehnatni muhofaza qilishdagi muammo faqat shundan iborat emas, asosiy muammolardan yana biri – bu mehnatni muhofaza qilishni tashkil qilish va muammolarini hal qilishda yaxlit, bir tizimli yondashuvning yo'qligi, profilaktika ishlarining eng muhim va ustuvor yo'nalishlari belgilanmagan va lozim darajada olib borilmaganligi. Bu esa ko'plab samarasiz choralarni ishlab chiqishga, mehnatni muhofaza qilish uchun ajratilgan mablag'larni oqilona taqsimlanmaganligi va sarflanmaganligiga olib kelgan.

Mehnat muhofazasini ta'minlashning bugungi an'anaviy shakllari, uning sharoitlarini yaxshilash ishlab chiqarishning zamonaviy rivojlanish darajasiga to'g'ri kelmaydi. Bugungi kundagi asosiy muammolar quyidagilar: ishlab chiqarishda mehnatni muhofaza qilishni tashkil etishda yagona tizimli yondashuvning yo'qligi; mehnatni muhofaza qilish holatini nazorat qilish, tahlil qilish va har tomonlama baholashning ilmiy asoslangan usullarining yetishmasligi; profilaktika choralarining past samaradorligi, mehnatni muhofaza qilish uchun mablag'larni oqilona rejalashtirish va taqsimlash.

Rivojlangan davlatlarda mehnatni muhofaza qilish qanday olib borilishiga qaraydigan bo'lsak, xususan, Rossiya Federatsiyasining Mehnat kodeksida, "Mehnatni muhofaza qilish" deb nomlangan o'ninchi bo'limi "Mehnatni muhofaza qilishni tashkil etish" deb nomlangan 35-bobni o'z ichiga olgan va uning 217-

¹ Андруш, В. Г. Охрана труда : учебник / В. Г. Андруш, Л. Т. Ткачёва, К. Д. Яшин. – Минск : РИПО, 2019. – 337

² Турсунов Й. Трудовое право. Учебник. Т.: Издательство ТГЮИ. 2005 год. -252 стр.

³ Беляков, Г. И. Охрана труда и техника безопасности: учебник для среднего профессионального образования / Г. И. Беляков. — 3-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2023. — 404 с.

⁴ <https://lex.uz/acts/-142859>.

moddasida xodimlarning soni 50 kishidan ortiq bo'lgan har bir tashkilot rahbarining o'z tarkibida bo'lim, byuro yoki bitta muhandisi bo'lishi shartligi ko'rsatilgan¹. Bundan tashqari, AQSHda 1970-yilda Mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik to'g'risida Akt (Occupational Safety and Health Act) qabul qilingan. Unda ishchilarning halok bo'lishining yoki ishda boshqacha tarzda zarar ko'rishini oldini olish uchun maqsad qilingan. Unga ko'ra, ish beruvchilar o'z xodimlarini ish bilan ta'minlashda ma'lum xavf-xatarlardan xoli bo'lgan sharoitlar yaratib berishga majbur. Ushbu Akt bo'yicha 50 ta shtatda ham ma'muriyat tshkil etilgan bo'lib, ular ishchilar huquqini har tomonlama himoya qiladi². Bizdagi inspeksiyadan farqli ravishda ularda faqat ma'lum bir vaqtdagina ish sharoiti tekshirilmaydi, ularda har bitta xodim ishga kirganda uning ish sharoiti va xavfsizligi alohida tekshiriladi. Shuningdek, ular faqat tekshirish yoki nazorat qilish bilan shug'ullanib qolmay, ish joyidagi xavfsizlik va sog'liqni saqlash standartlari bo'yicha ish beruvchilar va ishchilarga trening yordamida ma'lumotlar berib borishadi³.

Hozirgi zamonaviy ishlab chiqarishning murakkabligi mehnatni himoya qilishga kompleks yondashishni talab etadi. Korxona va tashkilotlarda ishlab chiqarish jarayonida mehnat xavfsizligi bo'yicha yetarli sharoitlar yaratilmaganligi esa, ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalar sodir bo'lishining yuqori xavfini yuzaga keltiradi. Ishlab chiqarishdagi baxtsiz hodisalarni kamaytirishda, bu hodisalarni chuqur tahlil qilish asosida, ularni keltirib chiqaruvchi sabablarni hamda ishlab chiqarishdagi xavfli va zararli omillarni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday sharoitda korxona va tashkilotlar quyidagi vazifalarni hal qilishlari kerak:

- mehnatni himoya qilish masalalari bo'yicha ishchilarni o'qitish;
- ishlab chiqarish uskunalarning xavfsizligini ta'minlash;
- binolar va inshootlarning xavfsizligini ta'minlash;
- ishchilarni shaxsiy himoya vositalari bilan ta'minlash;
- optimal ish va dam olish rejimlarini ta'minlash;
- ishlab chiqarish jarayonlarining xavfsizligini ta'minlash;
- mehnat sharoitlarini normallashtirish va boshqalar⁴.

Shuningdek, mavjud muammolarni bartaraf etish uchun *birinchi navbatda*, ish joylarida xavfli va zararli ishlab chiqarish omillari ustidan nazorat qiluvchi va ogohlantiruvchi avtomatik tarzda ishlaydigan tizim yaratilishi kerak. *Ikkinchidan*, texnologik va energetik jihozlarning nosoz hollarda favqulodda o'chirilishini

¹ Ijtimoiy sohada qonunchilik ijrosi ustidan prokuror nazorati. Uslubiy qo'llanma // yu.f.f.d. (PhD) A.B. Komilov va boshqa mualliflar jamoasi. O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori o'rinbosari E.T.Yuldashevning umumiy tahriri ostida. – T.: O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi Akademiyasi, "EFFECT-D" nashriyoti. 2021. b. 29– 49.

² <https://www.osha.gov/sites/default/files/publications/osha3021.pdf>.

³ <https://kun.uz/uz/news/2020/02/22/mehnat-xavfsizligi-qoidalariga-rioya-qilmaslik-sababi-bilimsizlik>.

⁴ <https://spb-spr.ru/>.

ta'minlaydigan blokirovka qurilmalarini zamonaviy, takomillashgan va har tomonlama tekshirilganlari bilan almashtirilishi kerak. *Uchinchidan*, korxonalarda mehnatni muhofaza qilish bo'yicha ma'lum bir burchaklar yoki kabinet tashkil etib, ularni kerakli jihoz va vositalar bilan ta'minlash kerak, shu bilan birga, mehnatni muhofaza qilish qoidalari bo'yicha korxonalarda muntazam ravishda treninglar o'tkazib turish kerak. Mehnat xavfsizligiga rioya qilmagan ishchilarga nisbatan ogohlantirish va jazo choralarini kuchaytirish kerak, misol uchun oddiy qo'lqop yoki bosh kiyimni kiymasdan ishlayotgan xodimga nisbatan uning oylik maoshidan ma'lum bir qismini ushlab qolishi mumkinligi to'g'risida ogohlantirilishi va keyingi safar ushlab qolinishi ta'kidlanishi kerak. Mehnatni muhofaza qilishga oid talablarga qat'iy amal qilish xodimning burchi bo'lib, unga rioya etmaslik intizomiy javobgarlikka va intizomiy jazo qo'llanishiga sabab bo'ladi. Mehnatni muhofaza qilishga oid talablarga rioya etilishini tekshirib borish va zarur shart-sharoitlari bilan ta'minlash ish beruvchining majburiyatlari sirasiga kiradi. Bu kabi nazoratlar ish beruvchi yoki ichki nazorat mutaxassislari tomonidan olib boriladi. Zero, har qanday ish, avvalo, o'z xavfsizligini ta'minlashdan boshlanadi. Mehnatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlarni muvofiqlashtirish va ularning amalga oshirilishi hamda uning ijrosi uchun prokuror nazorati katta ahamiyatga ega, chunki mehnatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlar, ish faoliyati davomida xavfli hodisalar va muammolarga qarshi himoyani ta'minlash maqsadida joriy etilgan. Bu qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning ijro qilish, ularni muvofiqlashtirish va boshqa amaldagi muammolarni yechishda qonunchilik ijrosi ustidan nazoratni amalga oshirish muhim hisoblanadi.

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАРНИНГ ЖИНОЯТЛАРИ ҲАҚИДАГИ ИШЛАРНИ ЮРИТИШДА БОЛА ҲУҚУҚЛАРИНИНГ КАФОЛАТЛАРИ

ШЫМБЕРГЕНОВА Улзада,
*Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни
муҳофаза қилиш Академияси
магистратура тингловчиси*

Давлат ҳимоясига муҳтож бўлган қатламнинг бири болалар бўлиб, уларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини таъминлаш, ушбу

кафолатларни махсус қонунлар билан белгилаш, шунингдек уларга риоя қилиш механизмлари тартибга солиш мамлакатимиз олдида турган энг долзарб масалаларнинг бири ҳисобланади. Конституциямизда оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза этилишига алоҳида урғу берилган. Ўз навбатида, ҳозирги пайтга давлатимизда умумий аҳоли сонининг 10 миллиондан ортиғини болалар ташкил қилиши ҳам масалага катта эътибор қаратишга ундайди¹. Дунёда бола ҳуқуқларининг қай даражада таъминланаётганлиги ва уларга қанчалик даражада риоя қилинишини таҳлил қилувчи “KidsRight Indeks” халқаро рейтингда болаларнинг ҳуқуқлари шароити, яшаш, билим олиш, соғлиқ ва болаларнинг ҳимояланиш даражаси каби мезонлар асосида 2022 йилги рейтинг натижаларига кўра Ўзбекистон 185 та давлат ўртасида 88 - пағонадан жой олган². Натижадан кўриниб турибдики, жамиятимизда болалар ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш механизмларининг самарадорлигини оширишни талаб қилмоқда.

Кўп ишлатиладиган “бола”, “ўспирин”, “вояга етмаган” сўзлари айнан ўн саккизга тўлганга қадар шахсларга нисбатан қўлланилади ва бу ҳақида БМТнинг 1989 йилда қабул қилинган “Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги” Конвенцияда ҳамда миллий қонунчилигимизда 2008 йилда қабул қилинган “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги” Қонунда белгиланиб қўйилган^{3,4}. Ёш хусусида чуқурроқ таҳлил қиладиган бўлсак, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 2000 йил 15 сентябрдаги “Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги Қарорида шахсни муайян ёшга тўлганлигини ҳисоблашнинг қоидалари кўрсатилган. Унга кўра, шахсни 18 ёшга тўлган куни бошланган вақтдан эмас, балки шу кун тўла ўтганидан кейин ҳисобланади, яъни кейинги куннинг бошланишидан 18 ёшга тўлган ҳисобланади. Агар вояга етмаганнинг ёши аниқ бўлмаса, экспертлар хулосаси орқали аниқланиши назарда тутилган. Агар экспертлар муайян йилни вояга етмаганнинг туғилган куни деб хулоса берсалар, шахснинг туғилган куни ўша йилнинг охири кунидан ҳисобланади⁵. Демак, вояга етмаганнинг шахсини аниқлаш хусусидаги тартиб ва талаблар белгилаб қўйилган.

Илмий адабиётларда, Е.Б. Мельникованинг фикрича вояга етмаган шахс – бу маълум ёшга етмаган, қонун билан фуқаролик лаёқати ва қонун

¹ <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/demography-2>

² https://www.kidsrights.org/research/kidsrightsindex/?gclid=Cj0KCQjwuLShBhC_ARIsAFod4fjRtpCh3jiZKGQeVeVvOIPTcyTARm1qpPbKziKjkrY85I9ZF0NCqAaAiu7EALw_wcB

³ Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция. // 1989 йил 20 ноябрда Бош Ассамблеянинг 44/25-сон резолюцияси билан қабул қилинган <https://lex.uz/docs/2595913>

⁴ Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 7 январдаги “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги ЎРҚ-139-сон қонуни <https://lex.uz/docs/1297315>

⁵ Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 15 сентябрдаги 21-сонли “Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги қарори. <https://www.lex.uz/docs/1449720>

хужжатларда назарда тутилган субъектив ҳуқуқлар, эркинликлар ва қонуний мажбуриятларни тўлиқ амалга ошириш имкониятига эга бўлмаган шахс деб таъриф беради¹.

Умумий қилиб айтганда, бола – ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини эркин амалга оширишга қийналадиган, уларнинг мазмун моҳиятини тўлиқ тушунмайдиган ҳамда ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлашда давлат, жамиятнинг ҳамда қонуний вакилларнинг ёрдамига таянадиган шахс деб таъриф берсак бўлади.

Инсон ҳуқуқлари тизимида бола ҳуқуқларига алоҳида эътибор қаратилиши бир неча сабаблар билан изоҳланади. Биринчидан, болалар катта кишилар эга бўлган ва фойдаланадиган ҳуқуқларнинг барчасидан фойдалана олмайдилар, иккинчидан эса, айнан уларнинг балоғатга этмаганлиги боис давлат ва жамият томонидан алоҳида ғамхўрона муносабат кўрсатилиши ва айрим имтиёзлар берилишини талаб қилади².

Вояга етмаганларга доир жиноят ишлари бўйича иш юритувда болаларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоялаш масалалари миллий қонунчилик манбаларидан Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Жиноят, Жиноят-процессуал, Оила кодекслари, Ўзбекистон Республикасининг “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”, “Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”, “Судлар тўғрисида”, “Адвокатура тўғрисида”ги қонунларида ва бошқа ҳужжатларда ўз ифодасини топган.

Хусусан, “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги” Қонунда жиноят процессининг иштирокчиси бўлган бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолатлари мустаҳкамланган бўлиб, унга кўра:

- Давлат судга қадар иш юритишнинг ва суд муҳокамасининг барча босқичларида болаларнинг қонунчиликда белгиланган барча процессуал ҳуқуқларига риоя этилиши ҳамда бу ҳуқуқлар кафолатларининг таъминланиши бўйича чораларни кўриши;

- Болага ҳар қандай руҳий ёки жисмоний таъсир ўтказиш, уни кўрсатмалар беришга ёки айбини тан олишга мажбурлашнинг тақиқланиши;

- Судга қадар иш юритиш ва суд муҳокамаси жараёнида болаларга нисбатан улар қонуний вакилларининг иштирокисиз амалга ошириладиган процессуал ҳаракатларни бажариш тақиқланиши ҳамда қонунчиликда назарда тутилган ҳолларда вояга етмаган шахсга нисбатан

¹ Мельникова Э.Б. Ювенальная юстиция: проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии / Э.Б. Мельникова – М.: Дело, 2001. – С. 242.

² Ганибова Ш. Международный механизм контроля реализации конвенции о правах ребенка. // Давлат ва ҳуқуқ. -2002. -№2.- Б.31

процессуал ҳаракатлар унинг катта ёшдаги яқин қариндоши, педагог ёки ушбу шахснинг бошқа қонуний вакили иштирокида амалга оширилиши;

- Вояга етмаган шахснинг жиноятлари тўғрисидаги ишлар бўйича судга қадар иш юритишнинг ва суд муҳокамасининг барча босқичларида ҳимоячининг иштирок этиши шартлиги ҳамда боланинг ва унинг қонуний вакиллариининг ҳимоячидан воз кечиши ҳақиқий эмас деб ҳисобланиши кўрсатилиб ўтилган¹.

Жиноят ишининг иштирокчисига айланган вояга етмаганлар бўйича иш юритиш умумий нормаларга қўшимча равишда болага хос бўлган руҳий ва ижтимоий-психологик хусусиятларни инобатга олган ҳолда алоҳида иш юритувга ажратилиб, махсус нормалар билан тартибга солинади.

Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишларни юритиш Жиноят-процессуал кодексида (кейинги ҳолларда ЖПК) алоҳида 60-боб билан алоҳида иш юритувга олинган. ЖПКда вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишларни юритишнинг алоҳида берилиши 1985 йилда БМТ томонидан қабул қилинган “Вояга етмаганлар одил судловини амалга оширишнинг 1985 йилдаги Минимал стандарт қоидалари (Пекин қоидалари)”, 1989 йилдаги БМТнинг “Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги” Конвенцияси асосида ва бошқа халқаро ҳуқуқий нормалар асосида ишлаб чиқилган. Конвенция ўз навбатида, вояга етмаганлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида асосий универсал ҳужжатларнинг бири бўлиб, бажарилиши мажбурий характер касб этади. Шу билан бирга, конвенцияда болаларнинг ёш хусусиятини ҳисобга олиб, ушбу тоифа вакилларига қўшимча кафолатлар мустаҳкамланган^{2,3,4}.

Вояга етмаганларни жиноятлари ҳақидаги ишларни кўришда энг аввало иш бўйича исботланиши лозим бўлган ҳолатларни синчковлик билан, ҳар томонлама, тўла ва холисона текшириб чиқиш, қилмишнинг ижтимоий хавфлилиқ даражасини ҳамда вояга етмаган шахсини эътиборга олган ҳолда аниқланган ҳақиқий ҳолатлар ва далиллар мажмуасига тўғри баҳо берилиши, одиллик ва инсонпарварлик тамойилларига амал қилган ҳолда қонунда кўрсатилган имтиёзлардан тўла фойдаланишига имконият яратилиши лозим.

¹Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси <https://lex.uz/docs/111460#254605>

²Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси.
<https://lex.uz/docs/111460#254605>

³ “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”ги конвенция. // 1989 йил 20 ноябрда Бош Ассамблеянинг 44/25-сон резолюцияси билан қабул қилинган <https://lex.uz/docs/2595913>

⁴ БМТнинг балоғатга етмаган болаларга нисбатан одил судлов юритишга доир минимал стандарт қоидалари қилинган 1985 йил 29 ноябрда БМТ Бош Ассамблеянинг 40/33-сон резолюцияси билан қабул қилинган.
https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/beijing_rules.shtml

А.И. Терегулованинг фикрича, ушбу қоидаларни амалга ошириш кўламида вояга етмаган шахслар фаровонлиги, ривожланиши, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига алоҳида эътибор қаратиш керак. Расмий идораларнинг аралашуви вояга етмаган шахс умумий манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ҳамда холис ва адолатли ёндашув асосида амалга оширилмоғи даркор¹.

Конституцияда белгилаб берилган қоидалар жиноят ишини юритишда қатъий риоя этилиши лозим бўлган ҳуқуқлар тизими мавжуд бўлиб, уларга шахсий дахлсизлик (25-модда); айбсизлик презумпцияси (26-модда); шахс шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш, шахсий ҳаёт, оилавий сирларнинг дахлсизлиги, ёзишмалар, телефон суҳбатлари, почта ва бошқа жўнатмаларнинг дахлсизлиги, уй-жой дахлсизлиги (27-модда), малакалий юридик ёрдам олиш (116-модда) ва ҳ. киради².

Шулар билан бир қаторда, жиноят ишини юритишда вояга етмаганларга нисбатан қўшимча процессуал кафолатлар қўлланилади:

- Ишда қонуний вакилнинг ҳамда ҳимоячининг иштирок этишининг мажбурийлиги;

- Вояга етмаган шахснинг жиноят ишини кўришда у ўқиган ёки ишлаган корхонани, муассасани, ташкилотни, вояга етмаганлар ишлари бўйича идоралараро комиссияни, зарур бўлса, бошқа ташкилотларни ҳам хабардор қилиш;

- Вояга етмаганни сўроқ қилиш ҳаракати давомийлигининг қисқартирилган шаклининг қўлланилиши;

- Вояга етмаган иштирокчиларни сўроқ қилишда суриштирувчининг, терговчининг ёки прокурорнинг ихтиёрига кўра ёхуд вояга етмаган гумон қилинувчи ёки айбланувчи ҳимоячисининг, қонуний вакилининг илтимосига биноан педагог ва психолог иштирок этиши;

- Вояга етмаган жабрланувчи ва гувоҳларни кўрсатув беришдан бош тортганлик ва била туриб ёлғон кўрсатув берганлик учун жавобгарлик тўғрисида огоҳлантирмаслиги;

- Ўзига қарши гувоҳлик ва кўрсатмаларни мажбурий беришга мажбурланмаслик;

- Эҳтиёт чораларини қўллаш сифатида вояга етмаганларни қаровга топшириш ёки болалар муассасига жойлаштириш каби альтернатив чоралардан фойдаланишида кўзга ташланади³.

Юқорида санаб ўтилган кафолатлар халқаро стандартлар асосида шакллانган бўлиб, вояга етмаганларнинг ирқи, ранги, жинси, дини,

¹ Терегулова А.И. Обеспечение прав и законных интересов несовершеннолетних подозреваемых, обвиняемых в контексте рационализации стадии предварительного расследования: Дисс. ... канд.юрид. наук. – Уфа, 2019. – С. 52.

² Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. <https://lex.uz/docs/20596>

³ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. <https://lex.uz/docs/111460#254605>

сиёсий ёки бошқа қарашлари, миллий ва ижтимоий келиб чиқиши, мулкый мавқеидан қатъи назар холисона қўлланишни талаб қилади.

Пекин қоидаларига мувофиқ, вояга етмаганларга оид жиноят иши юритишда вояга етмаган шахслар айбсизлик презумпцияси, айблов тўғрисида хабардор бўлиш ҳуқуқи, кўрсатма беришдан бош тортиш ва гувоҳлик беришга мажбурланмаслик, маслаҳат олиш, ота-она ёки васийининг ҳозир бўлиш ҳуқуқи, гувоҳлар билан юзлашиш ва сўроқ қилиш ҳамда юқори органга шикоят қилиш (7-банд) каби асосий процессуал ҳуқуқларини жиноят процессининг барча босқичларида таъминланиши, шунингдек етарли малакага эга бўлган ваколатли мансабдор шахслар томонидан (22-банд), кераксиз узайтришларсиз (20.1-банд), ҳуқуқий ёки бошқа зарурий ёрдамни тақдим этган ҳолда (15.1-банд), қонуний вакиллар иштирокида (15.2-банд), конфиденциаллик (8-банд), айбсизлик презумпцияси (7.1-банд) қоидаларига ҳамда юқори турувчи суд томонидан қарорнинг қайта кўриб чиқиши ҳуқуқига (7.1, 14.1-банд) амал этилган ҳолда олиб борилиши кўрсатилган¹.

Айтиб ўтиш лозимки, халқаро тамойиллардан бири ҳисобланган махфийлик (конфиденциаллик) ҳуқуқининг таъминланиши бола ҳуқуқларининг ажралмас қисмидир.² Ҳар бир босқичда юритадиган жиноят ишларида уларнинг шахсий дахлсизлигига, шаън ва қадр-қиммати, обрўсини камситувчи ва унинг руҳиятига зарар етказмаслигини таъминловчи маълумотларнинг тарқатилиши тақиқланади. Чунки, вояга етмаган шахс ёш, психофизиологик жиҳатдан кучли эмаслиги, унинг кейинги маънавий ривожланишига путур етказилиш, психатравмалар орттиришнинг олдини олиш мақсадида боланинг шахсини аниқлашга олиб келадиган ҳар маълумот сир сақланиши шарт. Ушбу тамойилнинг қонунчиликда алоҳида норма сифатида кўрсатиб ўтилиши бола ҳуқуқларининг қўшимча кафолатларини самарали таъминланишига катта ҳисса қўшади.

Гарчи, амалдаги ЖПКда вояга етмаганларга белгиланган кафолатлар белгилаб берилган бўлса ҳам, баҳсли масала мавжуд. Кодекснинг 549-моддасида қонуний вакил ҳамда ҳимоячининг ишда иштирок этиши ишга вояга етмаган шахсни гумон қилинувчи ёки айбланувчи тариқасида биринчи сўроқ қилишдан бошлаб йўл қўйилиши кўрсатилиб ўтилган. Бу мантиқий жиҳатдан, биринчи сўроққа қадар вояга етмаган шахсни гумон қилинувчи ёки айбланувчи иштирокида ўтказиладиган процессуал ҳаракатларда қонуний вакил иштирокини истисно қилади. Аммо, Пекин қоидалари ҳамда “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги”

¹ БМТнинг балоғатга етмаган болаларга нисбатан одил судлов юритишга доир минимал стандарт қоидалари қилинган 1985 йил 29 ноябрда БМТ Бош Ассамблеянинг 40/33-сон резолюцияси билан қабул қилинган. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/beijing_rules.shtml

Қонуннинг 11-моддасида эса, қонуний вакиллар ва ҳимоячининг иштироки жиноят процесси бошланиши заҳоти, масалан, вояга етмаган ушлаб турилган, терговга қадар текширув бошланган ёки жиноят иши қўзғатилган даврдан бошлаб қонуний вакиллар ва адвокат ишга жалб қилиниш лозимлигини англлатувчи норма ифодааланган. Шуннан келиб чиқиб, юқорида айтилган ЖПК нормасига янги ўзгартриш ва қўшимчалар киритиш, шунингдек бутун процесс давомида амалга ошириладиган процессуал ҳаракатларда ҳимоячи ва қонуний вакилларнинг иштирокисиз ўтказилишини ман қилувчи нормаларнинг процессуал қонунчиликка киритилишини таклиф қиламиз.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, миллий қонунчилик тизимида бола ҳуқуқларини таъминловчи бир қатор кафолатлар тизими яратилган. Уларнинг барчаси халқаро тамойиллар андозасида ишлаб чиқилган. Шунга қарамасдан, бола ҳуқуқларини таъминлаш соҳаси олдида бир қанча муҳим вазифаларни бажариш керак. Шу жумладан, бола ҳуқуқларини амалда тўлиқ рўёбга чиқариш учун механизмларни такомиллаштириш, мавжуд қонунчиликдаги бўшлиқларни тўлдириш, ҳуқуқни қўллаш амалиётини ривожлантириш, ЖПК нормаларини халқаро стандартларга мувофиқлаштириш каби масалалар устувор аҳамият касб қилади. ЖПК нормалари қаторига қўшимча ҳуқуқларни кенгайтириш, хусусан махфийлик ҳуқуқининг алоҳида модда билан киритиш орқали халқоро талабларга тўлиқ жавоб берган бўлади.

ФИРИБГАРЛИК ЖИНОЯТИДА ФИРИБГАР ВА ЖАБРЛАНУВЧИ ШАХСЛАРНИНГ ШАХСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

ХУЖАМУРАТОВ Бекзод Уктамович

Ўзбекистон Республикаси

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш Академияси

магистратура тингловчиси

Инсон ҳуқуқлари масаласи бутун дунёда бугунги кунда долзарб муаммо бўлиб турган бугунги асримизнинг биринчи чорагида бизнинг Ўзбекистонимизда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида ижобий

ўзгаришлар жуда кўплаб амалга оширилиб келинмоқда.

Шундай бўлсада ижтимоий муносабатларни ахборотлаштирилиши, интернет орқали битимлар сонининг ўсиши янги турдаги фирибгарлик жиноятларининг пайдо бўлишига сабаб бўлмоқда.

Ижтимоий ҳаётийлик ва мослашувчанлик сирлари, шунингдек, фирибгарлик содир этилишининг тугатилмаган хилма-хиллиги махсус тадқиқотлар талаб қилади.

Ҳозирги кунда жиноят оламида энг юқори кўрсаткичлардан ҳисобланган фирибгарлик жиноятда фирибгар ва жабрланувчини ўзаро қандай боғлиқлиги борлигини ўрганиб чиқиш лозим.

Фирибгарлик жиноят содир этиш йўли ва усулини танлашда фирибгарнинг шахси асосий рол ўйнайди. Фирибгарнинг шахси бошқа жиноятчиларнинг шахсидан сезиларли фарқларга эга.

Фирибгарларнинг аксарияти айёр, ақлли, ривожланган тасаввур, одамларни қизиқтириш ва қозониш, актёрлик қобилиятига эга. Фирибгарларда шунингдек, жабрланувчиларнинг “заиф томонларини” тахмин қилиш ва улардан жиноий натижага эришиш учун моҳирлик билан фойдаланиш имконини берувчи ривожланган сезги бор.

Жиноятларни тергов қилиш ва олдини олиш жараёнида шахснинг типик хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Фирибгарларнинг шахсини тавсифлашда ижтимоий-демографик хусусиятлар муҳим роль ўйнайди. Уларга қуйидагилар: - жиноятчиларнинг жинси; - ёш хусусияти; - жиноятчиларнинг яшаш; - жойининг жиноят содир этган жойи билан боғлиқлиги; - уларнинг ижтимоий бандлик даражаси; - таълим даражаси; - жиноятларнинг такрорланиши ҳолати; - шахснинг ҳулқ-атвори хусусияти киради.

Очилган жиноятларнинг умумий сонидан фирибгарлар орасида асосий ўринни эркаклар эгаллаши аниқланди. Суд ва тергов амалиётини таҳлил қилиш натижасида олинган маълумотларга кўра, биргина Тошкент шаҳри бўйича 2022 йил давомида фирибгарликларнинг 91 фоизи эркак жиноятчилар томонидан содир этилган бўлиб, унга кўра фирибгар аёлларнинг улуши сезиларли ва 9 фоизга етади, аммо, бу кўрсаткич ортиш тенденциясига эга¹.

Ҳуқуқбузарнинг шахси ижтимоий хусусиятлар билан бир қаторда ахлоқий-психологик мезонларга ҳам эга. Буларга муносабат, мотив, интеллектуал, ҳиссий, иродавий сифатлар киради. Бу хусусиятлар жиноятчи шахсининг ижтимоий хусусиятларини белгилайди ва асосан улардан келиб чиқади.

Ушбу тадқиқот билан боғлиқ ҳолда, биз фирибгар шахсининг

¹ Тошкент шаҳар прокуратураси Ички ишлар органларида қонунчилик ижроси устидан назорат бўлими маълумотномаси.

тузилишини унинг энг муҳим хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда кўриб чиқамиз.

1. Шахснинг ҳиссий хусусиятлари. Буларга қуйидагилар киради: асабий жараёнларнинг кучи, мувозанати ёки ҳаракатчанлиги (темперамент), ҳис-туйғуларнинг динамизми, ҳиссий кўзғалувчанлик даражаси, турли огоҳлантиришларга реакцияларнинг кучи ва тезлиги, тажрибаларнинг ўзгарувчанлиги ва шунга ўхшаш фазилатлар. Фирибгарга хотиржамлик, ҳиссий кўринишларда вазминлик, эҳтиёткорлик, ўзини, вазиятни назорат қилиш қобилияти ва бошқалар ажралиб туради.

2. Шахснинг иродавий хусусиятлари. Буларга қуйидагилар киради: мақсадлилиқ, фаоллик, ташаббускорлик, тартиб-интизом, топқирлик, қатъиятлилиқ, ўжарлик, ғайрат, ахлоқий ва иродали чидамлилиқ ва бошқалар. Шахснинг иродавий фазилатлари унинг хатти-ҳаракатларини ўз-ўзини тартибга солиш қобилиятини, қарор қабул қилиш ва кўзланган мақсадга эришиш қобилиятини тавсифлайди.

Умуман олганда, фирибгарлар ироданинг етишмаслиги ва иродавий тайёргарликдаги бўшлиқлар билан тавсифланмайди, иродали шахс хусусиятларининг йўқлиги ёки етарли даражада ривожланмаганлиги билан ифодаланади, яъни, турли хил хусусиятларда қайд этилган жиноятчилар тоифалари.

Фирибгарлар жиноий мақсадларга эришишда катта зукколик ва топқирлик билан ажралиб туради. Қийин вазиятларда улар қатъий ҳаракат қиладилар, ўзини тута билиш ва чидамлилиқни намойиш этадилар.

Фирибгарлик қурбонларининг шахсини аниқлаш учун ижтимоий-демографик хусусиятлар (жинс, ёш, маълумот, ижтимоий ва оилавий аҳвол) асосий аҳамиятга эга.

Фикримизча, жабрланувчининг хулқ-атвори босқичларга кўра фарқланади: жиноят содир этилишидан олдинги давр учун, жиноятнинг бевосита содир этилган даври ва жиноят содир этилганидан кейинги давр учун.

Жабрланувчининг жиноят содир этишдан олдинги хулқ-атворининг хусусиятларини ўрганиш фирибгарлик содир этиш сабабларини чуқурроқ тушунишга, унинг хулқ-атворининг криминологик аҳамиятли хусусиятларини аниқлашга имкон беради.

Жабрланувчининг жиноят содир этиш жараёнида хулқ-атворини таҳлил қилиш фирибгарнинг жиноий ниятларини амалга оширишини осонлаштирадиган шарт-шароитларни аниқлашга, ижтимоий қадриятлардан фойдаланган ҳолда ушбу омилларни бартараф этиш методологиясини ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Фирибгарлик ҳолатида, аксарият жиноят содир этиш механизми учта бир бири билан боғлиқ элементларнинг ўзаро таъсири ва бирлашиши

натижаси бўлган тизимли шаклланишдир, хусусан:

- 1) ноқонуний ҳаракатни содир этган шахс;
- 2) ноқонуний ҳаракат ёки ҳаракатсизликнинг ўзи;
- 3) қурбон.

Жиноят ишларини ўрганиш шуни кўрсатдики, фирибгар ва жабрланувчи ўртасида жиноят содир этилишидан олдин ҳам мураккаб алоқалар вужудга келади ва ўрнатилади, улар муносабатларнинг бутун мажмуасини ташкил этади, натижада фирибгарлик фаолиятининг ўзи факти юзага келади.

Фикримизча, фирибгарнинг шахсий фазилатлари ва хатти-ҳаракатларини билишдан кўра, фирибгарлик қурбонининг шахсини ва унинг хатти-ҳаракатларини ҳар томонлама ўрганиш муҳимдир.

Одатда жабрланувчи яъни фирибгарлик қурбонининг шахсни ўрганилмайди ва статистик маълумотлар юритилмайди. Шу сабабли, фирибгарлик қурбонининг шахси ва у ҳақидаги маълумотларнинг ҳисоби юритилмоғи лозим.

Фирибгарлик қурбони бўлиши мумкин бўлган шахснинг хулқ-атвори қурбони бўлишини ўрганиш ва виктимология хулосаларидан фойдаланиш ушбу турдаги жиноятларга қарши курашиш учун ахборот базасини сезиларли даражада кенгайтиради.

Жиноят виктимологияси жиноят қурбони, хусусан, фирибгарлик қурбони-унинг биологик, психологик, ижтимоий фазилатлари, шу жумладан жиноятчига муносабати ва жиноят содир этилишидан олдинги вазиятларда ва тўғридан-тўғри фирибгарлик ҳолати тўғрисидаги билимларни ўз ичига олади.

Фирибгарлик ҳужумлари орқали содир этилган жиноятларнинг олдини олиш ва самарали тергов қилиш учун фирибгар ва жабрланувчи ўртасидаги муносабатлар тўғрисидаги виктимологик хулосалари ушбу муносабатларнинг пайдо бўлишига қанчалик тўртки бўлганлигини аниқлашга ёрдам беради.

Виктимологиянинг асосий тушунчаси қурбонликдир - бу шахсга объектив равишда хос бўлган қобилият, лекин ҳеч қандай ҳолатда ҳалокатли қобилият, муайян шароитларда жиноят қурбони бўлишга "мойиллик" ҳисобланади.

Жабрланганлик тоифаси одатда турли мазмундаги тўрт гуруҳга бўлинади:

- индивидуал қурбонлик;
- умумий қурбонлиги;
- гуруҳ қурбонлиги;
- оммавий қурбонлик¹.

¹ Полубинский В.И. Практические аспекты криминальной виктимологии. М., 1982. С. 27.

Ушбу тадқиқот ишининг муаммоларини ҳал қилиш учун фақат индивидуал ва умумий қурбонлигини ҳисобга олиш тавсия этилади.

Индивидуал қурбонлик - бу маълум бир шахснинг ижтимоий, психологик ёки биофизик фазилатлари (ёки уларнинг комбинатсияси) туфайли мулки бўлиб, у маълум бир ҳаётӣ вазиятда унга зарар етказиш эҳтимоли мавжуд бўлган шароитларни шакллантиришга ёрдам беради. Ноқонуний ҳаракатнинг натижаси, яъни, маълум бир шахснинг қурбонлиги - унинг шахсий фазилатларининг ташқи омиллар билан салбий ўзаро таъсири натижасида жиноят қурбони ролида бўлиш қобилияти.

Жабрланувчининг шахсий фазилатлари, унинг нотўғри хатти-ҳаракати ёки ҳуқуқбузар билан ўзига хос муносабатлари бўлган ноқонуний хатти-ҳаракатлар бўлмаса, уни аниқлаб бўлмайди.

Фирибгарликка қарши кураш амалиёти шуни кўрсатадики, бу гуруҳ жиноятлари жабрланувчи ва фирибгар ўртасидаги муайян муносабатлар натижасидир. Жабрланувчи ва жиноятчи ўртасида аниқ муносабатлар шаклланади, улар асосида жиноят туғилади ва ривожланади.

Фирибгарлик, албатта, алдаш, ишончни суиистеъмол қилиш билан боғлиқ бўлиб, бу ҳолларда фирибгарга объектив ҳисса қўшган жабрланувчининг танқидийлиги ва ишончлилиги даражаси алоҳида сифатга эга бўлади.

Фирибгарлик қурбонининг хатти-ҳаракати қуйидагилар бўлиши мумкин:

а) худбин;
б) ҳаддан ташқари ишонувчан, танқидга асосланган;
с) ижобий, яъни. салбий дақиқалар ёки жабрланувчининг қабул қилиниши мумкин бўлмаган танқидийлиги билан боғлиқ бўлмаган (жабрланувчи вазиятга кўра, ёлғондан шубҳалана олмади, шунингдек, худбин мақсадларни кўзламади);

д) жиноятчининг жиноий фаолиятини давом эттириши учун шароит яратган.

Фирибгарлик қурбонлари умумий сонининг қарийб ярмини ўз-ўзига хизмат қилиш ёки провокатцион хатти-ҳаракатларни ташкил қилади. Криминологик аҳамиятига кўра, бу турдаги хулқ-атворда фирибгар томонидан қўлланиладиган худбинлик (масалан, жабрланувчи томонидан товарларни анча арзон нархда, чегирма билан сотиб олиш баҳонасида) устунлик қилади.

Баъзида бундай вазиятларда жабрланувчиларнинг ҳаракатлари жиноий ҳаракатларга айланиши мумкин. Бу, масалан, олинган пулни оддийгина ўзлаштирган фирибгар орқали мансабдор шахсга пора беришга уринишда содир бўлади (албатта, процессуал маънода бундай шахслар жабрланувчи сифатида тан олинмайди).

Шундай қилиб, мақсадли қурбонлик маълумотларини йиғиш ва ундан тактик жиҳатдан асосли фойдаланиш жараёнида потенциал жабрланувчини таниб олишнинг ҳақиқий имконияти мавжуд.

Шундан сўнг жиноят оқибатлари юзага келишининг олдини олиш ёки айбдор шахсларни аниқлаш ҳамда жиноятни ҳар томонлама ва тўлиқ тергов қилиш ҳамда уларни жиноий жавобгарликка тортиш мақсадида профилактика, ҳимоя ва процессуал чора-тадбирлар кўрилиши керак.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, фирибгарлик жиноятида фирибгар ва жабрланувчи шахсларнинг шахсий хусусиятлари ўрганиш, уларни ўзаро қандай боғлиқлигини билиш орқали жиноятларни тергов қилиш ва фош этиш самарадорлиги ошади.

**АСПЕКТЫ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ,
СВЯЗАННЫХ С ХИЩЕНИЕМ ЧУЖОГО ИМУЩЕСТВА, СОВЕРШЁННЫЕ
ПУТЕМ ПРИМЕНЕНИЯ ДИСТАНЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ**

БЕКЧАН-ЗАРИФ
Мангубек Ахмеджон угли
*Слушатель магистратуры
Правоохранительной академии
Республики Узбекистан*

На сегодняшний день известно, что хищение чужого имущества разделяется на несколько видов, а также на способы хищения чужого имущества, которые является угрозой для прав собственности. К таким видам преступления относятся разбой, грабеж, хищение путем присвоения или растраты чужого имущества и кража¹.

В нашем технологическом веке у человека есть очень много возможностей, в том числе по распоряжению своими денежными средствами. Люди чаще держат деньги на банковских картах, так как в таком случае очень удобно совершать покупки в оффлайн или онлайн формате и легко контролировать свои расходы, регулярно проверяя детализацию операций. Данное явление стало настолько привычным, что мало кто задумывается о безопасности своих личных данных и денежных средств. Это и привлекает мошенников, желающих завладеть чужими деньгами. Схемы для обмана постоянно совершенствуются, становятся все более изощренными, а жертв подобного вида преступлений становится все больше. Способы разные, но во всех схемах есть общие признаки: манипулируют чувствами людей, нагнетают страх и заставляют действовать быстро. Используя данные схемы, мошенники получают доступ к персональным данным и похищают чужие деньги, а это явно противоречить статье 53 Конституции Республики Узбекистан, где отмечается, что основу экономики страны составляет собственность в ее различных формах. Право собственности является абсолютным правом, которое предполагает запрет на какие-либо действия, ущемляющие это право. Кроме того существует уголовная ответственность за совершение таких видов преступлений, но несмотря на выше указанные нормы, разъяснения, а также профилактические действия со стороны ответственных органов, данный вид преступление все-же растёт день за днем.

Рассмотрим наиболее часто встречающиеся схемы мошенничества с банковскими картами. Хищение чужого имущество через Интернет. Это самый распространенный способ. Уже придумано множество схем, посредством которых мошенники через Интернет могут завладеть деньгами с банковской карты. Наиболее распространенные среди них – фейковые сайты известных магазинов. Создаются сайты с аналогичным дизайном и адресом сайта, разница может быть в одной букве. Покупатель заходит на сайт, не подозревая ни о чем, и совершает покупку. В результате деньги за покупку переходят на счет мошенников. Также мошенники завладевают и данными вашей карты. Другой способ – это создание интернет-магазина. Чтобы привлечь покупателей, они выставляют явно

¹ Уголовный кодекс Республики Узбекистан. Утвержден Законом РУз от 22.09.1994 г. № 2012-XII. Введен в действие с 01.04.1995 г.

заниженный ценник. Разумеется, никакого товара нет, это всего лишь приманка. Также одной из наиболее изысканных и опасных форм хищения для данной сферы является мошенничество, совершенное с использованием банковских карт. Здесь его совершение, помимо указанной латентности, характеризуется целым рядом специфических признаков, объективно препятствующих процессу расследования:

1) активное использование современных технических средств изготовления и подделки карт;

2) высокий профессиональный уровень преступников со специальным техническим образованием;

3) широкая география преступления и его последствий (например, причинение ущерба банку, находящемуся на территории других государств);

4) непрерывность изобретения новых способов криминальных действий с использованием банковских карт;

5) высокий уровень организованности участников преступной деятельности, существенно расширяющий предмет доказывания по уголовному делу и др.

Помимо своего непосредственного объекта - собственности, «карточное» мошенничество затрагивает еще и отношения, складывающиеся в сфере безналичных расчетов, а также использования компьютерной информации. Его близость доказывание по уголовным делам об изготовлении или сбыте поддельных кредитных либо расчетных карт близость с «банковскими» и «компьютерными» преступлениями провоцирует многочисленные ошибки в квалификации, имеющие место в правоприменительной деятельности. Кроме того, низкая эффективность расследования данного преступления обуславливается:

Во-первых, комплексом трудностей субъективного характера, среди которых можно выделить отсутствие у оперативных сотрудников, дознавателей, следователей знаний о специфике оборота пластиковых карт и передовой практике расследования таких преступлений, а также типичных способах их подготовки, совершения и сокрытия, следов и характерных мест их локализации, особенностей их обнаружения, изъятия и процессуальной фиксации и др;

Во-вторых, данные виды преступления совершаются дистанционно путем применения технологии и во многих случаях мошенники в целях сокрытия своего места положения включают «VPN», которая предоставляет возможность менять свою локацию.

В юридической литературе «пластиковое» мошенничество до настоящего времени считается новым и малоизученным видом. Ситуация усугубляется тем, что в нормах уголовного законодательства противоправного использования пластиковых карт в чистом виде по-

прежнему не предусмотрено. Указанные обстоятельства свидетельствуют о недостаточном уровне теоретической разработки проблем расследования мошенничества, совершенного использованием банковских карт. Выше указанные факты подтверждают наличие проблем, которые требуют скорейшего решения.

Тем самым постараемся дать рекомендации по решению выше указанных проблем. Таким образом когда преступление совершено, необходимо провести ряд оперативных действий, которые помогут дальнейшему быстрому раскрытию преступления. При раскрытии такого типа преступления, как мошенничество с использованием банковских карт, в первую очередь необходима оперативность проводимых следственных действий, взаимодействие оперативных служб и следователей, а также комплексный сбор криминалистической значимой информации из кредитных учреждений, максимально быстрый обмен имеющейся информацией между следственными органами, оперативными подразделениями полиции и службами безопасности банков. На первоначальном этапе очень важно провести правильный опрос потерпевшего, наводящими вопросами напомнить ему о каких-либо незначительных событиях, которые произошли незадолго до пропажи денежных средств с карты. Задавая вопросы потерпевшему, следователь или дознаватель должны выяснить, поступал ли потерпевшему незадолго до пропажи денежных средств звонок от лица, представившегося его родственником или сотрудником службы безопасности банка, которые просили назвать потерпевшего данные, находящиеся на его банковской карте, а также ПИН-код. Помимо этого, необходимо уточнить у потерпевшего, совершал ли он незадолго до происшествия покупки в интернет-магазине, либо вводил данные о банковской карте на каких-либо сайтах, включая онлайн-банки. При установлении таких фактов необходимо истребовать электронные адреса, по которым переходил потерпевший для дальнейшего направления запросов в компании регистрации доменных адресов для установления владельцев вредоносных сайтов¹. Помимо вышеуказанного необходимо уточнить, не предшествовали ли несанкционированному снятию денежных средств сбои в программах онлайн банкинга на телефоне, а также программ бесконтактной оплаты. Кроме того, необходимо установить факт передачи карты третьему лицу, например, официанту в кафе для оплаты счета. В крупных городах нередки факты снятия денежных средств с карты благодаря попаданию сведений, отображенных на карте, в руки

¹Кочои С.М. Ответственность за корыстные преступления против собственности/С.М.Кочои.– М.,2016.

недобросовестных работников сферы услуг¹. Все вышеуказанные вопросы помогут оперативно обозначить план оперативных следственных действий, направленных на расследование совершенного преступления. При установлении факта несанкционированного снятия денежных средств или добровольного перевода их третьим лицам потерпевший сам должен предоставить правоохранным органам распечатку по своему банковскому счету, чтобы у органов внутренних дел были точные данные о карте потерпевшего. Кроме того, уже будет известна точная сумма материального ущерба, что напрямую будет влиять на квалификацию преступления по признаку значительности материального ущерба.

Следующим этапом является направление запросов в банки с целью получения информации, на чей счет были перечислены денежные средства. Здесь очень большие проблемы возникают с оперативностью получения запроса, поскольку для того чтобы банк дал ответ, согласно 16 статье Закона Республики Узбекистан «Об оперативно-розыскной деятельности» необходимо получить санкцию прокурора на проведение оперативно-розыскных мероприятий. Если получение санкции прокурора не составляет особых проблем, то получение ответа из банка занимает немалое количество времени. Когда уже ответ получен и на руках есть данные человека, на чей счет были переведены денежные средства потерпевшего, то возникает следующая проблема, заключающаяся в его опросе, поскольку, как показывает практика, мошенники зачастую находятся в другом регионе или даже в другой стране. Опять же направляются запросы правоохранным органам других регионов с поручением об установлении лица и его опросе. На получение ответа данного рода запроса также требуется много времени. В целом основная проблема расследования мошенничеств с банковскими картами – это низкая оперативность следственных действий и сложность схем вывода денежных средств со счетов мошенников.

Во-первых, номера счетов, зарегистрированных в электронных системах хранения денег (Payme, Uzum, Click. и др.), зачастую не имеют регистрации. Мошенники используют сим-карты, которые не зарегистрированы на паспорт в салонах мобильной связи. Таким образом, установить владельца невозможно.

Во-вторых, денежные средства, которые переводятся на счета, могут проделать большой путь от первого подставного счета до счета непосредственно мошенника. Чтобы отследить транзакции в данном случае, необходимо потратить очень много времени,

¹ Карягина А.В. Проблемный анализ объективной стороны кражи/ А.В. Карягина: сборник научных трудов по материалам международной научнопрактической конференции «Новеллы права и политики 2017». – Гатчина, 2018.

В-третьих, сами по себе такие следственные действия, как направление запросов и получение ответов на них, занимают очень много времени. Все вышеуказанные затрудняют расследование преступления. Категория мошенничеств с банковскими картами является на данный момент самой не раскрываемой. И связано это не только с вышеперечисленными причинами, но и с тем, что данные преступления характеризуются целым рядом специфических признаков, представляющих трудности в процессе расследования:

1) использование современных технологий по изготовлению и подделке платежных карт;

2) высокий профессионализм преступников, некоторые из которых даже имеют специальное техническое образование;

3) обширная география мошенничеств и их последствий;

4) непрерывный процесс изобретения новых способов криминальных действий с использованием банковских карт;

5) высокая степень организованности участников преступной деятельности, существенно расширяющая предмет доказывания по уголовному делу, и др. признаки;

6) трудности с обобщением материалов следственной и судебной практики по данному виду преступления;

7) недостаточная квалификация следователей для работы со специфическими источниками доказательственной информации и т.д. Несмотря на сложность расследования данной категории мошенничеств, правоохранительным органам все же удается раскрывать некоторые факты преступлений. Несмотря на необходимость улучшения качества и оперативности проведения следственных действий, направленных на раскрытие мошенничеств с использованием банковских карт, огромное значение также имеет и профилактика данных категорий преступлений. Правоохранительными органами должна проводиться информатизация населения не только о фактах совершения такого рода преступлений, но и обо всех используемых методах завладения мошенническим путем денежных средств. После этих действий можно было бы существенно сократить данные виды преступления.

ИҚТИСОДИЙ ЖИНОЯТЛАРНИ ТЕРГОВ ҚИЛИШДА КРИМИНАЛИСТИК ТАКТИКАНИ ҚЎЛАШ УСУЛЛАРИ

БОХОДИРОВ Сарварбек

Зафаржон ўғли

Ўзбекистон Республикаси

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш Академияси

магистратура тингловчиси

Бозор иқтисодиёти шароитида назорат-тафтиш ишларининг роли сезиларли даражада ошади, чунки иқтисодий жиноятларга қарши курашиш жараёни давлат назорат-тафтиш хизматининг профессионал ва малакали тайёрланган ходимлари иштирокисиз амалга оширилмайди. Мамлакатимиз иқтисодиёти изчил ислоҳ қилинаётган бир шароитда, солиқ тизими унинг барқарорлигини таъминловчи омиллардан бири бўлгани ҳолда алоҳида ўрин тутаети. Бироқ, амалдаги маълумотларга кўра, солиқдан яширилган даромадлар жуда катта миқдорни ташкил этади.

Криминалистик анализ шуни кўрсатадики, жиноятни содир этишнинг мотиви бўлиб кўпинча шахсий манфаатдорлик, қасд олиш ғаразғўйлик ва бойлик орттириш ва бошқа ҳоказолар ҳисобланади.

Айтиш мумкинки, бугунги кунда юридик ва жисмоний шахсларнинг турли йўллар билан солиқ тўлашдан бўйин товлаши ҳолатлари кўплаб учрайдети. Натижада давлат бюджетига катта миқдордаги маблағ тушмайди, бу эса бутун жамият ҳаётига салбий таъсир кўрсатади ва мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигига таҳдид солади. Бироқ, моддий зарарларнинг сиёсий, мафкуравий, ташкилий, руҳий, ижтимоий ва бошқа томонларини ўлчаши анча мураккабдир¹. Солиқ солиниши лозим бўлган объектлар Солиқ Кодексида белгилаб қўйилади². Амалдаги Солиқ Кодексида белгилаб қўйилган мазкур объектлар учун солинадиган солиқ суммалари эса ҳар бир солиқ тўловчи томонидан ўз вақтида қонунда белгиланган тартибда давлат бюджетига тўланиши шарт ҳисобланади.

Ҳар йили ҳам солиқ, ҳам умуман иқтисодий соҳадаги жиноятчилар, давлатни даромадларидан маҳрум қилишнинг тобора мураккаб усулларини ўйлаб топмоқдалар. Ушбу тоифадаги жиноятларнинг субъектлари одатда олий, иқтисодий маълумотга эга бўлган шахслардир, шунинг учун ушбу соҳага оид маълум билимларсиз бундай жиноятларни аниқлаш деярли мумкин эмас.

Дастлабки тергов ҳаракатларидан бири тафтиш (ревизия) тайинлаш ёки бошқа текширишларни амалга ошириш, ҳужжатларни кўздан кечириш ва олиш, тайёрланган маҳсулотлар намуналарини кўздан кечириш ва ҳоказолар ҳисобланади. Ҳужжат деганда кенг маънода бирор ҳодисани ўзида ёзма равишда акс эттирувчи моддий объект тушунилади³.

Ҳужжатларни кўздан кечиришда унинг тўғри тўлдирилганлигига, қалбакилаштирилганлигига алоҳида эътибор бериш лозим. Қалбаки ҳужжатларни дарҳол олиб қўйиш лозим, акс ҳолларда улар йўқ қилиниши ёки йиртиб ташланиши мумкин.

¹ Рустамбоев М.Х. Аҳоров Б.Ж. Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм. Дарслик. Т.: "ИЛМ ЗИЁ", 2011, 106-бет.

² Рустамбоев М.Х. Жиноят ҳуқуқи. Махсус қисм. Дарслик. Т.: "Ўқитувчи", 2003, 282-бет.

³ Абдумажидов Ғ. Криминалистика. Дарслик. I - жилд. - Т.: "Адолат", 2003, 132-бет.

Ҳуқуқшунослар ва тафтиш идоралари ходимларини бундай жиноятларни муваффақиятли аниқлашини мумкин қадар таъминлаши учун, уларнинг исботловчи аҳамиятга эга бўлиши мумкин бўлган бухгалтерия ҳисоби маълумотларини аниқлаш имконини берувчи махсус усуллар мажмуасини ўрганиши ва билиши алоҳида аҳамиятга эга бўлади.

Аудит ва юридик амалиётда ҳужжатли маълумотларни тафтиш қилиш учун икки гуруҳ усуллардан фойдаланилади. Улар ўзларининг бирлигида ҳам тафтиш яъни аудиторлик, ҳам юридик амалиётда қўлланиладиган ўзига хос уйғунликни ташкил қилади. Ҳужжатли маълумотларни ўрганиш усуллари, бу ҳужжатлардаги номувофиқликларни ва товар-моддий бойликлар ҳаракатидаги оғишларни аниқлаш учун объект ҳақида маълумот олиш учун бухгалтерия ҳужжатлари жараёнини ўрганишнинг турли хил йўллари ташкил этади.

Биринчи гуруҳга ҳужжатли текшириш усуллари киради, бу жараён ҳар қандай бир ёки бир нечта боғлиқ ёхуд бир хил операцияларнинг ҳужжатларини ўрганишни ўз ичига олади.

Энди бир хил турда кўрсатилган, яъни акс эттирилган ҳужжатларни текшириш усуллари кўриб чиқамиз.

Алоҳида ҳужжатни текшириш усуллари расмий, меъёрий ва арифметик текширувлар ташкил этади. Кўриб чиқиладиган учта усулнинг умумий хусусияти, ҳужжатли аудитни ўтказишда уларнинг юқори қидирув аҳамияти ҳисобланади. Уларнинг ёрдами билан аудиторлар шубҳали ҳужжатларни аниқлайдилар, кейинчалик улар ҳар томонлама чуқурроқ текширувдан ўтказилади.

Тегишли ҳужжатларни текшириш усуллари эса муқобил текшириш ва икки тарафлама назорат ташкил қилади. Икки тарафлама назорат усули, баъзида бир хил даражада аниқ натижаларни бермайди, уни қўллаш учун кенгроқ маълумотлар доирасига эга бўлиш талаб этилади. Мазкур усул, муқобил текшируви билан биргаликда ва одатда фақат битта нусхада тузилган бухгалтерия ҳужжатларига нисбатан мустақил равишда ишлатилиши мумкин (масалан, иш ҳақи варақаси, сотиб олиш варақаси, иш вақти жадвали ва бошқалар).

Ҳар доим ҳам фақат ҳужжатли текшириш усуллари ёрдамида керакли далилларни олишни имкони бўлмайди. Ҳужжатли текшириш усулларида фойдаланиш ҳар доим ҳам самарали бўлмаслиги мумкин. Шу сабабли, ҳужжатли текшириш усуллари билан бир қаторда, хўжалик операцияларини ҳақиқий мавжуд ҳужжатларни текшириш усуллари тўплами кенг қўлланилади. Бухгалтерия ҳужжатлари бошқа турли-туман бошқа ҳужжатлар билан солиштириб қўрилиши мумкин¹.

¹ Абдумажидов Ғ. Криминалистика. Дарслик. II - жилд. - Т.: "Адолат", 2003, 71-бет.

Ҳақиқий мавжуд ҳужжатларни текшириш усуллари иккинчи гуруҳни ташкил қилади, яъни бунда махсус ташкил этилган назорат ҳаракатлари, уларнинг натижалари билан текширилади ҳужжатларнинг мазмуни солиштирилади. Иккинчи гуруҳ усулларида фойдаланиб, тафтишчилар ҳатто тўғри расмийлаштирилган ҳужжатларни ташкилотнинг ҳақиқий иқтисодий фаолиятининг асл мазмуни билан ҳақиқий номувофиқликларини топадилар.

Ҳақиқий мавжуд ҳужжатларни текшириш усуллари ўзига хос аҳамиятга эга бўлиб, лекин кўпинча улар ҳужжатли текшириш усуллари билан биргаликда қўлланилади. Ҳужжатларни таҳлил қилиш, ҳақиқий мавжуд ҳужжатларни текширишдан олдин бўлиши мумкин, шунингдек, унинг давомида ёки ундан кейин ҳам амалга оширилиши мумкин.

Кўпгина яширин ўғирликлар бухгалтерия маълумотларини сохталаштириш билан боғлиқ бўлади. Бундай ҳолларда, инвентаризация пайтида, камчилик ёки ортиқча нарсалар одатда топилмайди. Гумонланувчи ёки жиноят ҳақида бирор маълумотга эга бўлган шахсларнинг ихтиёрида жиноятга алоқадор ашё, қурол, ҳужжат каби нарсаларнинг борлиги маълум бўлса, улар жиноят ишини ҳал қилиш учун олиб қўйиш зарур¹.

Рўйхатга олинган қийматларнинг ҳақиқий мавжудлигини текшириш крим ва чиқим ҳужжатлари ҳамда инвентаризация материалларида, кўпинча, шубҳали инвентар объектлар қолдиқларни қайта-қайта олиб ташлаш орқали назорат қилинганда, инвентаризация материалларини текшириш учун ишлатилади. Ва бу ерда, яъни назорат инвентаризацияни ўтказишда, энди қимматбаҳо буюмларнинг мавжудлиги эмас, балки инвентаризация рўйхати ҳужжати ёки инвентаризация далолатномасининг тўғри тузилганлиги текширилади. Демак, бухгалтерия экспертизаси, бухгалтерия ҳисобидаги номувофиқликларни, уларнинг ҳажмини, шаклланиш механизмини, унинг молиявий-ҳўжалик фаолияти кўрсаткичларига таъсири, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини юритиш қоидаларидан четга чиқишларни аниқлайди².

Иқтисодий жиноятларга қарши кураш тажрибаси, яширин ўғирлик, хизмат вазифаси билан боғлиқ бўлган ва иқтисодий жиноятларнинг салмоқли қисми, бухгалтерия ҳисоби ҳамда иқтисодий маълумотларда ўз аксини топувчи турли номувофиқликларни келтириб чиқаришини кўрсатади.

Ҳужжатли ва фактик усуллар биргаликда олинган текширувлар деярли барча ҳолларда, ҳужжатлар ва инвентаризация материаллари даражасида амалга оширилган қалбакилаштириш белгиларини аниқлаш имконини беради.

¹ Криминалистика тактикаси. Ўқув қўлланма. - Т.: "Янги аср авлоди", 2000, 48-бет.

² Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. - М.: "Мегатрон XXI", 2000, стр. 29.

Хулоса ўрнида таъкидлаш мумкинки, тактик услубларни янада самарали бўлиши учун жиноий иш юзасидан аниқланиши лозим бўлган ҳолатларни гумон-тахминларни юритиш билан ҳам текшириш лозим. Бу борада тергов ҳаракатларини тезкорлик-қидирув чоралари билан ҳамкорликда ўтказиш ва қўлланадиган тактик услубларини терговнинг айнан шу босқичдаги ҳолатига мос равишда танлаш катта аҳамиятга эгадир.

КОНТРОЛЬ ЗА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ КОНЦЕНТРАЦИЕЙ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

АБДУЛХАМИДОВ Асилбек Кахрамонович
*Юрист Комитета по развитию конкуренции
и защите прав потребителей,
Магистрант Ташкентского государственного
юридического университета*

На сегодняшний день, в Республике Узбекистан на этапе развития рыночных отношений особое внимание уделяется антимонопольной

политике, так как значение концентрации производства в становлении новой экономической системы было занижено. Однако антимонопольное регулирование, носящий комплексный характер, наравне с другими первоочередными мерами включала проведение мероприятий по реструктуризации многих отраслей и секторов экономики, отдельных субъектов предпринимательства¹. Неоднозначная оценка проводимых антимонопольных мероприятий и их последствия породили теоретическую и практическую заинтересованность к исследованию процессов экономической концентрации. Развитие и углубление рыночных отношений усиливает внимание к ее анализу. В тоже время ощущается недостаток комплексных и системных исследований сущности и проявления процесса экономической концентрации. Таким образом, в целях создания эффективной конкурентной среды путем поэтапного снижения монополии на товарных и финансовых рынках в стране реализуются меры, направленные на сокращение участия государства в экономике, отказ от избыточного ценового регулирования и уменьшение влияния государства на экономику².

Развитие предпринимательских отношений в нашем государстве и состояние законодательства упорно диктуют необходимость закрепления в нормативно-правовых актах основ правовой регламентации предпринимательской деятельности.

Наряду с предотвращением злоупотребления доминирующим положением и согласованных действий, так называемых картельных соглашений, регулирование рыночной концентрации (слияний, присоединений, а также покупки акций, долей и т.п.) - среди основных направлений конкурентной политики.

Государственный антимонопольный контроль за экономической концентрацией является одним из разновидностей контроля со стороны государства, осуществляемого в отношении субъектов предпринимательской деятельности. Тем самым, данному институту уделяется большое внимание со стороны государства. Одновременно поддержание баланса публичного и частного интересов определяет инструментарий государственного антимонопольного контроля и его эффективность. Соответственно, администрирование данных процессов считается работой, требующая много времени и внимания, имеющая ввиду высокую квалификацию работников административных ведомств, устойчивую и сильно выраженную заинтересованность самого

¹ Указ Президента Республики Узбекистан Шавката Миромоновича Мирзиёева, от 14.01.2019 г. № УП-5630 «О мерах по коренному совершенствованию системы управления государственными активами, антимонопольного регулирования и рынка капитала»

² Указ Президента Республики Узбекистан, от 06.07.2020 г. № УП-6019 «О дополнительных мерах по дальнейшему развитию конкурентной среды и сокращению государственного участия в экономике»

государства в эффективности проводимых юридических мероприятий. Нужно отметить, что контроль со стороны антимонопольного органа не имеет целью запретить или же препятствовать хозяйственную интеграцию (иными словами: слиянию и присоединению) и экономическую концентрацию, а направлен на предотвращение ограничения конкуренции, более того возникновения и усиления монополистической деятельности на товарном рынке.

В целом, Комитет по развитию конкуренции и защите прав потребителей (Далее-антимонопольный орган) осуществляет свою деятельность опираясь на нижеследующие нормативно-правовые акты:

- Конституция Республики Узбекистан;
- Закон Республики Узбекистан «О конкуренции» от 06.01.2012 г. за № ЗРУ-319;
- Закон Республики Узбекистан «О лицензировании, разрешительных и уведомительных процедурах» от 14.07.2021 г. за №ЗРУ-701;
- Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по организации деятельности Антимонопольного комитета Республики Узбекистан» от 15.05.2019 г. № 402;
- Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по совершенствованию антимонопольного регулирования на товарных и финансовых рынках» от 20.08.2013 г. № 230;
- Постановление Президента Республики Узбекистан «Об организации деятельности Антимонопольного комитета Республики Узбекистан» от 24.01.2019 г. № 4126;
- Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по совершенствованию инфраструктуры оказания государственных услуг и расширению доступа населения к государственным услугам» от 24.07.2021 г. за № УП-6269.

В статье 16 ЗРУ «О конкуренции» упоминается о требованиях к слиянию и присоединению субъектов предпринимательства. Отмечается о выдачи предварительного согласия антимонопольного органа на сделки по слиянию и присоединению. Что касается порядка выдачи предварительного согласия на слияние и присоединение субъектов предпринимательства, то оно определяется Кабинетом Министров Республики Узбекистан.

В статье 17, отмечается об антимонопольных требованиях при приобретении акций (долей).

Экономическая концентрация в Российской Федерации регулируется в соответствии с Федеральным Законом от 26.07.2006 №135-ФЗ (ред. от 01.04.2022) "О защите конкуренции". В целом ЗРУ «О конкуренции» и ФЗ «О защите конкуренции» почти аналогичным образом осуществляют контроль по слиянию и присоединению хозяйствующих субъектов,

однако, стоит отметить, что Российское законодательство регулирует данную область более детально и обширно.

Юрисдикция Евросоюза в области контроля за экономической концентрацией осуществляется европейской комиссией на основе Регламента ЕС о слияниях. Данный Регламент ЕС регулирует экономическую концентрацию только «европейского масштаба». Под слияниями предприятий регламент понимает ассоциацию двух или более независимых предприятий и установление контроля одного предприятия над другим¹. В Регламенте указывается какие сделки подпадают под контроль антимонопольного регулирования. К примеру: сделки, где годовой оборот всех участвующих в сделке предприятий превышает 5 млрд. евро подпадают под действие Регламента. В качестве информации: в Республике Узбекистан данный размер составляет стотысячикратный размер БРВ.

Таким образом, мы разъяснили, что каждая юрисдикция имеет свою уникальность и нормативно-правовые акты были приняты исходя из своего товарно-финансового рынка.

Международный анализ свидетельствует, что разнообразные формы интеграции (экономической концентрации) сформировывались естественным образом, иными словами можно отметить, что путем эволюции.

В некоторых юридических литературах трактуется, что рост интеграционных процессов (экономических слияний) стало замечаться к концу XX века. В тот момент, когда в условиях глобализации компании, применяющие выгоды от производства, вертикального слияния, создавая союз с другими компаниями (слияние и присоединение), сформировывались в намного выигрышных и капиталоемких сферах промышленности, таких как: машиностроительной, нефтеперерабатывающей, пищевой и т.д. В данных отраслях концентрировались гигантские предприятия, развивающие стандартизованное массовое производство.

В настоящее время основные экономические концентрации осуществляются в сферах, связанных с продукцией высокой технологии, телекоммуникационных отраслях, а также в сфере услуг (связь, туризм, транспорт) и на финансовом секторе.

В Республике Узбекистан реализовываются масштабные перестройки, направленные на обеспечение экономического роста, улучшение конкурентоспособности, усиление процессов модернизации и экономики, формирование наилучших условий с целью привлечения иностранных инвесторов для капиталовложения, прежде всего в базовые,

¹ Council Regulation (EC) on the control of concentrations between undertakings (the EC Merger Regulation No 139/2004 of 20 January 2004).P.138

структурообразующие отрасли. В стране контроль за экономической концентрацией является одной из основных курсов антимонопольного контроля наравне с рассмотрением дел связанные с нарушением антимонопольного законодательства, а также выдачей предупреждений со стороны антимонопольного органа.

На сегодняшний день, в соответствии Концепцией административной реформы в Республике Узбекистан, в нашем государстве в целях ускоренного интегрирования эффективных механизмов управления государственными активами и кардинального усовершенствование системы антимонопольного регулирования осуществляются ряд институциональных и структурных реформ. Более того, согласно с подпунктом б), в абзаце 3 «Стратегией действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017 — 2021 годах» одним из основных задач является антимонопольное регулирование торгов, экономической концентрации и государственной помощи¹, а это, в свою очередь, является значительным вкладом для дальнейшего формирования эффективной конкурентной среды на рынке.

Повышение или снижение уровня концентрации на товарном рынке происходит в следствии различных причин и условий. Таковыми могут являться определенные действия или сделки субъектов предпринимательства, изменение уровня спроса, создание новых взаимозаменяемых товаров и т.д. Уровень концентрации может быть связано как с правомерными действиями (бездействием) участников товарного рынка, так и быть результатом монополистической деятельности (заключением антиконкурентных соглашений, злоупотреблением доминирующим положением)².

Следует отметить, что, в целом, рост уровня экономической концентрации на товарном рынке не влечет применение мер ответственности, а также не анализируется как нарушение антимонопольного законодательства.

Говоря об государственном контроле за экономической концентрацией, мы используем такие термины как «слияние» и «присоединение». Однако, однозначного определения данных терминов не имеется. Таким образом, при попытке использования данных терминов зачастую обращаемся к зарубежным трактовкам. В частности, М.В.Ковалькова отмечает, что экономическая концентрация- это продаваемый через организационные процедуры или сделки процесс

¹ Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по коренному совершенствованию системы управления государственными активами, антимонопольного регулирования и рынка капитала» от 14.01.2019 г. № УП-5630.

² Разъяснение ФАС России от 11.06.2021 за №19 "Об особенностях осуществления государственного антимонопольного контроля за экономической концентрацией" (утв. протоколом Президиума ФАС России от 11.06.2021 N 3).

скопления материальных и управленческих ресурсов для упрочения собственного экономического положения в рамках как уже существующего, так и вновь создаваемого хозяйствующего субъекта, в результате чего является приобретение возможности оказывать влияние как на хозяйственную деятельность других хозяйствующих субъектов, так и на ситуацию на соответствующем рынке в целом¹. В нашем законодательстве, экономическая концентрации регулируется в соответствии со ст.16 ЗРУ «О конкуренции».

Закон Республики Узбекистан «О конкуренции» является показателем ряда эффективных тенденций не только на правовом регулировании конкурентных отношений, но и в правоприменительной практике по контролю за экономической концентрации на товарных и финансовых рынках. Соответственно, данный закон устанавливает задачи на антимонопольного органа в виде государственного контроля над различными видами экономической концентрации, с целью предотвращения создания монопольных структур на рынке. В корне данного государственного контроля за экономической концентрацией хозяйствующих субъектов лежат следующие:

- конституционные принципы, как целостность экономического пространства;
- свободное перемещение товаров, услуг и финансовых ресурсов;
- поощрение конкуренции, недобросовестной конкуренции и недопущение монополистической экономической деятельности².

Следует отметить, что для здорового функционирования рыночных отношений необходимо, чтобы государство в лице антимонопольного органа регулировало экономическую концентрацию субъектов предпринимательства, так как экономическая концентрация может порождать условия для негативного воздействия на конкурентную среду. Опираясь на вышеотмеченное, мы можем отметить, что следующие виды сделок, с наличием определенных условий, признаются экономической концентрацией, кроме того требует получения предварительного согласия или уведомления об их совершении антимонопольного органа: слияние и присоединение хозяйствующих субъектов;

приобретение акций (долей) субъекта рынка, при котором такое лицо или группа лиц получает право распоряжаться свыше 50% акций, также тогда, когда общая балансовая стоимость активов или общая выручка от продажи своих товаров за последний год участвующих в сделке лиц или группа лиц превышает 100.000 кратный размер БРВ или же одним из

¹ Ковалькова М.В. Государственный антимонопольный контроль в российском и американском праве: сравнительно-правовой аспект. Дисс. Канд. Юрид. Наук. Ставрополь, 2005. С. 12.

² Mualliflar jamoasi. Raqobat huquqi. Darslik. – T.: TDYU nashriyoti, 2017.166-bet.

участников сделки является хозяйствующий субъект, имеющий доминирующее положение на товарном или финансовом рынке.

Исходя из этого, нам стоит сделать вывод, что тендерные (конкурсные) и биржевые торги, сделки связанные со слиянием и присоединением хозяйствующих субъектов, приобретение акций (долей), сделки требующие получения предварительного согласия со стороны антимонопольного органа, а также сделки при принудительным разделении или выделении хозяйствующих субъектов подпадает под контроль антимонопольного органа.

В соответствии с ч.2, ст.16 ЗРУ «О конкуренции» предварительное согласие со стороны Антимонопольного Комитета на сделки по слиянию и присоединению хозяйствующих субъектов неотъемлемы тогда, когда суммарная балансовая стоимость активов лиц, участвующих в соответствующей сделке, или же суммарная стоимость их выручки от продажи товаров за последний год превышает 100.000 кратный размер БРВ, либо же один из них является хозяйствующим субъектом, занимающим доминирующее положение на товарном рынке.

Сделки по приобретению акций (долей) в уставном фонде хозяйствующего субъекта:

Согласно ст.17 ЗРУ «О конкуренции» предварительное согласие Антимонопольного Комитета по отношению к сделкам по приобретению лицом или группой лиц акций (долей) в уставном капитале хозяйствующего субъекта необходимо в следующих случаях если лицо или группа лиц приобретает право распоряжаться более чем 50 % указанных акций (долей);

если суммарная балансовая стоимость активов или суммарная стоимость их выручки от продажи товаров за последний год превышает 100.000 кратный размер БРВ, либо же один из них является хозяйствующим субъектом, занимающим доминирующее положение на товарном рынке.

Следует отметить, что в соответствии со ст.18 ЗРУ «О конкуренции» субъекты предпринимательства должны подать нижеследующие документы в Центр государственных услуг:

- заявление о даче предварительного согласия на совершение действий (сделок);

- паспортные данные заявителя или же данные идентификационной ID-карты заявителя (для физического лица);

- сведения о видах деятельности, наименованиях видов товара и их объемах, произведенных и реализованных заявителем в течение 2-х лет, предшествующих дню подачи заявления, либо в течение срока осуществления деятельности, если он составляет менее чем 2 года;

- финансовую и статистическую отчетность за 2 предыдущих календарных года;

- сведения о составе группы лиц с указанием оснований, по которым такие лица входят в эту группу лиц, и иную информацию, относящуюся к рассматриваемым сделкам.

Срок выдачи предварительного согласия Антимонопольного Комитета не должно превышать 10 календарных дней с момента получения соответствующих документов. В случае, если сделка приведет или в дальнейшем может привести к ограничению конкуренции, в том случае данный срок может быть продлен для соответствующего изучения рынка, но не более чем на 1 месяц.

Важно отметить, что в последнее время широкое развитие получил вторичный рынок, за счет чего существенно увеличилось количество обращений в Антимонопольный Комитет. В качестве примера мы можем привести следующие гигантские сделки по экономической концентрации получившие одобрение Антимонопольного Комитета:

Case-study:

Узбекско-Оманская инвесткомпания (ООИК) / ООО «SD Mall» (ТРЦ Samarqand Darvoza) и ООО «Magic fruit» (ТРЦ Compass)

ООИК за последние годы активным образом реализовывает инвестиционную деятельность в Республике Узбекистан. За годы 2017-2018 она осуществила капиталовложения в несколько крупных предприятий нашего государства, а в 2019 году осуществила 2 значительные сделки по покупке 2 крупных торгово-развлекательных центров, таких как ТРЦ Samarqand Darvoza и ТРЦ Compass. Эти торгово-развлекательные центры являются крупнейшими в Республике Узбекистан и входят в группу компаний The Tower Mall management group.

TBC Bank Group и Inspired (Payme)

Всем нам известно, что Payme несомненно стал ведущим поставщиком платежных услуг в Республике Узбекистан. Пользовательская база Payme насчитывается около 1,3 млн. клиентов. В 2019 году Грузинский TBC Bank, приобрел 51% долю местного сервиса Inspired (Payme) и вышел на рынок Узбекистана инновационными цифровыми технологиями. На сегодняшний день, TBC Bank Group активно вводит цифровые услуги в нашем государстве и таким образом расширяет перечень услуг Payme¹.

Таким образом, нам стоит сделать вывод, что выдача предварительного согласия антимонопольного органа играет ключевой роль в формировании конкурентоспособной среды, более того, основой для принятия решения антимонопольным органом о допустимости

¹ Топ 5 сделок по экономической концентрации в Узбекистане за 2019 год. См: <https://antimon.gov.uz/ru/top-5-sdelok-po-jekonomicheskoy-koncentracii-v-uzbekistane-za-2019-god/>. Дата обращения: 18.03.2023

отдельных действий и сделок, служащих к ограничению конкуренции, являются увеличение конкурентоспособности товаров национального производства как на локальной, так и на мировой арене, а также их выгода для потребителей.

Государственный контроль по отношению к сделкам слияния и присоединения является одним из центральных институтов антимонопольной политики и занимает ведущее место в деятельности антимонопольного органа. Вопросы экономической концентрации составляют ядро деятельности антимонопольного органа в любой стране. Кроме того, антимонопольное законодательство рассматривается как комплекс мер государственной власти, сосредоточенных на предупреждение, ограничение и пересечение монополистической деятельности, обеспечение всем хозяйствующим субъектам одинаковых (равных) условий конкуренции и недопущение недобросовестной конкуренции.

В целом объектом экономической концентрации являются сделки, иные действия, наименованные в антимонопольном законодательстве, осуществление которых оказывает или потенциально может оказать влияние на состояние конкуренции, в том числе в виде формирования признаков доминирующего положения, ограничивающих конкуренцию соглашений и согласованных действий¹.

Как отметилось ранее, составным звеном государственной политики по поддержке конкуренции и развитию эффективного предпринимательства является контроль над сделками слияния и присоединения (Merger & Acquisition). Данный рынок после определённого пробела, вызванного кризисной ситуацией, стал показывать повышающую активность. Данная активность наблюдается практически повсеместно, включая рынки США, ЕС, России и Узбекистана.

В антимонопольной политике других ведущих государств касательно процедурных вопросов формирования системы уведомления о слияниях и присоединениях имеется два базовых аспекта системы уведомления: **ex ante** и **ex post**. Многие юрисдикции переняли систему **ex ante**. Преимуществом системы **ex ante** является то, что у антимонопольного органа уходит меньше времени для завершения обзора, так как слияние уже завершено. Интегрирующие предприятия больше не ждут одобрения антимонопольного органа. Система **ex ante** устанавливает жесткие ограничения на диапазон возможных средств правовой защиты, которые могут быть внедрены органом власти. В большинстве случаев невозможно внедрить структурное средство правовой защиты после того, как

¹ Егорова М.А., Увакина Т.В. Проблемы правового регулирования рыночных форм экономической концентрации в Российской Федерации и за рубежом. С.4.

объединившиеся стороны уже интегрировали свои операции¹. В рамках системы *ex ante* интегрирующие стороны имеют все стимулы для сотрудничества с антимонопольным органом с целью ускорения процесса рассмотрения, чтобы как можно скорее можно было завершить слияние.

Следует отметить, что интерес к опыту Соединённых Штатов Америки предотвращения экономической концентрации определяется уже тем, что США обладает более длительной по протяженности историей слияния, которое приходилось к началу 1890-х годов. Законодательное регулирование сделок слияния и присоединения была связано с принятием в 1914 году антитрестовского закона Клейтона (Clayton Antitrust Act), в котором была введена общая правовая норма. В соответствии с данной нормой, каждая сделка по слиянию и присоединению, которые могли существенно ограничить конкуренцию должны находиться вне закона.

В следующие пол века в сфере рынка слияния и присоединения произошли следующие главные события и проявлялись соответствующие им тенденции. В 1968 году Министерство Юстиции США выпустило Директивы по слиянию и присоединению (Merger Guidelines), из которых должны были исходить фирмы, чтобы не навлечь на себя риск судебных преследований. Горизонтальные сделки по слияниям (т.е. сделки между фирмами, конкурирующими друг с другом на одном и том же рынке) подчеркивалось, что такие трансакции считаются значительной динамической силой в экономике США. Данный нормативно-правовой акт основывался на анализе рыночных структур и, в особенности, на оценку уровня концентрации первых четырех фирм в отрасли (т.е. на индексе CR4). Суть ограничений на практике базировался в том, что если индекс концентрации CR4 в области, где имелось слияние, превышал 75%, а суммарная доля двух компаний была больше 10%, то для правительства это оказывалось достаточным, чтобы подвергнуть сомнению целесообразность подобной сделки². Из-за жесткой критики со стороны ряда специалистов на практике, судебные органы, выдававшие заключение по сделкам M&A (слияние и присоединения), после принятия Директива в 1968 году, стали отходить от соблюдения жестких предписаний.

Регулирования и предотвращения сделок экономической концентрации в Российской Федерации осуществляется по направлениям,

¹ Marco Botta, The impact of multi-jurisdictional concentrations on the new competition law jurisdictions: a case study of Brazil, in NEW COMPETITION JURISDICTIONS: SHAPING POLICIES AND BUILDING INSTITUTIONS (Richard Whish & Christopher Townley eds., 2012) (hereinafter Botta I). P.260, 275.

² Регулирование сделок слияний и поглощений в США и ЕС: экономико-правовые рамки, современные тенденции, уроки для России. Пахомова Надежда Викторовна
см: <https://cyberleninka.ru/article/n/regulirovanie-sdelok-sliyaniy-i-pogloscheniy-v-ssha-i-es-ekonomiko-pravovye-ramki-sovremennye-tendentsii-uroki-dlya-rossii>

которые в целом сходны с вырабатываемыми в зарубежных странах. Меры по сделкам слияния и присоединения являются составными курсами в РФ в антимонопольном регулировании. Она реализуется в форме государственного контроля над экономической концентрацией в соответствии с антимонопольным законодательством РФ. В области антимонопольного законодательства РФ были внесены немаловажные изменения, вступившие в силу в 2009 году поправками в антимонопольные законодательства РФ, которые получили наименование у специалистов «второй антимонопольный законодательный пакет»¹. В основном они были направлены на либерализацию процессов слияния и присоединения. Таким образом, было повышено пороги доминирования по активам с 3,0 до 7,0 млрд рублей, а по обороту – с 6,0 млрд до 10 млрд рублей. По оценкам представителей регулирующих органов в перерасчете на валютный эквивалент, данные пороги стали превышать схожие пороговые значения, используемые во многих странах ЕС и США. В конечном итоге ожидается двух-трех-кратное снижение числа сделок, подлежащих согласованию в антимонопольном органе². В том случае, если совершатся сделки по слиянию и присоединению к числу основных функций антимонопольных органов, то оценка воздействия данных сделок на конкурентную среду относится к соответствующему товарному рынку. Данная оценка должна предотвратить необоснованный рост концентрации, формирующий благоприятные условия для устранения конкурентов, злоупотребления доминирующим положением и т.д. С этой целью ФАС РФ реализовывает контроль за крупными сделками, количественные параметры которых были существенно повышены «вторым антимонопольным законодательным пакетом».

Кроме того, в связи с развитием бизнес среды во всем мире включая и в нашем государстве, различные виды концентрации набирают оборот. Таким образом, порождаются и различные виды проблем контроля за экономической концентрацией. К примеру: проблемы антимонопольного надзора за сделками концентрации путём приобретения косвенного контроля.

В законодательстве ЕС понятие «контроль» раскрыто в статье 3(2) Регламента № 139/2004 Совета Европейского союза от 20 января 2004 года о контроле экономической концентрации между субъектами хозяйствования. В данном НПА отмечается, что контроль осуществляется с помощью прав, контрактов или любых других средств, которые по отдельности или в сочетании и с учетом рассматриваемых фактов или

¹ Об основах государственного регулирования торговой деятельности в Российской Федерации: Федеральный закон № 381-ФЗ от 28 декабря 2009 г.

² Барковский А. VI ежегодный Национальный форум «Слияния и поглощения в России»: кризисные тренды M&A и прогнозы-2010 // Слияния и поглощения. 2010. № 1-2. С. 31.

закона дают возможность оказывать решающее влияние на предприятие, в частности, посредством:

- владение или право использовать все или часть активов компании;
- права или контракты, которые оказывают решающее влияние на состав, голосование или решения органов компании.

Итак, если контроль - это действия по управлению или изданию обязательных инструкций одним лицом для другого, то права контроля - это те самые права, обладатель которых реализует соответствующий контроль. Такие права могут приобретаться в силу законодательного акта или договора. Исходя из этого, из понятия "контроль" необходимо отделить понятие "косвенный контроль". Действующее законодательство Узбекистана не содержит понятия «косвенный контроль». Тем не менее, можем полагать, что косвенный контроль - это «непрямое приобретение прав контроля», который возможен в следующих случаях:

- приобретения акций и долей в компании, которая в свою очередь владеет акциями и долями в другой или других компаниях;
- через формы договорного контроля одним лицом другого (доверительное управление, аренда, рента, внешнее управление и др.).

С одной стороны, приобретение косвенного контроля над резидентом Узбекистана не является объектом надзора и не входит в сферу компетенции антимонопольного органа Узбекистана, с другой стороны теряет смысл и институт группы лиц. Понятие группа лиц содержит почти все формы косвенного контроля. Итак, если исследовать наличие или отсутствие группы лиц при приобретении прямого контроля, как формы контроля, которая является прямой неоспоримой функцией антимонопольного органа, то тогда возникает вопрос, а как антимонопольный орган должен обращаться с группой лиц. В отчет с очевидностью возникает условие о том, что во всех случаях, когда возникает риск контроля субъекта, являющегося резидентом Узбекистана со стороны группы лиц, то такая группа лиц должна быть исследована на: дополнительное присутствие на соответствующих рынках, через других субъектов, а также на формы взаимоотношений и взаимного контроля между такими субъектами - членами группы лиц, которые совместно обладают долями на определенном рынке.

Согласно п. 104 Комментария к ст. 5 Типового закона ЮНКТАД слияния, поглощения или другие приобретения контроля с участием транснациональных корпораций должны внимательно отслеживаться во всех странах, где работает корпорация, поскольку такое приобретение контроля, независимо от того, происходит ли оно исключительно в стране или за рубежом, может иметь прямое или косвенное влияние на

деятельность других единиц хозяйствующего субъекта¹. Представленная выше выдержка из регулятивного положения и официального комментария демонстрируют важность обращения к "косвенному контролю" в вопросах регулирования концентраций. Исходя из этого, можно сделать вывод, что концентрация путем косвенного контроля - это проблема во всех юрисдикциях и Узбекистан в этом вопросе не может быть исключением.

Косвенный контроль в законодательстве Европейского Союза.

Нормы касательно косвенного контроля упоминается в Регламенте ЕС № 139/2004, а именно в ст.3 считается, что концентрация возникает, если смена контроля на длительной основе является результатом:

- слияние двух или более, ранее независимых предприятий или частей предприятий;

- приобретения одним или несколькими лицами, уже контролирующими по крайней мере один хозяйствующий субъект, или одним или несколькими хозяйствующими субъектами путем приобретения ценных бумаг или активов, по договору или *любыми другими средствами* прямого или косвенного контроля над целым или частями одного, или более других хозяйствующих субъектов².

Вышеупомянутые нами демонстрируют важность и значимость надзора за экономической концентрации и сделками косвенного контроля, как инструмента ограничения концентрации и картельных действий. Предполагается, что включение аналогичной международной нормы в законодательство о конкуренции улучшит выявление и ликвидацию концентраций путем косвенного контроля на рынках Узбекистана.

ОПЫТ РАЗРЕШЕНИЯ ОНЛАЙН-СПОРОВ И ПРИМЕНЕНИЕ В ОТЕЧЕСТВЕННОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

САИДОВА Нигора

Магистрант

*Ташкентского государственного
юридического университета*

На сегодняшний день, во всём мире идёт стремительное развитие и внедрение во все сферы жизни информационных технологий. Наряду с этим, активное развитие получает электронная коммерция, торговля на

¹ Типовой Закон О Конкуренции. Серия документов ЮНКТАД по проблематике законодательства и политики в области конкуренции. См:

https://www.un.org/ru/documents/deckonv/conventions/pdf/law_competition.pdf

² Commission Consolidated Jurisdictional Notice under Council Regulation (EC) No 139/2004 on the control of concentrations between undertakings (2008/C 95/01). См: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.C.2008.095.01.0001.01.ENG#ntr15-C.2008095EN.01000101-E0015>

интернет-площадках и маркетплейсах. Стоит подчеркнуть, что электронная коммерция по своей быстрой реализации и себестоимости стала одним из эффективных инструментов продаж, по сравнению с обычной торговлей. Тенденция развития электронной коммерции наблюдается и в Узбекистане, в последние годы, наблюдается рост маркетплейсов и интернет-площадок, среди них такие как, Zoodmall, Uzum, Wildberries, Yandex и другие. Так, согласно, международной консалтинговой компании KPMG, объем рынка Узбекистана в 2021 году составил \$168 млн, и по расчетам KPMG, рынок страны приближается к стадии активного роста, и к концу текущего года его объем составит \$264 млн, а к 2025 году достигнет \$783 млн»¹.

Стоит отметить, что электронная коммерция — это не просто история экономического успеха. Это форма торговли, которое радикально изменило наши взгляды на покупки. История развития онлайн-торговли показывает, что революция в сфере онлайн торговли началось в секторе B2C (от бизнеса к клиенту) именно в этом сегменте, когда американский фанат купил диск своей любимой группы в интернет-магазине и оплатил своей кредитной карточкой. Изучение материалов, касающейся электронной коммерции показывает, что на сегодняшний день широкое развитие получило и торговля B2B (бизнес бизнесу).

Актуальность электронной коммерции заключается в том, что с возникновением новой сферы торговли возникают и новые правовые вопросы, требует разработки новых нормативно-правовых актов для решения возникающих проблем в электронной торговле.

Наряду с расширением рынка электронной коммерции и развитием цифровизации онлайн-торговля становится всё более актуальной. В данной статье рассмотрим основные понятия «электронной коммерции», споры, возникающие в электронной коммерции и формы их урегулирования.

Так, в первую очередь, необходимо дать определение понятию «электронная коммерция». В научной литературе имеется множество понятий, и анализ научной зарубежной литературы показывает, что имеется несколько понятий «электронной коммерции». К примеру, российский ученый Л.А.Брагина трактует электронную коммерцию следующим образом, «коммерческая деятельность в любой сфере бизнеса, осуществляемую с помощью информационных и телекоммуникационных технологий и систем» (Брагин Л.А., 2005). В нормативно-правовых актах Соединенных Штатов Америки: "Electronic commerce (e-commerce) is any transaction completed over a computer-mediated network that involves the transfer of ownership or rights to use goods or services. Computer-mediated

¹ <https://uz.kursiv.media/2023-03-30/uzbekistanskij-rynok-telekoma/>

networks are electronically linked devices that communicate interactively over network channels”¹, то есть «электронная коммерция – это любые транзакции (сделки) посредством интернет коммуникаций, включающий в себя обмен информацией в интерактивном режиме через коммуникационные каналы» (перевод автора).

В то же время, используются различные терминологии для определения электронной коммерции, некоторые авторы считают, что целесообразным является называть это электронной торговлей или электронным бизнесом.

В законодательных актах Республики Узбекистан, а именно в Законе Республики Узбекистан «Об электронной коммерции» статье 3 говорится, что электронной коммерцией является купля-продажа товаров (работ, услуг), осуществляемая в соответствии с договором, заключаемым с использованием информационных систем (далее — договор в электронной коммерции)².

Таким образом, образом электронная коммерция – это купля-продажа товара (услуг) осуществляемый через информационные системы, и при этом если заключен договор.

В современном мире торговые отношения через интернет, то есть электронная торговля, постепенно становятся атрибутом повседневной жизни. Многие из нас сегодня дистанционно покупают нужные товары, получая все на дом с помощью службы доставки. Электронная коммерция по своей скорости и себестоимости стала более эффективным инструментом торговли, нежели традиционный способ, так как все операции теперь можно проводить в онлайн-режиме.

На сегодняшний день развитие цифровизации, внедряется во все сферы жизни человечества, об этом свидетельствует развитие и электронной коммерции. Так, согласно статистическим данным аналитического агентства Digital Commerce 360, в 2021 г. объем покупок на 100 крупнейших мировых онлайн-площадках (49 из которых находятся в США) составил около 3,23 трлн долл., что равняется 65% объема мирового рынка e-commerce. При этом за 2021 г. валовые продажи товаров через маркетплейсы выросли на 18%.³

К примеру, крупнейшая в мире однодневная онлайн-распродажа «Global Shopping Festival», состоявшаяся 11 ноября 2016 г., принесла 120,7 млрд юаней (17,79 млрд дол.) всего за 24 ч на платформах электронной торговли «Alibaba» (в основном на сайтах B2C «Tmall.com» и C2C «Taobao

¹ Measuring Electronic Business Definitions, Underlying Concepts, and Measurements Plans. Government of the United States of America. 13.10.1999 // <http://www.ecommerce.gov/ecomnews/e-def.html>.

² Закон Республики Узбекистан «Об электронной коммерции», № 385 от 22 мая 2015 г., ст.3

³ © «Открытый журнал» <https://journalopen-broker.ru/investments/mirovoj-rynok-e-commerce/>

Marketplace»). Платформы сгенерировали 657 млн заказов на доставку и охватили 235 стран и регионов¹.

Вместе с тем, стоит подчеркнуть, что с увеличением количества сделок в электронной торговле возросло и количество онлайн-споров, и недовольство клиентов, которые не получили свои заказы своевременно, с дефектом или не получили вообще. Этот активный рост онлайн-торговли привёл к потребности разработки механизмов разрешения электронных споров, которое повлекло за собой и коренные изменения и в юридической науке. Так, как традиционные методы разрешения споров стали неактуальными и неэффективными, не могли решить споры быстро и эффективно и затягивалось время, не могли справиться с большим объёмом мелких споров. И здесь, стал актуальным вопрос разработки эффективного, беспристрастного механизма, который мог бы рассматривать и решать множество споров одновременно.

На сегодняшний день существует несколько видов и форм онлайн урегулирования споров. Изучение опыта стран с развитой электронной коммерцией показало, что есть такие средства для разрешения споров, как Онлайн-урегулирование споров или на английском часто встречается как ODR — online dispute resolution – это онлайн разрешение споров и подразумевается как иное пространство для разрешения споров, от начала и до конца, с соблюдением основных принципов надлежащей правовой процедуры².

В целом онлайн-урегулирование споров включает несколько этапов: проведение переговоров между сторонами, медиация и арбитраж. По мнению экспертов, онлайн-урегулирование споров появилась в результате слияния альтернативного разрешения споров и применения информационных технологий. Так как на тот момент количество споров росло, а традиционные методы разрешения споров не могли справиться объёмом и отсутствие возможности регулирования трансграничных споров, дало развитие данному виду урегулирования споров.

На сегодняшний день онлайн-урегулирование споров (ОУС) используется со стороны многих торговых площадок eBay, AliExpress, Amazon. При каждом маркетплейсе имеются специальные центры разрешения онлайн-споров. К примеру, в AliExpress при возникновении спора можно обратиться в специальный отсек «Спор», который находится в личном кабинете каждого пользователя интернет-площадки. В начале спора покупатель и продавец обмениваются сообщениями и файлами

¹ Juanjuan Z. Chapter 10. On China Cross-Border Online Dispute Settlement Mechanism Following UNCITRAL Tnodr and Alibaba Experience // UNCITRAL Emergence Conference.

URL:https://www.wgtn.ac.nz/data/assets/pdf_file/0004/1642594/10-juanjuan.pdf

² J.A. García Alvaro, "Online Dispute Resolution: Uncharted Territory" [2003] 7 Vindobona Journal of International Commercial Law and Arbitration 175, 180.

(видео или фотографии, доказывающие поломку товара), оценивается примерный ущерб и стороны приходят к решению, либо частичный возврат денег, как бы компенсация, нанесенного ущерба, в случае если покупатель не получил товар, то полный возврат средств. Но, в случае если, стороны не смогли договориться о предмете спора, то здесь подключается сотрудник данной платформы-арбитр. Аналогичным образом разрешаются споры и на платформе PayPal. Механизм разрешения споров на площадке eBay отличается от вышеупомянутых, здесь действует центр разрешения конфликтов eBay (EBay Resolution Center). Так как, EBay Resolution Center (Центр разрешения конфликтов eBay) является неотъемлемой частью одноименного сайта электронной торговли. eBay ежегодно решает более 60 миллионов споров в области электронной коммерции посредством данного центра¹. Данный показатель свидетельствует о том, что данный способ разрешения споров развешается активно и позволяет быстро, эффективно и на месте решать возникшие споры, иногда и без участия третьей стороны.

Вместе с тем, хотелось бы отметить, механизм разрешения споров маркетплейса Таобао, который улучшается из года в год. В данной электронной торговле существует 4 способа разрешить онлайн-спор в соответствии с регламентами «Таобао»:

- а) переговоры между сторонами;
- б) вмешательство Службы поддержки потребителей «Таобао» (Taobao Consumer Service Intervening);
- в) система общественного контроля (Public Review system);
- г) онлайн-отчет (Report online)².

При возникновении споров, покупатель может выбрать одну из способов разрешения конфликта, предлагающие варианты разрешения, как ведение переговоров между продавцом и покупателем, обращение в центр службы поддержки клиентов. А также одна из необычных инструментов и набирающая популярность способ – система общественного контроля, когда в данном «онлайн-суде» могут принимать участие присяжные, которые слушают обе стороны и выносят свой вердикт. Здесь необходимо подчеркнуть, что для создания всей данной системы разрешения онлайн-споров имеется и законодательная база, так согласно статье 63 Закона КНР «Об электронной торговле» даёт разрешение операторам электронной торговли создавать механизмы и инструменты для разрешения онлайн споров³.

¹ Гарантия возврата денег eBay // eBay. URL: <http://pages.ebay.com/ru/ru-ru/help/policies/money-back-guarantee.html#reimbursement1> (дата обращения: 15.05.2018 г.).

² Е.П. Ермакова. Онлайн-разрешение споров на китайской платформе электронной торговли, Территория новых возможностей. Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса. 2022. Т. 14, № 3. С. 125

³ https://ipkey.eu/sites/default/files/documents/resources/PRC_E-Commerce_Law.pdf

Теперь рассмотрим ситуацию с маркетплейсами в Узбекистане, хотелось бы отметить, что в стране также активно начали развиваться местные маркетплейсы, среди них Uzum, Zoodmall, Olx, а также множество телеграмм и инстаграм каналов, где осуществляется электронная торговля. Какова ситуация в Узбекистане с разрешением и онлайн урегулированием споров?

Изучение законодательства Республики Узбекистан по разрешению споров по электронной коммерции показало, что не упоминается использование онлайн-сервисов по разрешению споров. Однако, при разрешении споров, связанных с дефектом, заводским браком или неполучением товара ссылаются на статьи 13 и 14 Законом Узбекистана «О защите прав потребителей». К примеру, в маркетплейсе Zoodmall имеется специальный отдел по разъяснению сути политики возврата и возмещения товара с дефектом. При возникновении спора по состоянию качества товара, данная электронная площадка указывает чёткий алгоритм действий, необходимо зайти на номер заказ, подтвердить получение и написать свой отзыв или претензии и можно подать на возврат. То есть, идет аналогичный процесс, как и в китайских маркетплейсах, необходимо предоставить доказательства, в виде фото или видео. Заявка рассматривается в течение 2-3-х дней. Несмотря на то, что электронная торговля является относительно молодой областью в стране, она также набирает популярность и сталкивается с некоторыми проблемами:

- во-первых, в законодательстве Республики Узбекистан не имеются статьи, касательно разрешения онлайн споров. В статье 28 Закона «Об электронной коммерции» от 31.12.2022 года, отмечается, что «Споры в области электронной коммерции разрешаются в порядке, установленном законодательством», то есть не предусматривает разрешений споров онлайн, лишь через суд. Но данный способ разрешения споров будет затратным и не привлекательным для развития электронной коммерции.

- во-вторых, не осведомленность населения при осуществлении онлайн-покупок возможности возврата или возмещение полного или частичного ущерба. Хотя во многих онлайн-магазинах открыто заявляется, что «Товар возврату не подлежит», что также не закономерно.

- в-третьих, не развитость электронных технологий в отдаленных районах, упор делается только на большие города.

Таким образом, следует заключить, что электронная торговля является относительно молодой и быстро развивающейся сферой в стране. С развитием электронной торговли будут расти и споры в данной сфере, в связи с этим, целесообразным является обширное изучение опыта стран гигантов электронной торговли и адаптировать их под наше национальное законодательство. А также необходимо:

- внедрение и рассмотрение альтернативных методов разрешения споров. В данной сфере предпринимаются меры, в частности Президентом Республики Узбекистан был подписан Указ «О мерах по коренному совершенствованию правовой и институциональной защиты прав потребителей» в программе мер указано «Внесение предложений по созданию и функционированию *онлайн-сервисов досудебного урегулирования споров* путем изучения и обобщения зарубежного опыта досудебной защиты прав потребителей»¹;

- проведение разъяснений о правах и возможностях населения в сфере электронной торговли;

- развитие информационных технологий.

Итак, развитие, некоторых аспектах и опережающее развитие национальной электронной коммерции требует и развитие нормативного правового регулирования. В связи с этим целесообразным является изучение, обобщение и разработка инструментов для имплементации в законодательства Республики Узбекистан передового опыта зарубежных стран.

YOSHLARNING HUQUQIY SAVODXONLIGINI YUKSALTIRISH: MUAMMO VA YECHIMLAR

RAVSHANOV Surat Botir o`g`li

Toshkent davlat yuridik universiteti

Korrupsiyaga qarshi kurash va komplayens

nazorat yo`nalishi magistranti

RUSTAMOV Nazir Choriyevich

Toshkent shahar Olmazor tumani 24-IDUM

davlat va huquq asoslari fani o`qituvchisi

¹ <https://lex.uz/docs/4508446>

O'zbekiston Respublikasi o'z Mustaqilligining dastlabki kunlaridan boshlab yosh avlodning barkamolligi, mustaqil fikrli va mas'uliyatli bo'lishi hamda milliy istiqlolni qadrlash, milliy qadriyatlarga chuqur hurmat, vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, jismonan va ma'nan sog'lom bo'lishi uchun bir qator tizimli ishlarni amalga oshirdi. Shu bilan birga, ularning haq-huquqlari, qonuniy manfaatlarining himoyasini ta'minlash maqsadida huquqiy asoslar ham yaratildi.

Yoshlarning huquqiy savodxonligini oshirish yo'lida Mustaqillik davrida qator tadrijiy islohotlar amalga oshirildi. Yuqorida ta'kidlanganidek, yoshlarning huquqiy savodxonligini oshirish maqsadida bir qancha qonun va qonunosti hujjatlari qabul qilindi. Bular sirasiga "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonun, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining "Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish Milliy dasturi", O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston Yoshlar Ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi hamda "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini o'rganishni tashkil etish to'g'risida"gi Farmonlari, Vazirlar Mahkamasining "Yoshlarning huquqiy ta'limini takomillashtirish kompleks dasturi to'g'risida"gi Qarori kabilarni kiritish joiz.

Agarda yoshlar orasida huquqiy savodxonlik past bo'lsa, nafaqat, ularning o'zlari uchun, balki jamiyat va davlat uchun ham zararlidir. Huquqiy savodxonlikning yetarli emasligi yoshlarning o'z huquqlaridan to'laqonli foydalana olmasliklariga, majburiyatlaridan bexabar qolishlariga sabab bo'ladi. Majburiyatlardan bexabarlik yoki harakatlarining huquqiy oqibatini anglamaslik bugungi kunda yoshlar orasida huquqbuzarliklarning sodir bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Biz huquqiy-demokratik davlat qurishni oldimizga maqsad qilgan ekanmiz, buning uchun huquqiy ongi va madaniyati yuksak yoshlar hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bunga esa huquqiy savodxonlikni oshiribgina erishishimiz mumkin. Qisqasini aytganda, "Faqat chuqur o'ylangan va tezkor davlat siyosatigina yoshlarning huquqiy madaniyatini ko'tara oladi va ularning huquqiy ongi darajasini yuksaltirishga yordam beradi"

Shu bilan birga, inson huquq va erkinliklariga hurmat munosabatini shakllantirishga, aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishga, jamiyatda yoshlarning huquqiy savodxonligi darajasini oshirishga to'sqinlik qiluvchi bir qator muammo va kamchiliklar saqlanib qolayotgani ham ma'lum bo'ldi.

- Xususan, huquqiy madaniyatni yuksaltirishda, eng avvalo, huquqiy ta'lim va tarbiya borasidagi ishlar tizimli va uzviy olib borilmayotgani, uzoq yillar davomida bu masala huquqni muhofaza qiluvchi organlar va ayrim davlat organlarining ishi sifatida qarab kelinib, bunda oila, mahalla va fuqarolik jamiyati boshqa institutlarining ishtiroki yetarlicha ta'minlanmaganligi;

- yoshlarning huquqiy tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarga nisbatan huquqiy immunitetni shakllantirish, har bir shaxsda qonunlarga va odob-axloq qoidalariga hurmat, milliy qadriyatlarga sadoqat, huquqbuzarliklarga

nisbatan murosasizlik hissini uyg'otish ishiga kompleks tarzda yondashilmaganligi;

- aholining huquqiy bilimlarini oshirishga doir vazifalarning umumiy tusda belgilanganligi hamda ularni amalga oshirishning aniq ta'sirchan mexanizmi mavjud emasligi jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish borasidagi ishlarning samarasiz olib borilayotganligini aniqlandi. Huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishda shaxsiy manfaatlar hamda jamiyat manfaatlari o'rtasidagi muvozanatni saqlash g'oyalarini aholi ongiga singdirish ishlarining yetarli olib borilmasligi ham qonun ustuvorligini ta'minlashga o'zining jiddiy salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Aholining huquqiy bilimlari yetarli emasligi, shuningdek, davlat organlarining qonunga xilof qarorlari ustidan sudga shikoyat qilish imkoniyatidan deyarli foydalanmasligi mansabdor shaxslar tomonidan fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlari kamsitilishi holatlarining vujudga kelishiga sabab bo'lmoqda.

Bundan tashqari, hozirgi globalashuv, ilmiy-texnik taraqqiyot davrida aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishning innovatsion usullaridan, targ'ibotning ilg'or va ta'sirchan vositalaridan, xorijiy davlatlarning bu boradagi ijobiy tajribalaridan yetarli darajada foydalanilmayotganligi ham aniqlandi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvarda PF-5618-sonli "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishni tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi Farmoni qabul qilindi. Mazkur farmonda jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish "shaxs — oila — mahalla — ta'lim muassasasi — tashkilot — jamiyat" prinsipi bo'yicha tizimli va uzviy tashkil etiladi.

Mazkur farmon bevosita yoshlar kamoloti uchun mas'ul bo'lgan idoralar, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi (Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi) hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi (Innovatsiya va oliy ta'lim vazirligi) Adliya vazirligi bilan birgalikda:

- 2019/2020 o'quv yilidan boshlab ta'lim muassasalarida o'quvchi va talabalarning huquqiy bilimlari uzluksiz va tizimli oshirib borilishini ta'minlash mexanizmini joriy etsin, shuningdek, o'quvchi va talabalarning huquqiy savodxonligini oshirishga qaratilgan o'quv dasturlarini tubdan qayta ko'rib chiqilishini ta'minlash;

- 2019-yil 1-martga qadar yoshlarda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish, ayniqsa, ularning ongida korrupsiyaning jamiyat va mamlakat ravnaqi uchun o'ta salbiy illat ekanligini targ'ib qilishga qaratilgan o'quv materiallari tayyorlanishini tashkil qilish;

- yosh avlodning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish bo'yicha ta'lim muassasalarining huquqni muhofaza qiluvchi organlar bilan hamkorlik qilishining samarali mexanizmlarini kengaytirish choralarini ko'rish.

Yuqoridagi Farmonga asosan bolalar va o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda huquqiy ong va huquqiy madaniyatini shakllantirishga qaratilgan konstitutsiyani va inson huquqlarini o'rganish bo'yicha ko'rgazmali qo'llanmalarni tayyorlash va chop etish, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarga odob-axloq qoidalarini va huquqning ilk tushunchalarini o'rgatish bo'yicha namunaviy qo'llanma yaratish, yangi avlod huquqiy darsliklari va o'quv qo'llanmalari tizimini yaratish, umumta'lim maktablari boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun huquqiy bilimlarni sodda va ko'rgazmali o'rgatishga qaratilgan o'quv qo'llanmalarini, shuningdek, ta'lim muassasalari uchun huquq fanlari bo'yicha o'quv darsliklari va qo'llanmalarini tayyorlash, yoshlarga o'z huquqlarini himoya qilishning amaliy mexanizmlarini o'rgatishga qaratilgan "Street law" (Ko'cha huquqi — oddiy huquq) loyihasini keng joriy qilish bo'yicha quyidagi tashkiliy chora-tadbirlarni amalga oshirish, ta'lim muassasalari o'quvchilari va talabalari orasida huquq fanidan respublika miqyosida quyidagi tanlovlarni tashkil qilish va o'tkazish, umumta'lim maktablari boshlang'ich sinf o'quvchilari o'rtasida "Huquq — bu to'g'rilikdir" mavzusidagi rasmlar tanlovini tashkil qilish, umumta'lim maktablari o'quvchilari o'rtasida "Mening huquq va majburiyatlarim" respublika ko'rik-tanlovini tashkil etish hamda tanlov g'oliblarini rag'batlantirish, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimida "Siz qonunni bilasizmi?" ko'rik-tanlovini tashkil qilish hamda tanlov g'oliblarini rag'batlantirish; oliy ta'lim muassasalarida "Huquq bilimdonlari" ko'rik tanlovini tashkil qilish va tanlov g'oliblarini rag'batlantirish, yoshlarda korrupsiya va boshqa huquqbuzarliklarga qarshi murosasizlik tuyg'usini shakllantirishga qaratilgan insholar tanlovini o'tkazish, yoshlarda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish, ayniqsa, ularning ongida korrupsiyaning jamiyat va mamlakat ravnaqi uchun o'ta salbiy illat ekanligini targ'ib qilishga qaratilgan o'quv materiallari tayyorlanishini tashkil qilish, bolalar va yoshlarga ularning huquqlari va odob-axloq normalari haqida ma'lumot beruvchi ko'rgazmali targ'ibot bo'yicha quyidagi ishlarni amalga oshirish, lagerlar, tarbiyasi og'ir voyaga yetmaganlarga kuchaytirilgan huquqiy ta'lim berish va tarbiyalashga oid maxsus dasturlarni qo'llash, yoshlarda sog'lom turmush tarziga bo'lgan intilishni shakllantirishga, ijtimoiy jihatdan xavfli kasalliklarga, giyohvandlikka, chekishga va boshqa zararli odatlarga qarshi kurashishga doir profilaktik chora-tadbirlarni amalga oshirishga, yoshlarning bo'sh vaqtini mazmunli uyushtirishga, ommaviy yoshlar sportini rivojlantirishga qaratilgan tadbirlarni tashkil etish, bolalar va yoshlarda davlat ramzlarini e'zozlash, uning qadr-qimmatini anglash, shuningdek, shaxsiy ehtiyojlar va jamiyat ehtiyojlari o'rtasidagi muvozanatni saqlash g'oyalarini targ'ib qilishga doir aniq rejalar asosida "ochiq darslar" va o'quv mashg'ulotlari o'tkazilishini ta'minlash, diniy ekstremizm, terrorizm, "ommaviy madaniyat" va boshqa yot g'oyalarga qarshi mustahkam immunitetni shakllantirishga qaratilgan maxsus videoroliklar tayyorlash, yoshlar tomonidan sodir etilayotgan yo'l harakati qoidalarini buzish, noqonuniy avtopoygalar o'tkazish va boshqa noxush hodisalarning oldini olish

maqsadida “Eng tartibli yosh haydovchi” loyihasini tashkil etish vazifalarini amalga oshirish belgilab qo'yildi.

Avvallari umumta'lim muassasalari bitiruvchi o'quvchilari huquqshunoslik oliy o'quv yurtiga o'qishga kirmoqchi bo'lsa, asosiy fan sifatida tarix fanini o'qishi kerak edi. Lekin, yoshlar orasida huquq faniga bo'lgan qiziqishni yanada oshirish maqsadida 2023-2024-o'quv yilidan boshlab Yuridik mutaxassisliklari tayyorlovchi yo'nalishlarda asosiy fan sifatida davlat va huquq asoslari fani belgilandi. Endi yoshlar maktab davridan qonunlarni mukammal o'qib OTM ga o'qishga hujjat topshiradilar. Bu ham yoshlarning huquqiy savodxonligini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur yo'nalishda samarali ishlar amalga oshirilishga qaramasdan bir qancha kamchiliklar ham saqlanib qolyapti. Jumladan, umumta'lim fanlari o'rtasida 9-10-11-sinflar o'rtasida davlat va huquq asoslari fanidan fan olimpiyadasi o'tkazilar edi. Afsuski, so'nggi 2 yil davomida huquq fanidan fan olimpiyadasi o'tkazilmayapdi. Bu ham yoshlarning huquqiy savodxonligini yuksaltirishda amalga oshirilayotgan ishlar samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa o'rnida shuni aytib o'tish kerakki, huquqiy ta'lim tarbiya jarayonida sustkashlikka yo'l qo'yib bo'lmashligini, birgina yoshlarning huquqiy tarbiyasida qilingan xato ham keyinchalik mamlakat rivojiga salbiy ta'sir etishi mumkinligiga amin bo'ldik. Shuning uchun huquqiy ta'lim tarbiyani maktabgacha ta'lim muassasalaridan boshlash hamda umumiy o'rta ta'lim muassasalarida huquqiy darsliklarning yangi avlodini yaratish tizimini izchil tashkil etishga e'tiborli bo'lish lozim.

PROBLEMS OF COUNTERING THE LEGALIZATION OF PROCEEDS FROM CRIMINAL ACTIVITY (ON THE EXAMPLE OF THE KINGDOM OF BAHRAIN)

SOBITOVA Umidaxon Murod qizi
Toshkent davlat yuridik universiteti
magistranti

... “Capital has one single vital aspiration – the desire to grow...”
Karl Marx¹

As you know, the functioning of international terrorism is closely linked to the creation of safe and favorable conditions when using offshore jurisdictions. In

¹ Marx K. Capital. Vol. 1. Chapter 8. // [Electronic textbook]. – P. 244. – URL:
<https://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Kapital1/kapital1-08.html> (accessed: 20.03.2023).

this regard, special attention is paid to the fight against the financing of terrorism, and the developers of comprehensive measures, at the same time, being fighters in this area, are the Group for the Development of Financial Measures to Combat Money Laundering (FATF). The comprehensive measures put forward by this Group exist in many countries of the world and, first of all, it is worth noting that they include verification of documents and participants of unreliable, in other words, suspicious transactions.

That is exactly how large and unlimited advantages are provided through offshore jurisdictions to achieve criminal goals, to an almost endless circle of people in any country.

Due to the fact that such "tax havens" have such favorable conditions, namely: a simplified registration procedure; the secretive and confidential nature of the use of personal data, confidential information about persons who have registered such a company; a huge number of benefits, including tax, as well as those benefits through which criminal organizations use the "tax haven" as a source of financing of terrorist activities.

In turn, we will briefly explain that the "**offshore zone**" is the entire territory of a certain state, it is also possible that its part, where there is a privileged, profitable or zero taxation regime for some types of companies¹.

Before considering the issue regarding the risks for the placement and fragmentation of proceeds from crime and the financing of terrorism in the offshore territory of the Kingdom of Bahrain, we will describe the situation in this territory.

So, the Kingdom of Bahrain is an island in the Persian Gulf in Southwest Asia. This island state has established trade relations with Pakistan and India, which allows entrepreneurs to promote their business. The kingdom's other strong point is oil production and refining, which accounts for about 30% of GDP. The main advantage of an offshore company in Bahrain is zero taxes. The only exception when you need to pay a tax is oil and natural gas production.

It is worth noting that Bahrain offers three forms of doing business:

② **WLL – With Limited Liability.** Such organizations have limited liability, and also require an authorized capital of 20,000 dinars – \$ 53,050. The capital is paid immediately to the tax authority. The company should have 2-50 owners, as well as at least 2 directors.

② **SPC – Single Person Company.** Such firms are similar to individual entrepreneurship. The amount of the authorized capital should be 50,000 dinars – \$ 132,600. To create an enterprise of the SPC type in an island state, 1 person is needed who will perform the duties of the owner and shareholder of the company.

¹ Description of jurisdictions // [Electronic resource]: URL: <https://ru.uniwide.biz/offshore-jurisprudence/> (accessed: 20.03.2023).

❑ **BSC – Bahrain Stock Company.** To open an offshore company, you need 2 or more owners. Here, entrepreneurs will have to pay the highest amount of the authorized capital – from 250,000 dinars (from \$ 663,000). Businessmen must immediately pay half of the amount to the tax authority, and within three years – the remaining 50%¹.

Particularly important are those points regarding the provision of preferential terms and a mutually beneficial position when registering a company in the Kingdom of Bahrain: firstly, having adopted the experience of foreign countries, Bahrain introduced a norm in its banking legislation regarding the interest rate on loans, when in Islamic countries this norm contradicts the provisions of Sharia and Muslim law in general. Consequently, this norm is simply absent in Muslim countries.

Secondly, the commercial banking sector is quite developed in Bahrain, among them there are popular international banks, as well as offshore banks of Islamic banks. Thirdly, there are also laws about bankruptcy and liquidation by court, existing in modern developed countries².

Moreover, we will further analyze *the main models of the money laundering process*, since this process is complex, thus quite lengthy, involving many different operations.

In this regard, it is important to mention the views of scientists on this issue. For example, a number of scientists, including Professor **P. Bernasconi (Switzerland)**, put forward a view on such a two-stage model as: 1) Money Laundering, that is, money laundering and 2) Recycling, more precisely, return to circulation, considering these components as "laundering" of the first and second degree. In turn, Professor **K. Muller (Switzerland)** presents a four-sector model studied using two pairs of concepts: legality or illegality, the country of the main crime or the country of money laundering³.

In our opinion, considering the forms of money legalization in the offshore zone of Bahrain, it is worth studying this issue within the framework of the most common "three-phase model". Meanwhile, adhering to this model, it is important to note that the first phase is referred to as *Placement*. This phase is characterized by the fact that before the introduction of "dirty" money into legal circulation, to begin with, it is often necessary to "launder" them beforehand, in such a way that they can be converted into other types of currencies, banknotes of other denominations, securities. The forms of the first phase in banking are

¹ Offshore in Bahrain // [Electronic resource]: URL: https://offshorensk.ru/offshor_v_bakhreyne (accessed: 22.03.2023).

² Kingdom of Bahrain // [Electronic resource]: URL: <http://www.first-offshore.com/en/bahrain-offshores.html> (accessed: 22.03.2023).

³ Ivanov E.A. Formation of a system in Russia to combat the legalization (laundering) of proceeds from crime [Electronic book] // Patterns of crime, strategy of struggle and law. – Moscow: Russian Criminological Association, 2001.

aimed at circumventing the provisions on mandatory identification of the client that operate in most countries.

Key forms of the first phase:

- ✓ embezzlement or blackmail of persons responsible for the identification of the client;
- ✓ fraud using front persons and companies;
- ✓ the use of enterprises with a large cash turnover, the legal proceeds of which are mixed with "dirty" money;
- ✓ creation of own fictitious enterprises declaring "dirty" money as revenue;
- ✓ structuring – payments in small amounts to one bank account;
- ✓ exchange transactions, more precisely, organized exchange of money for banknotes of a different denomination or other currency without using bank accounts;
- ✓ smurfing, that is, the organized purchase of easily transferable property values, mainly financial instruments. Each purchase is carried out for an amount lower than that with which the identification obligation arises.

Next, we will explain the structure of the second phase, referred to as *Layering*. The purpose of the second phase is to separate criminal proceeds from the source of their origin by conducting a complex of financial transactions. Ultimately, the chain of traces is broken and the anonymity of property values is ensured. The operations carried out in the second phase have the specifics of an international nature. To carry out operations, in the second phase, front persons and fictitious firms are widely used, issuing fictitious accounts that serve as the basis for transferring money. Bahrain is undoubtedly the "desired and favorite" place for the implementation of dark and dubious operations in the African-Arab region (*Fig. 1*).

Finally, consider the third phase, called *Integration*. The third phase differs from the previous two in that it is in this phase that money acquires a fundamentally new, legitimate source of origin and is invested in the legal economy. In this phase, first of all, deals with undervaluation are in priority. For example, the same real estate transaction: a house is purchased at a reduced price, and the difference with the real price is paid with "black" money and after that, "repairs are made", and the building is sold at a higher price. As a result, legal income is generated. Secondly, overpriced transactions. As an example, operations with works of art, at auctions and in exchange turnover can be cited. Things whose value can only be determined conditionally, estimated, are sold at a fairly high price. As a result, a high real income is generated. Thirdly, "laundering" through casinos and lotteries. In this case, the money is declared as a win. Fourth, *Transfer pricing*, which is common in export-import operations. In this case, two contracts are drawn up: a real one and a fictitious one (with an inflated transaction amount). Under a fictitious contract, money is transferred to an intermediary company, usually registered in an offshore territory, and the

difference between the real and fictitious price remains as income on the account of this company.

It is advisable to cite a **recent example** related to the report of law enforcement officers on suspicion of a fraudulent scheme, where three seized funds of the Ministry of Defense of Ukraine and purchased military ammunition in the amount of \$ 580 thousand. According to the investigation, two citizens of Ukraine are involved in its organization – the founders of an offshore company on the territory of the Kingdom of Bahrain. One of them is an active lawyer. On behalf of the Defense Department, the scammers found a company in Turkey that supplied body armor for the Armed Forces and concluded an agreement between it and the Ministry of Defense in the amount of more than 16 million euros.

In addition, the defendants in this incident, in order to seize funds, convinced the leadership of the Turkish company to conclude an agreement with a controlled company for the purchase of 1,000 military ballistic vests of the IV level of protection for their urgent delivery for the needs of the Armed Forces. As a result, the offshore company received 580,000 US dollars. In fact, there were no deliveries of military products, and the attackers distributed the funds obtained fraudulently among themselves. As a result, more than 20 searches were conducted, during which 17 million UAH, \$400 thousand, 100 thousand were seized euro, draft records and other documentation¹.

Moreover, for a complete analysis of the issue related to money laundering in the offshore jurisdiction of Bahrain, we will also include a "high-profile" case investigated by the Egmont Group: the Financial Intelligence Directorate (FID), which is the FIU of Bahrain, identified an international money laundering scheme after receiving a SPO from a local currency exchange office. This referred to a person making several money transfers abroad, the amounts of which, roughly speaking, were contrary to his financial situation, while they did not have a reliable and reasonable legal source.

The Financial Intelligence Department carried out the following investigative actions. Consequently, a search was made in the FID database for the presence of information on criminal records, movements of all recipients and senders known at that time, as well as the presence of SPO directed against them. In addition, the accounts of Subject 2 were seized and printouts of telephone conversations of Subject 1 and Subject 2 were obtained, information was also obtained on all transactions carried out in the Kingdom of Bahrain, the main recipients of which were the same Subject 1 and Subject 2.

At the same time, the FID carried out international cooperation using the Egmont Secure Network and sent requests to five FIUs of the countries in which the senders of these transfers were located.

¹ Fraudsters stole 580 thousand dollars from the Ministry of Defense for the purchase of bulletproof vests // [Electronic resource]: URL: <https://www.bagnet.org/news/accidents/1336946/moshenniki-ukrali-u-minoborony-580-tys-dollarov-na-zakupku-bronezhiletov-video> (accessed: 23.03.2023).

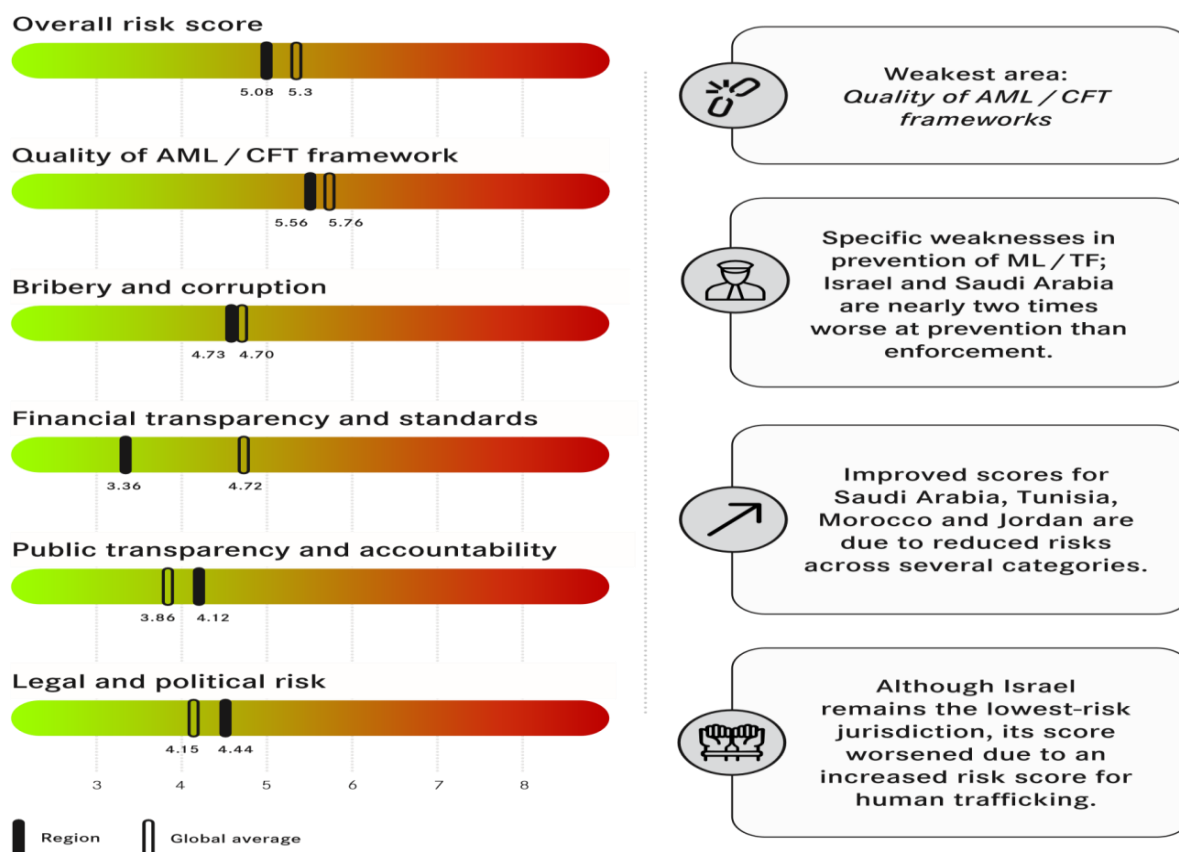
Eventually, the FID was able to locate and track down all the suspects in Bahrain who were involved in the case. These suspects were detained; illegally obtained funds in the amount of 105,638 Bahraini dinars (US\$ 280,952) were seized. As a result, an investigation conducted jointly with the FIU of other countries helped to identify a criminal organization in Bahrain run by Subject 1 and his accomplices. In accordance with the legislation of the Kingdom of Bahrain, articles 64 and 111 of Law No. 4 of 2001, concerning the prohibition of money laundering and combating it, Subjects 1, 2 and 3 were found guilty of money laundering and cyber fraud, eventually sentenced to five years in prison and fined 5,000 Bahraini dinars (13,298 US dollars)¹.

Thus, summarizing the above, we can conclude that, analyzing the trends and levels of criminal operations committed by foreign enterprises with the participation of offshore companies of the Kingdom of Bahrain, we emphasize quite logical and subtle nuances: the commercial activity of the enterprise for the export of cheap raw materials and the import of imported goods operates under the guise of declared production; many foreign participants have such enterprises whose financial contributions are small and mainly serve to mask shady activities.

Being a winning and suitable zone for offshore companies, the Kingdom of Bahrain creates endless opportunities for the legalization of criminal proceeds, for reasons that the banking system of this region is prone to corruption and corrupt, it is possible to buy and establish a bank for insignificant, meager amounts, and there is also a high demand for capital. To sum up, the use of Bahrain's offshore jurisdictions at the final stage of organized criminal activity in the economic sphere, including tax evasion, is the most individual, sometimes distinctive feature of laundering proceeds from crime and terrorist financing.

***Fig. 1. Ranking of countries in the fight against the legalization of criminal proceeds. Middle East and North Africa**

¹ The best cases investigated by members of the Egmont Group. Cases in the investigation of which financial analysis was carried out (2014-2020) // Case 19. Identification of an international ML scheme related to cyber fraud (Bahrain, Financial Intelligence Directorate (FID)). – Group of financial intelligence units "Egmont". – 2021. – 86-88 pp.

* As part of the study, the Basel Institute operates under the auspices of the United Nations Crime Prevention and Criminal Justice Program Network. The Basel AML Index includes a wide range of risk indicators, each of which has a different focus and coverage. The indicators used to calculate the rating are grouped into five basic categories with different specific weights:

- The quality of the anti-money laundering and terrorist financing system (65%).
- Risks of corruption and bribery (10%).
- Financial transparency and standards (10%).
- Public transparency and accountability (5%).
- Political and legal risks (10%)¹.

ADVOKAT TOMONIDAN BEPUL YURIDIK YORDAM KO`RSATISH TUSHUNCHASI VA TURLARI

TO`YCHIYEVA Malika
Toshkent davlat yuridik
universiteti magistranti

¹ Rating of countries on combating money laundering. Middle East and North Africa // [Electronic resource]: URL: <https://nonews.co/directory/lists/countries/anti-money-laundering-index> (accessed: 23.03.2023).

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida inson huquqlari va erkinliklari kafolatlangan bo'lib, uning 44-moddasida, har bir shaxsga o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlangan¹. Shu nuqtai nazardan kelib chiqqan holda aytishimiz mumkinki, fuqarolarga sud orqali himoyalanish huquqi berilar ekan, ularga professional huquqiy yordam ko'rsatilishi ham muhim ahamiyatga ega. Jumladan, har bir shaxsning mazkur huquqini ta'minlash maqsadida, sohada bir qator islohotlar nazarda tutilmoqda. "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi to'g'risida"gi Qonun loyihasida advokatlarning shaxsiy daxlsizligi, ularning huquq va manfaatlari alohida bob sifatida shakllantirilishi bilan bir qatorda, fuqarolarning davlat hisobidan bepul yuridik yordam olishga bo'lgan huquqlarining kafolatlanishi bunga yaqqol dalildir. Qonun loyihasining 29-moddasiga asosan, har kimga malakali yuridik yordam olish huquqi kafolatlanadi. Qonunda nazarda tutilgan hollarda yuridik yordam davlat hisobidan ko'rsatiladi².

Shu o'rinda bevosita advokat tomonidan bepul yuridik yordam ko'rsatish tushunchasiga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, uning ikki xil shakli mavjud:

1. Qonunchilikda belgilangan tartibda davlat hisobidan haq to'lash evaziga professional advokatlar tomonidan ko'rsatiladigan yuridik yordam;
2. Advokatning o'z ixtiyoriga ko'ra yordam so'rab murojaat qilgan shaxslarga bepul yuridik yordam ko'rsatishi (pro bono).

Hozirda "Davlat hisobidan yuridik yordam ko'rsatish to'g'risida"gi Qonun loyihasi ishlab chiqilgan bo'lib, unda quyidagicha ta'rif berilgan:

Davlat hisobidan yuridik yordam – ushbu Qonunda belgilangan tartib-taomillar va shartlarga muvofiq to'liq yoki qisman davlat hisobidan ko'rsatiladigan, jismoniy shaxslarning huquqlarini, erkinliklarini va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan malakali yuridik yordam.

Aytib o'tish lozimki, joriy yilda "Davlat hisobidan yuridik yordam ko'rsatish to'g'risida"gi Qonun loyihasining muhokamaga qo'yilgani muhim ahamiyat ega bo'ldi. Sababi, bugunga qadar ushbu institutning yagona mexanizmi ishlab chiqilmagan va quyidagi normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinib kelinmoqda:

- amaldagi O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksi³;
- Vazirlar Mahkamasining 2008-yil 20-iyundagi "Advokatlar tomonidan ko'rsatilgan yuridik yordam uchun davlat hisobidan haq to'lash mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 137-son qarori⁴;

¹ <https://lex.uz/docs/-20596>

² https://meningkonstitutsiyam.uz/konstitutsiya_uz.pdf

³ <https://lex.uz/acts/-111460>

⁴ <https://lex.uz/uz/docs/-1363850>

- “Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki sudlanuvchiga advokatlar tomonidan yuridik yordam ko’rsatish bo’yicha xarajatlarni davlat hisobiga o’tkazish tartibi to’g’risida”gi Nizom (ro’yxat raqami 1878, 2008-yil 2-dekabr’)

Amaldagi qonunchilikka asosan, kam ta’minlangan fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish maqsadida oilasida har bir oila a’zosiga to’g’ri keladigan yalpi oylik daromad yuridik yordam ko’rsatilganligi uchun haq to’lashdan ozod qilish to’g’risida qaror (ajrim) qabul qilingan kundagi mehnatga haq to’lashning eng kam miqdorining 52,70 foizidan ortiq bo’lmagan (bugungi kunda 485 ming so’m atrofida) shaxslar uchun hamda gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va sudlanuvchi himoyachidan voz kechishi bilan bog’liq protsessual harakatda advokat ishtirok etishi hollarida advokatlar uchun to’lov davlat hisobidan qoplab beriladi¹. Bu faqatgina jinoyat sud ishlarini yuritishda amalga oshiriladi.

Shu o’rinda bepul ixtiyoriy yuridik yordam (pro bono) tushunchasiga to’xtalib o’tadigan bo’lsak, pro bono – aholining ijtimoiy ehtiyojmand toifalariga fuqarolik, ma’muriy va jinoyat ishlari bo’yicha bepul va ixtiyoriylik asosida qonunchilikka zid bo’lmagan tartibda va turlarda ko’rsatiladigan malakali yuridik yordam.

Fikrimizcha ushbu atama ostida (lot. Pro bono public – jamoatchilik manfaati uchun) mulkiy maqomi yoki boshqa sabablarga ko’ra yuridik yordam olishga imkoniyati bo’lmagan shaxslarga, mulkiy va nomulkiy kompensatsiyalarni olmasdan o’z xizmatlarini taqdim etishni tushunish kerak.

“Bepul yuridik yordam” atamasi qadimgi Afinadan beri fuqarolik jamiyatiga ma’lum bo’lib, undagi demokratiya, fuqarolik jamiyati va adolat g’oyalari kambag’allarga bepul yuridik yordam ko’rsatish tizimini taqdim etgan. O’rta asrlarda bepul yuridik yordam ko’rsatish nasroniylik va cherkov bilan ko’proq bog’liq bo’lib, ko’pincha PRO DEO (Xudo uchun) – xayriya turi deb atalgan.

Keyinchalik “Pro Bono” amaliyotining rivojlanishi huquqshunoslarning universitetlar, mahalliy hokimiyat organlari, siyosiy partiyalar, ijtimoiy tashkilotlar bilan hamkorligi tufayli yanada jadallashdi. Shunday qilib, 1885 yilda Daniya advokatlar assotsiatsiyasi Kopengagenda xususiy advokatlar va talabalar tomonidan huquqiy yordam ko’rsatadigan maxsus markaz tashkil etdi. 1990 yilda Shotlandiyada xususiy advokatlar Edinburgdagi huquqshunoslik fakultetida “huquqiy dispanser”ni tashkil etib, oylik daromadi 12 funt sterlingdan ortiq bo’lmagan har qanday kishiga huquqiy yordam ko’rsatdi 1970 yilda kamida 24 ta yirik AQSH yuridik kompaniyalari “Pro Bono” dasturlarini rasmiylashtirdilar va Hogan&Hartson (hozirgi Hogan Lovells) bir nechta xodimlar bilan bepul yuridik yordam ko’rsatish uchun to’liq tarkibda ishlovchi “Jamoatchilik manfaatlari departamentini” tashkil etdi. 1983 yilda Amerika advokatlar assotsiatsiyasi “pro bono” maxsus qoidalarini qabul qildi. 10 yil o’tgach, ular amerikalik

¹ <https://lex.uz/acts/-1412912#-1413019>

huquqshunoslarning yiliga kamida 50 soat “pro bono” tartibida huquqiy yordam ko’rsatishlari kerakligi haqidagi qoidani kiritgan.

Buyuk Britaniyada, 1996 yilga qadar, ingliz huquqshunoslik kompaniyalari davlat bepul yuridik yordam tizimining rivojlangan tizimi bilan bog’liq holda “pro bono”dan foydalanishni istamaydilar, fikrimizcha buning asosiy sababi davlat subsidiyalangan yuridik yordamiga qarshi chiqmaslik bo’lgan. 1996 yilda Endryu Flips “LawWorks”(Qonunchilik ishi) deb nomlangan “Pro bono” solicatorlari (Solisitors pro bono group) guruhini yaratdi. Ushbu tashkilotning maqsadi butun Yevropaning advokatlarini birlashtirish va “Pro bono”ni markazlashtirilishi edi. Guruh a’zolarining soni juda tez o’sdi: 2000 yilda 130 ta yuridik firmalaridan iborat bo’lib, ular orasida 40%i yetakchi firmalar; 2012 yilda 45% ingliz huquqshunoslik firmalaridan advokatlar va 81 ta hamkorlar bunday loyihalarda ishtirok etishgan¹.

Mamlakatimizda ushbu faoliyatga ruxsat berilgan bo’lib, uni amaliyotda ham keng qo’llanilayotganini quyidagi statistik ko’rsatkichlardan bilishimiz mumkin:

O’zbekiston Respublikasi Advokatlar palatasining 2023-yil 1-yanvar holatiga nisbatan yillik ish faoliyati bo’yicha statistik ma’lumotlariga ko’ra, advokatlar tomonidan og’zaki (yozma) huquqiy maslahatlar va tushuntirishlarning umumiy soni 113948 tani tashkil etgin bo’lib, shundan 97540 tasi bepul amalga oshirilgan. Shuningdek, shartnomalar (bitimlar va boshqalar) yuzasidan berilgan xulosalar, tayyorlangan hujjatlar loyihalari soni jami 36552 ta bo’lib, shundan 17615 tasi bepuldur².

Aytib o’tish joizki, 2019-yil 6-sentabrda Vazirlar Mahkamasining “Aholiga huquqiy axborotni yetkazish va yuridik yordam ko’rsatish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi 741-son qaroriga³ ko’ra aholiga bepul yuridik maslahatlar va amaliy huquqiy yordam ko’rsatish uchun “Madad” nodavlat notijorat tashkiloti tashkil etildi⁴.

Shuningdek, 2018-yildan buyon Toshkent davlat yuridik universiteti huzurida yuridik klinika faoliyat yuritib kelayotgan bo’lib, telegram ijtimoiy tarmog’ida @Yuridik_klinika_bot orqali aholining 1500 dan ortiq huquqiy tisdagi savollariga javob berib kelinmoqda⁵.

Afsuski, ushbu tashkilotlar fuqarolarning huquqlarini sudda himoya qila olmaydi, faqatgina bepul yuridik maslahatlar berishi mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, bugunga kelib advokat tomonidan bepul yuridik yordam ko’rsatish tizimini takomillashtirish, shuningdek yagona qonun

¹ Нурумов Д. Д. АДВОКАТ ТОМОНИДАН БЕПУЛ ЮРИДИК ЁРДАМ КЎРСАТИШНИНГ НАЗАРИЙ-ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ //ЖУРНАЛ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ. – 2022. – №. SI-4.<https://paruz.uz/uploads/2023/02/j-ucun-hisobot23.pdf>

² <https://paruz.uz/uploads/2023/02/j-ucun-hisobot23.pdf>

³ <https://lex.uz/ru/docs/-4500969>

⁴ <https://lex.uz/ru/docs/-4500969>

⁵ <https://tsuluz.uz/allcenters/8/%D0%AE%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D0%BA%20%D0%BA%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0>

hujjatini qabul qilish tobora muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Bunga yaqqol dalil, fuqarolarning mazkur huquqi yangidan ishlab chiqilgan Konstitutsiya loyihasida ham nazarda tutilayotgani bo'lib, bu o'z navbatida davlat hisobidan bepul yuridik yordam ko'rsatish mexanizmini har tomonlama takomillashtirishni taqozo etadi.

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ЖИНОЯТ-ПРОЦЕССУАЛ ҚОНУНЧИЛИГИДА ШИКОЯТ ҚИЛИШ МЕХАНИЗМИ

МУХАММАДАМИНОВ Жамшидбек Бахтиёрович,
Ўзбекистон Республикаси Судьялар
олий кенгаши ҳузуридаги Судьялар
олий мактаби ЖИБ-1 тингловчиси

Хорижий тажрибага эътибор қаратар эканмиз, жиноят-процессуал қонунчилигида судгача бўлган босқичларда жиноий таъқибни амалга оширувчи суриштирув органи, суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг хатти-ҳаракатлари ва қарорлари устидан юқори турувчи ёки назорат қилувчи органларга шикоят қилиш механизмини кафолатловчи алоҳида бўлим ва боблар билан мустаҳкамланган. Масалан, айрим МДХ мамлакатлари жиноят-процессуал қонунида яъни: Россия Федерацияси ЖПКнинг 5-бўлими¹ ҳамда Беларусь Республикаси ЖПКнинг 5-бўлими “Илтимоснома ва шикоятлар”², Қозоғистон Республикаси ЖПКнинг 13-боби “Жиноят иши юритувини амалга оширувчи давлат органлари ва мансабдор шахслар ҳаракатлари ва қарорлари бўйича илтимоснома ва шикоятлар”³, Тожикистон Республикаси ЖПКси 123-моддаси⁴, Молдова ЖПКнинг 3-боби эса “Жиноят суд иш юритувида ариза ва шикоятлар”⁵ деб номланади. Шунингдек уларнинг жиноят-процессуал қонунчилигини ижобий ва салбий томонларини қиёсий таҳлил қилиб ўрганар эканмиз, миллий қонунчилигимизда ҳам шикоят қилиш институтини алоҳида бўлим ва бобда мужассам бўлиши ҳамда уларни амалга оширишнинг процессуал тартибини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Бундай амалиёт ривожланган даражадаги давлат қурилишини барпо этишга олиб келади.

Афсуски бизнинг амалдаги жиноят-процессуал кодексимизда шикоят қилиш институтига бағишланган алоҳида боб ёки бўлим кўринишида белгиланган эмас. Фақатгина умумий тартибда ЖПКнинг 27-моддасида ушбу институт фақат жиноят-процессининг принципи сифатида мустаҳкамланган. ЖПКда айрим тергов ҳаракатларини ўтказиш тўғрисидаги қарор устидан манфаатдор шахслар қонунда назарда тутилган тартибда ва муддатда судга шикоят қилишлари мумкин, дейилган бўлсада шикоят беришнинг тартиби ёки муддати аниқ берилмаган. Фақат ЖПКнинг 358-моддасида шикоятларни маъмурий тартибда юқори турувчига берилиши мумкинлиги кўрсатилган. Лекин судни шикоятларни кўрувчи орган сифатида келтирмаган ва шикоят

¹ Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2001 г. № 174-ФЗ. Интернет веб манзили: <http://www.plyushkin.fromru.com>

² Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь от 16 июля 1999 года № 295-3. URL: Интернет веб манзили: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414958

³ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 г. №231-V. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852#sub_id=6740000

⁴ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Таджикистан от 3 декабря 2009 года № 564. URL: Интернет веб манзили: http://www.ncpi.tj/ncpi_doc/qonun/ugobvniy_kodeks.pdf

⁵ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова от 14 марта 2003 года №122-XV. URL: Интернет веб манзили: http://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=3833

бериш муддати ва тартиби ҳам белгиланмаган. Ҳолбуки, ушбу институт кенг мазмунли бўлиб, уни алоҳида модда доирасида тартибга солиш етарли эмас.

Жиноят-процесси судга қадар босқичларда жиноят ишини юритадиган давлат органи ва мансабдор шахсларнинг айрим қарорларига нисбатан манфаатдор шахслар томонидан шикоят бериш шакли, шикоят бериш ёки кўриб чиқиш муддатлари ва тартиби жиноят-процессуал қонунчилигида назарда тутилмаган. Лекин, “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”ги ҳамда “Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунларида юқорида таъкидлаб ўтилган жиҳатлар айнан жиноят-процессини қамраб олмаган бўлса ҳам умумий тартибда тушунчалар бериб ўтилган.

Бизнинг ҳам шу тадқиқот ишидан асосий мақсадимиз инсон ва фуқароларнинг бузилган манфаатларини ўз вақтида қайта тиклаш учун жиноят-процессуал кодексидаги камчиликларни илмий таклифлар асосида тўлдириш, қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш орқали ҳимоя қилишдир. Шу сабабли бошқа давлатларнинг жиноят-процессуал қонунчилик соҳасидаги тажрибасини ўрганмаслик мумкин эмас. Айрим МДҲ мамлакатлари қонунчилигидаги мавжуд шикоят келтириш механизми бизнинг алоҳида эътиборимизда. Сабаби улар ривожланган мамлакатлар модели асосида яратилган. Биз ҳам ривожланган мамлакатлар тажрибасини қиёсий таҳлил қилганимизда, амалдаги жиноят-процессуал қонунимиздаги мавжуд камчиликларни яққол кўришимиз мумкин. Жумладан, прокурор ва судьяга шикоят бериш шакли, муддатлари, шикоят беришнинг процессуал оқибатлари, шикоят бериш тартиби, шикоятни улар томонидан кўриб чиқиш муддати ва тартиби, шикоятни текшириш ва ҳал қилиш, шикоятни суд мажлисида кўриб чиқиш тартиби, шикоятнинг кўрилиши натижасида қабул қилинувчи қарорлар, уларнинг ижро механизми мавжуд эмас. Ушбу камчиликларни бартараф этиш ва ЖПКни такомиллаштириш мақсадида С.Н.Мамадиев томонидан “Суриштирувчи, терговчи, прокурорнинг қарорлари ва ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш” мавзусида юридик фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация ишида алоҳида боб киритиш таклифи берилган. Берилган таклиф 47¹-боб. “Ишни судга қадар юритишда суриштирувчи, терговчи, тергов бўлинмасининг раҳбарлари ва прокурорнинг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ва қарорлари устидан шикоят қилиш” деб номланган.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси 4-бобида жиноят ишини юритишга масъул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахслар доираси белгиланган бўлиб унда: суд (судья); прокурор; терговчи, тергов бошқармаси, бўлими, бўлинмаси, гуруҳи бошлиқлари ва уларнинг

ўринбосари; суриштирувчи ва суриштирув органи бошлиғи кўрсатилган. Шу сабабли таклиф этилган бобнинг номидан келиб чиқсак хатти-ҳаракатлари ва қарорлари натижасида қонуний манфаатларига дахл этилган шахслар томонидан шикоят қилиши мумкин бўлган давлат органлари ва мансабдор шахслар доирасининг чегараланиб қолинишига олиб келган. Шу сабабли ушбу камчиликларни бартараф этиш мақсадида ЖПКга таклиф этилган 47¹- бобини *“Жиноят ишини судга қадар юритишга масъул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ва қарорлари устидан шикоят қилиш”* деб номлаш назаримизда, мақсадга мувофиқ бўлади. Бу эса судгача бўлган босқичларда жиноят ишини юритишга масъул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахслар ҳаракатлари ва қарорлари устидан юқори турувчи ёки назорат қилувчи органларга шикоят қилиш институтининг асосий ва муҳим жиҳатларини такомиллаштиришига олиб келади деб ўйлаймиз.

Шикоят бериш шакли ва тартиби. Қонунда шикоят беришнинг шакли белгиланмаган бўлса ҳам ҳуқуқий саводхонликнинг етарли эмаслигини ҳисобга олиб, оғзаки шикоят тартибини ҳамда шу билан бирга яна бир янгилик бўлган юқори турувчи ёки назорат қилувчи органларга электрон шаклда шикоят қилиш тартибини қонунга киритишни таклиф қилиш мақсадга мувофиқ.

Бугунги шароитда, интернет ва электроника даврида “Электрон Ҳукумат” тизими фаолиятини янада ривожлантириш устивор аҳамиятга эгадир. Агарда оғзаки ёки электрон шаклда шикоят бериш қонун билан мустаҳкамланса, ўйлаймизки ҳуқуқлари бузилган шахсларнинг манфаатларини қайта тиклашдаги энг тез ва қулай йўл бўлиши мумкин. Амалда шикоят асосан ёзма шаклда берилади. Тергов амалиётида жиноят иши бўйича иш юритишда жиноят процесси иштирокчилари ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларининг чекланиши хусусида асосан ёзма ариза билан мурожаат қилишади. Шикоятни шакли ва турининг ҳеч қандай талабнинг қўйилмаганлиги эркин шикоят қилиш имконини беради. Бунда шикоят қаерга юборилаяпти, шикоятчининг исми, фамилияси, манзили кўрсатилиши ва шикоятни мазмуни қайд қилинишининг ўзи етарлидир. Оғзаки шикоят баённомада расмийлаштириб, шикоят қилган шахсга таништириб, унинг имзосини олиб, рўйхатдан ўтказиши ва нусхасини шахсга бериши керак.

Юқори турувчи ёки назорат қилувчи ҳар бир мансабдор шахс, фуқаролар конституциявий ҳуқуқларидан фойдаланиб берган ҳар қандай шаклдаги шикоятини текшириб, унда келтирилган фактларни аниқламоғи, сўнгра қонуннинг бузилиши амалда юз берган ёки юз бермагани ҳақида фикр юритмоғи лозим. Шикоятда келтирилган далиллар ишончли ва юз берган воқеа ҳолисона акс эттирилмоғи керак. Ижтимоий зарарли ёки қонунга, шунингдек, бошқа фуқароларнинг

ҳуқуқларига зид бўлган манфаатларга эришишни кўзлаб берилган шикоятлар қаноатлантирилиши мумкин эмас. Шунинг ҳам эслатиб ўтиш лозимки, шикоят кўриб чиқишга қабул қилиниши учун унда устидан арз қилинаётган қонунбузарликнинг исботи (асослари, батафсил) кўрсатилиши шарт эмас. Прокурорга шикоят бериш тартиби ЖПКнинг 241-, 258-, 269-, 338-, 358-, 374-моддаларида ва бошқа бир қанча нормаларда белгиланган. Судга шикоят бериш тартиби ЖПКнинг 308-моддасида назарда тутилган ва фақат пул тўловини амалга ошириш, масаласи билан чекланган. Ушбу фикрлардан келиб чиқиб ЖПКга “Судгача иш юритишда шикоят қилиш тартиби ва шакли” деб номланган модда ва ушбу модданинг тўртинчи қисмини “*шикоятлар оғзаки, ёзма ёки электрон шаклда берилиши мумкин. Оғзаки шикоятлар протоколга ёзилиб, шикоятчи томонидан имзоланади. Электрон шикоят электрон рақамли имзо билан тасдиқланган ва электрон ҳужжатнинг уни идентификация қилиш имкониятини берадиган бошқа реквизитларига эга бўлган электрон ҳужжат шаклида бўлиши керак. Мурожаат этувчи жисмоний ва юридик шахсларнинг вакиллари орқали берилган мурожаатларга уларнинг ваколатларини тасдиқловчи ҳужжатлар илова қилиниши шарт*”, - деган қўшимча билан тўлдириш мақсадга мувофиқ.

Жиноят процесси судгача бўлган босқичларда жиноят иши юртурувини амалга оширувчи мансабдор шахслар: суриштирувчи, терговчи ва прокурорнинг нопроецсуал ҳаракатлари ва қарорлари устидан прокурорга ҳам, судга ҳам шикоят қилишнинг ягона аниқ тартиби жиноят-процессуал кодексида назарда тутилмаган. Аммо, ҳар бир шахс ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимояланиш ҳуқуқи Конституциямизда кафолатланган. Айрим хорижий мамлакатлар жиноят-процессуал қонунчилигида ҳам бу конституциявий талаб сифатида ўз ўрнини топган. Масалан, РФ ЖПКнинг 125-моддасида суриштирувчи, терговчи ва прокурорнинг ҳаракат ва ҳаракатсизлиги ёки қарори шахснинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига путур етказди деб ҳисоблаган барча ҳолатларда судга шикоят қилишга ҳақли деб белгиланган¹. Россия жиноят-процессуал қонунчилигида шикоятни босқичли ҳал қилиш, яъни назорат қилувчи прокурорнинг розилигини олиб, кейин судга шикоят қилиш белгиланган². Бундай икки томонлама назорат билан келишиб бўлмайди. Шикоятни прокурорга ёки судга бериш тўғрисида шикоятчига эркинлик берилиши керак. Акс ҳолда “суднинг обрўси йўқолади, ноқулайликлар вужудга келади, суд ҳимоясида бўлиш

¹ Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2001 г. № 174-ФЗ. Интернет веб манзили: <http://www.plyushkin.fromru.com>

² Уголовный процесс: учебник / коллектив авторов; под ред. В.А. Лазаревой. –М.: ЮСТИЦИЯ, 2015. –С. 255.

қийинлашади”¹. Назаримизда шикоят қилиш ҳуқуқига эга бўлган субъектларга шикоят қилишларида процессуал қулайлик яратиш демократик давлатнинг асосий белгиси ва вазифаси ҳисобланади. Шунинг амалда таъминлашда биз ҳам конституциявий талаб сифатида, ЖПКнинг 358-моддасини янги таҳрирда қабул қилиш таклифи ишлаб чиқилди².

Шикоят бериш муддатлари. Амалдаги ЖПКда суд босқичларида шикоят бериш тартиби, механизми ва муддати аниқ кўрсатилган. Жиноят-процесси суд фаолиятига қадар кўплаб тергов ва процессуал ҳаракатлар устидан шикоят қилиш тартиби, муддати қонунчиликда батафсил ёритилмаган. Масалан, кўплаб хорижий мамлакатлар жиноят-процессуал қонунчилигида ушбу масала уч-беш суткани ташкил қилади. Агарда шикоят белгиланган муддат ичида берилмаса ундан сўнг у кўриб чиқиш учун қабул қилинмайди³.

Жиноят-процессуал қонунчиликда судгача шикоят қилиш муддатининг (суд томонидан чиқарилган ажримлар бундан мустасно) аниқ белгиланмаганлиги шикоят қилиш ҳуқуқи субъектларига хоҳлаган вақтда шикоят қилиш имконияти яратилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, оқилона муддатдан анча кеч берилган шикоятларни кўриб чиқиш ва улар юзасидан одилона қарор қабул қилишни қийинлаштиради.

Россия Федерацияси ЖПКда ҳам қай вақтдан бошлаб судга шикоят қилиш мумкинлиги тўғрисида норма белгиланмаган. Шунинг учун ҳам адабиётларда айрим олимлар шикоят бериш муддати шу ҳаракатни бажариш учун ажратилган вақтдан камроқ бўлиши керак десалар, айримлари шикоят бериш учун муддат ажратиш нотўғри, чунки манфаати бузилган иштирокчи жиноят процессининг исталган босқичида судга шикоят қилишга ҳақли, деган фикрдалар⁴. Биз ҳам шу фикрни қўллаб-қувватлаймиз, чунки шикоят бериш муддатини қайта тиклаш учун сабаб ва асосларни қидириш ёки бошқа чораларни кўриш ҳам ортиқча. Колаверса берган шикоятни ҳал қилинишидан норози бўлган иштирокчи айнан шу шикоят билан бир неча маротаба судга, суд инстанцияларига шикоят қилиши мумкин. Аммо судга қадар босқичларда шикоят қилиш муддатини белгилаб қўйиш дастлабки тергов муддатининг чегараланганлиги ва дастлабки терговнинг ўз вақтида ва тўғри бажарилиши, дастлабки терговни юритиш жараёнида айбсиз кишини жавобгарликка тортиш ёки қонунга хилоф равишда ушлаб туриш ёхуд ҳибсга олиш, қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз ғайриқонуний ёки шахс

¹ Мирза Л.С. Доступ к правосудию в процессе обжалования в суд действий и решений органов, ведущих расследование. // Российский судья. -2004. -2-сон.-Б. 24.

² 3-иловада берилган қонун лойиҳасига қаранг.

³ Уголовный процесс: учебник для бакалавриата юридических вузов / О. И. Андреева и др.; под ред. О. И. Андреевой, А. Д. Назарова, Н. Г. Стойко и А. Г. Тузова. - Рос тов н/Д; Феникс, 2015. - 459 с.

⁴ Химичева О.В. Концептуальные основы процессуального контроля и надзора на досудебных стадиях уголовного судопроизводства.-М.: ЮНИТИ-ДАНА Закон с право, 2004. –Б, 250.

қадр-қимматини камситувчи муомала ҳамда гумон қилинувчи ва айбланувчини ёлғон кўрсатма беришга мажбур қилиш каби қонунга хилоф хатти-ҳаракатлар ва қарорларни ўз вақтида бартараф этиш ва олдини олиш учун жуда ҳам зарур деб биламиз.

Қозоғистон Республикаси ЖПКнинг 109-моддасида шикоят бериш муддати бир ой деб белгиланган¹, яъни қарор, ҳаракат ёки ҳаракатсизлик амалга оширилган кундан бошлаб бир ой мобайнида шикоят судга берилиши керак. Бизнингча ҳам, шикоят қилиш ҳуқуқини берувчи муддат, қарор чиқарилган ва уни прокурор тасдиқлаган пайтдан эмас, манфаатдор шахслар қарор ёки ҳаракат (ҳаракатсизлик) ҳақида хабардор этилган пайтдан эътиборан бошланиши лозим. Қарордан манфаатдор шахс хабардор этилганидан сўнг, қонунчиликда белгиланган муддат мобайнида шикоят бермаган бўлса, қарор ҳақида хабардор этилган шахс унга рози деган хулосага келинади ва қарор ижро этилиши мумкин. Хабар кўпинча почта орқали юборилади. Афсуски почта хат-хабарларни ҳар доим ҳам ўз вақтида етказиб беришга қодир эмаслиги муддатларни ҳисоблашни қийинлаштиради. Бизнингча, шикоят бериш муддатини ҳисоблаш манфаатдор шахс жиноят ишини тугатиш тўғрисидаги қарор билан таништирилган пайтдан бошланса тўғрироқ бўларди.

Келгусида жиноят-процессуал қонунчиликда шикоят бериш муддати белгиланса, муддатнинг қачондан бошлаб кучга кириши кераклиги тўғрисидаги масалани ҳам ҳал қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Таклиф этилаётган моддада суриштирувчи ва терговчининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ва қарорлари устидан шикоятлар тегишлилиги бўйича қонунларга риоя этилиши устидан назорат олиб бораётган прокурорга ёки судга берилиши таъкидланган. Лекин яна бир ҳолат борки бу прокурорнинг ҳаракатлари ва қарорлари устидан шикоят юқори турувчи прокурорга ёки судга берилиши мумкинлиги назарда тутилган. Жиноят-процессуал қонунчилигида судга қадар босқичларда юқори турувчи ёки назорат қилувчи органларга шикоят қилиш тартиби ва муддати ЖПКнинг 241-моддасида назарда тутилган бўлиб, нормада фақатгина суд томонидан чиқарилган ажримдан норози бўлган манфаатдор шахслар юқори турувчи судга ажрим чиқарган суд орқали шикоят қилиш тартиби аниқ белгиланган. Шунингдек, ушбу моддада эҳтиёт чорасини қўллаш тўғрисидаги қарор устидан терговни назорат қилаётган, уни бекор қилишга ёки ўзгартиришга ҳақли бўлган прокурорга шикоят берилиши мумкинлиги белгиланган. Прокурор шикоятни олган пайтдан эътиборан уч сутка ичида уни кўриб чиқиши ҳамда шикоят берган шахсни ўз қароридан хабардор этиши шартлиги таъкидланган.

¹ Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 г. № 231 -V. URL: Интернет веб манзили: http://www.base.zakon.kz/doc/lawyer/?doc_id=1013921.

Аммо ушбу ҳолатдан ташқари судга қадар босқичда прокурор томонидан шикоятни кўриб чиқиш муддати аниқ белгиланмаган.

Бугунги кунда амалиётда айрим ҳолларда шикоят бўйича ҳолисона қарор қабул қилиш бир қанча ҳаракатларни бажариш (тегишли шахслар билан суҳбатлашиш, шикоят ва унинг материалларини ўзбек тилига ёки дастлабки тергов олиб борилаётган тилга таржима қилиш, баъзи маълумотнома ва тавсифномаларни сўраб олиш)ни тақозо этадики, бу ҳолат қонунда кўрсатилганидан кўпроқ вақт талаб этмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги қонуни 32-моддасининг 2-қисмида қуйидагича белгиланган: “Прокурор ўзига тушган шикоят ёки аризани белгиланган муддатда кўриб чиқиши, зарур чоратадбирлар кўриши ҳамда ўз қарори тўғрисида аризачига маълум қилиши шарт¹”.

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг “Ўзбекистон Республикаси прокуратураси органларида фуқаролар ва юридик шахсларни мурожаатларини кўриб чиқиш тартиби тўғрисида”ги 2004 йил 10 декабрь 37-сон буйруғи билан тасдиқланган йўриқномага биноан аризаларни ҳал қилиш муддати тегишлича Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори, Бош прокурорнинг ўринбосарлари, вилоят, шаҳар, туман прокурорлари ва уларга тенглаштирилган прокурорлар томонидан истисно тариқасида узоғи билан бир ойга узайтирилиши мумкинлиги кўзда тутилган бўлиб, бу ҳақда албатта, мурожаат қилган шахсга ҳамда мурожаатни назоратга олган органга маълум қилинади (29-банди)². Ушбу тартиб фуқароларнинг прокуратура органларига шикоят қилишининг умумий муддатларини белгилайди. Бироқ, бизнингча, прокуратура органлари томонидан шикоятни кўриб чиқишнинг худди суд томонидан кўриб чиқиш муддати каби уч ва беш кунлик муддатлари белгиланиши, агарда тегишли шахслар билан суҳбатлашиш, шикоят ва унинг материалларини ўзбек тилига ёки дастлабки тергов олиб борилаётган тилга таржима қилиш, баъзи маълумотнома ва тавсифномаларни сўраб олиш лозим бўлса 10 кунлик муддатга узайтириш мақсадга мувофиқ. Бу процесс иштирокчилари қонуний манфаатлари ҳамда дастлабки тергов тезкорлиги ва ўз навбатида самарадорлигини таъминлайди.

Шикоятларни кўриб чиқиш тартибига ҳам алоҳида этибор бериш лозим чунки шикоятларни прокуратурада прокурор ёки унинг ўринбосарлари томонидан кўриб ҳал этилади. Суд ҳам шикоятлар кўриб чиқиляётганда бизнингча, барча ҳолларда судья шикоятни якка ўзи кўриб

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси 2001. 9-10-сон, 168-модда.

² Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг “Ўзбекистон Республикаси прокуратураси органларида фуқаролар ва юридик шахсларни мурожаатларини кўриб чиқиш тартиби тўғрисида”ги 2004 йил 10 декабрь 37-сон буйруғи билан тасдиқланган йўриқномаси. Интернет веб сайти: www.genprok.gov.uz

чиқиши лозим. Яна бир мунозарали ҳолат шундан иборатки, шикоятни ёпиқ ёки очик суд мажлисида кўриб чиқиш масаласида турли фикрлар мавжуд. Айрим муаллифлар¹ бундай ишларни судларда очик суд мажлисида кўрилиши ҳақидаги қарашга қарши фикр билдирадилар. Баъзилар эса, шикоятни кўриб чиқиш очик суд мажлисида ҳам, ёпиқ суд мажлисида ҳам амалга оширилиши мумкин, деб ҳисоблайдилар². Аслида қонунчилик ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларнинг жиноятлари тўғрисидаги ишларни, шунингдек фуқароларнинг шахсий ҳаётига оид маълумотларни ёки уларнинг шаъни ва қадр-қимматини камситадиган маълумотларни ошкор қилмаслик мақсадида ишда иштирок этувчи барча шахсларнинг, худди шунингдек уларнинг оила аъзолари ёки яқин қариндошларининг хавфсизлигини таъминлашни тақозо этган ҳолларда ва бошқа ишларни ҳам суд ажрим чиқариб ёпиқ суд мажлисида кўриб чиқилишига йўл қўйилади³. Суд мажлисининг очик ёки ёпиқ бўлиши масаласини ҳал қилиш ҳуқуқи қонунга биноан судьяга берилиши лозим, деб ҳисоблайдилар⁴. Биз, ушбу сўнгги фикрга қўшиламыз.

Шикоятни кўриб чиқиш тортишув принципага риоя этиш ва тарафларга тенг имкониятлар беришга асосланиши лозим. ЖПКга судьянинг шикоятни ҳал қилиш бўйича суд мажлисига ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ва қарорлари устидан шикоят тушган жиноий таъқибни амалга оширувчи мансабдор шахсларни чақириш ҳуқуқи ҳақидаги қонундан ҳам киритиш, уларга эса мазкур мажлисда ўз ташаббусига кўра иштирок этиб, шикоятнинг моҳияти бўйича тушунтиришлар беришлик ҳуқуқини бериш ҳақидаги таклифни⁵ қўллаб-қувватлаймиз.

Бизнингча, ҳар қандай ҳолатда ҳам шикоят юзасидан чиқариладиган қарор шикоят берган шахсга юборилиши ва унда мазкур қарор устидан шикоят бериш тартиби тушунтирилиши даркор. Сабаби ғайриқонуний ёки асоссиз ҳаракат ва қарорнинг бекор қилиниши шикоят берган шахснинг талабларини доим ҳам қаноатлантиравермайди. Шу сабабли улар томонидан юқори турувчи орган ёки мансабдор шахсларга шикоят қилиш истаги пайдо бўлади. Айнан ушбу юқори турувчи мансабдор шахсларга шикоят қилиш истагини амалга оширишда амалдаги жиноят-процессуал кодексимизда жиддий камчиликлар борлигига кўз юма олмаймиз. Шунинг

¹ Жиноят процесси (умумий қисм): Юридик институт ва факультетлари талабалари учун дарслик (Иноғомжонов З.Ф.нинг умумий таҳрири остида). – Тошкент: ТДҶОИ, 2008. – Б. 100-101.

² Арсланаев А. Обжалование в суд решений органов дознания, следователей и прокуроров // Законность. – Москва, 2008. – № 6. – С. 33.

³ Файзиев Ш.Ф. Жиноят-процессуал ҳуқуқи. Умумий қисм. Ўқув қўлланма Саволлар ва жавоблар. –Т.:ТДҶОИ, 2011. –Б.33-34.

⁴ Галузо В.Н. Судебный контроль за законностью и обоснованностью содержания под стражей подозреваемых и обвиняемых на стадии предварительного расследования: Дисс. ...канд. юрид. наук. – М., 2005. – С. 100.

⁵ Машовец А.О., Тутикова И.А. Процедуры разрешения споров о фактах и рассмотрения жалоб участников досудебного уголовного производства// Российский следователь. –Н.Новгород. 2015. – № 19. –С. 21-24.

учун мавжуд камчиликни бартараф этиш мақсадида юқорида ЖПКга янги *“Шикоят қилиш тартиби ва шакли”*¹ деб номланган модда тақлиф қилинди. Шу модда айтиб ўтилган камчиликни ҳам бартараф этиш имконини берадиган қисмлардан иборат.

Назоратни амалга оширувчи юқори турувчи органга ёки мансабдор шахсга шикоят қилинганда қабул қилинган қарорлар, сўроқ баённомалари, эксперт хулосаларининг нусхалари ва суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суднинг процессуал ҳаракатларини қонунийлиги ва асослилигини тасдиқловчи бошқа маълумотлар тақдим этилиши лозим. Масалан: тинтув ёки ашёни олиб қўйиш устидан шикоят қилинганда тинтув ёки ашёни олиб қўйишни ўтказиш тўғрисидаги қарор, бу тергов ҳаракатларининг баённомалари, сўроқ баённомаларининг нусхалари ва мазкур тергов ҳаракатларини ўтказиш учун асослар мавжудлигини ҳамда уларни ўтказишнинг қонунийлиги ва асослилигини тасдиқловчи бошқа материаллар ҳам судга тақдим этилиши лозим. Бошқа тергов ҳаракатлари устидан ҳам шикоят берилганда ҳужжатлар юқорида кўрсатилган тартибда тақдим этилади.

Юридик адабиётларда айрим муаллифлар судга тақдим этилиши лозим бўлган материалларни ЖПКда мустаҳкамлаб қўйишни тақлиф қиладилар². Айримлар эса, бунга ҳожат йўқ, деб ҳисоблашади³. Бизнингча ҳам қайси иш юзасидан қандай ҳужжатлар тўпланишини олдиндан айтиб бериш жуда ҳам мураккаб ҳисобланади. Шу сабабли ЖПКга ёки бошқа бир қонун нормасида бундай ишлар юзасидан материаллар номи ифодаланган нормаларни киритиш ёки мустаҳкамлаб қўйиш мақсадга мувофиқ эмас. Агар ЖПКга бундай норма киритилса амалиётда турли хил тушунмовчиликларни юзага келтириши мумкин. Бунга оид масала ЎЗР Олий суди Пленумининг қарорларида тушунтирилиши мақсадга мувофиқ.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, шикоятда келтирилган важнинг қонуний ечимини топишида қандай ёки қанча ҳужжатлар тўпланиши муҳим эмас. Муҳими инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари ва қонуний манфаатлари оқилона муддатда қонуний ҳал этилиб, бузилган ҳуқуқларини ўз вақтида қайта тиклаш ва келтирилган зарар ёхуд зиённи қоплашда суд, прокуратура органлари томониданми, ёки турли соҳага оид махсус мутахассисларнинг билимига таянган холдами иш тутиш орқали манфаатлари бузилган шахсларнинг ҳуқуқларини тиклаш ўйлаймизки бу энг тўғри йўл бўлиши аниқ.

¹ 3-иловадаги қонун лойихаси берилган.

² Беляков, П. А. Защита прав граждан на обращение в государственные органы и органы местного самоуправления // Законность. 2014. – № 4. – С. 18-21.

³ Чепрасов, М. Г. Законные интересы обвиняемого и их реализация в уголовном процессе Российской Федерации: монография. – М., 2013. – С. 168.

**ACTUAL PROBLEMS OF CONSIDERING INDIVIDUAL COMPLAINTS BY
THE UN HUMAN RIGHTS COMMITTEE**

ABDULLAEVA Madina Zokirovna

LL.M student of Tashkent

State University of Law

Individual communications to the United Nations (UN) are an important way for people around the world to bring attention to human rights violations and seek redress for their grievances. These

communications, also known as "complaints," can be sent by individuals, groups, or non-governmental organizations (NGOs) to various UN bodies that monitor and protect human rights. The UN's human rights complaint system is designed to allow individuals or groups who have exhausted all domestic remedies to seek justice and accountability for human rights violations. Typically, this includes violations of civil and political rights, such as arbitrary arrest or torture, or violations of economic, social, and cultural rights, such as the denial of education or healthcare.

One of the main UN bodies that receives individual communications is the Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR), which has a special procedures mandate to investigate alleged violations of human rights. The OHCHR can receive complaints from individuals or groups who have suffered or are at risk of suffering from human rights violations, as well as from NGOs acting on their behalf.

Other UN bodies that receive individual communications include the Human Rights Council, the Committee Against Torture, the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, and the Committee on the Rights of Persons with Disabilities.

- In total there are nine treaties that are concerned:
- (i) civil and political rights;
- (ii) torture and cruel, inhuman or degrading treatment or punishment;
- (iii) racial discrimination;
- (iv) gender discrimination;
- v) rights of persons with disabilities;
- (vi) protection of all persons from enforced disappearance;
- (vii) rights of migrants, workers and members of their families;
- (viii) economic, social and cultural rights;
- (ix) rights of the child¹.

To submit a complaint to the UN, individuals or groups must first identify the relevant UN body with jurisdiction over their case. They must *provide information about themselves, the alleged victim(s), and the alleged violation(s) of human rights* in a detailed and factual manner. They may also provide supporting documents or evidence, such as medical reports, witness statements, or court judgments.

Once a complaint is submitted, the UN body will review it and determine whether it meets the admissibility criteria. This includes verifying whether the complainant has exhausted all available domestic remedies, whether the alleged violation(s) fall within the scope of the body's mandate, and whether the complaint is sufficiently substantiated.

If the complaint is deemed admissible¹, the UN body may request more information or clarification from the complainant or the state concerned. It may also use its good offices to facilitate a dialogue between the parties in order to resolve the issue peacefully. In some cases, the UN body may decide to launch an investigation or send a fact-finding mission to the country concerned. It may also issue recommendations or opinions on the alleged violations and call on the state to take remedial action or provide compensation to the victims. When it comes to the decisions of the treaty bodies, *they are final and not subject to appeal*. In the event that the treaty body, following the results of consideration of an individual communication, did not establish a violation of the rights enshrined in the relevant multilateral international treaty, the case is terminated, and if violations are found, the committee invites the state to take measures to restore the violated rights, and may also speak for compensation to the victim person (affected persons) depending on the nature of violations.

Decisions of the treaty bodies *are advisory and not legally binding*. And this makes the decisions less powerful since there is no any mechanism to regulate the execution of the decisions of the treaty bodies. However, since states have assumed obligations to implement multilateral international treaties, participate in the formation of treaty bodies so that they monitor the implementation of these treaties, including through the consideration of individual communications, *and voluntarily recognize the jurisdiction of treaty bodies* to consider complaints, this simple disregard for the decisions of the treaty bodies on individual communications is, in fact, contrary to the express will of the States themselves and inconsistent with the obligations assumed by them. Therefore, a significant number of States do not refuse dialogue with the treaty bodies.

The decision of the treaty body itself sets a time limit within which the State party must take measures that would be consistent with the decision taken by the committee. The treaty body then examines, through follow-up procedure, the measures taken by the State to implement the decision taken by that body. If the treaty body is satisfied with the measures taken, then it informs the state concerned and terminates the follow-up procedure, if not satisfied, it also informs the state with explanations of what, in fact, is its dissatisfaction and continues the said procedure.

To conclude, in spite of the fact that individual communications to the UN play a crucial role in promoting and protecting human rights around the world and they provide a platform for those whose rights have been violated to seek justice and accountability, and they help to hold states accountable for their

¹ <https://www.ohchr.org/en/treaty-bodies/individual-communications>.

obligations under international human rights law, not every single person who suffered from any kind of violation of rights cannot make complaints to the OHCHR. Only citizens of those countries who ratified the abovementioned treaties are able to use this right.

**TRANSMILLIY HUQUQNING XALQARO TIJORAT ARBITRAJIDA
QO`LLANILISHI**

ABDUGAFFAROV Davronbek,
Toshkent davlat yuridik universiteti
Magistratura bosqichi tinglovchisi

Agar xalqaro tijorat munosabatlarida nizo yuzaga kelsa, tomonlardan har qaysisi milliy sud tizimlariga murojaat qilishi mumkin va bu holda, albatta, milliy qonunchilik qo'llaniladi. Shunga qaramay, xalqaro shartnoma taraflari huquqiy nizolarni hal qilish huquqiga ega bo'lgan davlatning konstitutsiyaviy organlari bo'lgan milliy sudlarning yurisdiksiyasini chetlab o'tishlari va o'z nizolarini arbitrajga topshirishlari mumkin. Nizolarni hal qilish mexanizmi sifatida moddiy lex mercatoria va xalqaro tijorat arbitraji o'rtasidagi bu o'zaro ta'sir milliy huquq tizimlaridan mustaqil "avtonom" huquqiy tizimni o'rnatish sifatida qaraladi.

Amerikalik huquqshunos-tadqiqotchi Korte ushbu masalani o'rganib chiqqan va transmilliy huquqiy tizimi xususiy arbitrlar tomonidan amalga oshiriladigan, hatto milliy sudlar yordamisiz o'z qarorlarini ijro etishi mumkin bo'lgan moddiy transmilliy odat huquqidan iborat ekanligiga e'tibor qaratgan. Demak, milliy davlatlar yoki ularning konstitutsiyaviy organlari tomonidan transmilliy qonunlarni ishlab chiqarish, qaror qabul qilish va hatto amalga oshirishda ishtiroki yoki nazorati mavjud emas¹. Boshqa tadqiqotchi Whytock transmilliy tijorat arbitrajini ikkita savol asosida o'rganib chiqdi va bu asosan an'anaviy ravishda qo'llaniladigan milliy huquq tizimi hamda lex mercatorianing farqlari asosida o'rganish orqali amalga oshirilgan. Bu nuqtai nazardan kelib chiqib, turli olimlar transmilliy huquqning tijorat arbitrajidagi xususiy global boshqaruv shakli sifatida tavsiflaydilar².

Arbitraj nizolarni hal qilish usuli bo'lib, unda ikki yoki undan ortiq tomonlar ("nizolashuvchilar") o'z nizolarini uchinchi tomon sifatida xolis qaror qabul qiluvchiga, ya'ni "arbitr"ga taqdim etadilar. Arbitraj jarayonini boshlovchi tomon "da'vogar", ikkinchi tomon esa "javobgar" hisoblanadi. Arbitraj to'rtta muhim xususiyatga ega. Birinchidan, arbitr nizolashuvchilarning o'zlari tomonidan yoki vakillari tomonidan oldindan kelishilgan tartibda tanlangan xususiy ishtirokchi hisoblanadi. Ikkinchidan, ko'pincha, jarayonda bir nechta arbitrlar mavjud bo'lib, arbitraj konsensual hisoblanadi. Uchinchidan, arbitr agar nizolashayotganlar arbitraj tomonidan ushbu nizoning hal qilinishiga rozi bo'lmasalar, nizoni hal qila olmaydi. To'rtinchidan, arbitraj jarayonining yakuniy yechimi - "qaror" deb ataladi va u nizolashuvchi taraflar uchun majburiydir. Da'vogar ustun bo'lganida, qaror odatda javobgar da'vogarga ma'lum miqdorda moddiy qiymatni to'lash to'g'risidagi buyruq shaklida bo'ladi³.

Lex mercatoria huquqni bir manbasining transmilliy ifodasi bo'lib, u odat huquqi asosida shakllangan. Odat huquqi shunga o'xshash amaliyotlarning ma'lum vaqt oralig'ida umumlashtirilgan takrorlanishi natijasida paydo bo'ladi. Lex mercatoria misolida bu umumiy amaliyotlar shartnomalar, xususan, xalqaro

¹ Cristián Gimenez Corte. *Lex Mercatoria, International Arbitration and Independent Guarantees: Transnational Law and How Nation States Lost the Monopoly of Legitimate Enforcement*. New York. 2013. 26 p.

² Whytock, Christopher A. (2010) "Private-Public Interaction in Global Governance: The Case of Transnational Commercial Arbitration," *Business and Politics*: Vol 12: Iss. 3, Article 10.

³ This freedom is subject to mandatory provisions of law. See Born 2009, 1765.

tijorat shartnomalari orqali rivojlanadi. Shuning uchun, lex mercatorianing tabiatini tushunish uchun ushbu shartnoma amaliyotlari uning rivojlanishiga qanday hissa qo'shganini tushunish kerak.

Kollizion huquq qoidolari bitta ish uchun potensial qo'llanilishi mumkin bo'lgan ikki (yoki undan ortiq) huquqiy tizimlar o'rtasidagi ziddiyatni hal qilish uchun maxsus ishlab chiqilgan normalardir. Misol uchun, agar shartnoma AQShning Nyu-York shahrida imzolangan bo'lsa-yu, Santa-Fe shahrida (Argentina) bajarilishi kerak bo'lsa, shartnomaga nisbatan ikkita huquqiy tizim qo'llanilishi mumkin. Bunday holda, ushbu kollizion huquq normasi "shartnoma, u ijro etilayotgan joyning qonuniga muvofiq bo'lishi kerakligini" belgilaydi va shu bilan kolliziyani hal qiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, kollizion huquqiy normalar ishni mohiyatan hal qilishni ta'minlamaydi; Buning o'rniga ular ishning yakuniy yechimini oxir-oqibat qo'llaniladigan moddiy (milliy) qonunga havola qiladilar.

Tijorat va savdo odatlari foydalanish huquqning transmilliy manbalari sifatida tavsiflanishi mumkin. Buning sababi shundaki, ular hech qanday davlat hokimiyati, ya'ni parlament, sud yoki hukumatning ijro etuvchi hokimiyati tomonidan qabul qilinmaydi. Buning o'rniga, tijorat odatlari tomonlarning erk muxtoriyati prinsipiga asoslanib, xususiy shaxslar tomonidan yaratiladi. Shunday qilib, transmilliy huquq - bu xalqaro savdo amaliyotidan kelib chiqqan, o'z manbalariga, asosan savdo odatlari va nizolarni hal qilishning o'ziga xos vositalariga ega bo'lgan, o'z-o'zidan paydo bo'ladigan huquqdir hamda milliy yoki xalqaro sudlardan ajralib turadigan va alohida bo'lgan arbitrajga tayanadi¹.

Shartnomalarning ishonchliligini ta'minlash va mumkin bo'lgan kollizion huquq muammolariga yo'l qo'ymaslik uchun tomonlar shartnomalarni juda batafsil va to'liq shaklda ishlab chiqishni boshladilar. Bunday shartnomalarda tomonlarning barcha huquqlari, majburiyatlari, vazifalari va javobgarliklari, shu jumladan tomonlarning (va ularning vakillarining) huquqiy holati, xodimlar uchun javobgarlik (yuridik shaxs bo'lsa) ko'rsatilgan holda tijorat shartnomasining barcha shartlari, jumladan, tashish, yetkazib berish muddati, to'lov usuli, valyuta, foiz stavkalari, kafolatlar, qabul qilish va rad etish shakli, fors-major holatlari, shartnomani bekor qilish va boshqalar ko'rsatilishi kerak. Ushbu batafsil, keng qamrovli va atroflicha tuzilgan shartnomalar shartnoma munosabatlarining deyarli barcha o'zgarishlarini oldindan ko'rishga qaratilgan "maxsus kod" ga o'xshaydi².

Sudyalar va arbitrlar o'z qarorlarini savdo odatlari sifatida qo'llaniladigan "shartnomalarning umumiy shartlari"ga;³ "xalqaro huquq tamoyillari" bo'yicha;⁴

¹ Fernandez Rozas and Sonchez Lorenzo (n 8) 174-5 (author's translation).

² Cristián Gimenez Corte. *Lex Mercatoria, International Arbitration and Independent Guarantees: Transnational Law and How Nation States Lost the Monopoly of Legitimate Enforcement*. New York. 2013. 352 p.

³ See *EHTM Peters v Kulmbacher Spinnerei & Co Produktions KG* (Gerechtshof's Hertogenbosch, Netherlands) (1996), abstract available at <http://cisgw3.law.pace.edu/cases/960424n1.html>

⁴ See *Arbitral Award No 15089* (ICC International Court of Arbitration) (2008), www.unilex.info/case.cfm?id=1440

UNCITRAL tomonidan tasdiqlangan "Xalqaro kredit o'tkazmalari to'g'risida"gi "Namunaviy qonun" to'g'risida, u "xalqaro savdoda standart majburiy amaliyotlarni to'g'ri ko'rsatganligi" sababli qo'llaniladi;¹ va "hozircha kuchga kirmagan shartnoma" to'g'risida, chunki u "umumlikdagi savdo-sotiqdan foydalanishni" aks ettirgan asosan chiqaradilar.

Aytib o'tilganidek, tomonlar o'zlarining xalqaro shartnomalariga qo'llaniladigan huquq sifatida lex mercatoriani tanlashlari mumkin. Agar ular o'rtasida nizolar bo'lmasa yoki har qanday ziddiyat muzokaralar yo'li bilan hal etiladigan bo'lsa, u holda shartnoma har qanday milliy huquq tizimi tomonidan emas, faqat lex mercatoria tomonidan tartibga solinadi. Biroq, agar nizolarni muzokaralar yo'li bilan hal qilishning iloji bo'lmasa, tomonlar arbitrajga murojaat qilishlari mumkin.

Yuqorida ko'rib o'tilgan holatlardan kelib chiqqan holda xulosa qiladigan bo'lsak, xalqaro tijorat arbitrajida transmilliy huquq ham qo'llaniladigan huquq ko'rinishlaridan biri sifatida muhim ahamiyatga ega. Uning qo'llanilishi uchun esa taraflarning ixtiyori, ularning nizoga nisbatan qo'llaniladigan huquq haqida kelishuvi asos bo'ladi. U taraflarning tijorat shartnomasi tarkibida arbitraj izohi ko'rinishida yoki alohida arbitraj kelishuvi shaklida tuzilishi mumkin bo'lib, bu kelajakda nizo yuzasidan chiqariladigan arbitraj qarorining ham taraflar tomonidan tan olinishini avvaldan ta'minlovchi muhim vosita hisoblanadi. Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda aytishimiz mumkinki, transmilliy huquq o'z mohiyatiga ko'ra xalqaro huquq hamda milliy huquq tizimlaridan alohida bir tarmoq bo'lishiga qaramay, xalqaro tijorat arbitrajida nizolarni hal qilishda yakka o'zi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'la olmaydi va u yoki bu shaklda xalqaro huquq yoxud milliy huquq tizimlari bilan birgalikda qo'llanilishi orqali uning nizoga nisbatan qo'llanilishi yoki nizo bo'yicha hal qiluv qarorining ijrosi bosqichida o'zaro bog'liqligi kuzatilishi mumkin.

СУДЬЯЛАР ДАХЛСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ҲУҚУҚИЙ КАФОЛАТЛАРИ ТИЗИМИ

МАМАЮСУПОВ Марс Нурмаметович

*Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши
ҳузуридаги Судьялар олий мактаби тингловчиси*

¹ See Global Packaging Solutions SA v Banco de Galicia y Buenos Aires SA, 2008 SJA (Cámara Nacional Comercial, Buenos Aires, sala A) [2007].

Судьялар дахлсизлигини таъминлашнинг ҳуқуқий кафолатларини норматив – ҳуқуқий мустаҳкамлаб қўйиш уни амалда таъминлашнинг гарови ҳисобланади.

Зеро, фақат қонун билан белгиланган кафолатларгина судьялар дахлсизлигини таъминлай олади.

Суд органлари мустақиллигининг асосий тамойилларининг (БМТ Бош Ассамблеясининг 40/32-сонли резолюцияси билан тасдиқланган, 1985 йил 29 ноябрь)¹ 1-бандида қайд этилишича, “суд органларининг мустақиллиги давлат томонидан кафолатланади ва Конституция ёки қонунларда мустаҳкамланади. Барча давлат органлари ва бошқа муассасалар суд органларининг мустақиллигига риоя қилиши ва ҳурмат билан муносабатда бўлишга мажбур”.

Судьялар дахлсизлигининг ҳуқуқий кафолатлари деганда биз қонунлар ва қонуности ҳужжатларида белгиланган судьялар дахлсизлигини таъминловчи нормаларни тушунамиз.

Шу нуқтаи назардан, мазкур ҳуқуқий кафолатларни умумий маънода халқаро ва миллий қонунчиликка, миллий қонунчиликни қонун ва қонуности турларига ажратиб ўрганишимиз мумкин.

Халқаро ҳуқуқий асос алоҳида катта мавзу бўлганлиги учун, биз ушбу мақолада миллий қонунчилик кафолатларини ўрганамиз.

Дастлаб, судьялар дахлсизлигининг кафолати асосий қонунимиз Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланганлигини қайд этиб ўтишимиз лозим.

У.Мингбоевнинг тўғри таъкидлашича, Ўзбекистон давлат ва ҳуқуқ тарихида биринчи марта асосий қонун, яъни Конституциянинг алоҳида бобида суд ҳокимиятининг ўрни ва вазифалари кўрсатилганлигининг ўзи жуда катта аҳамият касб этади. Чунки собиқ иттифоқ даврида нафақат суд ҳокимияти, ҳатто ҳокимиятнинг бўлиниш қонидаси буржуача қараш деб қораланар, суд партия ихтиёридаги қўғирчоқ бир органга айланиб қолган эди ².

Таъкидлаш жоизки, судьялар дахлсизлигининг асослари ҳар бир давлат томонидан алоҳида белгиланиб, уларнинг қайси бири конституция, қонун ёки қонуности ҳужжатида кўрсатилиши лозимлиги юзасидан ягона ёндашув мавжуд эмас. Бу масала ҳар бир давлатнинг конституциясида

¹ https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/indep.shtml

² https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/indep.shtml

судьялар дахлсизлигига оид кафолатлар турлари бир-биридан фарқланади.

Хусусан, Россия Федерацияси Конституциясида судьяларга қўйилган талаблар, уларни танлаш ва тайинлаш тартиби, судьялар дахлсизлиги ва алмаштирилмаслиги, судьялар фаолиятини тўхтатиш ва тугатиш тартибига оид нормалар белгиланган¹.

Қозоғистон Конституциясида эса судьяларни уй-жой билан таъминлаш масаласи ҳам давлат бюджети ҳисобидан амалга оширилиши ва унинг фаолият юритиши учун етарли миқдорда ўрнатилиши шартлиги, ишларни судларга тааллуқлилиги масаласи фақат судлар томонидан ҳал этилиши лозимлиги қайд этилган².

Арманистон Конституциясида эса судьяларни одил судловни амалга ошириш жараёнида билдирган фикри ёки қабул қилган қарори учун жавобгарликка тортиш мумкин эмаслиги, судьялик ваколатини муддатидан аввал тугатиш асослари, судьяга нисбатан мақомига мос равишда ойлик маоши тайинланиши лозимлиги қайд этилган³.

Грузия Конституциясига мувофиқ судьяни жиноий жавобгарликка ёки ҳибсга олишга Адлия олий кенгаши ёки Конституциявий суд розилик бермаган ҳолларда судья зудлик билан қўйиб юборилиши шартлиги, судья ва унинг оила аъзоларининг хавфсизлиги давлат томонидан кафолатланиши, суднинг тугатилиши ёки қайта ташкил қилиниши судьяни ваколат муддатидан аввал лавозимидан озод қилишга сабаб бўлмаслиги белгиланган⁴.

Судьялар дахлсизлиги масаласи қайд этиб ўтганимиздек, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (08.12.1992 йилда қ.қ.)да ҳам ўз аксини топган. Жумладан, Конституциямизнинг 25-моддасида “ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга”лиги мустаҳкамланган. 112-моддасида эса “судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсунадилар. Судьяларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига бирон-бир тарзда аралашишга йўл қўйилмайди ва бундай аралашиш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлиши ва судьяларнинг дахлсизлиги қонун билан кафолатланиши” мустаҳкамлаб қўйилган.

Конституциядан кейин, судьялар дахлсизлигини таъминлашнинг асосий жиҳатлари белгиланган ҳужжат бу – Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги Қонуни бўлиб, унда судларнинг тузилиши, фаолият йўналишлари, ваколатлари, мустақиллиги ва дахлсизлигини таъминловчи меъёрлар акс этган.

¹ Мингбоев У. “Суд шундай ҳокимиятки...”. Монография. Т.: “Шарқ”, 1999 йил. 130-бет.

² Россия Федерацияси Конституциясининг 119-122, 124-моддалари.

<http://www.constitution.ru/10003000/10003000-9.htm>

³ Қозоғистон Республикасининг Конституцияси 80-81-моддалари. <http://www.constitution.kz/razdel7/>

⁴ Арманистон Республикаси Конституцияси 164-моддаси. <https://www.president.am/ru/constitution-2015/>

Ушбу қонуннинг 64-моддаси тўлиқ судьянинг дахлсизлиги масаласига бағишланган бўлиб, унга кўра:

биринчидан судьянинг шахси дахлсизлиги;

иккинчидан мулки ва ашёларининг дахлсизлиги (унинг турар жойи, хизмат хонаси, у фойдаланадиган транспорт воситаси ва алоқа воситалари, хат-хабарлари, унга тегишли ашёлар ва ҳужжатлари);.

Қонуннинг 64-моддасига кўра судьяларнинг шахсий ҳавфсизлигини таъминлаш мақсадларида уларга Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси томонидан белгиланадиган рўйхат бўйича сақлаш, олиб юриш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқи билан хизмат қуроли ҳамда шахсий ҳимоя воситалари берилади. Зарур ҳолларда тегишли суд раисининг қарорига биноан ички ишлар органи судья ва унинг оиласи учун қуролли соқчилар ажратади.

Шунингдек, судьяга нисбатан жиноят иши фақат Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори томонидан қўзғатилиши мумкин.

Судья Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгашининг ҳулосаси олинмасдан ва Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, қамоққа олиниши мумкин эмас.

Бундан ташқари, судья тегишли судьялар малака ҳайъатининг ҳулосаси олинмасдан маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгаши раисининг судьялар дахлсизлигини бузганлик ва уларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига аралашганлик фактлари тўғрисидаги тақдимномаси прокуратура органлари томонидан бир ой муддатда кўриб чиқилади. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси кўрсатилган фактлар бўйича жиноят иши қўзғатилганлиги ёки қўзғатилиши рад этилганлиги ҳақида Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгашига хабар беради.

Судьяни ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга гувоҳ ёки гумон қилинувчи сифатида сўроқ қилиш учун чақиришга фақат тегишли судьялар малака ҳайъатининг розилиги билан йўл қўйилади.

Судьяга нисбатан қамоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чораси фақат унга нисбатан ўта оғир жиноят ёки одам ўлимига сабаб бўлган қасддан бошқа жиноят содир этганликда айб қўйилган ҳолларда қўлланилиши мумкин. Мазкур қоида судья сифатида ишлаган даврида шундай жиноят содир этганликда айбланаётган собиқ судьяга нисбатан ҳам қўлланилади.

Судья ҳуқуқбузарлик содир этганликда гумон қилиниб ушлаб турилган тақдирда, бу ҳақда ушлаб туриш учун асос бўлган ҳужжатлар кўчирма нусхалари илова қилинган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Судьялар олий кенгашига у ушланган пайтдан эътиборан уч соатдан кечиктирмасдан хабар қилиниши шарт.

Судьянинг турар жойига ёки хизмат хонасига, фойдаланадиган транспортига кириш, уларни кўздан кечириш, уларда тинтув ўтказиш ёки улардан ашёни олиш, унинг телефондаги сўзлашувларини эшитиш, судьяни шахсан кўздан кечириш ва уни шахсий тинтув қилиш, шунингдек унинг хат-хабарларини, унга тегишли ашёлар ва ҳужжатларни кўздан кечириш, олиб қўйиш ёхуд олиш фақат суднинг қарорига биноан ёки Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг рухсати билан амалга оширилиши мумкин.

Судьяга нисбатан жиноят иши Ўзбекистон Республикаси Олий суди судловига тегишлидир. “Судлар тўғрисида”ги Қонуннинг 18-моддасига кўра Олий суд қуйи судларнинг судлов фаолияти устидан, 33-моддасига кўра вилоят судлари туманлараро, туман (шаҳар) судларининг суд фаолияти устидан назорат олиб боради. “Қайд этиш лозимки, юқори судларнинг қуйи судлар фаолияти устидан назорати икки йўналишда амалга оширилиши мумкин: биринчиси – суд қарорлари устидан процессуал тартибда ҳамда иккинчиси – судлар фаолияти устидан умумий (нопроцессуал) тартибда. Ҳар икки ҳолатда ҳам ўтказиладиган назорат мақсади судьянинг мустақиллиги ва беғаразлигига раҳна солмаслиги ва одил судловга таъсир қилмаслиги шарт. Шу нуқтаи назардан назоратни амалга ошириш тартиби, муддати, асосларини қонунда аниқ белгиланиши ушбу шартлар гарови ҳисобланади”¹.

Аммо, қонунчилигимизда судлар устидан идоравий назоратни амалга ошириш асослари, муддатлари, тартиби қонунчилигимизда белгиланмаган. Амалиётда аксарият ҳолларда муайян суднинг ёки судьянинг фаолияти бир йилда бир неча марта текширилиши ҳолатлари ҳам мавжуд. “Текширишда асосий эътибор судьянинг иш юритувидаги ишларнинг сифати, уларни кўришда процессуал қоидаларга риоя қилиши, уч ва ундан ортиқ марта иш кўришни қолдириш, ишни тўхтатиш, ишни кўриш муддатини узайтириш асослари, суд ҳужжатларининг ўз вақтида ёзилиши ва тарафларга юборилиши каби масалаларга қаратилади”².

Буни эса “Судлар тўғрисида”ги Қонуннинг 64-моддасида белгиланган судьялар дахлсизлигига зид деб ҳисобласак бўлади. Чунки ҳар қандай текшириш у ёки бу ҳолатда барибир судьянинг дахлсизлигига таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, юқори судларга берилган ушбу ваколат суд раисларининг ҳар қачон қуйи судлар судьяларига таъсир ўтказиш, жавобгарликка тортиш, ўзига бўйсундириш ва охир оқибатда дахлсизлигига таъсир этади.

“Коррупцияга қарши курашиш бўйича Истанбул ҳаракатлар режаси мониторинги 4-раунд натижалари юзасидан Иқтисодий ҳамкорлик ва

¹ Грузия Конституциясининг 63-моддаси. <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/3811818?publication=1>. 43-бет.

² Арипов Д. “Мустақил суд ҳокимияти”. Монография. Т.: “TOP IMAGE MEDIA”, 2022 йил

ривожланиш ташкилотининг Ўзбекистонга билдирган тавсияларида, амалиётда юқори инстанция судлари ва Кенгаши томонидан қуйи судларни асос бўлмасада, ҳатто бир неча марта текшириш ҳолатларининг мавжудлиги қайд этилган”¹.

Мазкур амалиёт Россия Федерацияси, Украина, Литва, Грузия каби давлатлар қонунчилигида назарда тутилган. Қайд этилганларга асосан Олий суд ва вилоят судларига қуйи судларнинг одил судловни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган фаолиятини назорат қилиш ваколатини бекор қилиш ҳамда судьяларнинг фаолиятини текширишни фақат улар томонидан қасддан жиноят содир этилганда, муайян шикоят доирасида ёки судьянинг ноқонуний хатти-ҳаракатлари оқибатида тегишли судьяларнинг малака ҳайъатлари томонидан амалга оширилишини, бундан судьянинг ваколат муддати тугаб кетгандан кейинги давр мустаснолиги қонунчиликда белгиланишини таклиф этамиз.

Шунингдек, судьяларни судьялик фаолияти даврида қабул қилган қарорлари, учун ваколат муддатида ва ундан кейин ҳам жавобгарликка тортиш ёки бошқача таъқиб қилишни мумкин қилмайдиган, бундан қасддан қонунчиликка зид қарорлар қабул қилганлик ҳолати мустаснолигини белгилайдиган норма киритишни таклиф қиламиз.

Юқорида келтириб ўтганимиздек, судьялар дахлсизлигининг ҳуқуқий кафолатлари қонунлардан ташқари қонуности ҳужжатларида ҳам ўз аксини топган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 16 январдаги “Одил судловга эришиш имкониятларини янада кенгайтириш ва судлар фаолияти самарадорлигини оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-11-сон армонида судьяларнинг мустақиллиги ва дахлсизлиги кафолатларини кучайтириш, судга ҳурматсизлик қилиш ва суд ишига аралашуш ҳолатларининг олдини олиш бўйича самарали механизмларни ишлаб чиқиш ҳамда судьялар дахлсизлигини таъминлаш мақсадида судьяларнинг чинакам мустақиллигини таъминлаш мақсадида уларнинг ишига ҳар қандай аралашув қатъий жазоланиши, судьяларнинг хавотирсиз ишлаши учун давлат томонидан барча шароитлар яратилиши қайд этилмоқда.

YOSHLARNI HARBIY VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHNING AHAMIYATI

USMANOV Abdumo‘min Xolmo‘min o‘g‘li
O‘zbekiston Milliy universiteti magistranti

¹ Қаранг, 44-бет

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgan ilk yillardan boshlab, bugungi kunga qadar yosh-avlod tarbiyasini takomillashtirishning vazifa va maqsadlari, milliy istiqlol g'oyasining yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash mazmun-mohiyati, metodi hamda vositalari muntazam tahlil etib borilmoqda. Yoshlarda habriy vatanparvarlik va burchga sadoqat tuyg'ularini kamol toptirish – milliy qadriyatlarimiz va axloqiy tarbiyaning asosi hisoblanadi. Bu jarayonda fuqarolik tarbiyasining o'rni va ahamiyati ham muhim o'rin tutadi. Yosh avlodda fuqarolik tarbiyasini shakllantirish mobaynida yoshlarda vatanparvarlik (*lotincha "patriotes" – vatandosh, "patris" – vatan, yurt*) tuyg'usini kamol toptirishga alohida e'tibor qaratiladi. Har bitta fuqaro ma'lum bir davlatning a'zosi sifatida vatan sha'ni, obro'-e'tiborini mustahkamlashi, ona yurt manfaatlarining yuksalishiga xizmat qila olishi zarur. Ma'lumki, "Vatan" atamasi arabcha so'z bo'lib, ona yurt ma'nosini ifodalaydi. Vatan tushunchasi keng hamda tor ma'nolarda qo'llanib kelinadi.

Vatanparvarlik bu – o'z taqdirini vatan va millat taqdiri bilan chambarchas bog'lagan barcha kishilarga xos fazilatdir. Millat taraqqiyotining imkoniyatlari, shon-shuhrati, obro'-e'tibori ham shu millat kishilaridagi vatanparvarlik tuyg'usining darajasi bilan belgilanadi. Fuqarolarning vatanparvarlik tuyg'usi quyidagi muhim sifatlar orqali namoyon bo'ladi:

- Vatanga bo'lgan cheksiz mehr-muhabbat va unga sadoqat;
- millat o'tmishi, urf-odatlar, an'analari va qadriyatlariga sodiqlik;
- Vatan va millat tarixidan g'ururlanish va unga munosib bo'lish;
- Yurtning moddiy, shuningdek, millat tomonidan yaratilgan ma'naviy boyliklarini asrash, ularni ko'paytirish borasida g'amxo'rlik qilish;
- Vatan ozodligi va millat erkiga qilinayotgan har qanday tahdidga qarshi kurashish;
- Vatan va millat obro'si, sha'ni, or-nomusini himoya qilish;
- Vatan ravnaqi va millat taraqqiyotiga nisbatan ishonchga ega bo'lishi.

Yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash o'zining tarixiy ildizlariga ega. Shiroq, To'maris, Spitamen, Dalvarzintepa afsonalari, Go'ro'g'li va Alpomish dostonlarida, Vatan uchun jon fido qilishga tayyor bo'lish, jasorat, matonat va vatanga sadoqat tuyg'ulari ulug'langan. Sharq mutaffakkirlari (Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Alisher Navoiy) ijodlarida ham vatanparvarlik go'yasi alohida tarannum etilgan. Jumladan, Abu Nasr Farobiy inson kamolotini vatanparvarlik bilan bog'laydi va "Oloh in'om etgan aql ne'matidan mavjud imkoniyat darajasida foydalanmasdan turib, yetuk inson martabasiga erishib bo'lmaydi chunki, inson taraqqiyotining eng mukammal va yetuk yakunidir" deb e'tirof etadi.¹ Shunday ekan, haqiqiy vatanparvarlik faqat yetuk insongagina xos bo'lishi mumkin. Zahiriddin Muhammad Boburning o'zga yurtda vatan tuyg'usini chuqur his qilgani uning asarlarida ham ifodalangan.

¹ Abu Nasr Farobiy. "Baxt-saodatga erishuv haqida". (Majmu ar-rasoil al-hukamo.) O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi.

Erkka intilish, ozod yashashga bo'lgan ehtiyoj insonga xos bo'lgan tuyg'udir. Inson o'z vatanidagina ozod va erkin yashay oladi. Shu bois vatan ozodligi uchun kurashish masalasi qadim-qadimdan allomalarning asarlari hamda ezgu g'oyalarni ifoda etuvchi ta'limotlarning bosh mavzusi bo'lib kelgan. Chunonchi, hadisi sharifda vatanni sevish iymondan ekanligi ta'kidlanadi. Abdulla Avloniy o'z asarlarida "vatan" tushunchasiga ta'rif berib, uning ravnaqi uchun kurashish vatanparvar insonga xos xususiyat ekanligini quyidagicha qayd etadi: *"Har bir kishining tug'ulub o'sgan shahar va mamlakatini shul kishining vatani deyilur. Har kim tug'ilgan, o'sg'on yerini jonidan ortiq suyar. Hatto bu vatan hissi – tuyg'usi hayvonlarda ham bor. Agar bir hayvon o'z vatanidan – uyuridan ayrilsa, o'z yeridagi kabi rohatda yashamas"*.

Yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishda harbiy vatanparvarlik tarbiyasining ham ahamiyati beqiyosdir. Harbiy vatanparvarlik tarbiyasi yoshlarni vatan himoyasi hamda harbiy mudofaaga tayyorlash, ularda favqulotda holatlarda harbiy mudofaani tashkil etish ko'nikma va malakalarini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon bo'lib, mazkur jarayonda quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

1. Fuqaro mudofaasi hamda harbiy bilim asoslari bo'yicha dastlabki nazariy bilimlarni berish va amaliy ko'nikmalarni hosil qilish;

2. Yoshlarni milliy mustaqillik, O'zbekiston Respublikasining davlat qurilishi hamda konstitutsiyaviy tuzumiga qarshi uyushtiriluvchi tahdidlarning oldini olishga tayyorlash; g'oyaviy onglikni tarbiyalash asosida, ularda terrorizm va diniy ekstremistik g'oyalarga qarshi nafrat tuyg'usini tarbiyalash;

3. Vatan himoyasini ta'minlash borasidagi harbiy-texnik tayyorgarlikka ega bo'lishlari uchun zarur shart-sharoitni yaratish;

4. Favqulotda vaziyatlarda tegishli chora-tadbirlarni ko'ra olish, shuningdek, qurolli hurujlardan himoyalaniish ko'nikma va malakalarini shakllantirish, ularda hushyorlikni oshirish va hokazolar shular jumlasidandir.¹

Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini tashkil etishda ta'lim muassasalarida o'qitilishi yo'lga qo'yilgan boshlang'ich harbiy tayyorgarlik mashg'ulotlari hamda huquqiy tarbiya darslari muhim ahamiyatga ega. Huquqiy ta'lim va tarbiya o'zaro bog'liqlik, uzviylik, aloqadorlik hamda dialektik xarakterga ega bo'lib, shaxs huquqiy madaniyatini shakllantirish garovi hisoblanadi. Zero, huquqiy ta'lim o'quvchilarga huquqiy me'yorlar, qonunlar hamda ijtimoiy-huquqiy munosabatlar mohiyati to'g'risida tizimlangan bilimlarni berish, ularda huquqiy bilimlarni egallashga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirish, huquqiy ongni shakllantirish jarayoni bo'lib, u izchil, uzluksiz, tizimli tarzda tashkil etilishi lozim. Yoshlar ona Vatanni sevish va unga sadoqat bilan xizmat qilishlarida vatanparvarlik oyligi doirasida o'tkazib kelinayotgan turli ma'rifiy tadbirlar ham ularning harbiy vatanparvarlik tuyg'usini yanada yuksaltirishga o'z hissasini qo'shadi

¹ O. Mamatov. "Vatanparvarlik - milliy istiqlool mafkurasining muhim tarkibiy qismi". Toshkent-2000-yil

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tizimidagi ta'lim muassasalaridagi tinglovchi va kursantlar hamda yurtimizning barcha navqiron yoshlarini harbiy vatanparvar etib tarbiyalash barcha tadbirlarning bosh maqsadidir.

Yoshlarda vatanparvarlik e'tiqodini shakllantirishda xalqimizning boy tarixiy me'rosi va an'alarini bilish muhimdir. Bu boradagi an'analarning mohiyatini uzoq va yaqin o'tmishda Vatan va millat manfaatlari yo'lida fidoiylik ko'rsatgan xalq qahramonlarining faoliyati, O'zbekistonning mustaqil taraqqiyot yo'lidagi yutuqlari misolida ochib berish maqsadga muvofiq. Buni amalga oshirish uchun quyidagi asosiy vazifalarni:

- yoshlarning ma'naviyati va intellektual salohiyatini yuksaltirish hamda boy madaniyatimiz, azaliy qadriyatlar va an'alarimizga asoslangan dunyoqarashini shakllantirishga yo'naltirilgan zamonaviy multimediya dasturlarini ko'paytirish;

- yosh-avlodning ongu tafakkuriga Vatan va xalq manfaatlariga xizmat qilish sharaflari va muqaddas burch ekanini anglatish, milliy davlatchiligimiz tarixi va faxriy harbiylarimiz timsollari bilan faxrlanib, qasamyodiga sodiq bo'lish hamda kasbiy burchini bajarishda qonuniylikka qat'iy rioya etish tuyg'usini chuqur singdirish orqali xalqning ularga bo'lgan ishonchi va hurmat hissini yuksaltirish;

- yoshlarning ongi va qalbiga "Yangi O'zbekiston — uchinchi Renessans sari!" g'oyasining mazmun-mohiyatini singdirish asosida ularning Vatan va xalq taqdiriga, davlatimiz hamda islohotlar talablariga daxldorligini yanada oshirish;

- yoshlarga mamlakatda amalga oshirilayotgan siyosiy, huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, qonunchilik hujjatlari mazmun-mohiyatini tizimli tushuntirish hamda dunyoda va yon-atrofimizda sodir bo'layotgan globallashtirish jarayonlariga nisbatan ularning ongli munosabati hamda faol hayotiy pozitsiyasini shakllantirish;

- milliy merosimizning tarixiy ildizlarini o'rganish hamda tahlil qilish, Vatanimiz ozodligi va tinchligi yo'lida qahramonlik ko'rsatgan buyuk ajdodlarimiz va jasur zamondoshlarimizning ibratli hayotini keng targ'ib etish asosida yoshlarda o'z xizmat burchini bajarish borasidagi qat'iy hayotiy e'tiqodni qaror toptirish;

- yosh avlodning axloqiy va estetik tarbiyasini kuchaytirish, ularning madaniyat va san'atning turli sohalariga bo'lgan qiziqishlarini oshirish, ushbu maqsadda adabiyot, kino, teatr, tasviriy san'at imkoniyatlaridan keng foydalanishni tizimli asosda yo'lga qo'yish lozim deb hisoblaymiz.

AKSIYADORLARNING KORPORATIV HUQUQLARINING O'ZIGA XOS JIHATLARI

XAKIMJONOVA Feruza Baxromjon qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti

Magistratura bosqichi talabasi

Korporativ huquqlar - bu mulkiy huquqlar va majburiyatlardan farq qiluvchi alohida xususiyatga ega subyektiv huquqlardir. **Shitkinaning** fikriga ko'ra ishtirokchining korporativ huquqi deganda - ishtirokchining (aksiyadorning) korporatsiyaga a'zolikdan kelib chiqadigan tashkiliy-boshqaruv va mulkiy huquqlari majmui tushuniladi¹. XIX asrdan beri ilmiy adabiyotlarda xo'jalik jamiyatlari ishtirokchilarining huquqlarini tasniflashga harakat qilinmoqda. Masalan, **I.T. Tarasov** huquqlarni

- yagona aksiyador,
- majoritar aksiyadorlar a'zosi sifatidagi,
- minoritar aksiyadorlari a'zosi sifatidagi huquqlarini ajratib ko'rsatadi.

Yakka aksiyador huquqlari bo'yicha korporativ huquqlar, quyidagilar bilan bog'liq deb qaraydi:

- ✚ ustav kapitalidagi ulushga bo'lgan huquq (jamiyat tugatilgan taqdirda);
- ✚ foyda olishga bo'lgan huquq;
- ✚ boshqaruvda ishtirok etish huquqi;
- ✚ nazorat qilish huquqi;
- ✚ shikoyat qilish, da'vo qilish va protest bildirish huquqi².

Yana bir huquqshunos olim **G.F. Shershenevich** esa aksiyadorlarning huquqlarini quyidagilarga ajratadi:

- ✓ daromadda ishtirok etish huquqi (dividend olish huquqi);
- ✓ aksiyador faqat jamiyat tugatilgandan keyin oladigan aksiyadorlik jamiyatining mulkiga bo'lgan huquq;
- ✓ jamiyatning ishlarida shaxsan ishtirok etish huquqi³.

Biroq hozirgi vaqtda korporativ huquqlarni mulkiy va nomulkiy huquqlarga ajratish asosiy yondashuv hisoblanadi⁴. Biroq, bu tasnif, ba'zi olimlarning qarashlariga ko'ra korporativ huquqiy munosabatlarning tashkiliy va boshqaruv harakterini to'liq hisobga olmaydi. Shu bilan birga, shuni ta'kidlash joizki, ba'zi mualliflar nomulkiy huquqlarni tashkiliy-boshqaruv huquqlarni o'z ichiga oladi deb hisoblaydi.

Aksiyador huquqlarini tasniflashning boshqa yondashuvlari ham mavjud. Masalan, S.D.Mogilevskiy AJ ishtirokchilarining huquqlarini ikki guruhga ajratadi: asosiy va qo'shimcha. U asosiy huquqlarni AJ to'g'risidagi qonun bilan to'liq belgilab qo'yilgan huquqlar va qo'shimcha huquqlar deganda esa kompaniyaning ishtirokchilari asosiy huquqlardan tashqari, kompaniya ustavida taqdim etishi mumkin bo'lgan huquqlarni kiritadi⁵.

¹ Афанасьева, Е. Г., Бакшинская, В. Ю., Губин, Е. П., Дедов, Д. И., Карелина, С. А., Лаутс, Е. Б., ... & Шиткина, И. С. (2015). Корпоративное право. Ст. 365

² Тарасов, И. Т. (2000). Учение об акционерных компаниях. С. 410 - 411.

³ Шершеневич, Г. Ф. (2003). Курс торгового права. Статут.С. 432 - 437.

⁴ Ломакин, Д. В. (2008). Корпоративные правоотношения: общая теория и практика ее применения в хозяйственных обществах.. С. 334 – 337.

⁵ Могилевский, С. Д. (2010). Общество с ограниченной ответственностью: законодательство и практика его применения. С. 10

Darhaqiqat, xo'jalik shirkati ishtirokchilarining huquqlari doimo mulkiy manfaatga asoslanadi. Xo'jalik jamiyati a'zosi tomonidan kapital qo'yish, bu kapitalni saqlab qolish, uni ko'paytirish va qo'yilgan kapitaldan daromad olish jamiyat a'zosining asosiy maqsadi bo'lib, aksiyadorning ushbu huquqlarini himoya qilish qonun hujjatlari va boshqa huquqiy hujjatlar bilan ta'minlanadi. Biroq bunda tashkiliy va boshqaruv huquqlarni yordamchi, xizmat ko'rsatish xarakteriga ega bo'lgan "ikkinchi darajali" huquqlar sifatida ko'rib bo'lmaydi, chunki bu korporativ munosabatlarning o'ziga xos belgisi bo'lgan va aksiyadorga (ishtirokchiga) jamiyatdagi ishtirokidan foyda olish imkoniyatini beradigan kompaniyani boshqarishda ishtirok etish imkoniyatidir.

Korporatsiya ishtirokchilarining tashkiliy va boshqaruv huquqlariga quyidagilar kiradi:

- jamiyatni boshqarishda ishtirok etish bilan bog'liq huquqlar;
- jamiyat boshqaruv organlarining faoliyati va jamiyatning moliyaviy-iqtisodiy holati ustidan nazoratni amalga oshirish bilan bog'liq huquqlar;
- kompaniya faoliyati to'g'risida ma'lumot olish huquqi.

Korporatsiya ishtirokchilarining mulkiy huquqlariga esa quyidagilar kiradi:

- foydani taqsimlashda ishtirok etish huquqi;
- jamiyat mulkining bir qismini olish huquqi¹.

Ishtirokchi ega bo'ladigan huquqlar ko'lamiga to'xtaladigan bo'lsak, jamiyat ishlarini boshqarishda ishtirok etish va uning faoliyatidan olinadigan foyda bilan bog'liq huquqlar doirasi aksiyadorga (ishtirokchiga) tegishli bo'lgan aksiyalarning soniga bog'liq bo'ladi. Aksariyat aksiyador (ishtirokchi) jamiyatning ustav kapitalidagi ustun mavqei tufayli korporativ nazorat huquqlariga ega bo'lib, unga xo'jalik jamiyatida qarorlar qabul qilish jarayonida hal qiluvchi rolni bajarish imkoniyatini ta'minlaydi.

Ko'rinib turibdiki, korporativ huquqlar mulkiy va nomulkiy – tashkiliy va boshqaruv huquqlarga bo'linishi kerak. Bu esa korporativ huquqiy munosabatlarning maxsus xususiyati bo'lib, korporativ huquqiy munosabatlarga alohida o'ziga xoslik beradi, bu ularni huquqiy munosabatlarning boshqa turlaridan farqlaydi.

INTELLEKTUAL MULK HUQUQI VA U BILAN BOG'LIQ MUNOSABATLAR

ESONALIYEVA Gulnoza Dilmurod qizi

*O'zbekiston Milliy universiteti Ijtimoiy fanlar
fakulteti 2-bosqich talabasi*

Mulk huquqi shaxsning o'ziga qarashli mol-mulkka o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish,

¹ Афанасьева, Е. Г., Бакшинская, В. Ю., Губин, Е. П., Дедов, Д. И., Карелина, С. А., Лаутс, Е. Б., ... & Шиткина, И. С. (2015). Корпоративное право. С. 369.

shuningdek, o'zining mulk huquqini, kim tomonidan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqidir.¹ Darhaqiqat, insoniyat yashashi va hayot kechirishi davomida bir qator mulkiy huquqlarga egalik qiladi. Tarixan olib qaraganimizda, ham mazkur masala hamisha insonlar hayotida asosiy o'rin egallab kelgan. Shuningdek, ayni paytda "mulk" so'zining o'ziga ta'rif beradigan bo'lsak, mulk – moddiy va ma'naviy ne'matlarning muayyan kishilar egaligida bo'lishi va ular tomonidan o'zlashtirilishidir. Mulkka egalik huquqi hamda mulk obyektlariga egalik, ularni bo'lish, taqsimlash bo'yicha kishilar o'rtasida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlardir. Ushbu mulkka egalik qiluvchi shaxslar, ya'ni mulkdorlar esa davlat, fuqarolar va yuridik shaxslardir. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, mulk bu moddiy va ma'naviy ne'matlar hisoblanib, ayni paytda intellektual mulk ma'naviy ne'mat ko'rinishida namoyon bo'ladigan mulkdir.

Mulk huquqi har doim nafaqat fuqarolik huquqining, balki har qanday tizimning eng asosiy markaziy institutlaridan biri hisoblanadi. Intellekt so'ziga to'xtaladigan bo'lsak, bu so'z lotincha "intellectus" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, insonning aqli, ongi, fikrlash qobiliyatini bildiradi. Masalan, O'zbekistonda intellektual mulk sohasidagi eng taniqli olimlardan biri, professor O.Oqyulov ham, o'z navbatida, "Intellektual mulk huquqi fuqarolik huquqining o'ziga xos kichik sohasini tashkil etadi",² – deb ta'kidlagan.

Intellektual mulk – bu shaxsning o'z aqliy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda yaratuvchanlik natijasiga bo'lgan huquqi.

Intellektual mulk huquqi esa insonning ijod qilishi natijasida badiiy asar, pyesa, qo'shiq, ixtiro va boshqalarni yaratish va ulardan foydalanish bilan bog'liq masalalarni tartibga solish bilan bog'liq munosabatlarni qamrab oluvchi huquq sohasi va ushbu tartibga soluvchi munosabatlarni o'z ichiga oluvchi huquqiy normalar yig'indisi hisoblanadi.

Shunday ekan, intellektual mulk ijodiy jarayon natijasida yuzaga keladi. Mana shu ijodiy jarayonning obyektlari quyidagilarda o'z aksini topadi:

- adabiy, badiiy va ilmiy asarlar;
- artistlarning ijrochilik faoliyati;
- ovoz yozuvlari;
- radio va televizion ko'rsatuvlar;
- ixtirolar;
- sanoat namunalari;
- tovar belgilari;
- firma nomlari va hokazolar.

¹ O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksiga sharx. 1-jild. Adliya vazirligi. –T.: "Vektor press" 2010. 400-b.

² O.Oqyulov. Intellektual mulk huquqi. I. Mo'minov nomidagi falsafa va huquq instituti – T.: Toshkent, 2005. 6-b.

Intellectual mulk huquqi tushunchasining tarixiy kelib chiqishiga nazar tashlaydigan bo'lsak, bu masalalarga eng qadimgi Rim huquqida va undan keyinroq vujudga kelgan musulmon huquqida ham alohida o'rin ajratilgan.

XVIII asr oxirlarida intellektual mulk huquqini izohlovchi ilk ilmiy nazariya – tabiiy huquqlar nazariyasi vujudga keldi. Ushbu nazariya asosida ijodkor shaxslarning huquqlari inson va fuqaroning tabiiy huquqlarining ajralmas qismidir, uning ma'naviy ijodining natijasidir, degan asosli xulosa yotadi.

Keyinchalik, proprietar nazariyasi vujudga keldi va XIX asrda keng tarqaldi. Uning asosida insonning har qanday mehnati mulk yaratadi, demak ijodkor inson aqliy mehnati ixtirolar, asarlar va boshqa nomoddiy obyektlarni yaratishga qodir, degan g'oya mujassam bo'ldi.

Intellectual mulk huquqi tabiatini izohlashda intellektual huquqlar nazariyasi ham o'ziga xos o'rin egalladi. 1979-yilda belgiyalik yurist E. Pikar “intellektual huquqlar” iborasini muomalaga kiritdi.

Shuningdek, intellektual huquqlar borasida hozirda keng qo'llanilayotgan nazariya uning qo'shaloq negizlarga ega ekanligiga asoslanadi. Ushbu qo'shaloq asos mulkiy va shaxsiy huquqlardan iborat. Buni isbotlab berishda fransuz olimi R. Dyumaning xizmati katta. Ushbu nazariyaning mazmuni dunyoning ko'pgina mamlakatlari intellektual mulkka bag'ishlangan normalarida o'z ifodasini topgan. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining IV bo'limi ham shular jumlasiga kiradi.

Insonning aqliy, ijodiy faoliyati mahsuli hamisha qimmatbaho, e'zozli va qiymatli bo'ladi. Shuning uchun ham intellektual mulk huquqiga barcha zamonlarda hamda barcha mamlakatlarda alohida ahamiyat qaratiladi. Intellectual mulkni himoya qilish bo'yicha qator xalqaro tizimlar ishlab chiqilgani va joriy etilganligi ham buni isbotlaydi.

Intellectual mulkni himoya qilishda xalqaro miqyosda ikkita xalqaro tashkilot hamda bir qator regional tashkilotlar faoliyat olib bormoqda. Ikkita asosiy xalqaro tashkilot sifatida Butunjahon Intellectual Mulk Agentligi (BIMT) va Jahon Savdo Tashkiloti (JST) intellektual mulkni himoya qilish va tartibga solish vazifasini amalga oshirmoqda. Regional tashkilotlardan eng muhimlaridan biri bu Yevropa Ittifoqidir. Ushbu tashkilotlar xalqaro miqyosda intellektual mulkni muhofaza qilishda juda muhim funksiyalarni bajarib kelmoqda.

BIMT – intellektual mulk siyosati, hamkorligi, xizmat va ma'lumot bilan ta'minlovchi global forumdir. Bu tashkilot BIMT ning o'zini o'zi moliyalovchi tashkiloti bo'lib, hozirgi kunda 192 a'zodan iborat. O'zbekiston BIMT ga, ushbu tashkilot boshqarib kelayotgan va milliy intellektual mulk tizimini rivojlantirishga katta hissa qo'shayotgan xalqaro shartnomalar va kelishuvlarga 1991-yildan buyon a'zo bo'lib kelmoqda. Jumladan, bulardan biri 1996-yil 20-dekabrda qabul qilingan “BIMT ning mualliflik huquqi bo'yicha Jeneva shartnomasi”¹ dir.

¹ BIMT ning mualliflik huquqi bo'yicha Jeneva shartnomasi. 1996-yil 20-dekabr

Shu bilan bir qatorda Yevroosiyo Patent tizimining ishlashida hamda patentlarni berishda ma'muriy vazifalarni bajaruvchi xalqaro tashkilot sifatida ajralib turadi.

Binobarin, intellektual mulkning xalqaro shartnomalarini obyektiga ko'ra turlicha tasniflash mumkin:

1. Intellektual mulkning asosiy xalqaro tashkilotlari;
2. Asosiy xalqaro mualliflik shartnomalari;
3. Turdosh huquqlar sohasidagi asosiy xalqaro shartnomalar;
4. Sanoat mulki sohasidagi asosiy xalqaro shartnomalar;
5. Xalqaro patent huquqining asosiy shartnomalari;
6. Mintaqaviy kelishuvlar;
7. Imkoniyati cheklanganlarning huquqlarini muhofaza qiluvchi shartnomalar.¹

Muallifning o'ziga tegishli nomoddiy mulk huquqini muhofaza qilishida uning patentga ega bo'lishi eng muhim omillardan biri sanaladi. Patent huquqini obyektiv ma'noda ham, subyektiv ma'noda ham ko'rib chiqish mumkin. Obyektiv ma'noda –patent huquqi ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalarini yaratish va ulardan foydalanish bilan bog'liq holda vujudga keluvchi munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar majmuidir. Subyektiv ma'noda esa patent huquqi – ixtiro, foydali model yoki sanoat namunasiga bo'lgan muayyan subyektning shaxsiy nomulkiy yoki mulkiy huquqidir.

Patent – bu vakolat berilgan davlat organi tomonidan davlat nomidan beriladigan rasmiy muhofaza qilingan hujjatdir. O'zbekiston Respublikasida bu vazifa Intellektual mulk agentligi tomonidan amalga oshiriladi.

Mamlakatimiz o'z oldiga yuksak huquqiy demokratik davlat qurishdek, oliy maqsadni qo'yar ekan, intellektual mulkning ishonchli huquqiy himoyasini ta'minlash borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Intellektual mulk bilan bog'liq munosabatlar batafsil Fuqarolik kodeksi 2-qismining 4-bo'limi, 59-bobida² to'liq yoritib berilgan. Mazkur huquq fuqarolik huquqimizda umumiy tushunchani tashkil etadi. U quyidagi institutlarga bo'linadi:

1. Mualliflik huquqi.
2. Patent huquqi.
3. Tijorat siri huquqi.

Ushbu huquqiy institutlar yuzasidan o'z navbatida turli qonunchilik hujjatlari qabul qilingan:

- “Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida”;
- “Tovar belgilari, xizmat ko'rsatish belgilari va tovar kelib chiqqan joy nomlari to'g'rosida”gi;
- “Ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalari to'g'risida”;

¹ Intellektual mulk. Darslik. Mas'ul muharrirlar: O.Oqyulov, N.E.Gofurova –T.:TDYU nashriyati, 2019. 98-b

² <http://lex.uz//ru/dosc/-180552> O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi (ikkinchi qism).

- “Elektron hisoblash mashinalari uchun yaratilgan dasturlar va ma’lumotlar bazalarining huquqiy himoyasi to’g’risida”;
- “Integral mikrosxemalar topologiyalarini huquqiy muhofaza qilish to’g’risida”;
- “Raqobat to’g’risida”;
- “Tijorat siri to’g’risida”.

Bundan tashqari, mazkur sohadagi huquqbuzarliklarning oldini olish maqsadida javobgarlik choralari yanada kuchaytirildi. Jumladan, O’zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining va Ma’muriy javobgarlik to’g’risidagi kodeksning XIII bobida intellektual mulk huquqi bilan bog’liq munosabatlarni buzish yuzasidan javobgarlik masalalari batafsil yoritilgan.

Darhaqiqat, intellektual mulk huquqi huquqshunoslikning muhim tarmoqlaridan biri sifatida bugungi kunda mamlakatimizda ham rivojlanib bormoqda. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, intellektual mulk huquqi va u bilan bog’liq munosabatlarning mustahkam huquqiy-me’yoriy asoslari yaratilgan. Ammo ayni paytda, mamlakatimizda bu sohada isloh qilinishi, tuzatilishi kerak bo’lgan kamchiliklar yo’q deb ham ayta olmaymiz. Jumladan, bu borada hali hanuz xalqimizning to’g’ri yo’naltirilgan dunyoqarashi shakllanmagan. Badiiy adabiyot, san’at, ilmiy ishlar namunalari, tovar belgilari, firma nomlari va bu kabi boshqa intellektual mulk obyektlariga hurmat masalasida sustkashlik yuz bermoqda. Sanoat, ishlab chiqarish sohasida ham bu kabi huquqbuzarliklarga ko’p bora yo’l qo’yilayotganligining guvohi bo’lmoqdamiz. Shu munosabat bilan milliy bozorda sotilayotgan tovarlar, shou-biznes xizmatlari, dasturiy ta’minot mahsulotlari intellektual mulk normalari asosida muomalada bo’lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq litsenziyalangan legal mahsulotlar bilan soxtalashtirilgan qaroqchilik mahsulotlari o’rtasidagi nisbat hamon kishini tashvishga soladi. To’g’ri litsenziyalangan mahsulotlar nisbatan qimmat, shu sababli ham kishilar ko’p holatlarda qaroqchilik mahsulotlarini sotib oladilar va bunda ular hatto o’zlari qilayotgan qilmishlari mohiyatini o’ylab ham o’tirmaydilar. Eng daxshatli fojia shundaki, bunday holatga nisbatan “hamma shunday qilyapti”, “nega arzon turganda qimmatini olishim kerak”, “bunda hech qanday huquqbuzarlik qilmadim” kabi iddaolar aytiladi. Intellektual mulk bo’yicha huquq egalarining qonuniy manfaatlarini mensimaslik, hisobga olmaslik ko’pchilik uchun oddiy holat bo’lib qolishi ushbu muammoni chuqur ildizga ega ekanligidan dalolat beradi. Masalan, “Versace” brendi ostidagi atirni bizning bozorlarimizda o’n bir ming yoki o’n sakkiz ming so’mga ham sotib olish mumkin, vaholanki bu atir brendi xorijda eng kamida 100 \$ ga baholanadi. Bu brend nomidan foydalanib uni bevosita obro’sizlantirish demakdir, bu kabi misollar kundalik hayotimizda ko’p uchraydi. Bu shuni ko’rsatadiki, raqobatni obro’sizlantirishning oldini olish borasidagi qonunlar va sohani tartibga solish yuzasidan joriy qonunlar va qonunosti hujjatlar yetarli darajada yaxshi ishlayapti.

Mazkur sohadagi kamchiliklarni bartaraf etish hamda intellektual mulkning muqaddas va daxlsiz ekanligi kundalik hayotimizning ajralmas bir qadriyatga aylantirish uchun quyidagi ustuvor vazifalarni izchil amalga oshirishimiz maqsadga muvofiqdir:

- birinchidan, aholida intellektual mulkka nisbatan hurmat va xayrixohlik bilan qarash ko`nikmasini shakllantirish masalalariga alohida e`tibor qaratish;

- ikkinchidan, intellektual mulk egalari o`z huquqlarini himoya qilish, bu borada boshqa shaxslar tomonidan sodir etilgan har qanday huquqbuzarlikka nisbatan murosasizlik bilan munosabatda bo`lish psixologiyasini shakllantirish;

- uchinchidan, ijodkor ziyolilarning katta qismida ko`zga tashlanayotgan huquqiy nigilizm holati, ya`ni bu boradagi qonun normalariga bepisand qarab, plagiatga yo`l qo`yishi kabi huquqbuzarliklarni oldini olish va bu borada profilaktika ishlarini samarali olib borish;

- to`rtinchidan, intellektual mulk huquqi va u bilan bog`liq munosabatlar sohasidagi ilg`or xorijiy davlatlar tajribasini o`rganish va amaliyotga keng joriy etish hamda ularni ommabop risolalar, darsliklar, bukletlar va ilmiy-ommabop maqolalar tarzida yanada keng targ`ib qilish.

Haqiqatdan ham, intellektual mulk huquqi insonning mashaqqatli ijodiy mehnati samarasi o`laroq, insoniyatga, keng ommaga bilim olishga, moddiy va ma`naviy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilarkan, u qimmatbaho va e`zozli mulkdir. Moddiy ashyoga nisbatan mulk huquqi qanday muqaddas va daxlsiz bo`lsa, ilmiy g`oyaga nisbatan, asarga nisbatan huquqlar ham xuddi shunday muqaddas va daxlsiz bo`lmog`i lozim hamda bu obyektlarga nisbatan oqilona va hurmat bilan munosabatda bo`lish, bu boradagi huquqbuzarliklarga yo`l qo`ymaslik va ularning oldini olish asosiy insoniy fazilatlarimizdan biriga aylanmog`i darkor.

МУНДАРИЖА:

№	Муаллиф Ф.И.Ш.	Мавзу	Бет
1.	Каримов Ваҳобжон	Тезкор-қидирув фаолиятида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш билан боғлиқ долзарб	- 6

	масалалар		
2.	Аминжонова Матлуба Ахмедовна	Меҳнатни муҳофаза қилишни такомиллаштириш масалалари	- 13
3.	Холматов Мухтор Мухамедович	Тезкор-қидирув фаолияти натижаларидан исботлаш жараёнида фойдаланишга оид айрим мулоҳазалар	- 18
4.	Ашуров Улуғбек Эркинович	Ўзбекистон шароитида ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликка қарши курашишнинг айрим масалалари	- 26
5.	Каримов Улуғбек Ҳакимджонович	Аграр соҳада ер участкаларини реализация қилишдаги айрим муаммолар ва уларни бартараф этиш зарурати	- 31
6.	Кенжаев Тимур Исомович	Акты СНГ регламентирующие вопросы проведения антикоррупционной экспертизы законодательства	- 35
7.	Кенжаев Тимур Исомович	Вопросы совершенствования антикоррупционной экспертизы в Республике Узбекистан	- 40
8.	Қаюмжонов Насиббек Зохид ўғли	Вояга етмаганларга нисбатан бўладиган таҳдидларнинг халқаро стандартлари	- 45
9.	Қаюмжонов Насиббек Зохид ўғли	Вояга етмаганлар меҳнатини тартибга солишга қаратилган халқаро нормаларнинг умумий тавсифи	- 47
10.	Баҳромбеков Бунёдбек Баҳром ўғли	Прокурорнинг давлат айбловидан воз кечиши ва унинг ҳуқуқий оқибатлари	- 50
11.	Хайитов Хушвақт Сапарбаевич	Давлат фуқаролик хизматидаги чекловлар – қонунийликни таъминлаш воситаси сифатида	- 57
12.	Юнусов Ҳайдарали	Ўзбекистонда “Ислом ҳуқуқи” соҳасида илмий тадқиқотчилик ва таълим муаммолари	- 66
13.	Мусаев Джамалиддин Камалович	Combating illicit drug trafficking within the framework of member states of the commonwealth of independent states	- 74
14.	Тошпулатов Акром Икромович	Шартли ҳукм қилиш жазодан озод қилиш институтини ҳисобланадими?	- 79
15.	Ҳўжаназаров Азизжон Анварович	Молия бозори қонунчилигининг экспертизаси: тартиб-таомиллар таҳлили	- 82
16.	Ўктамов Хусниддин Назаров Элёр	Хорижий инвестицияларни жалб қилиш жараёнида юридик фан ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида кузатиладиган долзарб муаммолар	- 85
17.	Рахмонов Дўстмурод Абдиназиревич	Армия имижига ҳақида баъзи мулоҳазалар баёни	- 88
18.	Атамирзаев Иброҳим Ҳакимович	Янгиланаётган Ўзбекистонда ҳуқуқни қўллашнинг ўзига хос жиҳатлари	- 92

	Абдумўминов Илхом Абдуманноб ўғли		
19.	Шадманкулов Шерзод Аблакулович	Картел шартномаларини аниқлаш ва исботлашга оид хорижий давлатларнинг тажрибаси ва мамлакатимизда уни такомиллаштириш истиқболлари	- 96
20.	Исанов Холмурод	Форс-мажор ҳолатларининг халқаро арбитражда қўлланиши	- 108
21.	Негматова Ситора Шухрат қизи	Давлат фуқаролик хизматчилари фаолиятининг конституциявий-ҳуқуқий кафолатлари	- 118
22.	Алимарданова Ирода Воҳид қизи	Бизнес-Омбудсман: Жаҳон тажрибаси ва унинг истиқболи	- 124
23.	Икрамов Шерзод Рахимжанович	Миллий гвардиянинг етим болалар ва ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болалар ҳуқуқлари ҳамда манфаатларини ҳимоя қилиш фаолиятини такомиллаштириш	- 132
24.	Атаниязов Жасурбек Курбанбаевич	Жиноий-процессуал муносабатларда шахсларни вафоти муносабати билан жавобгарликдан озод этиш муаммолари	- 136
25.	Салоҳиддин Нуриддин Фаҳриддин ўғли	Ўқувчи-ёшларни жамоат хавфсизлиги бўйича касбий тайёрлаш жараёнида жанговар-жисмоний тайёргарликнинг ҳуқуқий аҳамияти	- 143
26.	Закиров Камолиддин Тўйчиевич	Рецидив жиноятчилигининг сабаблари	- 146
27.	Исломов Бунёд Очилович	Уругвай Шарқ Республикаси жиноят қонунчилигида жазони енгиллаштириш масалалари	- 151
28.	Абзелов Арнур Абдуахыпович	Проблемные вопросы исчисления разумного срока в уголовном процессе Республики Казахстан	- 160
29.	Расулова Гулбаҳор Абиджановна	Олий таълим соҳасида бошқарувни амалга ошириш жараёнларида Финляндия тажрибаси	- 166
30.	Шарипов Акрамжон Қурбонович	Ўзбекистон Республикасида хусусий мулк ҳуқуқлари дахлсизлигини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асослари	- 171
31.	Шарипов Акрамжон Қурбонович	Хусусий мулк ҳуқуқи дахлсизлигини ҳимоя қилишнинг тарихий вужудга келиш асослари	- 184
32.	Хамраева Шахло Ибрагимовна	Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишларни юритиш: ишларни судда кўриш учун тайёрлаш босқичининг алоҳида жиҳатлари	- 190
33.	Жўраев Шерали Алишер ўғли	Мигрантлар ҳуқуқларини таъминлашда қонунийлик ҳолати ва прокуратура органларининг тутган ўрни	- 197
34.	Элмурзаев Билолиддин Нурмон	Терговчининг жиноят процессида процессуал мустақиллиги тушунчаси	- 207

35.	Ўғли Мажидов Шахзод Абдихалил ўғли	Коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар тўғрисида хабар берган шахсларнинг ҳуқуқий ҳимоясини таъминлашнинг норматив-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш	-	217
36.	Архангельская Екатерина Константиновна	О некоторых аспектах повышения квалификации сотрудников оперативных подразделений органов внутренних дел Республики Узбекистан, занимающихся раскрытием преступлений, совершенных в отношении иностранцев	-	220
37.	Мавлонов Темур Анвар ўғли	Жиноят натижасида етказилган зарарнинг қопланишига хизмат қилувчи давлат тузилмалари (Қозоғистон Республикаси тажрибаси мисолида)	-	227
38.	Бойсафаров Равшанбек Бахтиёр ўғли	Жиноят процессида экспертиза тайинлашнинг назарий-ҳуқуқий ифодаланиши	-	230
39.	Атамирзаев Иброхим Ҳакимович Носирханов Мубошер Насимхон ўғли	Ҳуқуқни қўллаш жараёнини ислоҳ қилиш масалалари	-	235
40.	Муҳаммадалиев Минҳожидин Қурбонали ўғли	Кўрсатувларни олдиндан мустаҳкамлаб қўйиш тушунчаси ва аҳамияти	-	240
41.	Нарманова Клара Эшназаровна	Иштирокчиликда содир этилган жиноятларни квалификация қилишда объектив белгиларнинг аҳамияти	-	245
42.	Рўзиев Иззатулло Неъматуллоевич	ОИВ касаллиги /ОИТСга қарши курашнинг жиноят-ҳуқуқий чоралари	-	251
43.	Азимов Дониёр Эсанович	Процессуал келишувларда жабрланувчининг ҳуқуқларини таъминлаш муаммолари	-	255
44.	Хусаинова Умида Абдихаликовна	Исботлаш жараёнида тарафлар тортишуви принципининг аҳамияти	-	259
45.	Абдурасулов Холмуҳаммад Муҳаммадқодир ўғли	Сиёсий барқарорликни таъминлашда инсон ҳуқуқларига риоя этилиши масаласи	-	270
46.	Абдуллаева Мафтуна Мурот қизи	Nemo iudex in causa sua «ҳеч ким ўз ишида судья бўлиши керак эмас» принципи конституциявий судга нисбатан тааллуқлими?	-	275
47.	Тошканов Нурбек Баҳриддинович	Билимлар иқтисодиёти шароитида интеллектуал мулкни тижоратлаштиришнинг ҳуқуқий жиҳатлари	-	280
48.	Илхомбеков Жасурбек Илхомбек ўғли	Интернет тармоғини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишда давлат ва нодавлат субъектларининг ўрни	-	285
49.	Шагилова Гульхатиша Коптлеуовна	Конституционные регулирования доступа к публичной информации в эпоху цифровизации в Республике Узбекистан	-	291
50.	Раджабов Дилшод	Экологик мигрантларнинг халқаро-ҳуқуқий	-	296

Икромович	мақоми: қиёсий-ҳуқуқий таҳлил		
51. Облақулов Давлат Олтинбоевич, Абдираимов Дурбек Самат ўғли	Хусусий секторда порахўрлик учун жавобгарлик бўйича халқаро стандартлар	-	302
52. Облақулов Давлат Олтинбоевич, Норжигитов Санжар Абдукаюмович	Фаробий, Юсуф Хос Хожиб, Низомулмулк асарларида коррупцияга қарши курашиш масалалари	-	308
53. Кахаров Фируз Елмуратович	Жиноят ҳуқуқида қўшимча жазоларнинг тушунчаси ва мазмуни	-	319
54. Раҳматуллаев Алишер	Меҳнатни муҳофаза қилиш қонунчилиги ижроси устидан назоратнинг аҳамияти	-	326
55. Шымбергенова Улмада	Вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишларни юритишда бола ҳуқуқларининг кафолатлари	-	330
56. Хужамуратов Бекзод Уктамович	Фирибгарлик жиноятида фирибгар ва жабрланувчи шахсларнинг шахсий хусусиятлари	-	336
57. Бекчан-Зариф Мангубек Ахмеджон угли	Аспекты расследования преступлений, связанных с хищением чужого имущества, совершённые путем применения дистанционных технологий	-	341
58. Боходиров Сарварбек Зафаржон ўғли	Иқтисодий жиноятларни тергов қилишда криминалистик тактикани қўллаш усуллари	-	346
59. Абдулхамидов Асилбек Кахрамонович	Контроль за экономической концентрацией в Республике Узбекистан: сравнительный анализ	-	350
60. Саидова Нигора	Опыт разрешения онлайн-споров и применение в отечественном законодательстве	-	362
61. Равшанов Сурат Ботир ўғли Рустамов Назир Чориевич	Ёшларнинг ҳуқуқий саводхонлигини юксалтириш: муаммо ва ечимлар	-	368
62. Собитова Умидахон Мурод қизи	Problems of countering the legalization of proceeds from criminal activity (on the example of the Kingdom of Bahrain)	-	372
63. Тўйчиева Малика	Адвокат томонидан бепул юридик ёрдам кўрсатиш тушунчаси ва турлари	-	378
64. Мухаммадаминов Жамшидбек Бахтиёрович	Хорижий мамлакатлар жиноят-процессуал қонунчилигида шикоят қилиш механизми	-	382
65. Абдуллаева Мадина Зокировна	Actual problems of considering individual complaints by the un human rights committee	-	392
66. Абдуғаффаров Давронбек	Трансмиллий ҳуқуқнинг халқаро тижорат арбитражида қўлланилиши	-	395
67. Мамаюсупов Марс	Судьялар дахлсизлигини таъминлашнинг ҳуқуқий	-	398

	Нурмаметович	кафолатлари тизими		
68.	Усманов Абдумўмин Холмўмин ўғли	Ёшларни ҳарбий ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг аҳамияти	-	403
69.	Хакимжонов Феруза Бахромжон қизи	Акциядорларнинг корпоратив ҳуқуқларининг ўзига хос жиҳатлари	-	406
70.	Эсоналиева Гулноза Дилмурод қизи	Интеллектуал мулк ҳуқуқи ва у билан боғлиқ муносабатлар	-	408